T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİR İZZETULLAH'A GÖRE XIX. YÜZYILIN BAŞINDA TÜRKİSTAN: TERCÜME VE TAHLİL

Neriman Sena KÜLÜNK

2501171474

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Dinçer KOÇ

İSTANBUL-2023

ÖZ

MİR İZZETULLAH'A GÖRE XIX. YÜZYILIN BAŞINDA TÜRKİSTAN: TERCÜME VE TAHLİL

Neriman Sena KÜLÜNK

Doğu Hindistan Şirketi tarafından görevlendirilen Mir İzzetullah, 1812 yılı nisan ayında Delhi'den yola çıkarak Keşmir, Doğu Türkistan ve Fergana üzerinden Buhara'ya ulaşmıştır. Dönüş yolunda ise farklı bir rota kullanarak memleketine Ürgenç ve Kabil üzerinden giden İzzetullah, seyahatini 1813 yılı aralık ayında tamamlamıştır. Seyyahın şirket tarafından görevlendirilmesinin amacı, Britanya'nın politik çıkarları doğrultusunda Hindistan sınırından Buhara'ya kadar güvenli bir güzergâhın oluşturulmasıdır. İzzetullah'ın seyahati sırasında geçtiği bölgeler, Buhara Emîrliği, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı ve Dürrânî Devleti'nin sınırları içindedir; seyyahın ziyaret ettiği bölgelerden bir diğeri olan Doğu Türkistan'da ise Çin işgali söz konusudur. İzzetullah, tüm bu yolculuğunu seyahatnamesine adım adım kaydetmiştir.

"Mir İzzetullah'a Göre XIX. Yüzyılın Başında Türkistan: Tercüme ve Tahlil" isimli Yüksek Lisans tezimizde Delhi'den yola çıkarak Buhara Emîrliği'ne ulaşan seyyah Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiştir.

Tezimizde seyahatname tercüme ve tahlil edilerek 19. yüzyılda Türkistan'ın coğrafi, siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve kültürel durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mir İzzetullah, Türkistan, Buhara Emîrliği, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı, Doğu Türkistan, Afganistan, seyahatname

ABSTRACT

TURKESTAN AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY ACCORDING TO MEER IZZATULLAH: TRANSLATION AND ANALYSIS

Neriman Sena KÜLÜNK

Setting off from Delhi in April 1812, Meer Izzatullah, who was commissioned by the East Indian Company, traveled through Kashmir, East Turkestan and Fergana and ended his voyage at Bukhara. On the journey back, Izzatullah reached his hometown through Urgench and Kabul by using a different route and completed his voyage in December 1813. The assignment given by the company was to establish a safe route for the entire area, which was from the Indian border to Bukhara, regarding Britain's political interests. He passed through territories that belonged to the Durrani Empire, the Khanate of Kokand, the Khanate of Khiva, the Emirate of Bukhara and East Turkestan which was occupied by the Chinese forces. Throughout the course of his expedition, he recorded the entire journey in his travelogue.

This study named "Turkestan at the Beginning of the 19th Century According to Meer Izzatullah: Translation and Analysis" provides a Turkish translation of the traveler Meer Izzetullah's travelogue of his journey from Delhi to the Emirate of Bukhara.

To understand and unveil the geographical, political, social, economic, military, and cultural state of Turkestan in the 19th century, we endeavored to translate and made a commentary afterward.

Keywords: Meer Izzatullah, Turkestan, the Emirate of Bukhara, the Khanate of Khiva, the Khanate of Hokand, East Turkestan, Afghanistan, travelogue

ÖN SÖZ

Türkistan'ın siyasi yapısı 19. yüzyılda birçok parçaya ayrılmış vaziyettedir; merkez noktaları Buhara Emîrliği ile Hive ve Hokand Hanlıkları arasında dağılmış, doğu tarafı Mançuların hâkimiyetine geçmiş olup güney toprakları ise Dürrânîlerin artık zayıflamış kontrolündedir. Önceki yüzyılda gerçekleşen Nadir Şah işgalinin sarsıntısı, hanlıklar içinde değişen idari yapıda gözlemlenmekte olup; hanedan değişiklikleri yaşanmıştır.

Türkistan'ı doğu ve güneydoğu hattında kuşatan komşusu Hindistan'ın yeni hâkimi İngilizler, bu topraklarını yakın hissettikleri tehditlerden korumak üzere önlem arayışındadır. Türkistan coğrafyasının Rusya hariç diğer batılı devletler nazarında mutlak bir bilinmezlik teşkil eder. Britanya, Türkistan hâkimiyeti üzerine Rusya ile mücadele ettiği "Büyük Oyun"da bu bilinmezliği kırmak üzere bölgeye keşif gezileri düzenlemeye başlamıştır.

Mir İzzetullah, bu oyunun kurucularından kabul edilen Moorcroft tarafından Buhara'ya seyahat etmek ve doğru rotayı oluşturmak üzere 1812 yılında görevlendirilmiş olup; bir buçuk yıl süren seyahati boyunca her gününü seyahatnamesine Farsça bir şekilde kaydetmiştir. Tezimizde, bu eserin 1872 yayın tarihli İngilizce çevirisini Türkçeye tercüme ettik.

Eserimizin birinci bölümünde, Mir İzzetullah'ın hayatını, eğitimini, Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde vazifelendirilmesini, Elphinstone ve ardından Moorcroft ile bir araya gelmesini, çalışma konumuz olan seyahatnamenin yazılış sürecini, Moorcroft ile Buhara'ya doğru gerçekleştirdikleri karakteri ile ilgili güçlü bilgiler sunan ikinci seyahatini ve nihayetinde çalışma konumuz olan eserin Türkistan tarihi için ehemmiyetini izah ettik.

İkinci bölümde, Türkistan'ın tamamı için dönüm noktası arz eden 18. yüzyılın ortalarından başlamak üzere Nadir Şah'ın işgali, Batı Türkistan hanlıklarında Cengiz hanedanlarının çöküşü, Doğu Türkistan'da Mançuların işgali ve Güney Türkistan'da Dürrânîlerin yükselişi ile geçen süreç içinde genel hatlarıyla 1812 yılına gelinceye

kadar gözlemlenen siyasi tabloyu; Buhara Emîrliği, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı, Doğu Türkistan ve Güney Türkistan özelinde özetledik.

Üçüncü bölümde, Mir İzzetullah'ın Ahval-i Sefer-i Buhara isimli eserini İngilizce metninden Türkçeye tercüme ettik. Tezimizde ana kaynak olarak kullandığımız eser, Henderson tarafından yapılıp 1872 tarihinde Kalküta'da yayımlanan çevirisi olmuştur. Eserin yazma nüshası Fransa Milli Kütüphanesi'nde Supplément Persan 1346 bölümünde muhafaza edilmekte olup; yer, şahıs, makam ve unvan isimleri başta olmak üzere özel isimlerde bu Farsça nüshadan yararlanılmıştır.

Dördüncü bölümde, farklı araştırma eserlerine konu olmuş ve seyahatname içinde geçen özel kavramların, işaret edilen coğrafi konumların, tanıtılan şahısların ve aktarılan tarihi olayların; bu kaynaklardan derlenerek izahı ile tahliline yer verdik.

Mir İzzetullah'ın tezimize konu olan bu eseri, başlangıçta Buhara için oluşturulan rotayı göstermek üzere rehberlik amacıyla yazılmış olsa dahi; sahip olduğu bu çok katmanlı yapı sayesinde önemini daima muhafaza etmiştir. Türkistan'ın coğrafyası ve tarihiyle birlikte; 19. yüzyıldaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı bakımından birincil kaynak teşkil eden eserin Türkçeye kazandırılmasının bu yönde akademik çalışma yürütenler için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Türkistan Hanlıkları konusuna olan ilgimi dikkate alıp tez konusu seyahatname üzerinde çalışmam için yol gösteren ve yazım süreci boyunca kıymetli vaktinden ayırıp tezimin kaydettiği aşamaları değerlendiren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Dinçer Koç'a ve tüm bu süreç boyunca maddi manevi imkanlarını esirgemeyen, desteklerini daima hissettiğim sevgili aileme teşekkürü borç bilirim.

Neriman Sena Külünk

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖN SÖZ ..... **iv**

İÇİNDEKİLER ..... **vi**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **viii**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

MİR İZZETULLAH VE TÜRKİSTAN'A SEYAHATİ

1.1. Mir İzzetullah'ın Hayatı ve Türkistan Seyahati Hakkında 6

1.2. Yakın Dönem Türkistan Tarihinin Kaynağı Olarak Mir İzzetullah'ın Seyahatnamesinin Önemi 15

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL BAŞINDA TÜRKİSTAN'IN SİYASİ DURUMU

2.1. Buhara Emîrliği 19

2.2. Hokand Hanlığı 26

2.3. Hive Hanlığı 31

2.4. Doğu Türkistan 35

2.5. Güney Türkistan 38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİR İZZETULLAH'IN SEYAHATNAMESİNİN TERCÜMESİ

3.1. Yazara Ait Ön söz 42

3.2. Ahval-i Sefer-i Buhara 43

3.2.1. Attak'tan Keşmir'e Giden Güzergâh 43

3.2.2. Keşmir'den (Srinagar'dan) Tibet'e Giden Güzergâh 48

3.2.3. Leh'ten Yarkend'e Giden Güzergâh 61
3.2.4. Yarkend'den Kaşgar'a Giden Güzergâh 78
3.2.5. Molla Nazar'ın Tarifiyle Beycin'den Kaşgar'a Giden Güzergâh 80
3.2.6. Kaşgar'dan Kûkan'a Giderken Geçilen Noktalar 106
3.2.7. Kûkan'dan Semerkand'a Giden Güzergâh 118
3.2.8. Semerkand'dan Buhara'ya Giden Güzergâh 124
3.2.9. Buhara'dan Hulm'a Giden Güzergâhlar 146
3.2.10. Hulm'dan Sar-i Pol'a Giden Güzergâh 161
3.2.11. Hulm'dan Şibirgan'a Giden Güzergâh 162
3.2.12. Hulm'dan Sançayürük'e Giden Güzergâh 162
3.2.13. Hulm'dan Darra-i Yusuf'a Giden Güzergâh 163
3.2.14. Darra-i Yusuf'tan Yaka-olang'a Giden Güzergâh 164
3.2.15. Hulm'dan Bedahşan Üzerinden Feyzabad'a Giden Güzergâh 165
3.2.16. Kunduz'dan Narin'e Giden Güzergâh 166
3.2.17. Kunduz'dan Gur'a Giden Güzergâh 167
3.2.18. Hulm'dan Ürgenç'e Giden Güzergâh 167
3.2.19. Hulm'dan Herat'a Giderken Geçilen Noktalar 169
3.2.20. Hulm'dan Kabil'e Giden Güzergâhlar 170

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AÇIKLAMALAR

4.1. Seyahatnamenin Detaylı İzahı ve Açıklamalar 185

SONUÇ 208

KAYNAKÇA 213

EKLER 234

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	**:**	Aynı eser
a.g.e.	**:**	Adı geçen eser
a.g.m.	**:**	Adı geçen makale
a.g.t.	**:**	Adı geçen tez
akt.	**:**	Aktaran
Ar.	**:**	Arapça
A.y.	**:**	Aynı yer
bkz.	**:**	Bakınız
C.	**:**	Cilt
çev.	**:**	Çeviren
ed.	**:**	Editör
Far.	**:**	Farsça
haz.	**:**	Hazırlayan
İA	**:**	İslam Ansiklopedisi
DİA	**:**	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
MEB	**:**	Millî Eğitim Bakanlığı
s.	**:**	Sayfa
S.	**:**	Sayı
Sind.	**:**	Sindî
TDA	**:**	Türk Dünyası Araştırmaları
TDK	**:**	Türk Dil Kurumu
TTK	**:**	Türk Tarih Kurumu
t.y.	**:**	Basım tarihi yok
Uyg.	**:**	Uygurca
Ur.	**:**	Urduca
Vol.	**:**	Volume (Cilt)

GİRİŞ

Avrasya kıtasının merkezinde bulunan Türkistan toprakları, tarih boyunca ilgi odağı olmuş; büyük imparatorluklara ev sahipliği yapmıştır. Türkistan; batıda Ural dağları, Yayık Irmağı ve İdil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerden başlayarak doğuda Çin'in Tun-huang bölgesi ve Mançurya'nın batısına ulaşır. Horasan'dan itibaren, Gürgen Irmağı, Afganistan'ın kuzeyi dahil Pamir ve Hindukuş dağlarının kuzey etekleri güney; Cungarya ve Kazakistan'ın kuzey uçlarını teşkil eden İrtiş havzası ise kuzey sınırlarını oluşturmaktadır. Tarım havzasından ibaret olan Kaşgarya, İli vilayeti ve Cungarya Türkistan'ın doğu tarafına dahildir. Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları sınırları ise genel hatlarıyla batı kanadını oluşturur. Tüm bu sahanın yüz ölçümü yaklaşık 5.664.921 km^{2}dir.[1] Sert bir iklime sahip, denizlere kıyısı olmayan, su kaynakları kısıtlı; genel hatlarıyla geniş otlaklardan, çöllerden ve düzlüklerden teşekkül eden bu bölgede hayatta kalmak ve sürekli bir düzen sağlamak kolay olmamıştır.[2] Tüm bu sebeplerle Türkistan toprakları; yüksek dağları, yaşam olanağı sunmayan çölleri, bozkırları, ağır iklim şartları ve hareketli konar-göçer ahalisi nedeniyle aşılmaz bir geçit olarak görülmüştür.[3]

Coğrafyanın çizdiği doğal sınırlar göz önüne alındığında; Türkistan'ın bir bütünlük teşkil ettiği düşünülebilir. Ancak, tüm bu engebesiz araziler, sonu gelmeyen bozkır ve çöller farklı birçok farklı güç merkezine ev sahipliği yapmış; sayısız devlet kurulmuştur. Bu devletlerin birbiriyle ilişkisi genellikle hasmane olsa da ahali arasında ticari ve sosyal ilişki devam etmiştir.[4] Tarih boyunca farklı dönemlerde Türk-Moğol tipi bozkır kültürü etrafında şekillenen devletler, güçlü bir lider altında tüm Türkistan'a hükmetmeyi başarmışsa da bunun sürekliliği sağlanamamış ve nihayetinde birden fazla egemen güç doğmuştur. Seyahatnamenin kaleme alındığı 19. yüzyılın başında da Türkistan'da siyasi bütünlük mevcut değildir.

---

[1] Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Cilt I, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s.1; Ahmet Taşağıl, "Türkistan", **DİA**, C.41, İstanbul, 2012, s.556.
[2] Elizabeth E. Bacon, **Esir Orta Asya,** çev. Tansu Say, İstanbul, Tercüman Gazetesi, Tercüman 1001 Temel Eser, s.13.
[3] Jean-Paul Roux, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002, s.27-30.
[4] L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, C.I, çev. Sadrettin Karatay, İstanbul MEB Basımevi, 1970, s.6.

Türkistan'da 19. yüzyıla kadar olan süreçte yaşanılan siyasi gelişime genel hatlarıyla bakıldığında Cengiz Han dönemi önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Cengiz hâkimiyeti sonrasında; hükümdarların meşruiyet kaynağı olarak Cengiz ile sahip oldukları soy bağını gösterdikleri bir dönem başlamıştır. Bu durum, soydaşlar arasında rekabete yol açmış; hâkimiyet unsuru sayılan kutun sahibi olduğuna inanılan konar-göçer kabileler farklı Cengizli liderlerin altında birleşmişlerdir. Yaşanan siyasi bölünme, 16. yüzyılda yeni ticari yolların keşfedilmesi ve Türkistan'ın eski önemini yitirmesi sebebiyle sosyal ve ekonomik yönden de kopuşa neden olmuştur. Türkistan'ın 16. yüzyıl öncesinde ticari yolların geçiş noktası olmasının getirdiği cazibe yeni yolların keşfedilmesiyle yok olmuş ve ticarette yaşanan durgunluk ekonomik çöküş ile sonuçlanmıştır. Ticaretin neredeyse sıfırlanmasının sonucunda ahalinin tarım ve hayvancılığa yönelerek şehirleri terk edip kırsala yerleşmesi; aralarındaki maddi, manevi ve dinî tüm bağların kopmasına neden olmuştur.[5]

Söz konusu dönem için Türkistan'ın çehresini etkileyen en önemli gelişmelerden biri de Nadir Şah'ın 1740 yılında gerçekleştirdiği Türkistan seferi olmuştur. Türkistan üzerindeki İran etkisi, 1747 yılında şahın ölmesiyle nihayete erse de hanlıklarda güç dengeleri tamamen değişmiş ve köklü hanedan değişimlerine sebebiyet vermiştir. Nadir Şah'ın Cengizli ailelerini kendisine tabi kılmasıyla sonuçlanan bu sefer, hanedanların sahip oldukları gücü büyük oranda zayıflatmış ve yıkılış süreçlerini daha da hızlandırmıştır. Türkistan'da 18. yüzyılın ortalarından itibaren yerel kabilelerin yükselişi söz konusudur.[6]

Türkistan'ın iç düzeninin ciddi sarsıntıya uğradığı bu dönemde, dış dengeleri tamamen değiştirecek iki unsur söz konusudur: Rusya ve Britanya. Türkistan'ı iki farklı cepheden saran bu yeni komşuları bölge hâkimiyeti konusunda gizli bir mücadele yürütmüş; birbirleriyle girdikleri bu mücadele "Büyük Oyun" olarak adlandırılmıştır.[7] Britanya, Hindistan topraklarında henüz tamamladığı hâkimiyetinin

[5] Togan, **a.g.e**., s.205.
[6] A.e., s.198.
[7] Doç. Dr. Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", çev. Doç. Dr. Nasuh Uslu, **Türkler**, C.18, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.587.

herhangi bir tehditle karşılaşması ihtimaline karşın tedbirli davranmış, ilk tehditte bunu bertaraf etmek üzere hamlede bulunmuştur. Britanya'nın Hindistan sınırlarını tehlikede hissettiği ilk hadise, I. Napolyon hâkimiyetindeki Fransa'nın 1807 tarihli Kafkasya seferi olmuştur.[8] Fransız tehlikesi geçtikten sonra ise Britanya karşısında Rusya'yı bulmuş; Rusya karşısında ittifak kurmak üzere yerel hükümdarlar ile temasa geçmiştir.[9]

Bu iki Avrupalı rakipten Rusya, coğrafi konumu nedeniyle ciddi bir avantaja sahiptir. Genişlemek istediği sahada kullanacağı güzergâh, tarih boyunca kullanılmış, güvenilir ve iyi bilinen bir yoldur. Bununla birlikte, Rusya ve bölgedeki hanlıklar uzun zamandan beri birbirleriyle temas halindedir. Henüz 17. yüzyılın ilk yarısında dahi, Moskova'dan sekiz Rus elçisi Türkistan'a gitmiş iken; Türkistan'dan Moskova'ya gönderilen elçi sayısı kırk birdir. Rusya ve hanlıklar, ticari gelişim maksadıyla diplomatik ilişki kurmak için birbirlerine karşı olumlu tavırdalardır.[10]

Türkistan'ın güneydoğu tarafında kalan Hindistan topraklarına hükmeden Britanya'nın ise, ilerlemek için kendisine yeni bir rota oluşturması ve bunun emniyetini sağlaması gerekmektedir.[11] İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin keşif maksadıyla görevlendirdiği seyyahlar, bu aşamada devreye girer. Büyük Britanya, 18. yüzyılda ilk olarak Tibet ile temasa geçmiş; ancak onu harekete geçiren ilk hadise I. Napolyon'un İran hamlesi olmuştur. Tahran'a gelen Fransız elçisi haberine karşı, görevlendirdiği iki elçiyi 1808 yılında Afganistan ve İran'a gönderen İngilizler; Türkistan siyasetinde aktif rol oynama niyetinde olduklarının işaretini vermişlerdir.[12]

---

[8] I. Napolyon'un 1812 yılında başlayan Rusya seferinin hezimete uğraması, Avrasya üzerindeki Fransa tehlikesini sonlandırmıştır. [Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s.89]

[9] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti**", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.34 (Mart 1983-84), İstanbul, 1984, s.397-398.

[10] Sabol, **a.g.m**., s.587.

[11] Ligeti, **a.g.e**., s.12.

[12] V. V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s.185, 204-205. Mir İzzetullah, Britanya'nın Afganistan'da Dürrânîlerle antlaşma kurmak üzere vazifelendirdiği Elphinstone'un seyahatinde onun beraberinde yer almıştır. (Garry Alder, **Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon 1767-1825**, Delhi, Low Price Publications, 2012, s.123.)

Mir İzzetullah'ın seyahati, Britanya'nın hükmettiği ve sömürdüğü Hindistan topraklarını kendisine güvenilir müttefikler edinerek koruma stratejisinin ilk adımlarından birini oluşturur. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından görevlendirilen Mir İzzetullah, Delhi'den Buhara'ya giden rotayı oluşturmuş ve seyahatini yaklaşık iki yılda tamamlamıştır. Avrupalılar için yüzyıllardır bilinmezliğini koruyan topraklar hakkında sunduğu geniş coğrafi, siyasi ve askeri bilgiler ilgi çekici bulunmuştur. Seyahatnamenin yanı sıra, devletlerin üst düzey görevlileriyle kurduğu temaslar ve kişisel ilişkilerinde, Britanya'nın çıkarlarını gözeterek hareket etmiştir.

Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi; siyasi, sosyal ve ekonomik olarak birçok bilgi sunmaktadır. Mir'in, çoğu şehirde kendisine üst düzey insanlardan muhatap bulmakta zorlanmamış; bu da yönetim ve teşkilatlanma ile ilgili de birçok bilgi edinmesini sağlamıştır. Buhara Emîrliği'nin, Dürrânîlerin, Hokand ve Hive Hanlıklarının birbirleriyle mücadelesini ve hâkimiyet alanlarının çakıştığı bölgeleri gösteren Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi, anlatımıyla coğrafi, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel başlıklar altında ele alınabilecek çok katmanlı bir Türkistan haritası çizmiştir.

Mir İzzetullah'ın seyahatnamesinin Farsça el yazması nüshası, Fransa Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.[13] Eserin ilk İngilizce tercümesi, 1820 yılında Horace Hayman Wilson tarafından yapılmış; bu tercüme 1825 ve 1843 yıllarında tekrar basılmıştır.[14] Seyahatnamenin İngilizce tercümesi büyük ilgi uyandırmış; eser 1826 yılında Fransızcaya[15] ve 1833 yılında Almancaya[16] tercüme edilmiştir. Gerek bütün halinde gerekse belli bölümleri özelinde tercüme edilen eserden birçok ilmî çalışmada faydalanılmıştır. Bu çalışmamızda, Henderson'a ait

[13] Mir İzzetullah, **Ahval-i Sefer-i Buhara**, Paris, Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Persan 1346.
[14] Mir Izzet Ullah, "Travels beyond the Himalaya", çev. H. H. Wilson, **Calcutta Cuarteyly Magazine and Review**, III-IV, 1820; Mir Izzet Ullah, "Travels beyond the Himalaya", çev. H. H. Wilson, **Calcutta Oriental Quarterly Magazine**, 1825; Mir Izzet Ullah, "Travels beyond the Himalaya", çev. H. H. Wilson, **The Royal Asiatic Society of London**, 1843.
[15] Mir I'zzet-ullah, "Voyage Dans L'Asie Centrale", yay. J. Klaproth, **Magasin Asiatique**, T.II, Paris, 1826, s.1-51, 161-186.
[16] Carl Ritter, **Die Erdkunde von Asien**, B.II, Dritter Theil, Berlin, 1833.

1872 tarihli tercüme[17] esas alınmış olup; yer, kişi, makam ve unvan başta olmak üzere özel isimler konusunda Farsça metinden faydalanılmıştır.

Eseri Türk ilim dünyasına tanıtan ilk isim Zeki Velidi Togan olmuştur. Togan, ilk olarak 1928 tarihinde Yeni Türkistan dergisinde yer alan "18-19'uncu Asır Türk Siyasi Tarihine Aid İki Eser" isimli makalesinde Mir İzzetullah'ın seyahatnamesinden bahseder.[18] Ayrıca 1939 yılında tamamladığı "Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi" isimli eserinde söz konusu eserden faydalanmıştır.[19] Togan'a ait bu iki eserde seyahatname bütün olarak ele alınmamış; mevcut siyasi malumat ile alakadar olunmuş ve bu doğrultuda seyahatnameden belli başlı anekdotlar sunulmuştur.

Tezimizde tercüme doğrultusunda bilgisel zemini oluşturmak maksadıyla Türkistan'ın 19. yüzyıldaki siyasi durumuna ilişkin olarak; Baymirza Hayit'in "Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi", Üçler Bulduk tarafından tercüme edilen "İbret'in Fergana Tarihi", Muhammed Fazılbek'in "Mükemmel Tarih-i Fergana", Dinçer Koç'un "Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)", Mehmet Saray'ın "Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıcından 1878'e Kadar" isimli eserleri ve Muhammed Bilal Çelik'in "1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği" isimli doktora çalışması birincil kaynaklarımız olmuştur. Bununla birlikte, tez konumuzla bağlantılı olarak; Seda Yılmaz Vurgun'un "XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)" isimli doktora tezi, Kürşad Köse'nin "İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı" isimli yüksek lisans tezi ve Gülay Karadağ'ın "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları" isimli yüksek lisans tezi; Mir İzzetullah gibi batılılar tarafından görevlendirilerek Türkistan'ı seyahat eden yabancı seyyahlar hakkında sundukları bilgi bakımından büyük önem taşıyan eserlerdir.

---

[17] Meer Izzut-oollah, **Travels in Central Asia by in the Years 1812-1813**, çev. Captain Henderson, Calcutta, The Foreign Department Press, 1872.
[18] Ahmed Zeki Velidi, "18-19'uncu Asır Türk Siyasi Tarihine Aid İki Eser", **Yeni Türkistan**, S.16, Teşrinisani 1928, s.38-44. Bu makalenin ilk bölümünde "Tarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak" ve ikinci bölümünde "Mir İzzetullah'ın Seyahatnamesi" eserleri ele alınmıştır.
[19] Togan, **a.g.e**., s.45, 203-224.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİR İZZETULLAH VE TÜRKİSTAN'A SEYAHATİ

1.1. Mir İzzetullah'ın Hayatı ve Türkistan Seyahati Hakkında

Mir İzzetullah, 1790 yılı civarında Delhi'de doğmuştur.[20] Esasında Keşmirli Müslüman bir aileye mensuptur.[21] Arapçada "güçlü, üstün, saygın, galip" demek olan "izzet"[22] ve "Allah" kelimelerinin birleşiminden oluşan ismi "Allah'ın yüceliği" anlamına gelmektedir. İsminin başında bulunan "mir" unvanı, İslâm coğrafyasında "bey" anlamında kullanılan askerî ve siyasî bir unvan olan "emîr"in[23] farklı bir söyleniş biçimidir. Bununla birlikte Mir İzzetullah, eserinde kendini tanıtırken isminin başına "seyyid" unvanını kullanmıştır. Bu unvan, emîr ile benzer bir şekilde "efendi, bey, önder, faziletli" gibi anlamlar taşımaktadır.[24] Kullanılan her iki unvan da onun saygın, aristokrat ve soylu bir ailenin mensubu olmasının bir sonucudur.[25]

Mir İzzetullah'ın ailesi, Delhi'de Babürlülerin hizmetinde görev almış tanınan ve seçkin bir ailedir.[26] Ünlü bir kumandan olan dedesi Mir Nimet Han, 18. yüzyılın ortalarında Lahor'da Babürlülerin emrinde görev almıştır.[27] Lahor'da bazı Sih

---

[20] Bernard le Calloc'h, "Bibliographie de langue Française relative à Alexandre Csorna de Kőrös", **Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium**, Budapest, Library Of The Hungarian Academy Of Sciences Körösi Csoma Society, S.1-2, 1984-1988, s.42. Farklı bir kaynakta ise doğum yılı 1785 olarak gösterilmiştir. bkz. P. J. Marczell, **Alexander Csoma de Kőrös: Csoma Kőrösi's Planet,** Vol.I, Kolkata, The Asiatic Society, 2007, s.286.

[21] Le Calloc'h, **a.y.**

[22] Mustafa Çağrıcı, "İzzet", **DİA**, C.23, İstanbul, 2001, s.555-556.

[23] Abdülazîz ed-Dûrî, "Emîr", **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.121.

[24] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Seyyid", **DİA**, C.37, İstanbul, 2009, s.40.

[25] Le Calloc'h, a.y.; Isakov Sobirjın Murodjon oglu, Jobborov Zokirjon, "Mır Izzatullo's Journey to Central Asia as an Important Foreign Source on the History of the Kokand Khanate", Spain, **Central Asian Journal of Arts and Design**, V.III, S.6, 2022, s. 50.

[26] Meryem Özer, "Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: 'Punditler'", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.1, (Bahar 2021), s.296.

[27] Mir Nimet Han ismi ve Mir İzzetullah'ın onun torunu olduğu bilgisi William Moorcroft tarafından Charles Metcalfe'ye gönderilen bir mektupta yer alır. (akt. C. A. Bayly, **Empire & Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870**, Delhi, Cambridge University Press, 2015, s.85) Lahor vilayeti, 1746 ve 1747 yıllarında iki kardeşin hâkimiyet savaşına konu olmuştur. Mir Nimet Han, bölgenin eski hâkimi Zekeriya Han'ın oğulları arasında gerçekleşen bu mücadelede büyük kardeş Yahya Han'ın emrinde görev almıştır. (Joseph Davey Cunningham, **A History of the Sikhs: from the Origin of the Nation to the Battles of the Sutlej**, ed. H. L. O.

ailelerini himayesi altına alan Mir Nimet Han'a duyulan saygı, yarım asır sonra aynı bölgeyi ziyaret eden Mir İzzetullah'a da gösterilmiş; önderleri Ranjit Singh Mir İzzetullah'ı sık sık huzuruna çağırarak bulunduğu sohbetlerle fikirlerine değer verdiğini göstermiştir.[28] Mir İzzetullah'ın seçkin ve aristokrat ailesi; gittiği yerlerde ona yapılan muameleyi olumlu yönde etkilemiş ancak daha da önemlisi gördüğü nitelikli eğitimin ve sahip olduğu diplomasi bilgisinin kaynağı olmuştur.

Mir İzzetullah, küçük yaşlarında İngilizceyi öğrenmiş olup; Fars ve Urdu dillerini de bilmektedir.[29] Ayrıca bir kaynakta, Arapça bildiği bilgisi yer alır.[30] Tüm bunlar, aristokrat bir aileye sahip olmasının bir sonucu olarak; onun iyi bir eğitimden geçtiğine delalet eder. Mir İzzetullah, Delhi'de Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde Charles Metcalfe'in[31] kadrosunda Farsça tercümanlık ve katiplik yapmış[32] ve 1808 yılında Mountstuart Elphinstone'nun Afganistan'da gerçekleştirdiği görev esnasında ön plana çıkmıştır.[33] Görevin sonuçlanmasının akabinde Delhi'ye dönen Mir

---

Garret, Lahore, Sang-e-meel Publications, 2007, s.138; Surjit Singh Gandhi, **Sikhs in the Eighteenth Century**, Amritsar, Singh Bros., 1999, s.152; Hari Ram Gupta, **History of the Sikhs: Evolution of Sikh Confederacies (1708-69)**, V.II, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 2007, s.78)

[28] Bayly, **a.y.**

[29] Le Calloc'h, **a.g.m.**, s.43.

[30] Murodjon oglu v.d., a.y.

[31] Charles Metcalfe (1785-1846), Kalküta'da dünyaya gelmiş, Hint dili ve siyasi tarihi hakkında özel eğitim almıştır. Doğu Hindistan Şirketi tarafından 1806 yılında Delhi'de görevlendirilmiştir. Napolyon'un Rusya'yı işgali ve doğuya ilerleme tehlikesi nedeniyle şirket tarafından 1808 yılında Sih hükümdarı ile görüşmek üzere Pencap'a gönderilmiştir. 1811-1819 yılları arasında Doğu Hindistan Şirketi'nin Delhi ayağını yöneten Metcalfe; 1835-1838 yılları arasında Hindistan genel valisi olmuştur. Akabinde üç yıl Jamaika, iki yıl Kanada genel valiliği görevlerini üstlenmiş ve 1846 yılında İngiltere'de vefat etmiştir. [C. A. Bayly, "Metcalfe, Charles Theophilus"**, Oxford Dictionary of National Biography**, ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Vol.37, New York, Oxford University Press, 2004, s.948-952; "Charles T. Metcalfe" **Encyclopaedia Britannica**, (Erişim: 8 Aralık 2022)]

[32] Alder, **a.g.e.**, s.123.

[33] Mountstuart Elphinstone (1779-1859) İskoçya'da dünyaya gelmiş ve 1796 yılında Kalküta'da Doğu Hindistan Şirketi'ndeki görevine başlamıştır. Farsça ve Hintçe bilgisiyle öne çıkan Elphinstone, görev aldığı süre boyunca çeşitli diplomatik görevler yürütmüştür. Britanya ile Fransa arasındaki gerilimin had safhaya ulaştığı bu dönemde Fransa elçisinin İran başkentine gönderilmesi, Hindistan'daki yönetimi kuzeybatı sınırıyla ilgili olarak tedbirli davranmaya yöneltmiştir. Elphinstone, 1808 yılında, Fransız tehlikesine ve bölgede oluşabilecek farklı ittifaklara karşı Afgan hükümdarı Şah Şücâ ile görüşmek üzere Kabil'e gitmekle görevlendirilmiştir. Ancak Afgan yetkililerince Peşaver'e kadar ilerlemesine izin verilmiştir. Devamında, Şah Şücâ'nın Elphinstone'un yetkisini aşan istekleri, Keşmir'de baş gösteren isyan ve nihayetinde Afgan hükümdarın tahttan indirilmesi hadiseleri hasebiyle görevin başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Ancak, Elphinstone burada bulunduğu süreyi oldukça faydalı biçimde değerlendirmiştir; Peşaver, Kabil ve Türkistan bölgelerinin coğrafi haritasını çizmiş; çeşitli eser ve anlatılardan faydalanarak bölgeleri tarım, iklim, salgın hastalıklar gibi başlıklar altında incelemiş ve derlediği bilgileri "Account of Kingdom of Caubul" isimli 1815

İzzetullah, burada Doğu Hindistan Şirketi için çalışmaya devam etmiştir. Şirketteki vazifesini gizlilikle yürüten Mir İzzetullah, burada Müslüman kimliği sayesinde şirket lehine önemli bağlantılar sağlamış; karakter özellikleri, muhakeme yeteneği ve geniş nüfuz alanı ile tanınır olmuştur.[34]

Mir İzzetullah'ın Buhara'ya gerçekleştirdiği seyahat, onun William Moorcroft[35] ile çalışmaya başlamasıyla ilişkilidir. İngiliz seyyah Moorcroft, botanik, cerrahi ve veterinerlik eğitimi almış; 1808 yılında veteriner sıfatı ile Doğu Hindistan Şirketi'nde çalışmaya başlamıştır.[36] Hususi olarak atlarla ilgilenen Moorcroft, görünürde Türkmen atları üzerinde araştırmalarda bulunmuştur. Bu gerekçe ile çeşitli seyahatler gerçekleştirmiş; asıl gayesi ise Britanya'nın hâkimiyetini Türkistan sınırlarına taşıyacak temaslarda bulunmak olmuştur.[37] Moorcroft'un atlar üzerine

---

tarihinde yayımlanan eserinde sunmuştur. Elphinstone, 1819-1827 yılları arasında Bombay valiliği görevini yürütmüş ve emekliliğinde akademik çalışmalara yönelmiş; "The History of India" isimli eseri 1841 yılında yayımlanmıştır. (C. A. Bayly, "Elphinstone, Mountstuart", **Oxford Dictionary of National Biography**, ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Vol.18, New York, Oxford University Press, 2004, s. 323-326; Malcolm E. Yapp, "Elphinstone, Mountstuart" **Encyclopædia Iranica**, XI/6, s.655-657.) 1808 yılında yürüttüğü görev sırasında, Mir İzzetullah da ona eşlik etmiştir. (Alder, **a.g.e**., s.123)

[34] Alder, **a.g.e**., s. 123.

[35] William Moorcroft 1765-1770 yılları civarında Loncashire'da gayrimeşru olarak dünyaya gelmiş ve annesinin babası Richard Moorcroft tarafından yetiştirilmiştir. Eğitimli bir insan olan dedesinin kütüphanesinden, kitaplarından ve el yazması eserlerinden faydalanan Moorcroft; Latince ve Grekçeyi gençlik yıllarında öğrenmiş, bu süreçte botanikle ilgilenmiş; sonrasında cerrahi alanında eğitim görmüş, fakat sonra ülke genelinde duyulan ihtiyaç nedeniyle veterinerlik eğitimi almak üzere Fransa'ya gitmiş ve hayatının geri kalanında bu mesleği icra etmiştir. Doğu Hindistan Şirketi'nde çalıştığı dönemde farklı zaman aralıklarında çeşitli seyahatlerde bulunmuş; 1819 yılında başlayan ve 6 yıl süren Buhara seyahatinde aralarında Mir İzzetullah'ın da bulunduğu kafilesiyle Meymene'ye doğru yol alırken aniden rahatsızlanarak 1825 yılında Andhoy'da ölmüştür. Bu seyahat sırasında tuttuğu notlar Horace Hayman Wilson editörlüğünde düzenlenerek "Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, by Mr. William Moorcroft and Mr. George Trebeck, from 1819 to 1825" ismiyle 1841 yılında iki cilt halinde yayımlanmıştır. (Alder, **a.g.e**., s.3-13; Henry Manners Chichestrer, "Moorcroft, William", **Dictionary of National Biography**, ed. Sidney Lee, Vol.38, London, Smith Elder and Co., 1894, s.337.)

[36] Chichester, **a.g.m**., s.337.

[37] Moorcroft'un notlarını derleyen Wilson, onun bir casus olduğu iddiasını açıkça reddetse de kaydettiği bilgiler yalnızca veterinerlik alanı ile ilgili olmayıp bölgelerin coğrafyası, iklimi, maden ocakları gibi farklı birçok konuyu kapsamaktadır. Bu da Moorcroft'un seyahatlerinin Türkmen atlarını incelemek ve satın almak maksadından fazlasını taşıdığını gösterir. (Horace Hayman Wilson, "Preface", **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, from 1819 to 1825, by Mr. William Moorcroft and Mr. George Trebeck**, ed. Horace Hayman Wilson, Vol.I, London, John Murray, 1841, s.18-20; Le Calloc'h, **a.g.m**., s.41-42) Moorcroft'un Buhara seyahati sırasında 1819 yılında Leh'te gerçekleştirdiği antlaşma sayesinde Türkistan toprakları resmen İngiliz ticaretine açılmıştır. ("Moorcroft, William", **The Encyclopædia Britannica**, Eleventh Edition, Vol.18, Cambridge, The

1811-1812 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahat onun "Himalayalardan ötesine giden ilk İngiliz" olarak tarihe geçmesini sağlamıştır.[38] Sonraki seyahatinde ise hedefini Buhara olarak belirlediyse de bu seyahati kendi gerçekleştirmeden evvel bir keşif gezisi yapılması ihtiyacı doğmuş; bunun için Metcalfe ve Moorcroft tarafından Mir İzzetullah uygun görülmüştür. Bu görev için Mir İzzetullah'ın seçilmesinde Elphinstone ile yaptığı seyahat ve Delhi pazarında gösterdiği aktif faaliyet etkili olmuştur.[39]

Moorcroft'un emriyle Mir İzzetullah 7 Nisan 1812 tarihinde Delhi'den yola çıkmış ve 6 Ağustos 1812 tarihi itibarıyla Attak'tan başlayarak geçtiği tüm noktaları "Ahval-i Sefer-i Buhara" başlığı altındaki Farsça seyahatnamesinde göstermiştir.[40] Delhi'den hareket ettikten sonra Attak, Keşmir, Leh, Yarkend, Kaşgar, Hokand, Semerkant ve nihayet Buhara'ya ulaşan rotayı tarif etmiş; Buhara'dan Hulm, Şibirgan ve Kunduz yönünde ilerleyerek Kabil'e ulaşmıştır. Mir İzzetullah'ın görevi, görünürde Afganistan toprakları üzerinden Buhara'ya giderek Doğu Hindistan Şirketi'nin burada at ticaretinde bulunabilmesinin önünü açmak şeklinde özetlenebilir. Moorcroft, bu seyahatin gerçekleşmesine o denli önem vermiştir ki; şirketin sağladığı ödeneğin yanında Mir İzzetullah'a "teşvik" amacıyla kendi mal varlığından aylık 100 rupi ödenek sağlamıştır. Seyahatin 6 ay sürmesi planlanmış;[41] ancak beklenmedik şekilde uzayarak yaklaşık iki yıl sürmüş ve 16 Aralık 1813 tarihinde sona ermiştir.[42]

"Ahval-i Sefer-i Buhara" ismi altında Mir İzzetullah tarafından kaleme alınan eser, Avrupalılar tarafından neredeyse hiç bilinmeyen topraklar hakkında sunduğu

University Press, 1911, s.807) Bu seyahat sırasında yürüttüğü faaliyet ve günlüğüne kaydettiği bilgiler; Britanya'nın Türkistan siyasetinde rehber vazifesi görmüştür. Moorcroft, bazı araştırmacılar tarafından Britanya ve Rusya'nın Türkistan hâkimiyeti için karşılıklı yürüttükleri "Büyük Oyun" olarak adlandırılan mücadelenin en eski oyuncusu kabul edilmektedir. O, Britanya'nın bu büyük oyunda sahaya sürdüğü ilk İngiliz oyuncudur. (Elizabeth Baignet, "Moorcroft, William", **Oxford Dictionary of National Biography**, ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Vol.38, New York, Oxford University Press, 2004, s.906-907; Martin Ewans, "Introduction", **The Great Game: Britain and Russia in Central Asia**, ed. Martin Ewans, Vol I, London, Routhledge Curzon, 2004, s.9)

[38] Chichester, **a.g.m**., 338

[39] Alder, **a.g.e**., s.123.

[40] Mir İzzetullah, **Ahval-i Sefer-i Buhara**, Paris, Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Persan 1346, s.1b.

[41] Alder, **a.g.e**., s. 51, 124.

[42] Mir İzzetullah, a.y.

geniş bilgi sebebiyle son derece değerli bulunmuştur.[43] Mir İzzetullah'ın 1812-1813 yıllarında gerçekleştirdiği bu seyahat, İngilizler için Türkistan'ın keşif çağının ilk ayağını oluşturur. İngilizler, Hindistan'ın ötesinde gizemini koruyan bu toprakların tanınması için bölgeye "panditler" veya "yerli kaşifler" ismini verdikleri casuslarını göndermiş ve saha hakkında bilgi toplamışlardır. Marco Polo'nun 13. yüzyılda ve Bento de Gois'in 17. yüzyılın başında gerçekleştirdikleri seyahatlerden sonra bölgeye Avrupalılar tarafından gönderilen ilk isim olan Mir İzzetullah; İngilizler tarafından görevlendirilen ilk pandittir.[44]

Mir İzzetullah, çizdiği rotada menzillerin birbirlerine yaklaşık uzaklıklarını, coğrafi özelliklerini, iklimini göstermiş; yem ve yiyecek temini konusunda gerekli bilgileri sunmuştur. Bu bakımdan eserin tam bir yol rehberi niteliği taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte, duraksadığı noktalarda yerlilerin sosyoekonomik portresini çizmiş; hâkim yönetici sınıfın teşkilatlanma biçimini, askeri gücünü ve bölgelerin yakın tarihini kısaca özetlemiştir. Mir İzzetullah'ın gözlemleri; gösterişsiz, yalın ve kısa olmakla birlikte son derece doyurucu bilgiye sahiptir. Avrupa literatüründe bölge hakkındaki kaynakların kıtlığı göz önüne alındığında; Mir'in gözlemleri "sonsuz kıymeti haiz" görülmüştür.[45]

Moorcroft, Mir İzzetullah'ın dönüşünden yaklaşık altı yıl sonra, bizzat yapmayı planladığı Buhara seyahati için yeni bir ekip oluşturur. Her biri ayrı konularda uzman sayılabilecek bu ekipte; evvelinde yaptığı seyahatle rotayı tetkik etmiş bulunan Mir İzzetullah da rehberlik ve tercümanlık vazifeleriyle görevlendirilmiştir. Moorcroft'un kurduğu ekipte hem İngiliz kökenli kimseler hem

[43] Wilson, 1603 yılında Kabil'den Kaşgar ve Çin'e seyahat eden Portekizli misyoner Bento de Gois'in verdiği yer isimlerinin neredeyse tamamının değiştiğini, bu nedenle Mir İzzetulah'ın gösterdiği rotanın eşsiz bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Bu rota hem Moorcroft hem de ölümlerinden sonra bölgeye gelen Alexander Burnes tarafından kullanılmıştır. (Wilson, **a.g.m**., s. 45) Mir İzzetullah'ın seyahatine kadar Avrupa bu topraklar hakkında neredeyse hiçbir fikre sahip değildi. (P. J. Marczell, "William Moorcroft's Commercial Pilgrimage to Manasa Sarowara in 1812", **Recent Research on Ladakh 6: Proceedings of the Sixth International Colloquium on Ladakh Leh 1993**, ed. Henry Osmaston & Nawang Tsering, Bristol, University of Bristol, 1997, s.163.)

[44] Derek J. Waller, **The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia**, The University Press of Kentucky, 1990, s.14

[45] Wilson, **a.g.m**., s.18-19. Yalnızca keşif vazifesiyle yaptığı bu ön seyahat sırasında sunduğu tarihi bilgiler araştırmacılar tarafından kullanılmış ve bu araştırmacılar Mir İzzetullah'ın adını "Babürlü tarihçiler" arasında anmıştır. (A. H. Francke, **A History of Western Tibet: One of the Unknown Empires**, New Delhi, Asian Educational Services, 1995, s.108)

de Mir İzzetullah dışında başka Hintli yerliler bulunur.[46] Bunların arasında Mir İzzetullah'ın kardeşi ve oğlu da yer almaktadır.[47] Kafile 1819 yılının ekim ayının sonlarında Bareilly'den yola çıkmıştır.[48] Yaklaşık altı yıl süren bu seyahat sırasında Moorcroft tarafından kaydedilen ve ölümünden sonra yayımlanan seyahat notları, Mir İzzetullah ile ilgili önemli bilgiler içermekte; portresini oluşturacak çeşitli anekdotlara kaynaklık etmektedir.

Mir İzzetullah, ekipte bulunan yerlilerin arasında tecrübe ve makam bakımından üstün bir konumda yer almaktadır.[49] Bu üstünlük, Mir'in görev tanımının çok daha nitelikli olmasından kaynaklanmakta olup; Mir'e ödenen maaşın miktarına da yansımıştır. Görev boyunca Mir İzzetullah'a verilen maaş aylık 200 rupi olarak kayıtlara geçmiştir.[50] Ekip içinde; Mir İzzetullah gibi Hafız Muhammed Fazıl ve Ghulam Haydar Han şirketin resmî ve maaşlı memurlarıdır.[51] Ancak onlara ödenen maaş, Mir'in maaşından oldukça düşüktür.[52]

Mir İzzetullah şirket bünyesinde çalıştığı süre zarfında gerek tek başına gerekse Moorcroft ile çıktığı seyahatlerde Moorcroft'a bağlı olarak vazifelendirildiği için kaynaklarda "Moorcroft'un hizmetkârı" olarak tanıtılır.[53] Ancak esasında aralarındaki ilişkinin boyutu bu tanımda gösterildiği gibi hizmetkâr-patron ile sınırlı kalmamış; zamanla dostluk haline gelmiştir.[54] Wilson, Mir İzzetullah'tan

---

[46] Moorcroft'un eski bir dostunun oğlu olan George Trebeck teknik ressam ve topoğrafya uzmanı olarak, Hintli George Guthrie hekim olarak, rotayı daha evvelinde kullanan ve tetkik eden Hintli yerli Mir İzzetullah hem rehber hem tercüman olarak ve Hintli yerli Ghulam Haydar Han korumacı asker olarak yerlerini almışlardır. (William Moorcroft, George Trebeck, **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, from 1819 to 1825,** ed. Horace Hayman Wilson, Vol.I, London, John Murray, 1841, s.1-2.)

[47] Alder, **a.g.e**., s.214, Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.230,378.

[48] Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.1-2.

[49] Alder, **a.g.e**., s.214.

[50] George Rusby Kaye, Edward Hamilton Johnston, **India Office Library Catalogue of Manuscripts in European Languages**, Vol.II, Part.II: Minor Collections and Miscellaneous Manuscripts, London, His Majesty's Stationery Office, 1937, s.890.)

[51] Alder, **a.g.e**., s.215.

[52] Hafız Muhammed Fazıl ayda 50 rupi ve Ghulam Haydar Han 16 rupi maaş almıştır. Diğer yerlilere ise şirket tarafından 12 rupi ödenmiştir. (Kaye v.d., **a.g.e**., s.890)

[53] Charles Edward Buckland, "Mir Izzet Ullah", **Dictionary of Indian Biography**, London, Swan Sonnenschein & Co., 1906, s.292.

[54] Le Calloc'h, **a.g.m**., s.43.

bahsederken "Moorcroft'un maharetli yerli dostu" ifadesini kullanır.[55] Mir İzzetullah'ın bu şekilde anılmasının en büyük etkeni şüphesiz ki Moorcroft'un ona gösterdiği muameledir. Mir İzzetullah'tan bahsederken çoğu yerde kısaca "Mir" unvanını kullanan Moorcroft, kendi deyimiyle bu "hünerli ve bilgin" dostunun görüş ve düşüncelerine seyahat boyunca büyük önem vermiştir.[56] Hatta öyle ki; seyahatleri sırasında şirkete yazdığı bir mektupta Mir İzzetullah'ın İngiliz casusu olarak görev almaya uygunluğunu dile getirmiş ve seyahatlerinin sona ermesinden sonra onun Lahor'da bu şekilde vazifelendirilebileceği önerisinde bulunmuştur.[57] Mir İzzetullah, Moorcroft'un nazarında olduğu gibi ziyaret ettikleri yerlerin yöneticileri tarafından da kafilenin diğer üyelerinden üstün görülmüş; Moorcroft'a gösterilen ihtimam ve hürmet kendisine de gösterilmiştir.[58]

Tercümanlıkla birlikte, Moorcroft seyahatlerinin başından itibaren ara buluculuk konusunda Mir İzzetullah'a karşı koşulsuz bir güven beslemiştir. Kafilenin akıbeti, çoğu yerde Mir İzzetulah'ın ara buluculuk girişimleri ve ikna kabiliyetine bağlı şekil almıştır.[59] Moorcroft'un Mir İzzetullah'a açtığı alanı sunması bakımından, seyahat notları Mir İzzetullah'ın kişiliği ile ilgili önemli işaretler taşımaktadır. Mir, dilbazlığı sayesinde karşısındakileri ikna etme noktasında güçlük çekmemiştir.[60] Sosyal becerileri kadar, tanıdıklarının sağladığı referans da ara buluculuk faaliyetlerinde etkili olmuş; sosyal çevresinin sağladığı avantajı da ustalıkla kullanmıştır.[61] Kafile ile ilk olarak 1822 yılında Leh'te karşılaşan ünlü Macar seyyah

---

[55] Wilson, **a.g.m**, s.18.
[56]Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.1, 162, 247, 452.
[57] Alder, **a.g.e**., s.62.
[58] Ladah'ta bulundukları vakit Sih Mihrace Ranjit Singh, Moorcroft'a değerli kumaştan yapılmış bir elbise hediye etmiştir. Mir İzzetullah'a da hürmet gösteren mihrace, değer bakımından Moorcroft'a verilenler kadar üstün olmasa da Mir İzzetullah ile hatta yanında bulunan kardeşi ve oğluna da hediye olarak birer elbise sunmuştur. (Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.103.)
[59] Henüz seyahatlerinin başı sayılabilecek bir noktada, Bareilly'den yola çıktıktan kısa bir süre sonra Hoşyarpur'da tanadarın ilerlemelerine izin vermemesi üzerine Moorcroft; tanadar ile görüşmesi için Mir İzzetullah'ı görevlendirmiş ve kafilesinin akıbetini onun ikna kabiliyetine emanet etmiştir. (Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.82-84.)
[60] Alder, **a.g.e**., s.214.
[61] Moorcroft'un aktardığı üzere; Ladah'ta karşılaştıkları Abdüllatif, başlangıçta Moorcroft ve ekibine güvenmemiş, bir din adamı olan hocası pirzade Şah Niyaz Han'ın Mir İzzetullah ile dost olduğunu öğrendikten sonra onlara güveni artan Abdüllatif, Mir İzzetullah'ın açıklamalarını dinledikten sonra onların iyi niyetli tüccarlar olduklarına kanaat getirmiş ve ekibin kalun ile görüşmesi için aracılık etmiştir. (Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.229-230.)

ve dilbilimci Alexander Csoma de Kőrös[62] dahi bu çevreden yararlanmış; Tibetçe sözlüğü olan eserinin ön sözünde Mir İzzetullah'ın bizzat ismini zikrederek teşekkürlerini sunmuştur.[63] Burada dikkat çekici olan, seyahatin farklı noktalarında karşılaştıkları bu kişilerin neredeyse tamamının eğitim seviyesinin toplum ortalamasının üzerinde olmasıdır. Mir İzzetullah tarafından kaleme alınan seyahatnamede ve Moorcroft tarafından yazılan eserde bunun birçok örneği mevcuttur.[64] Bu da Mir İzzetullah'ın, entelektüel bir zümreye mensup olduğunu göstermektedir.

Mir İzzetullah'ın Müslüman kimliği, seyahat boyunca birçok farklı noktada dikkatleri üzerine çeken bu küçük kafilenin üzerinde toplanan şüpheleri dağıtmak noktasında önemli bir rol oynamıştır. Onun, diplomatik ve sosyal becerileri sayesinde kişiler arasında ilgi çeken ve onlarla iyi ilişkiler kuran bir kimse olduğu söylenebilir.[65] Ayrıca gerekli hallerde bu Müslüman kimliğini kullanmaktan da

---

[62] Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.338. Alexander Csoma de Kőrös (1784-1842) Doğu dilleri üzerine çalışmış; Bulgaristan, Trakya, Rodos, Mısır, Kıbrıs, Suriye, Mezopotamya, İran ve Afganistan üzerinden bir rota oluşturarak Hindistan'a ulaşmıştır. Burada Moorcroft ile karşılaşması, çalışmalarını yürütebilecek alanı ve olası güvensizliklere karşı tedbir sağlaması bakımından büyük önem arz eder. Ağırlıklı olarak Tibetçe üzerine çalışan Csoma, İngilizce-Tibetçe sözlük kaleme almıştır. Sanskritçe üzerine de çalışmaları mevcuttur. (P. J. Marczell, "A Short Overview of Csoma's Life and Achievements", **Alexander Csoma de Körös: Csoma Körösi's Planet**, Vol.1, Kolata, The Asiatic Society, 2007, s.17-19)

[63] Alexander Csoma de Körös, "Preface", **Essay Towards A Dictionary, Tibetan and English**, Calcutta, The Baptist Mission Press, 1834, s.7. Csoma, Hindistan'da görev yapan İngiliz kumandan C. P. Kennedy'ye yazdığı 28 Ocak 1825 tarihli mektubunda Mir İzzetullah ve Moorcroft sayesinde gördüğü iyi muameleden bahseder. Tibetçe çalışmaları için 1823 yılında Keşmir'den ayrılan Csoma, Ladah'ta Mir ve Moorcroft'un sağladığı referans ile başvezir vazifesine denk sayılabilecek kalun ile görüşür. Kalun, Mir ve Moorcroft'un hediye ve mektuplarını aldıktan sonra Csoma'ya oldukça iyi karşılar, hediyeler verir ve Leh'ten güneybatı yönünde bulunan Yangla'ya ilerleyebilmesi için gereken pasaportu sunarak onu Yangla lamasına tavsiye eder. Bu geçiş, Csoma'nın Tibetçe çalışmaları için önemli bir dönüm noktasıdır. (Theodore Duka, **Life and Works of Alexander Csoma de Körös**, London, Trübner & Co., 1885, s.29)

[64] Mir İzzetullah eserinde Oş kadısı Muhammed Yar'ın kendisinin eski bir talebesi olduğu bilgisini verir. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.40b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.49.) Moorcroft ve ekibi Ladah'ta devlet görevlileri ile tanıştırılmıştır; bu görevliler arasında Mir İzzetullah hocası Rahimullah da bulunur. Rahimullah, Moorcroft tarafından "akıllı ve açık fikirli biri" olarak tanımlanmıştır. Pirzade Şah Niyaz Han, Yarkend'in baş kadısı, Guzar'da karşılaştıkları ve Hokand hanı Ömer Han'ın hekimi ve aynı zamanda Mir'in akrabası olan Mir Ali Bakş bunların birkaçıdır. Mir İzzetullah seyahat sırasında yer yer bu tanıdıklarının bazıları ile mektuplaşmıştır. (Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.115, 235, 391; William Moorcroft, George Trebeck, **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, from 1819 to 1825,** ed. Horace Hayman Wilson, Vol.II, London, John Murray, 1841, s.101.)

[65] Le Calloc'h, **a.g.m,** s.43

çekinmemiştir. Hem diplomat hem de dindaş olarak üst düzey yöneticiler tarafından muhatap kabul edilmiş ve şüpheli durumlarda açıklamasına başvurulmuştur.[66]

Kunduz'a gelmeden önce, geri dönemeyecekleri korkusuyla soyunun devamı ve ailesinin emniyeti için oğlunu Delhi'ye gönderen[67] Mir İzzetullah Kunduz'dan ayrıldıktan sonra da bir hayli ilginç bir ruh haline bürünmüştür. Bu arada ağır bir hastalık geçirmiş, sonrasında iyileşse dahi güç hava şartlarından ötürü vücudunun direncinin düşmesi, sık sık hastalanmaları, bazı noktalarda alıkonmaları gibi nedenlerle seyahatin planlanandan uzun sürmesi Mir İzzetullah'ın umutsuzluğa kapılmasına neden olmuştur. Yeniden hastalanma korkusu ve ailesini bir daha görememe endişesiyle 1824 yılı ekim ayının son günlerinde Delhi'ye dönmek için Moorcroft'tan izin istemiş; Moorcroft, başlangıçta Mir İzzetullah'ın gitmesine razı olmasa da onun ne kadar çaresiz ve endişeli olduğunu anlayınca gitmesine müsaade etmiştir.[68] Mir, kafileden ayrıldıktan sonra yolda tekrar hastalandığı için yanlarına dönmek zorunda kalmış, iyileştikten sonra 16 Aralık 1824 tarihinde memleketine gitmek üzere tekrardan kafileden ayrılmıştır.[69] Ancak, tam iyileşemediğinden hastalığı tekrar nüksetmiş; Delhi'de olan ailesinin yanına ulaşamadan 7 Şubat 1825 tarihinde Peşaver'de vefat etmiştir.[70]

---

[66] Kunduz hâkimi Murad Beg, çevresindekilerin Moorcroft ve ekibini casuslukla itham etmesi üzerine baş başa görüşmek üzere vaziyeti soruşturmak Mir İzzetullah'ı yanına çağırmıştır. Mir İzzetullah, Moorcroft'un casusluk maksadı taşımadığını, böyle bir maksat taşıyor olsa İngiliz kimliğini gizli tutması gerektiğini, fakat Moorcroft'un bunu asla gizlemediğini ve tek maksatlarının Britanya ile Türkistan arasında her iki taraf için de faydalı olacak ticari antlaşmalara ortam sağlamak olduğunu ifade etmiştir. (Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.424-425.) Murad Beg, hem dindaşı olan hem de diplomatik lisana hâkim Mir İzzetullah'ı hiçbir çekince göstermeksizin muhatap kabul etmiştir. Burada, Mir'in onu ikna etmek için sunduğu gerekçeler ile gösterdiği çabanın önemi yadsınamaz.

[67] Kunduz'dan ayrıldıktan sonra Moorcroft'a bağlı Hintli çalışanlar İslamiyet inancına geçmiş ve Moorcroft ile çalışmama kararı almışlardır. Bu gerekçe ile kafileden ayrılan askerler, Mir İzzetullah'ın seyahatin güvenliği ile korku duymasına neden olmuş ve zikredilen gerekçe ile oğlunu Delhi'ye göndermiştir. (Moorcroft v.d., **a.g.e.**, s.378; Alder, **a.g.e**., s.324)

[68] Moorcroft v.d., **a.g.e**., s.434-435.

[69] A.e., s.447.

[70] Xiao Wei Bond, **Guide to India Office Records relating to Central Asia**, The British Library, 2010, s.13. Ölüm tarihi farklı kaynaklarda 1826 olarak gösterilir. (P. J. Marczell, **Alexander Csoma de Kőrös**, Vol.I, Csoma Kőrösi's Planet, Kolkata, The Asiatic Society, 2007, s.286; Bernard le Calloc'h, "Alexandre Csoma de Kőrös n'est Pas Mort du Paludisme", **Orvostörténeti Közlemények Communicationes De História Artis Medicináe,** Budapest, S.125-132, Budapest, 1989-1990, s.32.)

Mir İzzetullah'ın ölüm nedeni kaynaklarda "bitkinlik, halsizlik, tükenmişlik" olarak gösterilmiştir.[71] Doğum tarihi konusundaki belirsizlik nedeniyle, öldüğünde 35 veya 41 yaşlarında olduğu söylenebilir. Moorcroft önderliğinde hareket eden kafile, Mir İzzetullah'ın ölümünden sonra Buhara'ya ulaşmayı başarmıştır.[72]

Mir İzzetullah'ın ani ölümünden sonra, Doğu Hindistan Şirketi tarafından Delhi'de bulunan ailesine aylık ödenek verilmiştir.[73] Maaş bağlanmasında, Metcalfe ve Moorcroft'un gösterdiği çaba ve iyi niyet etkili olmuştur. Mir'in ölümünden sonra en büyük oğluna verilen bu maaş, en büyük oğlunun ölümünden sonra onun oğluna da verilmeye devam etmiştir. Kafiledeki diğer yerliler ile ilgili olarak ise; onların ailelerine benzer bir ödeme yapıldığı bilgisi bulunmamaktadır.[74] Bu da Mir İzzetullah'ın şirket nazarında sahip olduğu değeri göstermektedir.

1.2. Yakın Dönem Türkistan Tarihinin Kaynağı Olarak Mir İzzetullah'ın Seyahatnamesinin Önemi

Türkistan'da 19. yüzyıl, siyasi ve sosyal anlamda birçok değişikliğin yaşandığı ve dengelerin baştan inşa edildiği bir dönemdir. İçeride istikrar sağlanamaması bölgeyi dış tehditlere karşı açık hale getirmiş; ekonomik çıkarları doğrultusunda Türkistan'ı keşfetme ve buraya hükmetme arzusundaki iki büyük devlet olan yeni komşuları Rusya ve Britanya mevcut durumdan faydalanmışlardır. Rusya'nın Türkistan'ı keşif seferleri 17. yüzyılın ortalarında başlamışken; diğer Avrupa devletleri için bu topraklar 19. yüzyıla gelindiğinde dahi bilinmezliğini korumaktadır.[75] Britanya, sonradan "Büyük Oyun" olarak adlandırılacak Türkistan siyasetini, 19. yüzyılın başında görevlendirdiği kaşiflerden elde ettiği istihbarat doğrultusunda şekillendirmiştir.

---

[71] Le Calloc'h, **a.g.m**., s.31.
[72] Buhara'dan dönüş yolunda Afganistan'ın Andhoy beldesinde 27 Ağustos 1825 tarihinde Moorcroft ve ondan birkaç gün sonra da Trebeck art arda ölmüşlerdir. Doktor Guthrie'nin de ölmesiyle, ekipte neredeyse sağ kimsenin kalmaması Kunduz'un kötü hava şartlarında başlayan hastalıklarının bir sonucu olarak görüldüyse de zehirlenmiş olabilecekleri görüşü de ortaya atılmıştır. (Wilson, **a.g.m**., s.50) Ayrıca Wilson, ölüm kayıtlarından farklı olarak Mir İzzetullah'ın bu üçünden daha sonra, ertesi yıl Kabil'de öldüğü bilgisini verir..
[73] Bond, **a.g.e**., s.13.
[74] Alder, **a.g.e**., s.363.
[75] Sabol, **a.g.m**., s.588.

Mir İzzetullah'ın seyahati, İngilizlerin Türkistan'ı keşif yolculuğunun ilk adımıdır. Mir İzzetullah, Delhi'den yola çıkmış ve Attak'tan itibaren geçtiği her noktanın kaydını tutmuştur. Seyahatin asıl amacı, daha önce gidilmemiş Türkistan topraklarını keşfederek Buhara'ya ulaşmaktır. Bu maksatla yola çıkan İzzetullah, sırasıyla Afganistan'da Dürrânîlerin, Ladah'ta Sihlerin, Doğu Türkistan'da Mançuların, Fergana'da Hokand Hanlığı'nın hâkimiyet alanlarından geçerek Buhara Emîrliği'nin başkentine ulaşmıştır. Dönüş yolunda ise aynı rotayı kullanmamış, bağımsız bir hükümdara sahip Hulm'dan, Hive Hanlığı'nın başkenti Ürgenç'ten ve Dürrânîlerin başkenti Kabil üzerinden geçerek Delhi'ye dönmüştür.

Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi, Türkistan'ın güney sınırlarını oluşturan Afganistan'da Sadozay ve Barakzay kabilelerinin ağırlıkları ve Kabil'de ikamet eden hükümdarın etki gücünü göstermesi bakımından önemli bilgiler içermektedir. Ladah'ta Sihlerin siyasi ve sosyal hayatını genel hatlarıyla özetlemiştir.

Doğu Türkistan'da, Kalmukların baskısı yarım asır evvel Mançular tarafından sonlandırılmıştır; bölge Çin İmparatorluğu'nun işgali altındadır. Çin'in Doğu Türkistan'ı ilhakı 1758 yılında tamamlanmış olup; hâkimiyetleri yarım asrı çoktan doldurmuştur.[76] Seyahatnamede Doğu Türkistan'daki baskın yönetime dair önemli işaretler vardır. Bu işaretler, başlatılacak isyan hareketlerinin habercisi niteliğindedir.

Doğu Türkistan'dan sonra Fergana bölgesine gelerek Oş şehrinden itibaren Hokand Hanlığı sınırlarına giren Mir İzzetullah, Ömer Han'a bağlı vilayetleri ve hâkimleri göstermiş; hanın altında şekillenen idari teşkilatı izah etmiştir. Batı Türkistan için kesin olan husus, hanlıkların şeklen tabi gözüktükleri hallerde dahi birbirleriyle girdikleri hâkimiyet mücadelesinin sürekliliğidir. Bu alanda, Buhara Emîrliği eski kuvvetini büyük ölçüde yitirmiştir.

Buhara Emîrliği başında bulunan Mir Haydar'ın günlük yaşantısı, hâkimiyet anlayışı, emirliğin ekonomik durumu ve sınırları hakkında geniş bilgi sunmuştur. Buhara'dan dönüş yolunda, Hulm hükümdarı Mîr Kılıç Ali Han ile görüşen Mir

[76] Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s.579.

İzzetullah, onun İngilizlerle kurulacak ticari ilişkiye sıcak baktığını kaydeder. Ürgenç başta olmak üzere Hive Hanlığı sınırlarından geçen Mir İzzetullah, Muhammed Rahim hakkında da bilgi sunmuştur. Mir seyahatnamesini Kabil noktasında sonlandırır. Türkistan'ın neredeyse tamamını gezen ve izahatını sunan Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi, bölgenin siyasi haritasını çizmektedir.

Seyahat öncesinde 18. asrın ortaları, Batı Türkistan'da hareketli geçmiş, sonraki yüzyılın nasıl geçeceğini belirleyecek adımlar bu süre zarfında atılmıştır. Mir'in ziyaretinden yarım asır öncesi için, Türkistan'da belirleyici unsur şüphesiz ki İran şahı Nadir Şah'ın buraya düzenlediği seferler olmuştur. Nadir Şah'ın ölümü sonrasında İran hâkimiyeti son bulduysa da seferlerin yarattığı sarsıntı Türkistan'da Cengizli sülalelerinin düşüşüyle neticelenmiştir.[77]

Cengizlilerin Canoğlu kolu Buhara'da hâkimiyeti Mangıtlara terk etmişken; Hokand'da Özbeklerin Ming kolu ve Hive'de Kongratlar yükselişe geçmiştir. Yönetimde, Cengizli olmanın yarattığı avantaj devre dışı bırakılmış; soy üstünlüğü olanların rakip kabul etmeyecek kadar üstün oldukları kabulü son bulmuştur.[78] Türkistan'ın güney sınırlarının kesiştiği Afganistan'da ise Timur aracılığıyla Cengiz ile bağ kuran Babürlüler Nadir Şah darbesi sonrası onun güçlenen kumandanı Afgan Ahmed Şah Dürrânî'ye teslim olmuşlardır.[79] Türkistan'da bin yıldır devam eden Türk-Moğol sistemi, yıkılmamış ancak büyük bir değişikliğe uğramıştır.

Mir İzzetullah'ın ziyaret ettiği dönemde, yani 19. yüzyılın başında Türkistan topraklarında görülen siyasi değişimin elbette ki Nadir Şah istilasından farklı sebepleri de bulunmaktadır. Türkistan, henüz Nadir Şah gelmeden bölünmüş; bölgede büyük önemi haiz ticaret yollarının değişmesi, ülkeyi ekonomik olarak çöküntüye uğratmıştır. Ticari yollar üzerinde bulunan merkezi şehirler önemlerini yitirmiş, bu sebeple bölgeler arasındaki bağlar kopmuş ve tüm bunlar ahaliyi içine kapanık bir yaşantı benimsemeye yöneltmiştir. Ayrıca Cengiz ile soy bağ hanedanların türeyerek yönetimde hak iddia etmesiyle arada düşmanlıklar kurulmuş;

[77] Togan, **a.g.e.,** s.198.
[78] Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.567.
[79] Mehmet Saray, "Ahmed Şah Dürrânî", **DİA**, C.II, İstanbul, 1989, s.134.

tüm bunlar da Türkistan'ın farklı uçlarına dağılan topluluklarının önce iktisadi, sonra da sosyal yaşantıda yerelleşmesine neden olmuştur.[80]

Mir İzzetullah, Türkistan'ın tamamının siyasi haritasını çizmekle birlikte toplumun sosyal, dinî ve ekonomik durumunun da izah etmiş, Britanya lehine kullanabileceği her türlü bilgiyi eserine yansıtmış, bazı noktalarda diplomatik ilişki başlatacak temaslarda bulunmuştur. Britanya'nın hedeflediği siyasi ve ekonomik etkinlik sahasını tanımak üzere çıktığı seyahat notları, içeriğinin zenginliği hasebiyle tarihçiler için değerli görülmüştür.

Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi, içeriğinin özgünlüğü ve aktardığı bilgilerin çeşitliliği bakımından doğu ve batı medeniyetleri arasında önemli bir konumdadır. Mir İzzetullah eserinde gezdiği yerlerin coğrafi konumu, fiziksel özellikleri ile birçok farklı ögeyi incelemiş ve eserine yansıtmıştır. Bu ögeler genel iktisadi durum, ziraat, ticaret, ithalat, ihracat şeklinde sıralanabilir; bunlarla birlikte toplumsal hayatı etkileyen her detayı kapsayacak şekilde dinî inanç, gelenek ve görenekleri de eserine dahil etmiştir. Tüm bunlar, onun üzerindeki Avrupa ilmî tesirinin bir sonucu görülür.[81] Bununla birlikte Mir İzzetullah, gittiği yerlerdeki mezar ve türbeleri de eserinde kaydetmiş; Babürlü sultanları ve evliyaların kabirlerine ihtimam göstermiştir. Bu durum, Avrupa ilmî tahsili ile birlikte içinde taşıdığı Müslüman kimliğinin bir yansıması olarak yorumlanmıştır. Bu bakımdan eser hem İslâmi seyahatname geleneğinden hem de batıda gelişen topoğrafya ilminden belli özellikleri üzerinde taşır.[82]

[80] Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s.484.
[81] Ahmed Zeki Velidi, **a.g.m**., s.41.
[82] Bayly, **a.g.e**., s.85.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL BAŞINDA TÜRKİSTAN'IN SİYASİ DURUMU

2.1. Buhara Emîrliği

Buhara Emîrliği, 19. yüzyılda Mangıt hanedanının hâkimiyeti altındadır.[83] Kuruluş döneminde Maveraünnehir başta olmak üzere Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümünü içine alan hanlığın sınırları Mangıt döneminde bir hayli daralmış; devletin hâkimiyet alanı Buhara ve çevresiyle sınırlı kalmıştır. Bu dönemde ancak küçük bir Buhara Emîrliği'nden söz edilebilir; diğer bölgelerin hâkimleri merkezden koparak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.[84] Emîrliğin 19. yüzyıldaki sınırları ve ahalisi genel hatlarıyla Zerefşan vadisi, Buhara, Semerkand, Hisar, Karagöl, Kaşka, Karategin, Andican, Pençşenbe, Kelef, Cizak, Karşi, Kette-Kurgan, Akça, Nurata, Çarcuy, Merv, Öretepe, Şehrisebz, Katırcı ve Ziyaeddin vilayetlerinin hâkimleri ile Ceyhun Nehri'nin sağ ve sol kıyısına dağılmış vaziyette bulunan Türkmenler olarak sıralanabilir.[85] Bu dönemde emirliğin nüfusu ise yaklaşık 3 milyona denktir.[86]

Mangıtların Buhara'da hâkimiyeti ele geçirmesi süreci, Mangıt reisi Muhammed Rahim Beg'in yükselişiyle başlar.[87] İranlı Nadir Şah, 1740'ta Buhara'yı

---

[83] Buhara Hanlığı, Cengiz'in oğullarından Cuci'ye dayanan Şeybaniler tarafından 1500 yılında kurulmuş ve 1599 yılına kadar bu hanedan tarafından yönetilmiştir. Şeybani hanedanının son bulmasıyla birlikte, hem Şeybanilerin son hanı ile akraba olan hem de soyu Cengiz Han'a dayandığı bilinen Canoğullarının başa geçmesi kararlaştırılmış; 1599-1785 yılları arasında hâkimiyet bu hanedanın elinde bulunmuştur. Canoğulları, Şeybanilerin hâkimiyeti döneminde ana yurtları Astrahan'dan (Hacıtarhan) çıkıp Buhara'ya geldikleri için "Astrahanlılar/Hacıtarhanlılar" isimleriyle de anılmışlardır. (İsmail Türkoğlu, "Şeybânîler", **DİA**, C.39, İstanbul, 2010, s.45; Hatunoğlu, **a.g.m**., s.492.; Abdülkerim Özaydın, "Canoğulları", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.154.)

[84] Hayit, **a.g.e**., s.11.

[85] Meer Izzut-oollah, **a.g.e.,** s.75; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.51b-52a; Togan, **a.g.e**., s.207; Çelik, **a.g.e**., s.118-119; Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s.1

[86] Mary Holdsworth, **Turkestan in 19th Century: A Brief History of Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva**, Oxford, 1959, s.3.

[87] Hanlığın, Canoğulları hanedanının zayıflaması nedeniyle 18. yüzyılın ortaları itibarıyla Mangıt kabilesinin etkisi altına girdiği görülmektedir. Mangıtlar, Cengiz Han'ın hizmetine girerek imparatorluk içinde önemli etkinlik gösteren bir Moğol kabilesidir. Cengiz sonrası asıl yayılma alanları Cucioğullarının hükmettiği Deşt-i Kıpçak olup 1620 yılı itibarıyla gerçekleşen Kalmuk istilası sonucu farklı bölgelere dağılmış; bir kısmı da Maveraünnehir'e göçmüştür. Bu süreç içinde

işgal etmiş ve Ebu'l Feyz Han'ı kendisine tabi kılarak memleketine dönmüştür. Nadir Şah'ın ölümü sonrası, sahte bir emirname ile 1748 yılında Ebu'l Feyz Han'ı öldüren Rahim Beg Atalık, devlet hâkimiyetini tamamen ele geçirmiş; Canoğulları hanedanından kukla hanları tahta geçirerek asıl yönetimi kendi elinde tutmuştur.[88] Mir İzzetullah, seyahatnamesinde Rahim Beg Atalık'ın rakiplerini bertaraf ederek hâkimiyeti ele geçirmesi hadisesine yer vermiştir.[89] Canoğullarının son gerçek hanı Ebu'l Feyz Han kabul edilmektedir.[90] Ebu'l Feyz Han'ın 1748'deki ölümü ile, Şah Murad'ın kendi hâkimiyetini ilan ederek Mangıt hanedanını resmen başlatmış olduğu 1785 yılına kadar olan süreç hanlık içinde hanedan değişiminin yaşandığı bir geçiş dönemidir.[91] Mangıtların başa geçmesiyle birlikte, Timurlulardan beri ilk kez Maveraünnehir'e Cengiz ile soy bağı bulunmayan bir hanedan hâkim olmuştur.[92]

Buhara hükümdarları, yönetimde Mangıt döneminin başlamasıyla Türk geleneğini yansıtan "han" unvanını terk etmişlerdir.[93] Bu devirde, hanlığın Cengiz geleneğinden ziyade İslami şeriatın etkisi altına girdiği gözlemlenmektedir.[94] Şah Murad dönemi itibarıyla İslami kökene sahip, Arapça "iman edenlerin hükümdarı" anlamına gelen "Emîr'ül Müminîn" unvanı kullanılmış; unvan "emîr" olarak kısaltılmış ve devlet "Buhara Emîrliği" ismiyle anılmıştır. Bu şekilde hâkimiyetlerine

---

yayıldıkları coğrafya içindeki Türk boyları ile kaynaşan Mangıtlar Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Maveraünnehir bölgesinde Buhara Hanlığı içinde önemli faaliyet gösteren Mangıtların kabile yapısı bozulmamış olup merkezleri Karşi'dir. (Muhammed Bilal Çelik, **1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009, s.42; Hayrunnisa Alan, "Mangıtlar", **DİA**, C.27, Ankara, 2003, s.570-571; Orhan Doğan, Aysel Doğan, **Batı Türkistan Hanlıkları: Kuruluştan Yıkılışa**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017, s.66.) Hanlık makamı sembolik olarak Canoğullarının elinde bulundurulsa da asıl hâkimiyet Rahim Beg Atalık zamanından itibaren Mangıtların elinde toplanmıştır.

[88] Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s.11.

[89] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.70-71.

[90] Çelik, **a.g.t**., s.57.

[91] Alpargu, **a.g.m**., s.567. Şah Murad, sembolik Canoğullarının elinde bulunan hanlık müessesesine son vermiş ve 1785 yılında Ebu'l Gazi Han'ı tahtından indirerek resmen hükümdarlığını ilan etmiştir. (Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Alim Han**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011, s.41; Togan, **a.g.e**., s.497.)

[92] Alpargu, **a.g.m**., s. 567.

[93] Togan, **a.g.e.**, s.203; Alpargu, **a.g.m.**, s.567. "Emîr" unvanı, esasında birleşen ve birbirine bağlı birden fazla devletin hükümdarlarının her biri için kullanılmakta olup; Buhara devleti için böyle bir durum söz konusu değildir. Mangıt hanedanı, Cengiz kanı taşımaması nedeniyle Emîr Timur'un da aynı sıfat ile anılmasından etkilenerek bu unvanı tercih etmiş olabilir. (Hatunoğlu, **a.g.e**., s.42.)

[94] A.e., s.140.

dinî bir nitelik kazandırmışlardır.[95] Başa geçen emirler hâkimiyetlerini Buhara'nın güçlü ulemasına dayandırmışlardır. Hâkimiyet unsurunda meydana gelen bu değişiklik sayesinde Türk-Moğol geleneğine göre kan üstünlüğüne dayalı "hanlık" makamının geleneksel konumu ile mücadele söz konusu olmamıştır.[96]

Buhara Emîrliği, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Emîr Haydar'ın (1800-1826) hâkimiyeti altındadır. Emîr Haydar, babası Şah Murad'ın ölümü sonrası 1800 yılında tahta çıkmıştır. Buhara Hanları arasında "Seyyid" unvanı taşıyan ilk hükümdar olan Emîr Haydar'ın annesi, Ebu'l Feyz Han'ın kızı Şemsmah Ayim olup; annesi sayesinde hem "Seyyid" unvanını edinmiş hem de eski han ile soy bağı kurarak Cengiz'in kanını taşıma geleneğini sürdürmüştür.[97] Babası Şah Murad ile aynı şekilde "Emîrü'l-Mü'minîn" unvanını kullanmakta olup adına basılan paralarda da bu ibare yer alır.[98] Mühründe ise hem han kanı taşımasına hem de seyit olmasına işaret edilerek "Nesl-i Çingiz, Al-i Peygamber, Mısr-câh" yazılıdır.[99] Emîr Haydar, sahip olduğu unvanları siyaseten de kullanmış; Cengiz kanı ile meşruiyetini, "seyyid" unvanı ile ulemanın desteğini sağlamıştır.

Emîr Haydar'ın babası Şah Murad'dan devraldığı miras, devlet içindeki kargaşanın nihayete erdirilip huzurun tesis edildiği bir Buhara Emîrliği'dir.[100] Ancak Emîr Haydar'ın mevcut huzuru ve sükûneti sürdürmesi kolay olmamış; hâkimiyetinin büyük çoğunluğu iç çekişmeler ve baş kaldırıların bastırılması

---

[95] Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", **TDA**, C.120, S.237, (Kasım-Aralık 2018), s.143.

[96] Togan, **a.g.e.**, 203.

[97] Hatunoğlu, **a.g.e**., s.43. Cengiz sonrası Türkistan'da bir meşruiyet yöntemi olarak "küregenlik" doğmuş, bu sayede soy bakımından gereken üstünlüğü taşımayan hükümdarlar eşlerini Cengiz soyundan seçerek damatlık yoluyla bu meşruiyeti sağlamıştır. Rahim Beg Atalık da Ebu'l Feyz'i öldürüp devletin başına geçtiği vakit onun kızıyla evlenerek bu geleneği sürdürmüştür. Bu evlilikten bir veliaht doğmadan Rahim Beg Atalık'ın vefat etmesinden sonra, Şah Murad onun dul kalan karısıyla evlenmiştir. Emîr Haydar, Şah Murad'ın Ebu'l Feyz'in kızı olan Şemsmah Ayim ile olan evliliğinden doğmadır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.72; Togan, **a.g.e**., s.205; Koç, **a.g.m**., s.143) Kaynaklarda, Şah Murad'ın evlendiği kişinin Ebu'l Feyz Han'ın değil, son Canoğlu hanı Ebu'l Gazi'nin kızı olduğu bilgisi de yer almaktadır. (Özaydın, **a.g.m**., s.155; Alan, **a.g.m**., s.571; Hatunoğlu, **a.g.m**., s.497) Her halükârda, bu evlilik ile Canoğulları ve Mangıtlar arasında akrabalık bağı kurulmuş ve Emîr Haydar her iki hanedanın da kanını taşımaya mazhar olmuştur.

[98] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.71. Emîr Haydar, Buhara hükümdarları arasında kendi adına para bastıran son kişidir. (Ramazan Şeşen, "Buhara", **DİA**, C.VI, İstanbul, 1992, s.366.)

[99] Togan, **a.g.e**., s.205; Hatunoğlu, **a.g.e**., s.44.

[100] Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, TTK Yayınları, 2020, s.48.

çabasıyla geçmiştir.[101] Bunun en büyük nedeni, nüfus olarak çoğunluğu teşkil eden göçebe Özbek gruplarının geri plana atılmış olmasıdır. Emîr Haydar'ın hâkimiyet anlayışı, kendi dindar kişiliğine bağlı olarak şekillenmiştir.[102] Oldukça takva ve ilim sahibi olduğu bilinen Emîr Haydar'ın İslami ilimler konusundaki bilgi seviyesi, sayıları bini bulan talebelerin karşısında ders verebilecek düzeydedir.[103] Bunun da etkisiyle emîr, hâkimiyeti boyunca dinî eğitime ve dolayısıyla ulemaya büyük önem vermiştir. Ulema sınıfının nüfuzunun yükselmesi devlet içinde diğer güç odaklarının huzursuzluğuna neden olmuştur. Emîr Haydar'ın, ulemadan sonra hâkimiyetini dayandırdığı bir diğer unsur da şehirli tüccar gruplarıdır. Emîr, şehirde yürütülen ticarette ciddi pay sahibi olduğu için ticaretten elde edilen kazançtan doğrudan etkilenmiş ve dolayısıyla Türk ve Tacik tüccarlara yakın bir politika izlemiştir.[104] Buhara'da tüccar ve âlim sınıflarına gösterilen ihtimam devlete bağlı göçebe topluluklardan uzaklaşmaya ve en nihayetinde de bu toplulukların tepkisine yol açmıştır.[105] Hâkimiyetinin birden fazla güç odağına bağlı olması, Emîr Haydar'ın güvensizliğine ve yakınındaki devlet adamlarına karşı şüpheci bir tavır edinmesine neden olmuştur. Emîre bağlı şehirlerin "hâkim" unvanıyla anılan valilerinden bazıları, emîrin bizzat akrabaları olsalar dahi bu şüpheye maruz kalmışlardır.[106] Bunda en büyük etken, hâkimlerin emîrin yönetiminden hoşnutsuzluk duymaları halinde ona karşı çıkma ve bağlılıklarını koparma konusunda çekince

---

[101] Alpargu, **a.g.m**., s.568.

[102] Mir İzzetullah'tan sonra 1832 yılında Buhara'yı ziyaret eden Alexander Burnes, onun makamını bir hükümdardan çok din adamı gibi kullandığını ifade eder. (Alexander Burnes, T**ravels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore**, Vol.II, London, John Murray, 1839, s.266; Kürşad Köse, **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017, s.113)

[103] Hayit, **a.g.e**., s.30. Mir İzzetullah da Emîr Haydar ile ilgili olarak, onun her gün 40-50 talebeye ders verdiğinden bahseder. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.65)

[104] Togan, **a.g.e**., s.213.

[105] Hatunoğlu, **a.g.e**., s.43-44. Özellikle hâkimiyetinin son dönemlerine rastlayan Miyankal'daki Özbek kabilelerinin çıkarttığı ayaklanma ile 1821-1825 yılları arasında mücadele edecek; bastırılması için tavizler vermesi gerekecektir. (Alpargu, **a.g.m**., s.568)

[106] Mir İzzetullah, Hisar hakîminin emîrin kayınpederi, Kelif hakîminin emîrin kuzeni ve Pençşenbe hakîminin emîrin yeğeni olduğu; şüpheci tavrının akrabası olanlar dahil tüm devlet adamlarını kapsadığı bilgilerini aktarır. Ayrıca emîrin, kimsenin tavsiyesini dinlemediğini ve hatta düşüncesine karşı çıkıldığı hallerde ölüm ile tehdit etmekten geri durmadığını ifade etmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.72-75.)

göstermemeleridir.[107] Emîrin valilerine ve çeşitli devlet görevlilerine karşı duyduğu bu güvensizlik; devlet içinde istibdat rejiminin uygulanmasına neden olmuştur.[108] Hem tehdide maruz kalan devlet adamları, hem de ulema sınıfında farklı görüş besleyen kimseler mevcut ortamdan etkilenerek çareyi Hive, Hokand ve hatta İstanbul gibi farklı noktalara göçmekte bulmuştur.[109]

Emîr Haydar döneminde Buhara idaresini iç karışıklıklar kadar meşgul eden bir diğer husus, komşu devletlerle kurulu kötü ilişkilerdir. Buhara Emîrliği'ni çevreleyen Hokand ve Hive Hanlıkları ile İran ve Afganistan idarelerine karşı takınılan hasmane tavır nedeniyle sayılı devletlerin tamamıyla savaşın eşiğine gelinmiştir.[110] Kazgan, Deş-i Kıpçak, Harezm, Öretepe, Merv-i Şahcihan, Belh ve Bedahşan devletlerin sınırlarının çatıştığı ve hâkimiyet kavgası içine girdiği bölgelerdir.[111] Buhara'daki baskı ortamından kaçarak komşu ülkelere yerleşen seçkin nüfus da devletler arasındaki mevcut gerginliği tetikleyen unsurlardan biri olmuştur.[112]

Maveraünnehir, yüzyıllar boyunca ticari yolların kesişim noktası olmuş ve sosyal yaşantı da ticaret çerçevesinde şekillenmiştir. Yeni yolların keşfi ile bu toprakların önemini yitirmesi ticari yaşantıda durgunluğa yol açmıştır. Ülkedeki ticaret merkezleri arasında sağlıklı bir bağlantı kurulamaması, emniyetsizlik, bozuk

---

[107] Togan, **a.g.e**., s.207.

[108] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.75. Togan, emîrin şehirde yürütülen ticarette payı olması nedeniyle şahsi çıkarını halkın çıkarının üstünde tuttuğu; bunun da devlet içinde fikir hürriyetini kısıtlayan bir diğer etmen olduğu görüşündedir. (Togan, **a.g.e**., s.219)

[109] Saray**, a.g.e**., s.39-40.

[110] Saray, **a.g.e**., s.33.

[111] Emîr Haydar, diğer hanlıklarla yaşanılan çatışmaların çözüme kavuşturulması ve bu hanlıklara karşı üstünlüğünü ispatlayarak güç kazanma adına birkaç kez İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı yönetiminin desteğini istemiştir. Mir İzzetullah'ın seyahatnamesini kapsayan dönem içinde 1813 tarihli mektubunda ve sonrasında 1816 tarihli mektuplarında Kazgan ve Harezm emirlerinin kendisine itaatsiz davrandıklarından bahisle Buhara idaresine tabiiyetlerini bildiren bir ferman yazılmasını talep etmiştir. [Osmanlı Arşivi (B.O.A.), **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 2005, s.14-16; Saray, **a.g.e**., s.33] Osmanlı Devleti'nin bu konuda bir yaptırımda bulunmaması, gelecek dönemlerde Buhara'yı Rusya ile yakınlaşmak zorunda bırakmış, bu da diğer hanlıklarla olan ilişkisini olumsuz etkilemiştir. (Saray, **a.g.e**., s.39-40)

[112] Emîr Haydar tahta çıktığında amcası isyan etmiş, isyanın bastırılması akabinde amcasının Emîr Haydar'dan korkan oğlu İshak Beg Tura, Hokand hanı Ömer Han'a sığınmış ve lütuflarla karşılanmıştır. (Hüseyin Şen, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.5, Ocak 2021, s.120)

yollar ve talep azlığı; iç ticaretin de gelişememesine neden olmuştur.[113] Yollar için gerekli güvenliğin sağlanması da ticari hayatın canlandırılmasına kâfi gelmemiş; yabancı malların ülkeyi istilası karşısında hiçbir tedbir alınmamış olması ülkedeki yerli tüccarları aleyhte etkilemiştir.[114]

Ticari hayatta yaşanan durgunluk, ahaliyi tarım ve hayvancılığa yönlendirmiş; Semerkant ve Belh gibi önemli merkezlerden kırsala göç yaşanmıştır.[115] Şah Murad döneminde başlayan iskân çalışması, Emîr Haydar devrinde de devam eder. Yaşadığı çağ göz önünde bulundurulduğunda, yenilikçi kabul edilebilecek bir hükümdar olan emîr, hâkimiyeti boyunca tebasının refahını yükseltmek için çalışmış; kırsala dağılan ahaliyi yeniden şehirlere yerleştirerek medeni hayatın tesisini amaçlamıştır.[116] Hâkimiyeti zamanı Buhara'ya tarhanlık statüsü veren emîr, buranın halkını vergiden muaf tutmuştur.[117] Tüm bunlarla birlikte, 19. yüzyıl itibarıyla bölge sakinlerinin iktisadi yaşantısına gereken hareketlilik kazandırılamamıştır.

Mangıtların başa geçmesiyle Buhara Emîrliği'nde devlet teşkilatının, büyük ölçüde sarayda nüfuz sahibi insanlar etrafında şekillendiği görülmektedir.[118] Emîrin sağ tarafında hoca-ı kelan, şeyhülislam, kadı-kelan, kadı-asker, mîr-i esed, müftüler, reisler ve müderrisler oturmaktadır.[119] Şeyhülislam dinî işlerdeki en yüksek makamdır; kadı-kelan sivil yargının, kadı-asker ise askeri yargının başını temsil eder.

---

[113] Seda Yılmaz Vurgun, "**XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)"**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013, s.171

[114] Emîr Haydar döneminde, Buhara şehrinde elde edilen toplam gelir, Şah Murad döneminin iki katı olarak gösterilir. Bu dönemde şehrin gideri ise, gelirinin iki katıdır. Buna en büyük etken, mal çokluğu karşısında talebin düşük olması gösterilmiştir. (Mehmed Yakub, ZVT s.222)

[115] Togan, **a.g.e**., s.205. Mir İzzetullah, Şah Murad dönemi öncesi Semerkand'ın tamamen terk edilmiş olduğunu ve hatta şehir merkezinde bulunan medrese ve diğer yapıların kaplan gibi yabani hayvanlar tarafından işgal edildiğini aktarır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.56)

[116] Hayit, **a.g.e**., s.30; Togan, **a.g.e**., s.205, 212.

[117] Ramazan Şeşen, "Buhara", **DİA**, C.VI, İstanbul, 1992, s.366. Tarhan, Türk-Moğol imparatorluklarında devlet adamlarına verilen unvanlardan biridir ve bazı imtiyazları kapsar. Bu imtiyazlardan biri de tarhan unvanı taşıyan toprak sahibi tarhanın vergiden muaf tutulmasıdır. Tarhan, unvan anlamıyla birlikte vergi muafiyetini ifade etmek için de kullanılmaktadır. (Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", **DİA**, C.40, İstanbul, 2011, s.20) Buhara şehrinin ahalisinin vergiden muaf tutulması da bu ayrıcalığa örnek teşkil eder.

[118] Hatunoğlu, **a.g.m**, s.517.

[119] Emîr Haydar döneminde, kayınpederi Hidayet Ali Han hoca-i kelan vazifesini üstlenmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.73.)

Reisler ise emniyetin tesisi ile mesuldür.[120] Sol tarafında ise seyitlerin başı sayılan ve emîre danışmanlık yapmak ile vazifelendirilmiş nakib, evrak, vezir vazifesinde sadr, sudur; Özbekleri temsilen kart ve diğer hizmetliler oturur.[121] Bunların yanında ise atalık oturur; atalık saraydaki en yüksek rütbeli memuriyet olarak tanımlanmaktadır.[122] Mangıt dönemi itibarıyla, kuşbegi vazifesinin önemi artmış, başvezirlik statüsüne ulaşmıştır.[123] Kuşbeginin yardımcısı mali işleri yürütür, ordu kumandanı ise topçubaşı olarak adlandırılır.[124] Sayılan makamları işgal eden kimseler, muhakkak "biy" rütbesi taşıyan kişiler arasından seçilmektedir.[125] Saray toplantılarında ciddi bir protokol söz konusudur; katılan mevki sahiplerinin yerleri önceden belirlenmiştir.[126] Sarayda görevli diğer memurlar ise inak, emîrin buyruklarını gerekli mercilere ileten dadha, kapı bekçiliği yapan eşik ağası, hediyeleri sunma görevini üstlenen toksabeyi, elçilerin ağırlanması ve teşrifat ile uğraşan şigavul, nişancı karavulbegi ve çomak taşıyan odacı olarak sıralanabilir.[127]

[120] Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.520; W. Barthold, "17'nci Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", çev. Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, TTK Yayınları, 1968, s.550.
[121] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.74; Hatunoğlu, **a.g.m**., s.491.
[122] Barthold, **a.g.m**., s.549. Emîr Haydar döneminde mevcut atalık, Hisar hâkimi ve aynı zamanda emîrin kayınpederi olan Seyyid Biy'dir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.74)
[123] Şeybaniler dönemine kuşbeginin vazifesi hanın av işlerinin yönetimidir. Mir İzzetullah da onu emîrin doğancıbaşı olduğunu; emîrin en üst rütbeli yardımcısı ve başvezirinin Hâkim Bey olarak adlandırıldığını söyler. (Hatunoğlu, **a.g.m**., s.492; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.74) Barthold tarafından karargâh-ı hümayun beyi olarak tanımlanan bu makam, Muhammed Rahim dönemi itibarıyla tüm ülkenin yönetiminden sorumlu başvezir olmakla birlikte ayrıca Buhara şehri hâkimliğini yürütmüştür. (Barthold, **a.g.m**., s.551; Alpargu, **a.g.m**., 581)
[124] Alpargu, **a.g.m.**, s.581; Kaan Akar, **XI.-XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Istılahlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.332.
[125] Barthold, **a.g.m**., s.551; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.74.
[126] Buhara'ya gönderilen elçiler, devlet teşkilatı ile ilgili önemli bilgiler sunmuşlardır. Şeybaniler döneminde "dergâh" olarak adlandırılan ve emîr önderliğinde toplanan mecliste bulunan makamların yeri ve önem derecesi birçok değişime uğramıştır. Canoğlu Nadir Muhammed Han'ın emriyle Mahmud bin Emir Veli tarafından kaleme alınan ve 1640 yılında tamamlanan Bahr'ül Esrar isimli eserde gösterilen oturma düzeninde Mir İzzetullah'ın gösterdiğinden farklı bir biçimde şehzadelere, Dürmen ve Nayman ninelerine yer verilmiştir. (Barthold, **a.g.m**., s.549-553) Emîr Haydar'dan sonra tahta çıkan Emîr Nasrullah döneminde İran'dan Buhara'ya gönderilen elçi tarafından kaleme alınan Sefername-i Buhara isimli eserde gösterilen makamlar, Mir İzzetullah'ın sundukları ile büyük ölçüde aynıdır; ancak emîrin yanında bulundukları konum farklı gösterilmiştir. [Dinçer Koç, Sinan Eren, "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", **TDA**, C.118, S.232, (Ocak-Şubat 2018), s.186]
[127] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.74; Hatunoğlu, **a.g.m**., s.517-521; Barthold, **a.g.m**. s.551-553.

Buhara'da hanedan değişimleriyle devleti yöneten zümre değişmiş, ancak devletin teşkilatlanma biçimi genel hatlarıyla korunmuştur.[128]

Buhara, Britanya ve Rusya arasında kurulan "Büyük Oyun"un merkezinde yer alan önemli konumunda dahi 19. yüzyıl sonuna kadar bağımsızlığını muhafaza etmeyi başarmıştır.[129] Yüzyıl boyunca bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, dış tehdidin farkında olan yöneticiler tarafından hoş karşılanmamış; ancak birbirleriyle ve diğer iç tehditlerle mücadele etmek zorunda kalan hanlar tek bir kuvvet altında birleşemediğinden en nihayetinde işgal kaçınılmaz olmuştur.

2.2. Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı'nın coğrafi sınırları Fergana vadisi çevresinde şekillenmiştir.[130] Hanlığın hâkimiyet alanına giren şehirler Hokand, Namangan, Andican, Özkent, Oş, Margilan, Hocend şeklinde sıralanabilir; ayrıca Tokmak, Pişpek, Evliya-ata, Çimkent, Taşkent, Öretepe, Cizak, Türkistan (Yesi), Savran, Suzak, Akmescid, Karatekin şehirleri belli süreliğine de olsa sınırlarına dahil olmuştur.[131] Hanlığın nüfusu 19. yüzyılda yaklaşık 750.000 şeklinde gösterilir.[132]

Fergana vadisi Buhara Hanlığı'nın sınırlarına dahil iken, 17. yüzyıl ortaları itibarıyla bölgede Özbeklerin Ming koluna mensup begler güçlenmeye başlamış ve yarım asır içinde Buhara'dan bağımsız bir siyasi oluşum teşkil etmişlerdir.[133] Hokand Hanlığı'nın kurucusu Şahruh Beg, 1709 yılında bölgede Cubar hocalarının yönetiminden memnun olmayan seçkin ahali tarafından yönetici olarak seçilmiş;

---

[128] Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, İstanbul, Ötüken Neşriyat 2016, s.349.

[129] Thierry Zarcone, **Yasak Kent Buhara:1830-1888**, çev. Ali Berktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.7

[130] Fergana vadisi sınırları doğuda Isıkköl, batıda Sirderya ve kuzeyde Kazakistan bozkırlarının yer aldığı alan şeklinde özetlenebilir. Babür'ün tarifine göre bu vadinin doğusunda Kaşgar, batısında Semerkand, güneyinde Bedahşan sınırını oluşturan dağlar ve kuzeyinde Almalık, Almatı ile Yengi (Otrar) yer alır. (Saray, **a.g.e**., s.2; Reşit Rahmeti Arat, **Baburnâme: Babur'un Hatıratı**, C.I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s.3.)

[131] Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s.527; Hayit, **a.g.e**., s.33; Saray, **a.g.e**., s.2.

[132] Holdsworth, **a.g.e**., s.5.

[133] Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İstanbul, İdeal Kültür & Yayıncılık, 2015, s.17; Togan, a.g.e., s.202; Çelik, **a.g.m**., s.528.

başlangıçta Buhara Hanlığı'na bağlılık göstermelik de olsa sürdürülmüştür.[134] Ming kabilesinin yönetici olarak seçilmesinde ve bir hanedan şeklini alarak bağımsız bir devlet haline gelmesindeki en büyük etken, Cengiz ile soy bağı kurmalarını sağlayan Altın Beşik efsanesinin yarattığı üstünlük duygusudur.[135]

Hokand hükümdarları, güçlerinin zirveye ulaştığı Âlim Han dönemine gelinceye kadar "atalık" ve "beg" unvanlarını kullanmışlardır.[136] Âlim Han, babası Narbuta Beg'in 1800 dolaylarında gerçekleşen ölümünün ardından tahta çıkmış ve 1805 yılında resmen "han" unvanını almıştır.[137] Âlim Han döneminde Hokand Hanlığı'nın sınırları genişlemiş, hanlık içinde devlet teşkilatlanmasını tamamlamak ve otoritesini güçlendirmek adına önemli adımlar atılmıştır. Bu dönem devletin en kudretli dönemi olarak gösterilir; düzenli ordu kurulmuş, yeni yerler fethedilerek sınırlar genişlemiş ve güçlü merkeziyetçi bir yönetim tesis edilmiştir.[138] Bununla birlikte, uyguladığı sert politika halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuş; ordunun sürekli sefer halinde olması emrindeki askerleri usandırmış ve aleyhine birleşmeleri sonucunu doğurmuştur.[139] Kazaklar tarafından çıkarılan ayaklanmayı bastırmak üzere 1809 kışında Taşkent'e giden Âlim Han, isyanı bastırdıktan sonra Hokand'a

---

[134] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.215; Koç, **a.g.e**., s.19; Çelik, **a.g.m**., s.530.

[135] Cengiz sonrası Türkistan'da, hâkim sınıf daima Cengiz soyundan seçilmiş ve başa geçen hanedanlarda Cengiz ile akrabalık şartı aranmıştır. Bu durum, 19. yüzyıl Türkistan'ında hâlâ geçerlidir. Bahsolunan efsaneye göre, Ming beyi Şahruh'un atası Hüdayar Han, Babür'ün soyundan gelir. Babür Şah, Hindistan seferine çıkmadan evvel bir oğlunu Fergana'da bırakmıştır. Altın Beşik ismindeki bu oğlu Fergana beyi olmuş; şeceresi Hüdayar Han ve en nihayetinde Şahruh Beg'e kadar yürütülmüştür. Bu sayede, Ming hanedanı ile Timur ve Cengiz arasında bağlantı kurulmuştur. Bu sayede Mingler yönetime aday olabilecek diğer kabilelere karşı daha meşru, kadim ve güçlü görülmüştür. Efsane, ilk kez Ömer Han döneminde (1809-1822) yazıya geçirilmiştir. (Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2006, s.14-15; Kadı Muhammed Atabekoğlu Muhammed Fazılbek, **Mükemmel Tarih-i Fergana**, çev. Abdullah Yakşi, İstanbul, Çizgi Kitabevi, 2021, s.26-28; Çelik, **a.g.m**., s.554; Hayit, **a.g.e**., s.33; Togan, **a.g.e**., s.205.)

[136] Cengiz soyuyla doğrudan bağlantı kurulamaması "han" unvanının kullanılmamasında etken kabul edilmiştir. (Çelik, **a.g.m**., s.530) Hanedanın maddi olarak gücünün zirvesinde olduğu dönemde Altın Beşik efsaneni manevi bir destek teşkil etmiştir.

[137] Koç, **a.g.e**., s.31; Hayit, **a.g.e**., s.34. Hokand Hanlığı'nda "han" unvanı alan ilk hükümdar Âlim Han'dır; ancak babası Narbuta Beg devlet teşkilatlanmasını tamamlayan isim olmuş ve aralarında ittifak kurulu olan Çin kaynaklarında "han" olarak gösterilmiştir. (Alpargu, **a.g.m**., s.572; Koç, **a.g.e**., s.25-26)

[138] Çelik, **a.g.m**., s.535.

[139] Âlim Han "Zalim Han" ve "Sahibkıran" unvanlarını alarak döneminin Hülagü'sü olarak görülmüştür. (Koç, **a.g.e**., s.31; Bulduk, **a.g.e**., s.56; Zebiniso Husayn Kamalova, **Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdârı Hüdayar Han ve Dönemi**, İstanbul, Cağaloğlu Yayınevi, 2020, s.71)

doğru yol aldığı esnada ordusu tarafından terk edilmiş ve ordudaki üç güçlü kumandan tahta çıkması için kardeşi Ömer Han'ı ikna etmişlerdir.[140] Âlim Han, Hokand'a dönmek üzere yol alırken Altıkuş dolaylarında öldürülmüştür.[141]

Ömer Han döneminde hanlığın büyümesi ve genişlemesi devam etmiştir. Ömer Han adına basılan ilk para 1229 (1809) tarihlidir.[142] "Zalim" adıyla anılan selefinin aksine Ömer Han, iç siyasette hoşgörülü ve adil bir yönetim benimseyerek halefleri tarafından daima hayırla anılmıştır.[143] Ömer Han, devletin vergi toplama usulünde şeriata aykırılık teşkil eden unsurları kaldırmış ve halkı bu ağır yükten kurtarmıştır.[144] Baskın bir politika uygulayarak Karategin ve Dervaz bölgelerinin hâkimiyetini elinde tutmuştur.[145] Ömer Han, Hokand Cami-i Kebir'ini inşa ettirmiştir.[146] Caminin inşası sonrası halkı tarafından "Emîrü'l Müminin" unvanı ile anılmıştır.[147] Ömer Han döneminde Hokand'da İslami ilimlere verilen değer artmış, ulema nüfuz kazanmış ve şeriat hükümleri hassasiyetle uygulanmıştır; bununla birlikte ticaretin gelişimi için tüccarlar da gözetilmiştir.[148]

---

[140] Koç, **a.g.e**., s.35-36; Alpargu, **a.g.m**., s.573; Taşkent seferi tamamlandıktan sonra ordu arasında Âlim Han'ın öldüğü söylentisinin yayıldığı ve Ömer Han'ın da bu sebeple tahta çıkarıldığı; ölmediği anlaşıldığında Ömer Han'ın taht üzerindeki hakkından vazgeçmeyerek ağabeyinin öldürülmesi emrini verdiği bilgisi mevcuttur. (Çelik, **a.g.m**., s.537)

[141] Bir bilgiye göre, Âlim Han ölümünden evvel hanlık iddiasını bırakmış, kardeşinin hâkimiyetini tanımış ve sufi bir yaşam sürme arzusuyla dergâha yerleşmek istemiş; ancak Ömer Han buna izin vermemiştir. (Koç, **a.g.e**., s.36; Çelik, **a.g.m**., s.537; Fazılbek, **a.g.e**., s.57-58; Kamalova, **a.g.e**., s.72) Ancak Mir İzzetullah'ın ortaya attığı iddia daha farklıdır. Ona göre, Âlim Han Hokand'a doğru yol alırken muhaliflerini bastırabileceği ve hanlığını yeniden tesis edebileceği inancını taşımaktadır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.51.)

[142] Çelik, **a.g.m**., s.538; Meer Izzut-oollah, **a.g.e.,** s.52.

[143] W. Barthold, "Hokand", **İA**, C.V/I, İstanbul, 1964, 554-555. Ömer Han'ın karakteri yumuşak tabiatlı, zarif akıl sahibi, hoşgörülü, fazıl, âlim kimselere saygılı ve hitabeti kuvvetli olarak tarif edilmiştir. (Fazılbek, **a.g.e.,** s.62-63.) Aynı zamanda şair olan han, şiirlerini ustalıkla kaleme almış ve eserlerinde "Âzâdî" mahlasını kullanmıştır. (Bulduk, **a.g.e**., s.57; Saray, **a.g.e**., s.40) Mahlası "Emîrî" olarak da gösterilir. (Barhold, **a.g.m**., s.555)

[144] Fazılbek, **a.g.e**., s.63. Hokand'da biri şer'i, diğeri bidat olmak üzere toplanan iki vergi türü bulunmaktayken; Ömer Han bu ikinci örfi vergiyi kaldırmıştır. (Çelik, **a.g.m**., s.540, 557)

[145] Alpargu**, a.g.m**., s.573

[146] Koç, **a.g.e**., s.67-68; Alpargu, **a.g.m**., s.573. Caminin inşası saltanatının altıncı yılında başlamış olup 1818 yılında tamamlanacaktır. (Bulduk**, a.g.e**., s.22; Fazılbek, **a.g.e**., s.67) Cami tamamlanmadan evvel medrese bölümü hizmete açılan yapı, Medrese-i Cami ismiyle anılmıştır. (Barthold, **a.g.m**., s.555)

[147] Söz konusu unvan bazı kaynaklarda "Emîrül Müslimin" olarak gösterilir. (Konukçu, **a.g.m**., s.215; Saray, **a.g.e**., s.40). 1813 yılında Hokand'ı ziyaret eden Nazarov, handan "Valliami" unvanıyla bahseder. Arapça "hayırsever" manasına gelen bu terim, o dönemde hanın henüz "Emîr'ül-Müslimin" unvanını kullanmaya başlamadığını göstermektedir. (Koç, **a.g.m**., s.126)

[148] Bulduk, **a.g.e**., s.58; Togan, **a.g.e**., s.219.

Dış siyasette, hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Buhara Emîrliği ile dostane ilişkiler kurulmuş ancak Cizak, Öretepe, Hisar ve Zemin vilayetlerinin hâkimiyeti iki devleti tekrar karşı karşıya getirmiştir; Ömer Han bu vilayetlere karşı düzenlediği seferlerde kalıcı bir başarı elde edemese de elde edilen ganimet devlet hazinesini rahatlatmıştır.[149] Ömer Han döneminde, Hokand Hanlığı ile Rusya arasında ilk kez ticari ve diplomatik ilişki tesisi adına karşılıklı adımlar atılmıştır.[150] Hanlık, kuruluş döneminde göstermelik de olsa Çin tabiiyetini kabul etmiştir; mevcut durumu sürdüren Ömer Han, hem Çin ile iyi ilişki kurmuş hem de Doğu Türkistan'daki hocaların emniyetini sağlamıştır.[151]

Fergana toprakları, tarıma elverişli olması ve ticari yollar üzerinde kurulu olması bakımından ekonomik olarak ciddi avantaja sahiptir. Ömer Han döneminde, bu iki avantaj da doğru değerlendirilmiş ve ekonomide gelişim sağlanmıştır. Ömer Han, toplumun yerleşik düzene geçmesini amaçlamış; onları tarım ve hayvancılığa teşvik ederek hâkimiyetindeki şehirlerin iskanıyla meşgul olmuştur. Fergana'da tarımın gelişmesini sağlayan en önemli unsur, hanlık tarafından etrafı çevreleyen nehirlerden açılan kanallar ile sulama sisteminin yaygınlaştırılması olmuştur.[152] Bununla birlikte şehirlerde kurulan pazarlar, iç ticaretin gelişimine katkı sağlamıştır.[153] Dış ticarette; Fergana topraklarının Ruslar tarafından yürütülen ticarette transit noktası teşkil etmesi ve iki devlet arasında kurulan ilişkinin gelişimi,

---

[149] Koç, **a.g.e**., s.36-37; Çelik, **a.g.m**., s.539.

[150] Çelik, **a.g.m**., s.540; Alpargu, **a.g.m**., s.573; Kamalova, **a.g.m**., s.72. Hokand Hanlığı tarafından 1812 yılında Rusya'ya gönderilen ilk elçi bu diplomatik ilişkinin başlangıç noktasını oluşturur. (Konukçu, **a.g.m**., s.215) Rus tercüman Filipp Nazarov, 1813 yılında Hokand'a gitmek üzere görevlendirilmiştir. (Dinçer Koç, "XIX. Yüzyılın Başında Hokand Hanlığı'nda Bir Rus Mütercim: Filipp Nazarov", **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri**, C.II, haz. A. Azmi Bilgin, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı, 2015, s.123.)

[151] Çin, 1757 yılında Doğu Türkistan seferini tamamlayarak hanlık ile sınırdaş olmuştur. Henüz kuruluş devrinde olan hanlık, olası Çin istilası tehlikesinden korunmak için 1760 yılında Çin hükûmetine bağlılığını bildirmiştir; ancak bu tabiiyet hanlık aleyhine hiçbir yükümlülük doğurmamış, iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. (Hayit, **a.g.e**., s.34; Barthold, **a.g.m**., s.533; Çelik, **a.g.m**., s.533) Yakın tarihe gelindiğinde, selefi Âlim Han'ın 1808 Taşkent seferi, bu ilişkinin daha da gelişmesini sağlamış; Çin, hediyeler ve ticarette sağlanacak ayrıcalıklar ile Âlim Han'ın bölgedeki gücünü koruyarak hocaların yükselmesini engellemek üzere hanlık ile antlaşma sağlamıştır. (Koç, **a.g.e**., s.33-34)

[152] Togan, **a.g.e**., s.215; Bulduk, **a.g.e**., s.22. Şahruh Beg zamanında başlayan kanal çalışmaları 19. yüzyılda da devam etmiştir. (Koç, **a.g.e**., s.75)

[153] Çelik, **a.g.m**., s.560. Ömer Han döneminde Hokand şehrinde haftada iki gün Pazar kurulmaktadır. (Koç, **a.g.e**., s.78.)

Hokand Hanlığı'na ciddi gelir sağlamıştır. Bununla birlikte, Çin'e bağlılığın sürdürülmesi de Çin ile yapılan ticareti olumlu etkilemiştir.[154] Hokand Hanlığı, sınırdaşı olan bu güçlü iki devlet ile kurduğu uzlaşma temelli ilişki sayesinde dengeli bir ekonomik düzene sahip olmuştur. Fergana'da ticaretin, 19. yüzyıl başlangıcında planlı ve sonuca odaklı bir şekilde ilerlediği görülmektedir.[155] Uygulanan politika olumlu neticelenmiş ve dokumacılık, seramik, kuyumculuk gibi zanaatlarda gelişim gösterilerek elde edilen ürünlerin ticareti yürütülmüştür.[156]

Hokand Hanlığı'nda devlet teşkilatı, merkezde bulunan hanın etrafında şekillenmiş olup; han en üst yetkili kişi sayılmaktadır. Türkistan hanlıklarında, bürokrasi birbirine benzer bir sistemde işlemektedir.[157] Hokand Hanlığı'nda, handan sonra en büyük yetki sahibi veziriazamlık makamına denk sayılan atalık olup; Ömer Han döneminde bu makamın sahibi Mirza Yusuf Hocendî'dir.[158] Atalık makamını, devletin dış ilişkilerinden sorumlu mingbaşı takip eder; bu makam Ömer Han tarafından tesis edilmiştir.[159] En önemli üçüncü makam, hana danışmanlık yapmakla vazifelendirilen kuşbegine aittir. Bunları takip eden makamlar ise; kuşbeginin yardımcısı pervaneçi, hanın kalemi olan ve mali işlerini yürüten divanbegi, elçilerin karşılanması görevini üstlenen şigavul, desturhancı, hazineci, inak şeklinde sıralanır. Hanlıktaki dinî en üst makam şeyhülislamlıktır; ulema sınıfını oluşturan hoca-kelân, nâkıb, mîr-âsad, sadr, sudur ve urak makamları için üstün bir dinî eğitim aranmakla birlikte soylarının Hz. Muhammed veya dört halifeye dayanıyor olması gerekmektedir. Müntehabü't-Tevârih'te, Ömer Han döneminde hoca-kelan makamının İşan Töre Hoca Mahdûm-ı Azam ve İşan Sultan Han Hoca; nakib makamının ise Muhammed Hekim tarafından işgal edildiği bilgisi verilmiştir. Yargı işleri ise, kadı-kelan, kadı-reis ve kadı-asker tarafından yürütülür. Ömer Han

[154] Çin'den Hokand'a getirilen başlıca ürünler çay, ipek kumaş, seramik ve Çin'e taşınan ürünler kürk, deri, at ve sığır olarak sıralanır. (Çelik, **a.g.m**., s.561.)
[155] Koç, **a.g.e**., s.78.
[156] Çelik, **a.g.m**., s.561.
[157] Koç, **a.g.e**., s.68; Alpargu, **a.g.m**., s.578; Çelik, **a.g.m**., s.556.
[158] Mir İzzetullah, atalık unvanından bahsetmez ancak onun başvezirlik makamını işgal ettiğini aktarır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.52.)
[159] Kamalova, **a.g.e**., s.72; Koç, **a.g.e**., s.69. Mir İzzetullah, makamın ismini vermemekle birlikte, Mirza Yusuf Hocendî'den sonra hanlıkta en üst yetkili kişinin Mirza İsmetullah olduğunu söyler. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.52.)

döneminde kadı-kelan Mirza Ahund ve kadı-asker Mirza Kalender'dir.[160] Şeriatın doğruca uygulanmasını denetleyen muhtesablık görevi reisler tarafından yürütülmektedir.[161] Hanlıkta devlet idaresinden sorumlu umera ve din işleriyle yargıyı yürüten ulemanın teşkilatlanması genel hatlarıyla bu şema çerçevesinde olmuştur.

Türkistan hanlıklarının 19. yüzyılı, birbirleriyle mücadele ve birbirlerine karşı üstünlük iddiasında bulunarak geçmiştir.[162] Hanlık makamında bulunan çağdaşları arasında Ömer Han, en liyakat sahibi olan olarak görülmüş; dengeli ve korumacı siyaseti ve sağlam ilişkileri sayesinde halkının refahını sağlamıştır.

2.3. Hive Hanlığı

Hive Hanlığı, tarihte "Harezm" adı verilen ülke üzerinde 1512 yılında kurulmuştur.[163] Harezm bölgesinin kuzeyinde Aral Gölü, kuzeybatısında Hazar Denizi'nin doğu kıyısına değin uzanan Mangışlak Yarımadası, batısında Karakum Çölü ve doğusunda Kızılkum Çölü yer alır. Güneybatı dan doğu yönüne doğru tüm çevresi çöl ile kaplı bu saha bir vaha niteliği taşımakla birlikte; bölgenin hayat kaynağı ülkeyi güney-kuzey doğrultusunda boydan boya uzanarak Aral Gölü'ne dökülen Amuderya olmuştur.[164] Nüfusu 19. yüzyılda yaklaşık 2 milyondur.[165] Hive Hanlığı içinde yer alan en büyük önemi haiz şehirler başta hanlıkla aynı ismi taşıyan Hive şehri olmak üzere; Hazaresb, Hangah, Ürgenç, Kat, Şahâbâd ve Gürlen olarak

[160] Koç, **a.g.e**., s.69-71; Çelik, **a.g.m**., s.556.
[161] Bu makam "korbaşı" olarak da bilinir. (Alpargu, **a.g.e.**, s.579.)
[162] Hem Buhara emîri hem de Hive hanı, Ömer Han'ın kendilerine tabiiyetini bildirmesi için elçi göndermiş; ancak bu talepleri reddedilmiştir. Aynı zamanda şair olan Ömer Han, Emîr Haydar'ın talebini "Buhara emirinin bana tabi olması lazımdır; ne için ki mertebe olarak hilafette Haydar Hz. Ömer'e tabidir." manası taşıyan dizelerle yanıtlamıştır. (Bulduk, **a.g.e.**, s.59.)
[163] Alpargu, **a.g.m**., s.568. Hanlığın kurucusu, Cucioğullarının Şeybani Han neslinden Yadigaroğullarıdır. (Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.167)
[164] Muhammed Bilal Çelik, **Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s.3-6.
[165] Saray, **a.g.e**., s.1.

sıralanabilir.[166] 19. yüzyılda Türkistan'daki hanlıklar içinde en geniş sınırlara sahip olan Hive Hanlığı'dır.[167]

Nadir Şah'ın 1740'ta gerçekleştirdiği Türkistan seferi, Harezm topraklarında da geniş yankı bulmuştur. Hanlık, şahın 1747 yılında gerçekleşen ölümüne kadar İran tarafından atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Hanlığın İran etkisi altından çıkması ile oluşan yönetim boşluğu, ülkeyi iç kargaşaya sürüklemiş ve yönetime ortak olmak isteyen kabileler arasında üstünlük mücadelesi başlamıştır. Öne çıkan iki kabile, Kongrat ve Mangıt olup; içlerinden Kongrat kabilesi reisi Muhammed Emin İnak galip çıkmış ve 1770 yılında hâkimiyeti ele geçirmiştir.[168] Bu hamle, Hive Hanlığı yönetiminde Kongrat devrini başlatmış olsa da hanedanın hanlık unvanı ile başa geçmesi uzun zaman almıştır. Kongrat beyleri, hâkimiyetlerinin başında Cengiz soyundan Kazak hanlarını göstermelik "han" ilan ederek yönetimlerinin meşruiyetini sağlamışlardır.[169]

Kongrat beylerinden "han" unvanını alarak kukla Kazak hanlarını yönetimden uzaklaştıran ilk hükümdar İltüzer Han olmuştur. Cengiz soyundan gelmeyen bu kabilenin, yönetimi ele geçirip "han" unvanını alması, Harezm tarihinde bir ilk teşkil eder. Ahalisinin çoğunluğu göçebe olan bu coğrafyada, hanlık ananesine aykırı bulunan bu hamlenin kabul edilmesi kolay olmamış; hanedanın mensup olduğu Kongrat kabilesi de dahil olmak üzere birçok kabile bu duruma karşı çıkmışlardır.[170] İltüzer Han, sert tedbirler ile hâkimiyetini güçlendirmiş ve devleti merkezileştirmek üzere önemli adımlar atmıştır.[171] İltüzer Han, 1806 yılında Buhara ordusu karşısında

[166] Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları**, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.618-622; Çelik, **a.g.t.**, s.12.
[167] Saray, **a.g.e**., s.40.
[168] Saray, **a.g.m**., s. 167-168; Alpargu, **a.g.m**., s.570; Koç, **a.g.m**., s.589. Nadir Şah'ın ölümü ile başlayan iç kargaşa dönemi Kongrat reisinin galibiyeti ile sonuçlanmış ve bu arada geçen süreç "İnaklar Devri" olarak anılmıştır. (Çelik, **a.g.t**., s.30)
[169] Togan, **a.g.e**., s.203.
[170] İltüzer İnak, devletin başında bulunan Ebu'l Gazi Han'ı yönetimden uzaklaştırmış ve 17 Kasım 1804 tarihinde hanlığını ilan etmiş ve "İltüzer Han" ismini almıştır. (Zeki Velidi Togan, "Hârizm", **İA**, C.V/I, 1964, s.254-255.)
[171] Koç, **a.g.m**., s.594.

yenik düşmüş ve öldürülmüş; yerine kardeşi Muhammed Rahim Han başa geçirilmiştir.[172]

Muhammed Rahim Han 1806 yılında devletin başına geçtiğinde; dışarıda Buhara Emîrliği karşısında yenilgi ve içeride kabilelerin hoşnutsuzluğu söz konusudur. Bu sebeple, hâkimiyetinin başında Buhara Emîrliği'ne tabiyetini bildirmiştir.[173] Ayrıca ağabeyi İltüzer Han'ın yönetimden uzaklaştırdığı Cengizli soyuna mensup Ebu'l Gazi Han'ı yeniden merkeze getirmiş ve hanlığını kabul etmiştir.[174] Bu şekilde, meşruiyetinin sorgulanmasının önüne geçen Muhammed Rahim, kısa süre sonra yeniden hanlığını ilan etmiş ve bağımsız bir hükümdarın sahip olduğu tüm özellikleri üzerinde taşıyarak Harezm topraklarına hükmetmiştir.[175] Hâkimiyeti döneminde, ayrılıkçı tavırları nedeniyle devlet içinde huzursuzluğa neden olan kabile yöneticilerinin etkisini kırmayı başarmış ve kabileler arasında birlik tesis etmiştir.[176] Diğer Türkistan hanlıklarında olduğu gibi, Hive'de de bu hanlıklara karşı üstünlük iddiası mevcuttur. Muhammed Rahim Han'ın mührü, iki devletin hükümdarının kendisine bağlı olduğunu bildirir şekilde "Mehmed Rahim aldında tabsacâh Ömer tâbi olur Haydar mutî" ibaresi taşır.[177]

Muhammed Rahim Han dönemi, Hive Hanlığı'nda iç huzurun tesis edildiği bir devir olmuştur. Ağabeyinin aksine daha yumuşak bir siyaset izleyen han, öncelikle kabile liderlerinin gönlünü almış; Amuderya'nın kuzeydoğusundaki Karakalpaklara ve güneydeki Türkmen kabilelerine karşı düzenlediği seferlerde başarılı sonuçlar elde etmiştir ve bu sayede Hive Hanlığı'na tabi toprakların miktarı artmıştır.[178] Onun döneminde hanlık, en geniş sınırlarına ulaşmıştır.[179] Muhammed Rahim Han, idari anlamda tesis ettiği makamlar ile neredeyse sıfırdan bir devlet inşa etmiş, toplumunun yerleşik ve medeni hayata geçmesi için çaba göstermiş yenilikçi bir

[172] Alpargu, **a.g.m**., s.571; Koç, **a.g.m**., s.595.
[173] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.91.
[174] Çelik, **a.g.t**., s.45. Bu durum beş ay sürmüş ve akabinde kendi hanlığını ilan etmiştir. (Koç, **a.g.m**., s.595.)
[175] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.91
[176] Orhan Doğan, "Kungrat", **DİA**, C.26, Ankara, 2002, s.376; Saray, **a.g.m**., s.168.
[177] Togan, **a.g.e**., s.215.
[178] Koç, **a.g.m**., s.596; Togan, **a.g.e**., s.255; Alpargu, **a.g.m**., s.571.
[179] Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", **DİA**, C.16, İstanbul, 1997, s.219.

hükümdar olarak tanımlanmıştır.[180] Onun döneminde hanlık sınırları kuzeyde Aral Gölü'ne, doğuda Kazak ve Karakalpakların yurduna, güneydoğuda Buhara Hanlığı'na ve güneybatıda Teke Türkmenleri'nin sahasına uzanmıştır.[181]

Hive Hanlığı'nda merkezi otorite, Muhammed Rahim Han döneminde yeniden tesis edilmiştir. Teşkilatlanmanın çekirdek noktasında han ve onun etrafında oluşan ilk halka olan "ulu kengaş meclisi" bulunur; bu makam Muhammed Rahim Han tarafından tesis edilmiştir. Devlet idaresinde, handan sonra gelen en üst makamlar, başvezirlik vazifesine denk mehter, göçer kabilelerin idaresinden sorumlu kuş-begi, mahrem ve divan-begi olarak sıralanır. Devlete hâkim bir önceki hanedan olan Yadigaroğulları döneminde şekillendirilen devlet idaresindeki kabilelerin başında bulunan inak, sulamadan sorumlu atalık, askeri kumandan mirab, ve daruga makamları Kongratlar döneminde de muhafaza edilmiştir.[182] Muhammed Rahim Han tarafından getirilen en önemli yenilik, taşra teşkilatının merkeze bağlanmasını sağlayan "mescit" sistemi olmuştur.[183] Muhtesab vazifesi reisler tarafından yürütülür. Yargı makamını oluşturan beş önemli kol; kadı, müftü, kadı-kelan, kadı-urda ve kadı-hassa şeklinde sıralanmıştır. 19. yüzyılda idari anlamda meydana gelen en büyük değişiklik, evvelinde handan sonra en önemli makamı işgal eden inakların sahip oldukları bu gücü kaybetmeleri olmuştur.[184]

Hive Hanlığı'nda Kongrat döneminde yeni kanallar inşa edilmiş; bu sayede tarımda gelişim görülmüştür. Ayrıca Özbeklerin yerleşik düzeni benimsemesi için çaba gösterilmiştir. Sulama sisteminin yaygınlaşması sayesinde tarımla meşgul olan ahali artmış, ülkede ticareti yapılan ürünlerde mahsuller önemli yer tutmuştur. Hive Hanlığı, 16. yüzyıldan itibaren Rusya ile ticari ilişki içinde olmuştur; bununla birlikte İran, Çin, diğer hanlıklar ve Türkiye ile de karşılıklı ticaret yürütülmektedir.[185] Bu dönem için, hanlıkta yine de insan ve kaynak sıkıntısı bulunduğu söylenebilir.

---

[180] Koç, **a.g.m**., s.598. Han'ın sarayı Avrupa usulünde düzenlenmiş olup Rus mabeynci görev almaktadır. (Togan, **a.g.e**., s.212)
[181] 1819 yılında Hive Hanlığı'na gelen Rus subayı N. Muravyev hanlığın sınırlarını bu şekilde özetler. Koç, **a.g.m**., s.574.
[182] Koç, **a.g.m**., s.608-609; Togan, **a.g.m**., s.256.
[183] Koç, **a.g.m**., s.609.
[184] Hayit, **a.g.e**., s.29.
[185] Togan, **a.g.e**., s.215; Alpargu, **a.g.m**., s.571; Koç, **a.g.m**., s.601, 616-617.

Muhammed Rahim Han döneminde Hive'de darphane kurulmuş ve han adına para basılmıştır.[186]

Hive Hanlığı ile Rusya ilişkisi, 16. ve 17. yüzyıllarda ticari boyutta kalmışsa da 19. yüzyılda askeri müdahale söz konusu olmuştur. Hive Hanlığı, 1873 yılında Rusya'ya tabi kılınmış; ancak hanlık varlığını 1920 yılına değin sürdürmüştür.[187]

2.4. Doğu Türkistan

Doğu Türkistan, Altay Dağlarının güneyi ile Altun ve Pamir Dağlarının kuzeyinde kalan bölgeye verilen isimdir. Yüz ölçümü yaklaşık 1.823.418 km^2 olan bu saha, Türkistan topraklarının tamamının üçte birinden fazlasını teşkil eder. Doğudan batıya sıralanan Tanrı Dağları ülkeyi kuzey-güney düzleminde iki parçaya ayırmaktadır; güney yönünde ise Karakurum Çölü bulunur.[188] İç de doğu kısmı çöllerle kaplı olan bu bölge Tarım Deryası, İli, İrtiş, Manas, Ulungur ve Karaşeher Nehirleri ile sulanmaktadır.[189] Doğu Türkistan bölgesi, batıda "Küçük Buhara" olarak da bilinmektedir.[190] En önemli şehirler; Kumul, Beşbalık, Turfan, Karaşeher, Kuça, Aksu, Uçturfan, Kaşgar, Yarkend, Taşkurgan ve Hoten şeklinde sıralanabilir.[191]

Doğu Türkistan, 19. yüzyılın başında Mançu hâkimiyeti altındadır. Doğu Türkistan tarihine bakıldığında, 15. yüzyılda Buhara'dan gelip Kaşgar'a yerleşen Mahdûm-ı Azam ve oğullarının bu coğrafyada yürütülen siyaset üzerindeki güçlü etkisi görülür; Aktaglık ve Karataglık olmak üzere iki fırkaya ayrılan aile toplum tarafından saygın görülmüş ve aralarındaki çekişme siyasi tarihi de doğrudan

[186] Meer Izzut-oollah, **a.g.e.,** s.91.
[187] Koç, **a.g.m**., s.601, 606.
[188] Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıcından 1878'e Kadar**, C.I, İstanbul, Kitabevi, 1997, s.9; Togan, **a.g.e**., s.2-3;
[189] Taşağıl, **a.g.m**., s.557.
[190] Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (M.Ö. III-M.S. X. Yüzyıl)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.33; Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **TDA**, C.119, S.234, (Mayıs-Haziran 2018), s.158.
[191] Yıldırım, **a.g.e**., s.120.

etkilemiştir. Aktaglık ve Karataglık fırkalarının hâkimiyet mücadelesi 17. yüzyıl başında başlamış ve bu dönem "Hocalar Devri" olarak adlandırılmıştır.[192]

Mançuların Doğu Türkistan'ı işgal ettiği 1757 yılında, Doğu Türkistan Hocaların hâkimiyeti altındadır. Mançular gelmeden evvelki siyasi tabloda, Hocaların birbirleriyle sürdürdükleri hâkimiyet mücadelesinin coğrafyada yarattığı zafiyet dikkat çeker. Bu durum, bölgeyi sınır noktalarında güçlenen Kalmuk ve Mançu tehlikesine karşı savunmasız kılmıştır.[193] Kalmuk baskısı, 17. yüzyılda bölgeyi etkisi altına almış ve Hocalar, Kalmuk hanı tarafından atanan vali sıfatıyla topraklarına hükmedebilmişlerdir. Mançuların 1755'te gerçekleştirdikleri İli seferi, Kalmuk Hanlığı'nın yıkımı ile sonuçlanmış ve hanlık toprakları tamamen Mançu hâkimiyetine girmiştir.[194]

Mançular, Kalmukların direnişi karşısında bölgede ikiliğe yol açan Aktaglık ve Karataglık taraftarlarının hâkimiyet mücadelesini kendi lehlerine olacak şekilde kullanmışlardır. Bu sebeple, Kalmuklar tarafından sürgüne gönderilen Aktaglık Burhaneddin Hoca ile kardeşi Han Hoca'yı Doğu Türkistan'a getirmişlerdir.[195] Burhaneddin Hoca, Yarkend ve Kaşgar'da giriştiği savaşlar ile Karataglık hâkimiyetine son vermiş ve yeniden Doğu Türkistan'ın hâkimiyeti Aktaglıklara geçmiştir.[196] Mançular, başlangıçta Burhaneddin Hoca'yı görevlendirirken Kaşgar'ı ona bırakmayı vadetmiş; ancak sonrasında bu vaadi gerçekleştirmekten imtina etmişlerdir. Bu da Kaşgar'da bulunan Burhaneddin Hoca ile Yarkend'de bulunan Han Hoca'nın Mançu karşısında güçlerini birleştirerek 1758 yılında isyan başlatmasına neden olmuştur.[197] Aktaglı hocalar, Çin karşısında birkaç zafer elde

---

[192] Saray, **a.g.e**., s. 88-89. Aktaglık hocaları Kaşgar, Karataglık hocaları ise Yarkend ve çevresinde etkili olmuştur. (Hayit, **a.g.e**., s.16.)

[193] A. N. Kuropatkin, **Asya'nın Kalbi: Doğu Türkistan**, haz. Feyzullah Uygur, İstanbul, İlgi Kültür Sanat, 2016, s.136.

[194] Feyzullah Uygur, **Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2019, s.7-10.

[195] Burhaneddin ve Han Hocalar, Kalmuklar tarafından İli'de hapsedilen eski Kaşgar hanı Aktaglı Ahmed Hoca'nın oğullarıdır. (Mehmed Âtıf, **Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi**, haz. İsmail Aka, Vehbi Günay vd., Kırıkkale, Eysi Kitap & Yayın, 1999, s.148.)

[196] Burhaneddin Hoca, bu harekatlarını arkasında Mançu desteğiyle yaptığı için bağımsızlığı söz konusu değildir; Mançular tarafından tayin edilen "kukla han" konumundadır. (A.e., s.15)

[197] A. Rıza Bekin, "Yakup Beğ'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi**, C.II, S.4, Ankara, 1981, s.19-20. Mir İzzetullah, bu hadiseyi aktarırken onların Mançular tarafından görevlendirildiklerinden bahsetmez.

etse de kalıcı başarı sağlayamamış ve Bedahşan'a kaçmak zorunda kalmışlardır.[198] Yakalanıp öldürülen Burhaneddin Hoca'nın kesik başı Çin imparator sarayına gönderilmiş ve bir kafesin içinde Pekin'de sergilenmiştir.[199]

Çin, Doğu Türkistan'da hâkimiyetini güçlendirmek üzere farklı müttefik arayışlarına başlamış; Hokand hanı Âlim Han'ın Kaşgar seferi, bu arayış sonucu kurulacak ittifakların ilkine vesile olmuştur. Âlim Han, 1808 yılında Kaşgar'a sefer düzenlemiş ve altı Uygur vilayetini kendine bağlamıştır. Bölgede Hocaların güçlenmesini istemeyen Mançu hükûmeti, Hokand hanının zaferle sonuçlanan seferini lehinde kullanmıştır. İki devlet arasında 1809 yılında bir antlaşma kurulur; buna göre Çin hükûmeti Hokand hanına her yıl 250 veya 1000 külçe gümüş ile belli bir miktarda çay gönderecektir. Bunun karşılığında da Hokand hanı Doğu Türkistan topraklarını gözeterek Kaşgar'da Mançular karşısında Hocaların güç kazanmasını engellemeyi taahhüt eder.[200] Bu antlaşma ile Hokand Hanlığı ile Çin arasında ticari ilişki de gelişim göstermiştir.

Doğu Türkistan'da, 1760'tan itibaren Mançu hâkimiyeti başlamış ve idari sistem Çinliler tarafından şekillendirilmiştir. Çin yönetimi tarafından bölgede en yüksek memur vasfında "hâkim" makamı tesis edilmiştir.[201] Doğu Türkistan'ı idari birimlere bölmüşler ve burada otuz beş hâkimi vazifelendirmişlerdir; hâkimin yardımcısı ise "eşik ağa biy" unvanı taşır; bununla birlikte burada Hocalar

---

Kalmukların yenilgisi sonrası, ortaya çıkan yönetim boşluğundan faydalanmak için Doğu Türkistan'a hareket etmişlerdir. Mançularla karşı karşıya gelmeleri ise, kendilerine gönderilen Çinli elçileri öldürmeleri ile vuku bulur. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.26-27)

[198] Uygur, **a.g.e**., s.15-17.

[199] Burhaneddin Hoca ile Han Hoca'nın ölüm şekilleri ihtilaflı bir konudur. İlk rivayet, onları takip eden Çinli kumandan tarafından Aksu'da yakalanıp Kaşgar'a getirilerek idam ettirildikleri yönündedir. İkinci ve daha zayıf kabul edilen rivayete göre ise, Bedahşan hâkimi Sultan Şah'a iltica ettikten sonra, üzerindeki Çin baskısından ötürü Sultan Şah kendilerini öldürmeye mecbur kalır. (Âtıf, **a.g.e**., s.162.) Mir İzzetullah, hocaların Sultan Şah tarafından öldürüldüğünü ve yalnızca Burhaneddin Hoca'nın değil her ikisinin de kesik başının hediye olarak Pekin'e gönderildiğini aktarır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.27.) Sultan Şah, hocaları bu şekilde katlettiği için, 1763 yılında Kandahar'ın Afgan hükümdarı Ahmed tarafından idam edilir. (Hayit, **a.g.e**., s.20.)

[200] Koç, **a.g.e**., s.34. Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan üzerinde uyguladığı politika, esasında buradaki hocaların ve Müslüman ahalinin korunması maksadıyla ilerlemiş; Çin baskısından kaçan hocaların Hokand topraklarına sığınmasına daima izin verilmiştir. Hokand Hanlığı, Çin ile kurduğu ilişkide hem Türkistan hanlıkları karşısında bir destek sağlamış, hem ticari yol ile gelir elde etmiş, hem de Çin karşısında tehdit ve baskılara rağmen Müslüman halkın hürriyetini gözetmiştir. (Saray, **a.g.e**., s.123)

[201] Hâkim Biy'in diğer unvanı "bi-sa"dır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**, s.27.)

zamanında var olan makamların bir kısmı da varlığını sürdürmüştür.[202] dinî olarak en üst makamda aynı zamanda Müslümanların yargılanması işini yürüten "âlim ahund" bulunur.[203]

Doğu Türkistan'da Çin hâkimiyeti, sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilemiş; idarenin tüm icraatları halkı sömürme üzerine kurulmuştur. Halk, Çin idaresi tarafından tayin edilen vergilerin altında ezilmiştir.[204] Maddi olarak gözlemlenen bu güçlüklerle birlikte manevi olarak da halk üzerinde baskı kuran Çin idaresi; Mançu kıyafetlerinin giyilmesini, geleneklerine uyulmasını bölgede zorunlu hale getirmiş ve İslami hükümlerin uygulanmasını yasaklamıştır. Uygulanan bu sert politika, 1811 yılından başlayarak bölgenin farklı noktalarında isyanların çıkmasına sebebiyet vermiştir.[205] 19. yüzyılın başından itibaren bölgede gerçekleşen ayaklanmalar bazen olumlu sonuç doğurmuş; Çin hâkimiyeti nihai olmasa da belli bir süreliğine son bulmuştur.

2.5. Güney Türkistan

İran yaylasının kuzeydoğusunda bulunan Afganistan, kuzey hattında Türkistan ile sınır olup doğudan güneye kadar olan dairede Hindistan ile sınırdır. Bölgenin kuzey hattında Pamir, güneydoğu hattında ise Belucistan dağları uzanmaktadır. Bölgenin orta kısmında doğuya doğru uzanan dağlık bölge "Vahan Koridoru" olarak adlandırılır; dağlık bölgenin kuzeyinde ovalık ve güneybatısında plato kuruludur. Afganistan, bölgeye 18. yüzyıl ortası itibarıyla teşekkül eden Afgan Dürrânî Devleti sonrası verilen bir isimdir. Ülkede kurulu başlıca şehirler Kabil, Kandehar, Herat, Pencap, Bedahşan, Kunduz ve Devletabad olup; Belh, Mezar-ı Şerif, Taşkurgan ve Meymene şehirleri ülkenin Türkistan olarak adlandırılan bölgesine dahildir.[206]

---

[202] Alpargu, **a.g.m**., s.588. Mir İzzetullah, hâkimin yardımcısı olarak görev alan memurun unvanını "anban" olarak aktarır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.27)
[203] A.e., s.27.
[204] Saray, **a.g.e**., s.239.
[205] Hokand hanı Ömer Han çıkan isyanda Kaşgarlıları desteklemiş ve Fergana'da yaşayan Cihangir Hoca'yı beraberinde bir ordu ile Kaşgar'a göndermiştir. [Polat Kadîri, **Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)**, haz. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi, 2009, s.24.]
[206] M. Longworth Dames, "Efganistan", **İA**, C.IV, İstanbul, 1987, s.133-134; Mehmet Saray, "Afganistan", **DİA**, C.I, İstanbul, 1988, s.408-409.

Peştunların 18. yüzyıldaki yükselişine kadar Afganistan toprakları, Türk-Moğol imparatorluklarının bir parçası olmuş ve bu menşeli hanedanlar tarafından yönetilmiştir. İran'da Nadir Şah'ın yükselişi, Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Afganistan sahasında da birçok değişikliğe yol açmıştır. Timurluların ardılı Babürlülerin 18. yüzyılın başlarından itibaren yaşadıkları düşüş Nadir Şah'ın darbesi ile daha da hızlanmıştır. Nadir Şah'ın 1739'da Babürlü ordusunu mağlup ederek Delhi'yi zapt etmesi; İranlıların gücünü Hindistan'a kadar uzatmıştır.[207] Nadir Şah'ın 1747 yılında ölmesiyle bölgede İran nüfuzu sona ermiş ve Peştunlar bölgede etkin güç haline gelmişlerdir. Ahmed Şah Dürrânî, Peştunların Sadozay kolundan olup Nadir Şah hayattayken onun gözde kumandanlarından biri olmuş; Nadir Şah'ın ölümü sonrası Horasan'dan Afganistan'a gelerek Afganistan milli devletinin temellerini atmıştır.[208] Ahmed Şah Dürrânî, devletini Kandehar merkezinden yönetmiş; oğlu Timur Şah döneminde ise başkent Kabil olarak belirlenmiştir.[209]

Ahmed Şah Dürrânî ile başlayan Peştun hâkimiyeti döneminde, Babürlü hanedanı muhafaza edilmiştir.[210] 19. yüzyılın başı, Afganistan'da Dürrânî hanedan üyelerinin hâkimiyet mücadelesi ile geçmiştir.[211] 1800 yılına gelindiğinde Kabil'deki Dürrânî tahtında Mahmud Şah görülür; kardeşi Şah Şücâ ise Peşaver'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Mahmud Şah, kardeşleri ile girdiği mücadeleden galip çıkıp devletin başına geçmeye muvaffak olduysa da 1803 yılında kardeşi Şah Şücâ tarafından tahttan indirilir. Şah Şücâ döneminin dikkat çekici hadisesi, 1809 yılında

---

[207] Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, Ankara, TTK Yayınları, 2022, s.11-12; Thomas Barfield, **Afganistan**, çev. Burhan Yüksekkaş, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021, 130.
[208] Mehmet Saray, "Ahmed Şah Dürrânî", **DİA**, C.II, İstanbul, 1989, s.134.
[209] Saray, **a.g.e**., s.15.
[210] Türk-Moğol geleneğinin "avamdan han olmaz" kaidesi, Afganistan topraklarında da hüküm sürmüştür. Ahmed Şah, bu şekilde Hindistan'ın kuzeyinde yaşayan derebeylerin tepkisini engellemeyi amaçlamış; hâkimiyeti boyunca bu hanedanın koruyucusu sıfatıyla hareket etmiştir. (Togan, **a.g.e**., s.205; Barfield, **a.g.e**., s.149) Babürlü sultanları, 1748'de etkilerini kaybetmiş ancak 1858'e kadar Delhi merkezli olmak üzere sembolik bir şekilde hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. (Enver Konukçu, "Bâbürlüler:'Hindistan'daki Temürlüler'", **Türkler**, C.VIII, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.754.)
[211] Ahmed Şah 1772 yılında ölünce yerine oğlu Timur Şah, o da 1793 yılında ölünce yerine oğlu Zaman Şah geçmiştir. Yaklaşık yedi yıl hüküm süren Zaman Şah, 1800 yılında kardeşi Mahmud Şah tarafından tahttan indirilmiştir. (Saray, **a.g.e**., s.16; Dames, **a.g.m**., 163-164.) Zaman Şah'ın, Mahmud Şah'ın kardeşi değil babası olduğu bilgisi de mevcuttur. (Orhan Yazıcı, "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, haz. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul, TATAV Yayınları, 2002, s.51)

İngilizler ile imzaladığı dostluk antlaşmasıdır. Bu antlaşma, Britanya'nın Afganistan siyasetine nüfuzunun ilk adımı olacaktır.[212] Mahmud Şah, 1809 yılında veziri Fetih Han'ın desteğiyle Kabil'e saldırır ve kardeşi Şah Şücâ'yı tahttan indirerek yeniden devletin başına geçer. Bu dönemde başvezir Fetih Han'ın etkisi çok güçlüdür. Tahttan indirilen Şah Şücâ ise Hindistan'a giderek İngilizlere sığınır.[213]

Ahmed Şah döneminde Belucistan, İran Horasanı, Sind, Pencap ve Keşmir'e doğru uzanan Dürrânî hâkimiyeti; şahın ölümüyle daha dar bir sahaya çekilmiştir. 19. yüzyılın başında Pencap Sihlerin eline geçmiş; İranlılar Horasan'ı aldıkları gibi Herat'ı da tehdit eder vaziyete gelmiştir.[214] Vilayetlere bölünen Afganistan toprakları, bu dönemde Dürrânîler tarafından atanan hâkimler tarafından yönetilmektedir. Herat'ta, Şah Şücâ tarafından atanan kardeşi Firûziddin'in hâkimiyeti devam etmektedir.[215]

Taşkurgan ismiyle de bilinen Hulm ise, bu sayılan vilayetlerden farklı bir pozisyondadır. Afganistan'ın kuzey tarafında kalan bu şehir, 19. yüzyılda Mîr Kılıç Ali Han'ın hâkimiyeti altındadır. Belh'in Özbek beglerinden olan Kılıç Ali Han, şeklen Kabil'e bağlı olsa da bağımsız hükümdarlık alametlerinin tamamını üzerinde taşır.[216] Mîr Kılıç Ali Han'ın yeğeni Murad Beg ise, Kunduz vilayetini yönetmektedir.[217]

---

[212] Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi,** C.III, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s.235-240. Söz konusu antlaşma, 1807 yılında Doğu Hindistan Şirketi tarafından elçilikle görevlendirilen Elphinstone aracılığıyla gerçekleşmiştir. (Furkan Külünk, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2020, s.44-45) Elphinstone'un bu seyahatinde, Mir İzzetullah da tercümanlık vazifesiyle ona eşlik etmiştir. (Alder, **a.g.e**., s.123.)

[213] Saray, **a.g.e**., s.16; Dames, **a.g.m**., 164. Dürrânî hanedanı, Peştunların Sadozay koluna mensup olup bu dönemde hâkimiyeti ellerinde tutmuşlardır. Vezir Fetih Han'ın mensup olduğu Barakzay kolu ise, tahtın arkasındaki asıl güç olmuş ve Mahmud Şah'ın iktidarı yeniden kazanmasını sağlamıştır. (Bartfield, **a.g.e**., s.161-162.)

[214] Barfield, **a.g.e**., s.150.

[215] Recep Uslu, **Herat**, İstanbul, 1997, s.47; Kemal Kahraman, "Dost Muhammed", **DİA**, C.IX, İstanbul, 1994, s.510. Mir İzzetullah'ın 1813 yılında gerçekleşen seyahatinde Herat'ın başında hâlâ o bulunmaktadır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.67)

[216] Louis Massignon, "Hulm", **İA**, C.V/I, İstanbul, 1964, s.583-584. Bu dönemde Kabil tarafından Belh bölgesine atanan vali Afgan Necibullah Han'dır; ancak bölgenin tamamı esasında Mîr Kılıç Ali Han'ın hâkimiyetindedir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.80.)

[217] Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.89. Mir İzzetullah ve Moorcroft Buhara seyahatleri sırasında 1824 yılında Kunduz'da bulunmuş ve Murad Beg ile bir araya gelmişlerdir. Kılıç Ali Han'ın ölümünden

Bu dönemde Keşmir'de Ata Muhammed Han'ın hâkimiyeti Dürrânî Devleti'nden bağımsız bir yönetim teşkil eder. Şir Muhammed Han'ın oğlu olan Ata Muhammed Han hem Keşmir'de sağladığı hâkimiyet hem de ailesinin Dürrânî Devleti içindeki konumu bakımından dikkat çekici bir isimdir.[218] Ata Muhammed Han, Keşmir'in Dürrânî Devleti tarafından atanmış valisi iken babasının ölümü sonrası Şah Şücâ'ya karşı isyan başlatmıştır. Şah Şücâ, bu isyanı bastırmak üzere Peşaver'e yönelmiştir.[219] Mir İzzetullah'ın ziyareti sırasında Keşmir'de Ata Muhammed'in hâkimiyeti devam etmektedir.[220] Güney Türkistan'ın doğusunda kalan Ladah bölgesinde dikkat çeken güç unsuru ise, Sihlerin önderi Ranjit Singh'in yükselişidir. Ladah'ın tamamını hâkimiyeti altına alan mihrace, Hindistan'da Sihleri etkin bir güç haline getirmeyi başarmıştır. İngilizlerle dostane bir ilişki yürütmüş ve daima müttefiklerinin çıkarını gözetmiştir.[221]

Afganistan'ın çok katmanlı ve unsurlu yapısında ilk milli devleti teşkil eden Dürrânî Devleti, ortaya çıktığı dönemde sahip olduğu gücü muhafaza edemese de 200 yıl boyunca varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

---

sonra bölgede gücü artan Murad Beg, bu yabancı seyyahları pek hoş karşılamamıştır. (Wilson, **a.g.m**., s.50)

[218] Ata Muhammed Han'ın babası Şir Muhammed Han, Dürrânî tahtı için gerçekleşen mücadelede başlangıçta Mahmud Şah'ın tarafında yer almış ve onun 1801 yılında tahta geçmesini sağlayan kadronun bir üyesi olmuştur. Ancak halkın yönetimden hoşnutsuzluğu sonucu baş gösteren isyanda taraf değiştirmiş; şahın kardeşi ve tahtın bir diğer varisi olan Şah Şücâ'yı desteklemiştir. Mahmud Şah'ı mağlup eden Şah Şücâ, tahta geçtiğinde Şir Muhammed Han'a vezirlik makamı verir. Görevi sırasında yıllardır çekişme halinde olan Barakzay ve Sadozay ailelerinin barışmasını sağlayan Şir Muhammed Han güçlü bir devlet adamıdır. Bu süreçte Şah Şücâ ile uyuşmazlık yaşayan Şir Muhammed Han, 1808 yılında tahtın bir diğer varisi Kayser Han tarafından başlatılan isyan sırasında Şah Şücâ'nın karşısında yer almış ve öldürülmüştür. [Mohammad Hussaini, **II. Abdülhamid Döneminde Afganistan'da İngiltere-Rusya Rekabeti ve Osmanlı Siyaseti (1876-1909)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016, s.14-17]

[219] Şah Şücâ'nın, Mir İzzetullah'ın kendisine eşlik ettiğini bildiğimiz İngiliz elçisi Elphinstone ile bir araya gelmesi de bu harekatın bir sonucudur. Şah Şücâ ile Britanya hükûmeti arasında 17.06.1809 tarihinde bir dostluk antlaşması imzalanır. (Bayur, **a.g.e**., s.238.) Mir İzzetullah seyahatnamesinde bu isyanı bastırmak üzere Ekber Han'ı gönderdiğini; onun da Ata Muhammed Han karşısında mağlup edildiğini söyler. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.3)

[220] **A.e**., s.4.

[221] Saray**, a.g.e**., s.18-19. Ranjit Singh ile iyi ilişkileri, Mir'in ve Moorcroft'un seyahatleri sonrasında da devam etmiş; 1831 yılında İngiltere başbakanının mektubunu ve özel hediyelerini sunmaz üzere Alexander Burnes görevlendirilmiştir. (Gülay Karadağ, **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s.35.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİR İZZETULLAH'IN SEYAHATNAMESİNİN TERCÜMESİ

3.1. Yazara Ait Ön söz

Rahman ve rahîm olan Allah'ın adıyla.

Bu seyahatnamede, Buhara'ya yapılan seyahatin izahı ile Attak'tan Keşmir'e, Keşmir'den Tibet'e, Tibet'ten Yarkend'e, Yarkend'den Kaşgar'a; Kaşgar'dan her kademesi anlatılarak Çin İmparatorunun başkenti olan Pekin'e; Kaşgar'dan Fergana ülkesindeki Kûkan'a, Kûkan'dan Semerkand'a, Semerkand'dan Buhara'ya, Buhara'dan Belh ve Hulm'a, Hulm'dan Bat-ı Bamyan yolu üzerinden Kâbil'e yapılan seyahatler günü gününe tasvir edilmiştir. Seyahat, 6 Ağustos 1812'ye tekabül eden hicri 27 Receb 1227 tarihinde başlamış ve 16 Aralık 1813'e tekabül eden hicri 1228 yılı Zilhicce ayı sonlarında nihayete ermiştir.

William Moorcroft'un emriyle bu seyahate çıkan Seyyid İzzetullah, 7 Nisan 1812'ye tekabül eden hicri 7 Rebiüssani 1227 tarihinde Şahcihanabad'dan hareket etmiştir. Yazar, seyahatnamesinde kendi gördüğü ve duyduğu her şeye yer vermiştir. Buhara'yı ziyaret etmesi elinde olmayan nedenlerle engellenmesinden dolayı oraya seyahat etmesi için Hafız Fazıl Han'ı görevlendirmiş ve nihayetinde onun aktardığı bilgileri seyahatnamesinde sunmuştur.[222]

[222] Hafız Fazıl Han, William Moorcroft'un hizmetkârıdır. (Alder, **a.g.e.**, s.214) Bu seyahatte Mir İzzetullah'ın yanında görevlendirilmiş olup; 1819-1825 yılları arasında Moorcroft önderliğinde gerçekleştirilen seyahatte de yer almıştır.

3.2. Ahval-i Sefer-i Buhara

3.2.1. Attak'tan Keşmir'e Giden Güzergâh

3.2.1.1. Hidro (Far. "حیدرو"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 8 kroh. (1) -Yaklaşık dört yüz hane içeren bu büyük köy, konum olarak Attak'a bağlı Çahçh bölgesindedir. Bu menzilde üç-dört köy geçilir. Yol düz bir araziden ilerler.

3.2.1.2. Hasan Abdal (Far. "حسن ابدال"):

Kuzeydoğu yönünde 9 kroh.-Meşhur bir yerdir. Su yönünden zengindir ve balık boldur. Bu bölgenin zemindârı (2) Şir Zaman Han, Yusufzaylara bağlı Harbara ailesindendir ve babası Zafer gibi o da yağmacılık ile ünlenmiştir.[223] Hidro'dan 5 kroh ötede Burhan köyü bulunur. Bu büyük köyün zemindârı Habib Han Alizaylara mensup olup köy yaklaşık bin haneye sahiptir. Harro Nehri, Attak Nehri'ne doğru akmaktadır. Bu nehir, Nîlab İskelesi'nden binilen tekne ile geçilir. İleride ikinci bir akarsu daha vardır, o da Hasan Abdal yakınlarında doğar.

3.2.1.3. Saray-ı Salih (Far. "سرای صالح"):

Kuzey hafifçe doğu yönünde 15 kroh.-Civarda sayısız pınar bulunur. Hazara bölgesinde tekerlekli arabayla varılabilen en son nokta burasıdır.

3.2.1.4. Dahamtur (Far. "دہمتور"):

10 kroh.-Yaklaşık bin hane içeren bu köy bulunduğu "pergana"ya (3) adını vermiştir. Eskiden Attak'a tabiyken günümüzde Keşmir'e bağlıdır. Sakinleri Cadûn Afganlarıdır ve bilinen bir önderleri yoktur. Söylenene göre; Dahamtur bölgesi 12.000 silahlı askere sahiptir ve buradan 3.000 rupi (4) miktarında gelir

[223] Henderson'a ait çeviri metinde, zemindârın ismi "Shere Aman Khan" şeklinde gösterilmiş olup; orijinal metinde "شیر زمان خان" (Şir Zaman Han) şeklinde yazılmıştır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.1; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.2a.)

sağlanmaktadır. Buraya gelen yol bir dağ geçidi üzerinden geçer; bu yol atlılar ve hatta develer için kullanıma elverişlidir. Yol üzerinde köyler ve pınarlar bulunur; köylerin çoğu Dahamtur'a bağlıdır.

3.2.1.5. Labarkuti (Far. "لبرکوت"):

10 kroh.-Pakhili perganasına bağlı kalabalık bir köydür. Köyün öne çıkan bir yöneticisi yoktur; ancak Şîrullah Han köydekilere liderlik etmektedir. Halk, Kâkar kabilesine bağlı Cihangir Afganlarından oluşur. Dahamtur'dan buraya gelinceye kadar geçilen bölgede konuşulan dil Peştucadır. Bölgede elde edilen gelir Keşmir'e ödenmektedir. Nüfusu yaklaşık olarak 25.000 olsa da halkı savaşçı değildir. Tepelerin üzerinden ilerleyen yol atlılar için elverişlidir fakat develerle geçilemez. Bu menzilde birçok köyden geçilir; bunlardan ilki Nevân-gânu buradan 2 kroh ötede yer almakta olup Dahamtur'a bağlıdır.[224] Çam ve köknar ağaçlarının sayısı burada bir hayli fazladır.

3.2.1.6. Muzafferâbâd (Far. "مظفرآباد"):

15 kroh.-Muzafferâbâd Nehri (5) olarak adlandırılan akarsuyun sol kıyısında yer alır. Şehrin ucunda bir kale bulunur. Babana kabilesinden Sultan Nasır Ali, şehrin emîri anlamına gelen "raca" konumundadır. Nasır Ali, Keşmir hükümdarından câgîr (6) olarak yıllık 2.000 rupi ödenek almaktadır. Bölgede ekseriyetle konuşulan dil Keşmircedir. Kale, 4 kumandan ve emirlerinde bulunan Hindistanlı 400 silahlı asker tarafından garnizon olarak kullanılmaktadır. Menzil boyunca yolların tamamı dağların ve zorlu geçitlerin üzerinden ilerler. Labarkuti'den yaklaşık 9-10 kroh ötede "Garh-ı Sa'adet" (7) olarak adlandırılan küçük bir kale vardır. Kalenin aşağı tarafında bulunan nehir ahşap bir köprü ile geçilir. Bu nehrin suyu, havanın en sıcak olduğu günlerde dahi serindir. Bu akarsuyun ötesinde, zirvesine yaklaşık 1,5 kroh uzunluğunda tırmanış ve akabinde aşağı doğru 3 kroh iniş olan zorlu bir geçit bulunur; bu geçitte ilerlerken birçok noktada yola attan inerek devam etmek

[224] Orijinal metinde "نوان کانو" (Nevân-gânu) şeklinde yazılan bu köyün ismi Henderson'a ait çeviri metinde "Towangaon" şeklinde gösterilmiştir. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.2b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.2)

gerekmektedir. Muzafferâbâd Nehri, üç halattan teşekkül eden bir köprü ile geçilir; iki halat üçüncüsün üstünde olup çatal biçimindeki dallarla birbirlerine bağlanmışlardır. Alttaki halat üzerinden ilerleyip üsttekilerden destek alınarak ilerlenen bu köprü ile nehrin karşı kıyısına ulaşılır. Atlar ise buradan yüzerek geçer. Burada üst sınıf yolcuların kullanımı için küçük bir tekne mevcuttur, ancak bunu kullanabilmek için "tanadar"dan (8) izin alınması şarttır. Keşmir'e gitme niyetinde olan tüm yolcular, devam etmeleri yönünde icazet alınıncaya kadar burada alıkonur.

3.2.1.7. Hatyan (Far. "ہتیان"):

8 kroh.-Bir konak yeridir. Çeşitli dükkanlar bulunur. Yol dağlar ve geçitler üzerinden ilerler.

3.2.1.8. Kahtay (Far. "کھتای"):

12 kroh.-Bir köydür. Yol çok dağlıktır; bu nedenle yolun büyük kısmında ancak yaya olarak ilerlenebilir. Bu noktada birkaç köyden geçilir.

3.2.1.9. Şahdara (Far. "شاہدرہ"):

8 kroh.-Bu köyde ulu bir kimsenin mezarı bulunmaktadır. Yol zorlu ve dağlıktır. Yoldaki geçitlerden ilkinin ismi "Kavârmas"tır; ikinci geçit 1 kroh boyunca ancak yaya olarak geçilebilir.

3.2.1.10. Gingal (Far. "گنگال"):

8 kroh.-Küçük bir köydür. Yol dağlıktır ancak atlarla geçişe elverişlidir.

3.2.1.11. Bâramula (Far. "بارہ مولہ"):

8 kroh.-Keşmir Nehri'nin (9) sağ kıyısında kalan kalabalık bir yerdir. Şehre giriş, nehir ile tepeler arasında bulunan kapıdan sağlanmaktadır. Bu kapıda geçiş belgeleri kontrol edilir ve ticari mallardan gümrük vergisi alınır. Keşmir valisi tarafından onaylanmayan yolcuların ilerlemesine izin verilmez. Yolu düz olup yer yer taşlıdır. Bâramula'ya doğru giden yolun yarısında Uri Köyü bulunur; Barakzay

kabilesinden Eminü'l-mülk Ekrem Han bu köyde ikamet etmektedir. Ekrem Han, Şücâü'l-mülk (10) tarafından hicri 1224 yılında Keşmir'e yapılan seferi yönetmekle görevlendirilmiş; fakat Ata Muhammed Han tarafından yenilgiye uğramıştır. Bâramula Keşmir'in sınır noktasındadır. Muzafferâbâd ve bu yer arasındaki bölgeye Keşmir'in dağlık arazisi anlamına gelen "Kohistan" ismi verilmiştir. Bu bölge eskiden Kahkahe ve Babana racalarının elindeyken şu anda Keşmir'e bağlıdır. O vakitlerde bu iki racadan ilkinin toprakları nehrin sağ, ikincisinin toprakları nehrin sol tarafında yer almaktaydı.

3.2.1.12. Srinagar [Far. "خطہ کشمیر" (Hatt-ı Keşmir)]:

16 kroh.- Meşhur bir şehirdir. Şehrin ortasında, Keşmir dilinde "Vihet Nehri" olarak adlandırılan Keşmir Nehri akmaktadır. Nehrin sol yakasında Şir Garhi Kalesi (11) bulunur. Nehrin üzerinde birçok köprü vardır; bunların en uzunu, Zeyne Kadal köprüsüdür. Köprünün her iki tarafına da çarşı kurulmuştur. Nehirden geçişi sağlayan tekneler düzenli olarak sefer yapmaktadır; her türden ve boyutta tekne bulunur. Bunların en küçüğü "şikara" olarak adlandırılır; bunlar iki-üç kişi taşıyabilmektedir. Bunlardan daha büyük olan "donga" ise iki farklı türdedir; ilki uzun ve dar bir kamaraya sahiptir, bu tekneler oldukça hızlıdır. Diğer bir çeşit olan "çakvari" ise dongadan daha geniştir; tüm yüzeyin üstü ahşap bir tavanla örtülüdür. Büyük tekneler aynı zamanda hububat taşımak için de kullanılmaktadır. Yolcu ve yük ulaşımının tamamı bu tekneler vasıtasıyla yapılmaktadır. Tekneler, şehir içi ulaşımda da kullanılır. Kayıkçılar "hanca" olarak adlandırılır.

Ata Muhammed, Srinagar'ın içindeki Maran Tepesi'nin üzerine bir kale inşa ettirmiştir. (12) Bu tepe vaktiyle imparator Ekber Şah'ın yaptırdığı hisar ile çevriliyken bugün bu hisarın kalıntıları harabe halindedir. Bu eski surun bir kapısının üzerinde yer alan kitabede, imparatorun sur inşası için 1 kror ve 10 lakh (13) rupi harcadığı ve Hindistan'dan hünerli iki yüz işçiyi burada çalıştırdığı bilgisi yer alır.

Şehrin dışında "zevk" anlamına gelen "Nişât" adında bir bahçe bulunur. (14) Bu bahçenin içinde birkaç tane hoş yapı inşa edilmiştir. Bir diğer bahçe ise "Nesîm"

olarak adlandırılmış olup bu kelime de “esinti” anlamı taşır. (15) Ayrıca, burada yer alan Hoca Şah Niyaz’ın türbesi hoş ve mütenasip bir yapıdır.

Keşmir halkı tarafından, göl kenarına yapay bahçeler oluşturulmuştur: Kamışların ve sazlıkların birbirine yakın bir şekilde birlikte büyüdüğü bir nokta seçip onların üzerine bir miktar kuru ot, saman ve diğer çer çöpten serpiştirirler. Belirli ölçüde bir sağlamlığa ulaşıldığında, bu adanın etrafı boyunca yuvarlak biçimde söğüt ağaçları dikerler; ağaçların kökleri gölün dibine iner ve ada için çapa vazifesi görür. Bir süre sonra buranın yüzeyi toprakla örtülür ve ziraata elverişli hale gelir. Yaz aylarının başlarında yetişen safran, Keşmir'in özel ürünlerinden biridir. Burada imal edilen ürünlerin başında, “pot” isimli kumaştan yapılan şallar gelir. Bu kumaş, Tibet ve diğer soğuk ülkelerde bulunan bir keçi türünün yününden elde edilmektedir. Şal dokumacılığında çalışan işçilerin çoğu aşırı yoksul durumdadır ve günlük yalnızca 2 ila 4 pise (16) arasında ücret almaktadırlar. Buna karşın, onları yün ve ipek üzerinde çalıştırıp günlük ücretlerini ödeyen patronları oldukça zengindir. Şal ticaretinde üreticilere sermaye sağlayan “vafaruş” kolu ile şallara değer biçen ve bu iş sebebiyle belirli bir komisyon alan “mukîm” kimseler birbirleriyle bağlantılıdır. (17) Bu kişiler hatırı sayılır ölçüde bir servet biriktirmeyi başarmışlardır. Tüccarların tamamı satın alma işlemini mukîmler aracılığıyla gerçekleştirir.

Şehrin merkezinde, nehrin sağ kıyısına konumlanmış Şah Hemedânî’nin çilehanesi şehirdeki kutsal mekanlardan biridir. Bunlardan bir diğeri de Maran tepesinde yer alan Mahdûm Sâhib türbesidir. Bir diğer yapı olan Molla Şah Camii, kapıları dahi aynı malzemeyle yapılmış, tümüyle parlak siyah taştan inşa edilmiştir. Dal Gölü kıyısında Hazretbal mabedinde sakal-ı şerif ve bazı diğer kutsal emanetler muhafaza edilmektedir.[225] Bununla birlikte, şehrin dışında Taht-ı Süleyman'ın indiği rivayet edilen güzel bir mekân vardır. Şehirden çıktıktan sonra 5 kroh ötede, Şeyh

[225] Henderson’a ait çeviride bu kısım “Muhammed Peygamber’e ait sakal” olarak tercüme edilmiştir. Farsça metinde ise “موی شریف” ifadesi kullanılmış olup Türkçedeki karşılığı birebir “sakal-ı şerif” ifadesidir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.4; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.5a) Çevirimizde yaygın kullanıma uygun olarak “sakal-ı şerif” terimi kullanılmıştır.

Nureddin'in türbesi bulunmaktadır. Ata Muhammed, Kabil hükümdarının boyunduruğundan kurtulduktan sonra Şeyh Nureddin adına para bastırmıştır.[226]

Keşmir rupisi 9-10 anaya (18) eşittir, 15 taka (19) 1 rupi eder. Başlıca yetiştirilen tahıl pirinçtir. Pirincin ortalama fiyatı, kabuğuyla birlikte, bir harvar (20) yani eşek yükü başına yaklaşık 3 rupidir. Hükûmet, taşınan her tekne dolusu pirinçte gümrük vergisi almaktadır; bu kaynaktan elde edilen kazanç yıllık 10 lakh rupidir. (21) Casusluk sistemi Keşmir'de oldukça revaçtadır; özel haberciler günlük olarak gizli bilgileri toplama ve mihraceye iletme göreviyle istihdam edilmişlerdir.

Şehirden birkaç kroh uzaklıkta, "Ovlar" veya "Dal-ı Kalan" adlarıyla bilinen bir göl bulunmaktadır; bu gölün uzunluğu ve genişliği birkaç mili bulur. Kuvvetli rüzgarların hâkim olduğu dönemlerde bu gölde tekne ile yolculuk yapmak oldukça tehlikelidir. Dal-ı Kard veya kısaca Dal olarak bilinen göl ise şehre oldukça yakın bir konumdadır.

Bâramula ve Keşmir (Srinagar) arasındaki yol genel itibarıyla düzdür ve çok sayıda köyün yanından geçer.

Dahamtur'dan Srinagar'a kadar olan bölge çam ve sedir ormanlarının yanı sıra dut, incir, elma, nar ve bunlar gibi meyve ağaçlarıyla kaplıdır. Srinagar, Keşmir'in kuzeydoğusunda yer alır; hazırda pusula olmamasından ötürü hassas bir ölçüm yapamadım.

3.2.2. Keşmir'den (Srinagar'dan) Tibet'e Giden Güzergâh

3.2.2.1. Ganderbal (Far. "گاندریل"):

Kuzey yönünde 4 kroh.-Lar perganası üzerindedir. Kuzeydoğu yönünden akmakta olan Sind Nehri bir kayık ile geçilir; ancak nehir yolculuğa kayıkla devam etmeye elverişli değildir. Burada; Tibet ve Yarkend'e ithal edilen veya buralardan ihraç edilen mallar için gümrük vergisi alınır. Keşmir'den şal, tütün ve Hint

[226] Ata Muhammed Han'ın Şeyh Nureddin adına darp ettirdiği sikkeye ait görsel ekte sunulmuştur. (EK 1, s.234.)

kumaşları ihraç edilir; her bir şal için toplanan vergi 3'er rupidir. Keşmir'e ithal edilen mallar çay, yün şal ve yanbudur. Yanbu, tekne şeklinde olan gümüş külçeleridir ve üzerlerinde Çince yazılı bir ibare taşırlar; her bir yanbunun ağırlığı 160 rupinin üzerindedir. (22) Her yün şaldan terk başına 4 rupi alınır. 17 dang 1 tulaya (Far. "تلہ") (23) eşit olmak üzere kullanılan ağırlık ölçü birimlerine dair bilgi aşağıda gösterilmiştir (24):

- 6 rati = 1 dang (Far. "دانگ")
- 16 dang = 1 rupi (Far. "روپہ")
- 3⅓ rupi = 1 pul (Far. "پل")
- 22 pul = 1 sir (Far. "سیر")
- 6 sir = 1 terk (Far. "ترک")
- 15 terk = 1 harvar (eşek yükü)

Ganderbal, nehrin sol kıyısındadır. Srinagar'dan Ganderbal'a doğru giderken yolda aralarında Şuru, Umarhal ve Pandaçha'nın da olduğu beş-altı köyden geçilmiştir.

3.2.2.2. Akhal (Far. "اکہل"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 6 kroh.-Lar perganasının bir köyüdür, Tibet racasının câgîr toprakları içinde yer alır. Yolda Nunar, Vurapaş, Vayel ve Nila adlarında dört köy geçilmiştir.

3.2.2.3. Gand-i Serseng (Far. "گند سرسنگ"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 8 kroh.-Lar perganasına bağlı Narva perganasının bir parçasıdır. Bu pergana zemindâr Mâlik Ekrem'e bağlıdır. Mâlik Ekrem'in ataları Timur zamanından beri bir bedel ödemeksizin bu topraklar üzerinde imtiyaz sahibidir. İçinde yedi köy bulunur: Ğayene, Palapur, Sarivan, Satran, Kaneval, Sünbül ve Surapha. Yol yer yer Sind Nehri'nin bir kıyısından, yer yer diğer kıyısından uzanır. Dağlık bir arazide ve kısmen kayalıktır. Yolun her iki tarafında da yer alan dağlar; köknar, meşe, çınar ve safidâr (25) gibi ağaçlarla kaplıdır. Çınar ağaçlarının çapı 4 kulaç, yüksekliği 20 yarda uzunluğundadır. (26) Kulaç, bir ölçü

birimi olarak 3,5 arşına denktir. Safidârlar ise büyük bir boyuta ulaşmaz; çapı en fazla yarım yarda uzunluğunda olur. Bu ağaçlardan elde edilen keresteler inşaat amacıyla kullanılmaktadır.

3.2.2.4. Kazar-ı Gagnâgîr (Far. "کزرگگناگیر"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 4 kroh.-Keşmir bölgesi sınırlarında yer alan son iskeledir. Srinagar ve Ganderbal'da gümrük vergisi alınmamış malların vergisi burada alınır. Eğer mal sahibi "alındı" makbuzuna sahipse, bu makbuz beraberindeki mallarla birlikte incelenir ve gümrükteki kayıtlar ile karşılaştırılır. Yolda hepsi Mâlik Ekrem'e bağlı olan Riyyal, Kolan, Rîzan ve bir başka köy ile birlikte toplam dört köyden geçilmiştir. Yolu genel olarak iyi durumdadır; Srinagar'dan buraya kadar develerle ilerlemeye elverişlidir ancak ülkenin bu tarafında bu hayvanlar pek fazla kullanılmaz. Bu yerden sonra meyve ağacı ile karşılaşılmaz.

3.2.2.5. Sonâmarg (Far. "سونامرگ"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 5 kroh.-Mâlik Ekrem'e bağlı bu küçük köy, Sind Nehri'nin sağ kıyısında yer alır ve içinde elli-altmış hane bulunur. Gacengir İskelesi'nden 2 kroh sonra, nehir yine ahşaptan bir köprü ile geçilir. Bunun ötesinde yol, yaklaşık 1 kroh mesafe boyunca bir hayli sert ve kaygan kayalar üzerinden ilerler. Burada at üzerinde gitmek bir hayli güçtür; bu nedenle yola atlardan inerek devam etmek gerekir. Yolun bu kayalık kısmı "Hang" adını taşır. Sonâmarg'da, İbrahim Han'ın inşa ettirdiği kervansaraya ait kalıntılara rastlanır. Burası Keşmir'in yerleşik kısmının bittiği yerdir.

3.2.2.6. Baltâl (Far. "بالتال"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 5 kroh.-Gayrimeskûn bir yerdir. Sadece bir bina bulunur; o da yolcuların konaklaması için inşa edilmiştir. Dağ geçidi üzerinde ve Sind Nehri'nin sağ kıyısında yer bu binanın yakınında bir dere akar. Sonmarg'dan 3 kroh ötede aynı şekilde gayrimeskûn olan Ranka adındaki yerde de yolcular için 5-6 konut bulunmaktadır; bunların yanında birkaç çam ağacı vardır. Yolu düz ve güzeldir. Baltâl, Keşmir sınırları içinde yer alır. Baltâl'ın doğu tarafında kısa bir

mesafede yer alan geçitten itibaren ise Tibet sınırı başlar. Civardaki tepeler yeşillikten yoksundur; dağlardan sayısız dere akmaktadır.

3.2.2.7. Metâyen (Far. "متاین"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 10 kroh.-Küçük Tibet Nehri'nin (27) sağ kıyısında yer alan bu köyde Sünni Müslümanlar yaşamaktadır. Tibet'in hâkimiyet alanı buradan başlar; aynı zamanda bu noktadan itibaren konuşulan dil Tibetçedir. Baltâl ve buranın arasındaki geçidin zirvesine 4,5 saatte ulaştık. Yolun tamamı atlar için geçişe elverişlidir. İnerken yaklaşık 1 kroh boyunca tamamen donmuş karın sert yüzeyi üzerinden ilerledik. Metâyen'den 1 kroh ötede bir tepe üzerinde iki büyük kaya bulunmaktadır; bunlara "Vûga" ve "Sûgand" isimleri verilmiştir. Yaygın bir inanışa göre, dev yahut cinlerden iki erkek kardeş, buradaki su kaynağının kime ait olduğu konusunda ihtilafa düşmüş; sonrasında ise suyun yarısının Küçük Tibet'e doğru, kalan kısmının da Keşmir'e doğru akmasına karar vermişler. Sırasıyla Vûga ve Sûgand adlarını taşıyan bu iki kardeşin ismi, iki ayrı kola ayrılan nehrin koruyucuları olarak kabul edilen taşlara verilmiştir. Bu efsaneye göre; burada ikiye ayrılan su, Tibet'e doğru akan Tibet yani Balti Nehri ile Keşmir'e doğru akan Sind Nehri için ortak kaynak niteliğindedir. Sonradan bu iki nehir Muzafferâbâd yakınlarında birleşir ve "Cîlam (Baht) Nehri" adı altında Pencab'a doğru akar.

3.2.2.8. Pândrâs (Far. "پاندراس"):

Doğu yönünde 2 kroh.-Tibet Nehri'nin sol kıyısındadır. Bölgenin bu kısmında, gagası ve ayakları kırmızı olan karga türü bulunur. Bu hayvanın eti bölgedeki yerleşik Müslüman halk tarafından helal kabul edilir. Burada aynı zamanda Keşmir dilinde "darun" olarak adlandırılan çakal benzeri bir hayvan da bulunur. Bu hayvanın kürkü kıymetlidir; eti de Müslüman şeriatında murdar sayılmasına rağmen cüzzam hastaları için faydalı görülmektedir. Tibet Nehri boyunca ilerleyen yol iyi bir vaziyettedir.

3.2.2.9. Dras (Far. “دراس”):

Doğu yönünde 4 kroh.-Burada birbirine yakın mesafede bulunan ve kasabayı muhtelif mahallelere bölen birçok köy “Dras” adı altında birleşmiştir. Bu köylerin ayrı ayrı isimleri yalnızca yerliler tarafından kullanılmaktadır. Dras, Tibet Nehri kıyısındadır. Tüm bu menzilde yol nehrin kıyısından ilerler. Metâyen ve bu yer arasındaki köylerin vaziyeti bir hayli sefildir.

Yolun ve köyün güvenliği, Keşmir emîrine bağlı Mâlik Ekrem emrinde görev alan 250 silahlı asker tarafından sağlanmaktadır. Askerlerin buraya yerleştirilmesinin sebebi; ziyaretimizden yaklaşık bir yıl önce Dard kabilesi tarafından gerçekleştirilen saldırıdır. Dardlar, 300 askerle buraya saldırmış, köyü yağmalamış ve yerlilerden 250 esiri götürüp köle olarak satmıştır. Mâlik Ekrem, Metâyen ve Dras arasındaki köylerden elde edilen gelirin yarısını Tibet racasından ödenek olarak almaktadır.

Yukarıda bahsedilen Dardlar, Dras'a üç-dört günlük mesafedeki tepelerde yaşayan bağımsız bir kavimdir; Dardî adı verilen kendilerine özgü dilleri vardır ancak Peştu dilinde konuşurlar. Dinleri bilinmemektedir. Dard ülkesinden (28) Bedahşan'a giden bir yol olduğu ve bu yol ile Keşmir'den buraya 10 günde gidilebildiği söylenmektedir.

3.2.2.10. Karçho (Far. “کرچہو”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 15 kroh.- Dras gibi burada da birbirine yakın birçok köy bulunmaktadır. Tibet Nehri'nin sol kıyısında ve 2 kroh ötesinde yer alır. Evler güzel ve düzenlidir. Söğüt ve ak kavak ağaçları çoktur. Yerli halk Şii mezhebinden Müslümanlardan oluşur. Buraya 24 Eylül 1813'te vardık. Dras ve bu yer arasında iki ayrı geçitten geçilir. Dras’tan 7 kroh ötede kervanlar için bir durak yeri bulunur; burada tepenin eteklerinde yer alan su kaynağı da vardır. Karçho’ya 1 kroh mesafede yer alan Bruk köyünden Karçho’ya iniş oldukça diktir. Yabani soğan boldur. Burada ineklerin at gibi kuyrukları vardır ve kargalar siyah-beyazdır.

3.2.2.11. Terespun (Far. “ترسپون”):

Doğu hafifçe kuzey yönü, uzaklık belirtilmemiştir.-Nehrin sol kıyısından 2 kroh ötededir, sakinleri Şii’dir. Evler güzeldir; burada bol miktarda söğüt ve kavak ağaçları bulunur. Yol iyi durumdadır. Bu menzilde beş-altı köy geçilmiştir. Yolun yarısında karşılaşılan köyün ismi Haran’dır.

3.2.2.12. Paşkum (Far. “پشکم”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 5 kroh.-Tibet Nehri'nin sol kıyısına 3 kroh mesafededir. Nehrin yönü burada değişir. Sakinleri Şii’dir. Bölge racasının ismi Muhammed Ali Han’dır; Muhammed Ali Han, esasında Tibet racasına bağlı bir feodal beyidir. Hükümdarın kız kardeşi ile evli olan bu raca, karısını da İslamiyet’e geçmeye mecbur bırakmıştır. Kendi kız kardeşlerinden biri de Tibet racası ile evlenmiş ve onun inancını benimsemiştir. Paşkum, söğüt ve kavak ağaçlarıyla kaplı, dağdan gelen derelerle sulanan güzel bir yerdir. Yol iyi durumdadır. Çeşitli köylerden geçilmiştir; bunlardan en büyüğü son menzilden 2 kroh ötede olan Minci'dir.

3.2.2.13. Mulbi (Far. “ملبی”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 6 kroh.-Köyün yakınında bir tepe bulunur. Bu tepe tek bir kaya parçasından müteşekkildir. Tepenin zirvesinde içinde Lamalara ait bir manastırın yer aldığı bir kale bulunmaktadır. Bu manastırın içinde çeşitli idoller muhafaza edilmektedir. Köye yakın bir yerde masif taştan yapma devasa bir idol bulunur; bu heykel iki insan boyundadır ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. İbrahim Han tarafından yaptırılmış kervansarayın kalıntıları görülmektedir. Bölge sakinleri Müslüman değildir; Tibet inancına tabilerdir. Dras ve bu yer arasındaki tüm bölge, burada ikamet eden küçük kaluna aittir. Ziyaretimiz eylül ayının sonunda gerçekleşti, buğday ve arpa hasadı toplanmıştı. Yolda Loşum, Sargur ve benzeri yedi köyden geçilir.

3.2.2.14. Heniskot (Far. “ہنسکوت”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 6 kroh.-Yerli halk Tibet inancına tabidir. Yol tepelik bir arazi üzerinden ilerler. Vakh, Takça, Karpo adında çeşitli köyler geçilmiştir.

3.2.2.15. Lamyuru (Far. “لام یرو”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 5 kroh.-İçinde Lama manastırı olan bir köydür. Etrafı kavak ve söğüt ağaçlarıyla çevrili güzel evler bulunmaktadır. Yolu iyi durumda olup yer yer inişli çıkışlıdır. Bu menzilde çeşitli köylerden geçilir.

3.2.2.16. Kahlaç (Far. “کھلچ”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 5 kroh.-Kavak, elma ve diğer ağaçların dikili olduğu tarlalar arasında yer alan güzel bir köydür. Eskiden buraya yalnızca dağdan geçen bir patika ile ulaşılabiliyor iken; bir Lama tarafından gerekli yerlere köprü inşa edilmiş ve yol genişletilmiştir. Bu sayede yolun tamamı atlarla seyahate elverişli hale gelmiştir. Kalaç’tan 2 kroh ötede bir noktada yol bir akarsu tarafından kesilir; buradan sonra yol köye ulaşıncaya kadar bu akarsuyun sol kıyısından devam etmektedir. Bu akarsu kuzeydoğu yönünden gelip güneybatı yönüne doğru akar, nihayetinde de Attak Nehri ile birleşir. Söylendiğine göre, önce Tibet ve Yarkend arasından yükselen Şayok Nehri'ne (Far. “دریای شایوق”) katılıp; sonra Yusufzay, Bîr ve Tarnol ülkelerinden geçerek Attak kalesinden 1-2 kroh ötesinde bir noktaya ulaşmaktadır. Burada akarsuyun özel bir adı yoktur, bu sebeple ona Tibet dilinde "büyük nehir" anlamına gelen "Sanspu" denmektedir. (29) Kahlaç'ta nehrin üzerinden geçen köprü İbrahim Han tarafından inşa ettirilmiştir, hâlâ ayakta ve iyi durumdadır. Kahlaç, nehrin sağ kıyısındadır.

3.2.2.17. Saspul (Far. “سسپول”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 8 kroh.-Müreffeh bir köydür. Köyün etrafı, içinde her türlü meyvenin yetiştiği ağaçlarla kaplı ormanlar ile çevrilidir. Yol engebelidir ancak zorlu geçitler bulunmaz. Son menzilden 2 kroh ötede Nurullah köyü, buradan

3 kroh ötede Himçe köyü vardır. Himçe’den Sanspu Nehri'ne bir yol gider. Burada yabani eşek türüne rastlanır. Ayrıca, Yunan ekolünde hekimler tarafından kullanılan "kabr" adındaki ilaç burada elde edilebilir.

3.2.2.18. Nime (Far. “نیمه”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 5 kroh.-Kalabalık bir köydür. Etraf meyve ağaçları ile kaplıdır. Bu menzilde iki-üç köyden geçilmiştir; bunlardan en büyüğü Nimo’dan 3 kroh ötedeki Bazgo köyüdür. Yolu iyi durumdadır.

3.2.2.19. Leh (Far. “لی”):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 8 kroh.-Tibet'in en büyük şehridir. Tibet adı tüm ülkeyi ifade etse de esasında genellikle yalnızca bu şehri belirtmek için kullanılır. Sanspu Nehri'nin sağ kıyısında ve ondan 1 kroh ötede konumlanmıştır. Çevresinde birkaç meyve ağacı vardır, kavaklar boldur. Yol iyi halde olup tüm menzil boyunca nehrin kıyısından ilerler. Leh'in içinde bulunduğu ülke “Ladah” (Far. “لداخ”) ismiyle anılır, Keşmîrîler buranın yerlilerine verdikleri Bôt isminden yola çıkarak ülkeye “Bôtan” demişlerdir. Farsçada ve Türkçede burası “Tibet” ismiyle bilinir. Türkçede bu isim aynı zamanda “yün şal” anlamına gelmektedir; buradan ihraç edilen bu ürünün bolluğu sebebiyle ülke bu isimle anılmıştır.

Dras ve Metâyen arasındaki bölgede buğday, pamuk ve arpa üretimi vardır; buğday hasadı aralık ayında toplanır. Metâyen’in ötesinde pamuk yetişmez. Leh civarındaki bölgede ise buğdayın hasat zamanı ekim ayıdır; yılda yalnızca bir kez ekin verir. Leh'in turpları tatlı ve lezzetlidir. Pirinç, Hint mısırı ve baklagiller burada yetişmez. Metâyen ve Leh arasında su oldukça kötüdür; solunum güçlüğüne ve guatra neden olur. Bununla birlikte Leh'in içinde guatr vakalarına rastlamadım. Leh'te su içtikten 3-4 gün sonra, nefes almada güçlük çektiğimi hissettim; ancak bu rahatsızlık sade su içmeyi bırakıp çay içmeye başladıktan sonra yok oldu. Sanspu Nehri’nin ise suyu güzeldir. Ülkede hiç su kuyusu bulunmaz. Halkın tamamı su ihtiyacını pınarlardan ve dağlardaki derelerden karşılamaktadır; köylerin de tamamını bunlara yakın konumlara kurmuşlardır.

Tibet sakinlerinin temel gıda maddesi "sattu"dur. Sattu, kavrulmuş tahılın hamur haline getirilmesi ile yapılan bir yemektir; bunu hiçbir tatlandırıcı eklemeden tüketirler. Et ile pişirilen sattu en sevdikleri yiyecektir. Üst sınıflar pirinç yer. Tüm sınıflar yün elbise giymektedir. Kış mevsiminde yoksullar, koyun postundan yapılmış palto giyer ve siyah bir başlık takarlar; bu başlık kulaklarından birini örtecek şekilde durur. İşlenmemiş deriden imal edilen yünlü kumaşla kaplı botları baldırlarının yarısına kadar uzanır. Saçlarını arkaya sarkan bir kuyruk şeklinde örerler. Üst giysileri Hindistan'da giyilen kıyafetlere benzemektedir; ancak bunlar tek parçadır. Kadınlar saçlarına turkuaz ve akik taşlarından, mercandan, inciden yapma boncuklar takarlar.

Burada insanların toprağa bağlı olarak geçinebilmeleri bir hayli güçtür; bunun bir sonucu olarak alt sınıflar arasında oldukça kötü bir gelenek ortaya çıkmıştır. Dinleri tarafından da onaylanmayan bu geleneğe göre üç-dört erkek kardeş tek kadınla evlenir; bu evlilik içinde doğan tüm çocuklar en büyük kardeşin kabul edilir. En büyük oğul, diğer kardeşlerini devre dışı bırakarak babasının tüm mal varlığına el koyma gücüne sahiptir.

Leh'in yıllık tahıl üretimi toplam 5.000 harvar civarındadır. Ürün için herhangi bir vergi belirlenmemiştir; ancak her mülk sahibi, sahip olduğu arazi ile orantılı olarak yıllık vergi ödemekle mükelleftir. Bu verginin miktarı belirlenirken arazinin boyutuna değil; her bir üreticinin sahip olduğu su kaynaklarının üstünlük derecesine bakılır. Örneğin; biri tahminen bir un değirmenini döndürebilecek kadar suya, diğeri bu miktarın yarısına ve bir üçüncüsü de toprağının günlerce sulanmasına yetecek kadar suya sahip ise ödenecek vergi de bunlarla doğru orantılı olarak hesaplanacaktır.

Leh'te evler taştan yahut kerpiçten inşa edilir. Eve dikilecek direkler kavaktan elde edilen odunlardan elde edilir. Şehirde binden fazla ev vardır ve bunların çoğu üç-dört katlıdır. Keşmir ve Tibet'te Müslümanlar arasında hem Sünniler hem de Şiiler bulunmaktadır.

Keşmir'e taşınan her bir yün şal için belirlenen ihracat vergisi miktarı, yük başına 4 rupidir. Çevre bölgelerden buraya getirilen mallar için ise herhangi bir vergi

öngörülmemiştir. Yarkend'e ihraç edilen şallarda ise vergi, terk başına (1 terk 1/15 harvara denktir.) 4 rupi olarak belirlenmiştir. Keşmir'e yıllık her biri 28 terk ağırlığında olacak şekilde 800 at yükü kadar yün şal ihraç edilir. İthal edilen çaylarda ise küçük bir kısım hükûmet tarafından ayni olarak alınmaktadır. Yün şal, Rodak ve Çayintehan isimli bölgelerden getirilir. Rodak, Leh'e bağlı bir kasabadır; şehrin doğusunda kalmaktadır. Çayintehan ise Lasa'ya bağlı bir vilayettir; başkenti Garduk Leh'e 15 günlük mesafededir. Ünlü bir şehir olan Lasa ise Leh'in doğusunda kalır ve 2 aylık uzaklıktadır. Lamaların adı bilinmeyen yöneticisi de burada ikamet eder. Lama'nın başı olan bu kişi, Gurkalar ile yaşadığı sorunlar sebebiyle 15-20 yıldır Çin imparatorunun himayesindedir. Şalların imal edildiği yün, keçilerin tüylerinin altında büyüyen kısa ve yumuşak maddeden elde edilmektedir.

Leh'te bir cami bulunur; caminin imamına günlük 1 ço (çeyrek rupi) miktarında (30) ödenek verilmektedir. Bu cami, Timur'un torunlarının hizmetinde olan soylu bir aileye mensup İbrahim Han tarafından yaptırılmıştır. Onun zamanında Kalmuklar (Kalmuk Tatarları) Tibet'e saldırmış ve büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Ülke racası, Hindistan imparatorundan koruma talep etmiş; hükümdar da racaya destek için İbrahim Han'ı görevlendirmiştir. İbrahim Han, kısa süre içinde istilacıları bölgeden kovmaya ve racayı bir kez daha tahtına yerleştirmeye muvaffak olmuştur. İslamiyeti kabul eden raca, kendini resmen imparatorun vassalı olarak tanıtmış ve imparator da ona "Raca Akbat Mahmud Han" unvanını vermiştir. Bu unvan bugün Keşmir hükümdarı tarafından taşınmaktadır. Raca kısa bir süre sonra kendi eski inancına geri döndüyse de antlaşmalarına riayet etmiş Keşmir hükûmetine olan bağlılık görünümünü herhangi bir haraç ödemeksizin sürdürmüştür. Sikkeler hâlâ Mahmud Şah ismi ile basılmaktadır. (31) Ço, şu an geçerli olan gümüş paranın ismidir ve dört adedi bir rupiye denktir. Leh hükümdarı tarafından her yıl Tibet'teki dinî lider Lama'ya bağış sunulur.

Keşmir hükümdarı, devleti gelir kaybına uğratma korkusuyla Tibet'e karşı herhangi bir husumet gösterisinde bulunmaktan sakınır. Çünkü, yün şal ticaretinde yaşanabilecek bir kargaşa halinde; şalların imalatı kesintiye uğrayacak ve bu kaynaktan elde ettiği yıllık 10 lakh rupi miktarındaki gelirden mahrum kalacaktır. Tibet halkı son derece fakirdir. Bazılarının evlerinde silah vardır; fakat orada

bulunduğum süre boyunca hiçbirinin silahlı halde dolaştığına şahit olmadım. Eşkıyalık, adam öldürme, hırsızlık ile diğer cebir ve şiddet suçları burada bilinmez. Tibetli iki kişi münakaşa ettiğinde gösterecekleri en büyük öfke emaresi kendi ağızlarını toprak ile doldurup çiğnemek olur. Her biri kafasını gösterir ve diğerini kendisine vurmaya çağırır; ikisi de saldıran tarafın 3 rupi para cezasına çarptırılacağını, eğer kan akarsa cezanın 6 rupiye yükseleceğini bilir. Bir kimseye kılıçla saldıran kişi tüm gün boyunca bir taşa bağlı tutulur ve daha sonra aleyhine tazminat cezasına hükmedilir. Tazminat miktarı, tarafların mevkisine göre belirlenir. Yaralanan kişinin ölmesi halinde saldırgan, karnına ağır bir taş bağlanmış halde nehre atılır. Halk belli bir dereceye kadar yumuşak başlı ve zararsız olup dinî bir önyargıya sahip değillerdir. Kızlarını Müslümanlarla evlendirirler, kızları da kocalarının dinlerini kabul etmeye hazırdır. Bu şekilde Müslüman olan kadınlar, ikinci evliliklerini Tibet halkından birisi ile yapmaları halinde atalardan kalma eski inançlarına geri dönerler. Tüm ülkenin zaptı için 500 askerlik bir kuvvet ziyadesiyle yeterli gelir. Tibet'te güherçile ve kükürt bol miktarda bulunmaktadır. Mükemmel kalitede barut yapılır; kükürt madenleri Leh'ten 3 günlük mesafededir.

Tibet'te bir gelenek olarak, raca bir oğlu olduğunda tahttan çekilir. Bu halde ülkenin idaresi devlet tarafından görevlendirilen üç subay tarafından sağlanmaktadır. “Kalun” (Far. “کالُون”) unvanı ile anılan kral temsilcisi bunların başıdır, onun yanında “çag-rut” (Far. “چَغرُت”) yani hazinedar yer alır ve ordunun kumandanına denk “mağ-gu” (Far. “مَغگُو”) üçüncü büyük rütbe sayılmaktadır. Kalun, şu anda tüm güce sahip iken racaya verilen yetkiler tamamen semboliktir. Çağtenduric (Far. “چعَتندُرج”) şu anki racanın ismidir. (32)

Her Tibetli oğullarından birini lama yapar; diğer bir deyişle oğullarından biri dünyayı terk edenlerden olur. “Lama” sözcüğü “rehber” anlamına gelmektedir; Tibetçede “yol” veya “patika" demek olan “lam” kelimesinden türemiştir. Kadın lama “çuma” ismiyle anılır ancak bu kelimenin manası bilinmemektedir. Lamalar, erkek veya kadın olmaları fark etmeksizin hayatları boyunca hiç evlenmezler; vazifeleri halka manevi liderlik yapmaktır. Birbirimizin dillerini bilmediğimiz için, buradaki insanlarla sağlıklı bir iletişim kuramadık. Bununla birlikte, kalunun zihninde bir şüphe yaratma korkusu da Tibet dini hakkında tam bilgi edinmemize

mâni oldu. Bu din ile ilgili edindiğimiz bilgilerin tek kaynağı Leh'in Müslüman sakinleri olmuştur. Bu dinin mensupları hakkında, çeşitli zamanlarda kulaklarına gelen bilgileri detaylıca bizimle paylaştılar. Tibetliler, dinlerini "Bûd" olarak adlandırır. Öğreticileri tek tanrı inancı taşımaktadır; bununla birlikte belirli peygamberlere de inanırlar. Tapınaklarında tuttukları putlara tapmazlar; bunların yalnızca ölen azizlerin ve lamaların temsilleri olduklarını, onlar vesilesiyle tefekkür etmenin bir ibadet olarak kabul edildiğini söylerler. Bir lama veya ulu bir kimse öldüğünde, bedeni yakılır ve kişinin temsilî heykeli mezarının üzerine konulur. Bu figürlerden bazılarının, hâlâ denizlerde ve ormanlarda yaşamakta olan belli bir peygamberi temsil ettiği söylenmiştir; denizler tamamen onun kontrolü altındadır. Buradan, onların Hızır Aleyhisselam hakkında bir fikre sahip oldukları anlaşılmaktadır. Diğer bir düşünceye göre ise bu figür yine bir başka peygamberi, göklerde yaşayan İsa Mesih Aleyhisselam'ı işaret eder. Tibetliler kendi kutsal kitaplarının ilham verici olduğunu düşünmektedir. Bu kitap birçok ahlaki emir ve Tanrı'ya ibadete teşvik edici söz içermektedir; verilen sözü yerine getirmeye, doğru söz söylemeye, kötülüğü terk etmeye çağırır. Aynı zamanda "Eğer bir adam senin örtünü alıp götürürse, sen ona paltonu da ver." diye buyurur. Yine, "Eğer bir adam senin bir yanağına vurursa, ona diğerine de vurmasını söyle." der. Bu kitapta, putlara tapınma ve Tanrı'nın sıfatlarını başkalarına atfetme yasaklanmıştır. Ölüyü yakma geleneği istisnası hariç, inançlarının çoğu kuralı Hristiyanlık ile örtüşmektedir. At veya deve eti yemek haramdır, yalnızca bir eşle evlenmelerine izin verilir. Onların büyük ziyafetleri de Güneş'in Oğlak Dönencesi'ne girmesiyle başlar; bu da Hristiyanların kutladığı Noel bayramı ile aynı tarihe tekabül etmektedir. Yeni yılları da bununla birlikte başlar, fakat kesin tarihi belirleyemedik. Bir kişi yemin edecekse bunu "Kançuğ-sum" (Far. "قَنچُغ سُم") adına yapar, "kançuğ" "tanrı", "sum" "üç" demektir. Üç tanrı yani teslisi ifade eden bu deyiş, bir başka benzer adettir. Yalnızca tek bir Tanrı'ya inanırlar, teslisin diğer üyeleri peygamberleri ve kutsal kitaplarıdır. Lamaların kendilerini ağır kefaretlerle cezalandırmaları da Hristiyan rahiplerinkine benzeyen bir başka unsurdur. Leh'e olan ziyaretimden bir yıl önce karşılaştığım bir lama, hayatı boyunca dik bir pozisyonda durarak uyuduğunu söylemişti. Burada yaşlı bir adam bizimle kendi tespitini paylaşmıştır; ona göre Tibetlilerin İncil'in bazı bölümlerinden ilham aldığı şüphe götürmez gerçektir. Ancak kitabın tamamına sahip

olmadıkları için; ölüyü yakma uygulamasını ve öldükten sonra ruhun başka bir yere göç etmesi inancını, dinlerinin ve amellerinin bir parçası olarak kabul etmişlerdi. Lamaların merkezi kabul edilen Lasa'da, ölüler yakılmaz; gömülür. Tibetlilerin ileri sürdüğüne göre kutsal kitaplarının orijinal hali onlar için artık anlaşılamaz bir lisanda olup sonradan kendi dillerine tercüme edilmiştir. Bununla birlikte, tüm çabalarıma rağmen kitaplarından herhangi bir parça edinemedim.

Tibet'te iki farklı yazı biçimi bulunur; biri basımda diğeri el yazısında kullanılır. Aylara farklı isimler verilmemiştir; birinci ay, ikinci ay şeklinde söylenirler. Zaman "il" adı verilen on iki yıllık periyotlara göre hesaplanır. Bunların hepsi bir hayvan ismi taşır; örneğin "saşkan il" "fare devri", "odud il" "inek devri" demektir. Takvimlerinin başlangıç tarihi tarafımızca tespit edilememiştir. Tibet dili, Keşmirce ve Türkçe ile pek çok açıdan benzerlik göstermektedir. Keşmirce ile olan ortak noktası genizden çıkan "n" sesinin (nûn-u gunne) yaygın kullanımıdır. Türkçeden gelen "kaf, ğayn, şin ve cim" sesleri de sık görülür.[227]

Tibet'te köpekler Hindistan'daki köpeklerin iki katı büyüklüğündedir; başları büyük ve vücutları tüylüdür. Kaplanı öldürebilecek kadar güçlü oldukları söylenir. Gün boyunca zincire bağlı olarak tutulurlar, geceleri ise sahiplerinin evlerini korumak üzere bağları çözülür. "Yak" adı verilen Tibet sığırının kuyruğu buradan Hindistan'a ihraç edilmektedir. Bu hayvanların boyları kısadır; mükemmel bir şekilde ülkenin zorlu ve dağlık yolları üzerinde yük taşımak için tasarlanmış gibilerdir. Tibet midillilerinin oldukça çok olduğunu duymuş olsam da onlardan az sayıda görebildim. Bunlar esasında Tibet'e bağlı Zanskar denilen bir yerden gelirler, burası Leh'e 10-15 günlük mesafededir. Bir midillinin fiyatı ortalama 20 rupi ile 70 rupi arasında değişir. Yavaş tempoda hareket ederler; küçük olmalarına karşın yokuşlardan emin adımlarla dengeli bir biçimde ilerlemelerinden dolayı bir hayli kullanışlı hayvanlardır. Arpa ve bir tür beyaz çim (sert beyaz çim) olan yemlerden yerler. Midillileri semirtmek amacıyla onları bir yem çeşidi olan "raşka" ile beslerler, bunlar baharda taze olarak verilir ve yılın diğer zamanları için kurutulur. Bir midilli günlük

[227] Bu kısım Henderson tarafından "ghain, kaf-i-kurushut, sheen and che" olarak gösterilmiş olup; çevirimizde orijinal metin esas alınmıştır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.15; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.14a)

yaklaşık olarak 4 anna yani 4/16 rupi değerinde raşka yer. "Şuvgan" adı verilen oyun Tibet'te çok sık oynanır. Oyuncular iki gruba bölünür, tamamı at üzerindedir, hepsinin elinde ucu kıvrımlı bir sopa vardır. Oyunun amacı topu sahada bulunan iki taş direğin arasından geçirmektir; bunu dokuz defa yapmayı başaran taraf oyunun galibi ilan edilir. Hazırlıksız olmam sebebiyle Leh'in konumunu kesin bir biçimde saptayamadım. Ancak eğimli bir odun parçasından kabaca bir alet yapıp Kutup Yıldızı'ndan gözlemde bulunarak boylamı 37 derece 40 dakika olarak hesapladık.

Hicri 6 Ramazan 1227 tarihinde Keşmir'den hareket ettik, bu da 13 Eylül 1812'ye tekabül etmektedir. Verdiğimiz molalarla birlikte 21 günlük yolculuk sonunda 3 Ekim'de Leh'e ulaştık. Srinagar ve bu şehir arasındaki uzaklık aslında sadece 120 kroh kadardır; ancak birtakım sebepler bizi yolculuğu ağırdan almaya mecbur etti. Aynı yıl 19 Şevval tarihinde, yani 26 Ekim'de Leh'ten ayrıldık ve 38 günlük yolculuğun sonunda 2 Aralık'ta Yarkend'e ulaştık.

3.2.3. Leh'ten Yarkend'e Giden Güzergâh

3.2.3.1. Sabû (Far. "سَبُو"):

Doğu yönünde 5 kroh.-Leh'e bağlı büyük bir köydür. Yol engebeli bir arazi üzerinde ilerler.

3.2.3.2. Diger Geçidi Ayağı (Far. "دامن کوتل دگر"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 8 kroh.-Burada bir su kaynağı vardır; barınacak bir yer yoktur. Yem ve odun bulunmaz. Yolu taşlı ve sürekli yukarı tırmanış halindedir. Buranın havası nefes almayı güçleştirmektedir.

3.2.3.3. Diger (Far. "دِگَر"):

Doğu hafifçe kuzey yönünde 8 kroh.-Leh'e bağlı bir köydür. Köye biraz uzak olan bir vadide su bulunur. Yolu zorludur. İlk üç saat kesintisiz olarak bayıra tırmandıktan sonra geçidin zirvesine kadar yarım saat daha ilerlemek gerekmekte; oradan da köye inmek dört buçuk saat sürmektedir. Tırmanış sürecinde attan inip yaya devam etmek zorunda kaldık. Yağan karın boyu 1 yardaya ulaştı.

3.2.3.4. Ahgâm (Far. “اہگام”):

Kuzey hafifçe doğu yönünde 3 kroh.-Şayok Nehri'nin sol kıyısında, Leh'e bağlı yaklaşık yirmi hanelik bir köydür. Bu nehir, ileride bahsedilecek olan Karakurum'da doğup sonrasında Attak Nehri'ne katılır. Digar'dan ayrıldıktan sonra yol kısa bir mesafe için dağ yamacına tırmanış halindedir, akabinde kesintisiz olarak bayır aşağı iner. Tüm mesafe boyunca yol taşlı ve kumludur. Bayır aşağı inişin başladığı yerde, ikinci bir yol ana yoldan ayrılır. Bu yol, Nobra köyünden geçerek Yarkend'e gitmektedir. Karların erimesi nedeniyle nehirden geçilemediği için sıcak havalarda bu güzergâh kullanılmaktadır. Yerleşim bölgesi bu noktada sonlanır.

3.2.3.5. Dugçu-danga (Far. “دُقْچُوْدِنْگَا”):

Kuzeydoğu yönünde 7,5 saatlik yolculuk.-Şayok'un sağ kıyısında bir kayalığın altında bulunan konak yeridir. Yem ve odun temin edilebilir. Yol engebelidir ancak kayalık olduğu söylenemez; önce nehrin bir kıyısından, sonra diğer kıyısından uzanmaktadır. Nehirden beş kez karşıya geçtik; suyun yüksekliği atlarımızın kolanına kadar ulaştı. Aynı gün, yani 31 Ekim tarihinde atlarımızın üzerine yağan kar soğuktan dolayı buz tuttu. Yol üzerinde yolcuların durup dinlenebileceği; aynı zamanda yem ve yakmak için odun temin edebileceği iki-üç yer bulunur.

3.2.3.6. Çumçar (Far. “چُمْچَارْ”):

Kuzeydoğu yönünde 4,5 saatlik yolculuk.-Şayok Nehri'nin sağ kıyısında bulunan konak yeridir. Yem ve yakılacak odun temin edilebilir. Yol, nehrin kıyısındaki Şayok vadisi boyunca uzanmaktadır. Bu noktaya gelebilmek için dört defa nehirden karşıya geçmek gerekmektedir. Nehrin ikinci geçidinden geçerken gerçekten zorlandık. Yol kayalık ve inişli çıkışlıdır. Yol üzerinde Pokha adındaki yer dışında hiçbir konak yeri bulunmamaktadır; orada da otlak azdır.

3.2.3.7. Çong-cangal (Far. “چُونگ جنگل”):

Kuzey hafifçe doğu yönünde 9 saatlik yolculuk.-Şayok Nehri'nin sağ kıyısında yer alan bir konak yeridir. Küçük bir dere, bu noktanın tam karşısından Şayok'a dökülür. Yem ve yakılacak odun boldur. Yolu kayalık olup ve vadi boyunca uzanır.

Bu menzilin yakınında nehirden yine iki kez geçildi. Yolun yarısında "Lama Kinti" denilen, Lamaların yaşadığı iki-üç ev bulunur. "Kint" kelimesi Türkçede "köy", "çong" da "büyük" demektir. (33)

3.2.3.8. Çong-olang (Far. “چونک اُولَانگ”):

Kuzey yönünde 4,5 saatlik yolculuk.-Şayok Nehri'nin sağ kıyısında yer alan konak yeridir. Civarda bu nehirle beraber başka dereler de bulunmaktadır. Yem ve yakmalık odun boldur. Yol kayalıktır ve bir vadi boyunca uzanır. Yolun her iki tarafında, adeta duvarı andıran kayalar yükselmektedir. Nehir iki defa geçilir.

3.2.3.9. Dung-yaylak (Far. “دُونگ یَایلَاق”):

Kuzey yönünde 9 saatlik yolculuk.-Şayok Nehri'nin sol kıyısında yer alan konak yeridir. Yakacak ve odun bol miktarda bulunur. Nehir on bir defa geçilir. Son duraktan 6 saat sonra bir tepe görülür. Bu tepenin eni, bir silah menzili genişliği uzunluğunca mermerle kaplıdır. Daha ileride, akik gibi çeşitli renklerden oluşan taşla kaplı başka bir tepe daha yer almaktadır. Bu arada, iki-üç konak yeri geçilmiştir; biri “Kaftarhane Menzili” anlamında “Tuşgun Kaftarhane” (Far. “توشکون کفترخانه”) ismini taşır. "Kaftar" kelimesi Türkçede güvercin anlamına gelir. (34) Tepenin ön yüzünde güvercin deliğine benzeyen sayısız oyuk bulunduğu için buraya bu isim verilmiştir. Dung-yaylak’ı geçtikten sonra buraya gelinceye kadar yolculuk yaklaşık 2 saat sürer.

3.2.3.10. Mandelik (Far. “مَندلِیق”):

Kuzey hafifçe batı yönünde 10,5 saatlik yolculuk.-Şayok Nehri'nin sol kıyısında yer alan konak yeridir. Yolda nehrin ufak bir parçası tamamen donmuştu; biz de karşıya bu noktadan geçerek yolu kısalttık. Odun boldur, ancak yem fazla bulunmaz. Bu noktadan sonra "is" başlamaktadır. Bu kelime, Türkçede “koku, pis koku” anlamlarına gelir; ancak daha ziyade kötü kokuya işaret eder. Bu koku, insanları ve atları etkilemektedir. Hatta öyle ki, atlarda nefes darlığına dahi sebebiyet vermektedir. Yol kayalık bir vadide uzanır, kumludur. Nehir sekiz kez geçilir. Son menzilden 2 saat sonra yakılacak odunun bol, yemin ise seyrek olduğu “Şur-Bulak” konak yerine gelinir. Bu noktadan sonra ise 2 saat bayır aşağı inilerek “Tiz-bağ”

konak yerine ulaşılmaktadır; burada yakacak ve yem bol miktarda bulunur. Akabinde, tekrar 2 saatin sonunda, yakacağın bol, yemin ise seyrek olduğu Çarbağ'a varılır. Tüm yolu takip eden kayalık duvar, buraya gelmeden biraz evvel son bulmaktadır. Ardından çok da yüksek olmayan bir geçitten geçilir. Çok sayıda yabani tavşan ve su kuşu görülmüştür.

3.2.3.11. Yârtûbî (Far. "یارتوبی"):

Kuzey hafifçe batı yönünde 5 saatlik yolculuk.-Şayok'un sağ kıyısında bulunan konak yeridir. Odun ve yem boldur. Nehir beş kez geçilmiştir. Yol geniş bir vadi üzerinden ilerler. Yoldaki taşlar yumuşak bir yapıdadır.

3.2.3.12. Kûteklik (Far. "کُوتکّلِک"):

Kuzey yönünde beş saatlik yolculuk.-Şayok Nehri'nin kıyısında bir konak yeridir, bu nehir burada "Humdan" (Far. "خُمدان") adıyla bilinir. Civarda başka akarsular da bulunmaktadır. Burse ve gaz ağaçlarından (35) odun elde edilir. Bunlardan ilki, kalın gövdeli bir çalı türüdür ve yakacak olarak da kullanılır. Ayrıca eğer yem bulunmazsa, her ikisinin de kuru veya taze yaprakları atlara verilebilir. Yolcular, gelecek duraklarda kullanmak üzere buradan gaz odunu temin ederler. Yakınlardaki bir vadide otlak vardır. Buradaki taşlardan ağır bir koku yayılmaktadır; bu koku aynı zamanda zararlıdır. Akik gibi çakmaktaşları ve küçük taşlar burada bulunur. Yol, her iki tarafı da tepelerle çevrili bir vadinin içinden uzanır. Tepelerin tamamı kayalıktan teşekkül etmemektedir; bazı kısımları toprakla kaplıdır. Bu menzilde ilerlerken beş-altı akarsu geçilir.

3.2.3.13. Çung-taş (Far. "چُونگ تَاش"):

Kuzey hafifçe batı yönünde 7,5 saatlik yolculuk.-Humdan Nehri'nin sağ kıyısında yer alan tepelerden uzakta, ovadaki büyük bir kayalığın eteklerinde bir konak yeridir. Az miktarda burse odunu ve yem temin edilebilmektedir. Yol kumlu ve kayalıktır. Son menzilden itibaren vadi yavaş yavaş genişler. "İs" denilen zehirli koku burada yeniden hissedilmeye başlar. Sol istikamette gidilince yolun hemen hemen ilk yarısı düz bir vadi üzerinden ilerler, akabinde "Sisir" (Far. "سِیسِر") adını

taşıyan dağa tırmanış başlar. Burada, dağların üzerinden ilerleyen Nobra (Far. "نوبره") yolu ana yola bağlanır. Leh'ten Yarkend'e giden yolcular sıcak yaz günlerinde bu yolu kullanmaktadır. Yolda üç-dört geçit aşılır; yolun geri kalanında ise dağların üzerinden ve doruk noktalarından geçmektedir. Sisir, Nobra'ya 7 günlük mesafededir.

3.2.3.14. Humdân (Far. "خُمْدَانْ"):

Kuzeybatı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Humdan Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir konak yeridir. Solda, yani güneydoğu yönünde bir buz dağı görülür. Bu dağ bütün bir yıl boyunca hiç erimeyerek tek parça halinde kalmaktadır. Buzun, bu şekliyle kaynayarak yeryüzüne çıktığına inanılmaktadır. Bir söylentiye göre, tepenin önceden ön cephesinde görülen bir taş daha sonra bu tepenin zirvesine yerleşmiştir. Bunun asıl nedeni, tepenin içinden çıkan suyun yeryüzüne ulaşır ulaşmaz donması ve kendi itici gücüyle birlikte kütlenin bir kısmını da beraberinde taşımasıdır. Dağın bazı yerleri beyaz, bazı yerleri soluk ve koyu mavidir. Dağın yüksekliğinin 200 kroh olduğu söylenir; bir tarafında Tibet Baltu (36), diğer tarafında da Bedahşan sınırında yer alan Sar-i Kul (Far. "سرقل") vardır. Tibet Baltu güzergâhı ile Keşmir'den Yarkend'e gitmek, bu dağda yaşanacak 3 günlük duraksama ile toplam 25 gün sürmektedir. Bu rota çok sık tercih edilmez. Yarkend'e gitmek için buz dağından geçmeyen daha kısa bir yolun olduğu söylenmiştir ancak Tibetliler bunu göstermeyi reddetmişlerdir. Burada burse odunu temin edilebilir, yem ise zor bulunur. Yol kayalık ve kumludur. Bazılarını donmuş yüzeyinden, bazılarını da suyun içinden olmak üzere beş-altı akarsu geçmek zorunda kaldık.

3.2.3.15. Yâbçân (Far. "یابچان"):

Kuzeybatı yönünde 10,5 saatlik yolculuk.-İki akarsu arasında konumlanmış bir konak yeridir. Yem kıttır; burse odunu bulunur. Burada yer yarım metreye kadar karla kaplanmıştı; karın üzerine serdiğimiz battaniyelerde uyuduk. Yol yer yer dağlık, yer yer düzdür. Donmuş dokuz akarsu üzerinden geçilir.

3.2.3.16. Baranga Cenub-i Karakurum[228] veya "Yolcular için Barınak" (Far. "برنگہ جنوبی قراقوروم")

Yolun ilk yarısında hafifçe doğu, diğer yarısında ise hafifçe batı yönünde olacak şekilde kuzeye doğru 10,5 saatlik yolculuk.-Karakurum Geçidi altında yer alan bir konak yeridir. Burada, yolcuların konaklaması amacıyla inşa edilmiş taştan yapma üç küçük bina bulunur. Bu binalara "barangsah" denir; bu kelimenin hangi dile ait olduğu tarafımızca bilinmemektedir. Hastalığa sebep olan ve solunumu zorlaştıran ağır koku burada çok güçlü bir şekilde hissedilir. Bu noktada su ihtiyacımızı karı eriterek karşılamak zorunda kaldık; fakat bundan atlarımıza içirmedik. Çünkü bu, hayvanlar için nefes almayı güçleştirerek onlara zarar vermektedir. Özellikle de daha büyük ve sağlam olanlar üzerinde etkisi daha güçlüdür. Esasında buranın havası da atları kötü etkiler. Yiyecek olarak et ve ghi (37) tüketimi insanları olumsuz etkilemekte ve hatta bazıları için ölümcül olabilmektedir. Bundan önceki 2-3 gün boyunca pirinç lapasından başka bir şey yemedim. Karakurum'un güneyinde Şayok Nehri'nin kaynağı; kuzeyinde ise Yarkend Nehri bulunmaktadır. Hoten, buranın kuzeyinde 12 günlük mesafededir. Tibet Baltu güneydoğuda uzanır. Bu menzilde ilerlerken yol boyunca kar yağdı; dört-beş defa donmuş akarsudan geçtik. Yolun ilk yarısında sağ tarafımızda akan dere, seyrini yarı yolda değiştirmiştir.

3.2.3.17. Baranga Şimal-i Karakurum[229] veya "Yolcular için Barınak" (Far. "برنگہ شمالی قراقوروم"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 10,5 saatlik yolculuk.-Karakurum'un kuzeyinde yer alan bu durak noktasında yolcular için iki-üç kulübe vardır. Odun ve yem bulunmaz. Su donduğu için atlarımız aç ve susuz kaldı. Yol derinlemesine 1 kübit (38) ile 1 yarda arasında kar ile kaplandı. Burada rüzgâr o kadar soğuk ve sertti ki, tüm önlemlerimize rağmen bazılarımız kusma ve mide bulantısı rahatsızlıklarına

[228] Henderson'a ait çeviride bu noktanın ismi yalnızca "Burungsuh" şeklinde gösterilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.,** s.20)
[229] Henderson'a ait çeviride bu noktanın ismi yalnızca "Burungsuh" şeklinde gösterilmiştir. (**A.e.,** s.20)

yakalandı. Bu noktaya gelinceye kadar; yolun ilk yarısı sürekli tırmanış ve devamı da bu durak noktasına kadar iniş şeklindedir. Karakurum'un zirvesinde bir taş yığını dizilmiş ve bu yığının tepesine bir direk sabitlenmiştir; direğin üzerinde de yak kuyruğu asılıdır. Bu direk yolcular için sınır noktasını işaret eder. Bu direklerin üzerinde daima iki siyah karga bulunur; bunlar yolculardan yiyecek alma umudu ile 2-3 kroh boyunca geçen tüm kervanlara eşlik ederler. Yol genel olarak iyi vaziyettedir. Burada güzel çakmaktaşları bulunur. Karakurum Dağı burada biter.

3.2.3.18. Sarığot (Far. "سَارِغ اوت"):

Kuzey yönünde 7,5 saatlik yolculuk.-Su ve odun bulunmaz, ancak yem mevcuttur. İçilebilir su elde edebilmek için uzak mesafeden taşıdığımız buzu eritmek zorunda kaldık. Yol yer yer dağlar, yer yer düzlük üzerinde seyreder. Donmuş iki-üç akarsu üzerinden geçilir. Barangşah'tan hareket ettikten sonra 1,5 saatlik yolculuğun sonunda Kızıltag'a (Far. "قزلتاق") ulaştık. Burada burse odunu bol; fakat yem seyrektir. Ardından yine 1,5 saatlik yolculuğun ardından Çadurtaş'a (Far. "چادرتاش") geldik. Burada günün erken saatlerinde daima şiddetli bir poyraz eser. Bu yerden sonra da 1,5 saat içinde "Culğa-i-Bahaeddin"e (Far. "جُلغای بهاوالدین") vardık; burada yem bulunur. Sarığot (Far. "سارغ اوت") gelinen bu son noktadan 1 saatlik yürüyüş mesafesindedir. Atlar her zaman olduğu gibi yine susuz kaldılar. Türkçede "kızıl" kırmızı, "tag" dağ anlamına gelir; dolayısıyla "Kızıltag" da "kırmızı dağ" demek oluyor. "Çadur" da Türkçede çadır, "taş" taş; "sarığ" sarı, "ot" ot demektir.

3.2.3.19. Aktâg (Far. "آق تاق"):

Kuzeybatı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Bir akarsuyun sağ kıyısında yer alan konak yeridir. Burse odunu bulunur, yem ise seyrektir. Yolun ikinci yarısı vadi üzerinden uzanır; taşlı ve kumludur. Bu noktada dört-beş akarsu geçilmiştir. Ters yöne doğru yapılacak 6 saatlik yolculuk neticesinde, suyun, yemin ve burse odununun bulunduğu "Melikşah" (Far. "مَلک شاه") adı verilen konak yerine gelinir. Burada atlarımıza su verdik. Yakınlarda, ana yolun kuzey yönünde yer alan ve dağların üzerinden ilerleyen patika bir yol daha bulunmaktadır. Ana yoldan gidilemeyen sıcak havalarda bu yol kullanılır.

3.2.3.20. Hafalun (Far. “خفلون”):

Kuzey hafifçe batı yönünde 10,5 saatlik yolculuk.-Akarsuyun sağ kıyısında yer alan konak yeridir. Bu akarsuyun kıyısında bir dağ bulunur. Dağ ile akarsu arasındaki mesafe öylesine dardır ki buradan ancak iki-üç kişi yan yana geçebilir. “İs” burada son bulur. Su, odun ve yem boldur. Eskiden buradan Tibet Baltu'ya giden kestirme bir yol vardı. Ancak söylendiğine göre, Kalmuk ve Kırgız boyları Tibet'i istila etmek için sık sık bu yolu kullandığı için bu yol kapatılmıştır. Bu menzilde yol geniştir. Yol üzerinde iki-üç konak yeri bulunur. Üç akarsu geçilir.

3.2.3.21. Tağneh (Far. “تَغْنَهْ”):

Kuzey hafifçe batı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Akarsuyun sağ kıyısındadır. Bu noktanın yakınlarındaki dağın eteklerinde kaya parçaları görülmektedir. Söylendiğine göre bu dağda eskiden, Kalmuklar tarafından işlenen bakır madeni bulunmaktaydı. Tibet dilinde "tağneh" bakır madeni anlamına gelmektedir. Yol taşlı ve kumludur; yedi-sekiz akarsu geçilir. Yol üzerinde birkaç konak yeri bulunmaktadır.

3.2.3.22. İgar-salidi (Far. “اِیگرسَالِدیْ”):

Kuzeybatı yönünde 8,5 saatlik yolculuk.-Akarsuyun sağ kıyısında, iki tepe arasındaki düzlükte bulunan konak yeridir. Odun bol, yem ise kıttır. Yol taşlı ve kumludur. Yolun yarısında bir konak yerine rastlanır. Akabinde, 3 saatlik yolculuğun ardından “Buhar-oldi” (Far. “بُخَارِی اُوْلْدِی”) ismindeki bir diğer konak yerine gelinir. Bu menzilde beş-altı akarsu geçilmiştir.

3.2.3.23. Bağ Hacı Muhammed (Far. “باغ حاجی محمد”):

Kuzeybatı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Akarsuyun sağ kıyısındaki konak yeridir. Odun ve yem boldur. İyi durumda olan yol üzerinde iki-üç konak yerinden geçilmiştir. Yolun yarısı “Kırgız Ormanı” denilen ülkenin bir parçasıdır. Eskiden Kırgızlara ait olan bölgede onlara ait evlerin kalıntıları hâlâ mevcuttur. Kervanları yağmaladıkları gerekçesiyle Çinliler tarafından bu bölgeden sürülmüşlerdir. Kırgızlar, Türkçe konuşan bir Moğol kabilesidir. Kırgız ormanından kuzeydoğu

yönünde yapılacak 1 günlük yolculukla, Şahidullah Hoca'nın mezarının bulunduğu vadiye varılır. (39) Buradan öteye yapılacak 2 günlük yolculukla ulaşılan yerde bir akik taşı madeni bulunmaktadır. Sırf bu taşlar için, Kökyar'dan (Far. "کوکیار") oraya giden insanlarla karşılaştık. Kırgız ormanının ötesinde, güneybatıya tarafında giden bir yol bulunmaktadır. Yolun sol tarafında görülen vadi Sar-i Kul'a kadar uzanır. Bu menzilde beş-altı akarsu geçildi.

3.2.3.24. Yartubi (Far. "یارتوبی"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 2 saatlik yolculuk.-Bir akarsuyun sağ kıyısında bulunan konak yeridir. Yem ve odun bol miktarda bulunur. Yol, yer yer engebelidir. Bu noktada beş-altı akarsu geçilir. Bir sonraki menzil için yakacak odunu buradan tedarik edip taşımak zorunda kaldık.

3.2.3.25. Yenği Davan (Far. "ینغی دوان"):

Kulan-oldi'ye (Far. "قولان اولدی") kadar batıya, oradan sonra da kuzeye doğru 9 saatlik yolculuk.-Türkçede "yengi" kelimesi "yeni" anlamına gelir, "davan" da "geçit" demektir. (40) Burası, geçidin zirvesine yakın noktada bulunan bir konak yeridir. Burse odunu az miktarda da olsa vardır, yem ise bulunmaz. Havanın soğukluğu kendisini epey şiddetli bir biçimde hissettirir. Yartubi'den hareket ettikten 2 saat sonra Yarkend Nehri'ni ardımızda bırakarak "Kulan-oldi" adında bir konak yerine ulaştık. Yarkend Nehri, Davan Karakurum'da doğup burada Çirağ-saldı'nın (Far. "چراغ سالدی") batısına yönelmektedir. Kulan-uldi ve Yengi Davan arasında yol dar bir vadiden uzanır. Kulan-uldi'den gelen akarsu bu vadi üzerinde Yarkend Nehri'ne katılır. Bizim oradan geçtiğimiz sırada, bu akarsu tamamen donmuş vaziyetteydi. Refakâtçim Hoca Şah Niyaz'a ait iki at burada öldü. Bu güzergâh, Çirağ-saldı Geçidi üzerinden geçen yoldan 2 gün daha kısa sürmektedir. Kulan-uldi adı "yaban eşeğinin öldüğü yer" anlamına gelir. Türkçede "kulan" (41) kelimesi "yaban eşeği" ve "uldi" kelimesi "öldü" anlamlarına gelmektedir; buranın adı da bu iki kelimenin birleşiminden oluşur. "Saldi" ise "salmak/yaymak" anlamlarındadır. Son 70 yıldır yolculuklarda Yengi Davan güzergâhı kullanılmaktadır.

3.2.3.26. Tizeklik-payen (Far. “تِیزِک لِک پاین”):

Kuzey yönünde 9 saatlik yolculuk.-Bir akarsuyun sol kıyısındaki konak yeridir. Odun ve yem bulunur, aynı zamanda yabani yak gübresi de yakacak olarak kullanılır. Son menzilden yarım saat sonra geçidin zirvesine ulaşılır ve ardından Tizeklik-payen’e varıncaya kadar iniş başlar. Yol bir vadi boyunca uzanır; vadinin içindeki akarsuyun donmuş yüzeyinden birkaç kez karşıya geçtik. Bu akarsu Yengi Davan’ın kuzeyinde doğup Çirağ-saldı Nehri'ne katılmaktadır. Bu nehir Mezar adıyla da bilinmekte olup bir sonraki durak noktasına ismini vermiştir. Devamında ise Karğalık (Far. “قَرغَالِیق”) yönünde akar ve Yarkend Nehri ile birleşene değin bu yerin ismini taşır. Bu menzilde tamamında odun, yem ve yiyecek temin edilebilen üç-dört konak yeri geçilmiştir. Bunlardan biri “Tizeklik Bala” (Far. “تِیزِک لِک بالا”) ismini taşır.

3.2.3.27. Mezar (Far. “مزار”):

Kuzey yönünde 8 saatlik yolculuk.-Akarsuyun sağ kıyısında ismi bilinmeyen bir evliyanın mezarı vardır. Burada birkaç kulübe bulunmaktadır. Birinde çobanlar yaşar; geri kalanı ise yolcuların kullanımına bırakılmıştır. Toprak tarıma uygundur. Burada, 5-6 yıl önce bir Çin gümrük karakolu kurulmuştur. Bölgedeki birkaç varlıklı mülk sahibinin büyük koyun ve sığır sürüleri vardır. Yem ve odun temin edilebilir. Bir vadiden aşağı doğru inen yol, akarsuyun önce bir kıyısından, sonra diğer kıyısından uzanır. “İs” yani zehirli koku burada yeniden hissedilmektedir. Farklı konak yerleri görülmüştür. Mezar'ın yakınlarında Çirağ-saldi ve Yengi Davan rotaları kesişmektedir. Çirağ-saldi yolunun bulunduğu vadi solumuzda kalır. Bu vadiden gelen akarsu, yol boyunca kıyısından ilerlediğimiz akarsu ile bir noktada birleşir. Bu yerde konuşulan dil Türkçedir.

3.2.3.28. Çıklık (Far. “چِقلِق”):

Kuzey yönünde 6 saatlik yolculuk.-Mezar Nehri’nin sağ kıyısında bulunan bir konak yeridir. Odun ve yem boldur. Taşlı olan yol bir vadi boyunca uzanır. Bu menzilde nehirden on altı kez geçmiştir. Bu akarsuyun iki kıyısında da dağın eteklerine kurulu çeşitli güzel konak yerleri bulunur.

3.2.3.29. Halastan (Far. “خلاص تن”):

Kuzey yönünde 7,5 saatlik yolculuk.-Mezar Nehri'nin sağ kıyısında yer alan bir konak yeridir. Yol bir vadi boyunca ilerler. Nehir burada batıya doğru yönelir; yol bu noktada nehirden ayrılır. Yolcular bu menzilde herhangi bir yerde konaklayabilirler. Nehrin buz tutmuş yüzeyinden yirmi iki kez geçtik.

3.2.3.30. Ak Mescid (Far. “آق مسجد”):

Menzil boyu yolun ilk yarısı kuzeye, ikinci yarısı kuzeybatıya olmak üzere toplam 7,5 yolculuk.-Genelde “Ak Masi” ismiyle bilinir, görünürde bir cami veya cami kalıntısı bulunmaz. Yemin bolca bulunmasına karşın ne odun ne de su temin edilememektedir. Bu nedenle, su ihtiyacımızı uzaktan taşıdığımız buz ile karşılayabildik. Son durağı geçtikten sonra yol, devamlı yokuş yukarı uzanmakta olan bir vadiye girer. Bu vadinin doğu tarafında, yaklaşık 4 ok menzili uzunluğunda mermer bulunur. Buranın ilerisinde “Topah Davan” (Far. “توپہ دوان”) adında bir geçit bulunur; bu geçit 2 saatte ancak geçilir. “Topah” kelimesi Türkçede “kara, toprak” anlamına gelir. Halastan Nehri, yukarıda bahsedilen vadinin ortasında yoldan ayrılmaktadır.

3.2.3.31. Ortang (Far. “اورتگن”):

Kuzeybatı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Burada iki yüz-üç yüz civarı hane vardır. “Ortang” buradaki gümrük karakollarının genel ismidir. (42) Yarkend’e taşınan mallar için bu karakollarda bir Çinli ve iki Müslüman subay görevlendirilmiştir; bunlar hangi mal üzerinden hangi verginin tahsil edileceğini belirleyip geçişi onaylayarak malların bu şekilde Yarkend’e girişini sağlar. Bu noktada bulunan karakolda on altı Çinli subay görev almaktadır; içlerinde iki-üç tanesi katiplik vazifesini üstlenmiştir. Amirleri “galadar” (Far. “گلہ دار”) (43) ismini taşır. Ayrıca iki-üç tane de Çinli Müslüman görevlidir; bunlardan birinin rütbesi Çinli amire denktir. Galadarın vazifesi, öncelikle bir kervana ait malların ve bunları taşıyan kişilerin ayrı bir binaya yerleştirilmesini sağlamaktır. Daha sonra tüm kapalı paketleri fişleyip diğer paketleri denetler ve vergi tahsil edilecek malların bir listesini hazırlar. Subaylar, kervanda bulunan tüccarların herhangi bir hile yapmadığını

doğrular ise kervan ertesi gün bu subayların yetkisi ve sorumluluğunda Yarkend'e gönderilir. Keşmirli tüccarların mallarından, değerlerinin kırkta biri; diğerlerinden ise değerlerinin otuzda biri oranında vergi alınır. Tek bir malikin aynı türden otuz-kırk adet ticari mal taşıması halinde; görevli subaylar bu malların içinden en iyisini bulup buna el koyarlar. Bu sayının altında olanlar için ise, mala biçilen değerin kırkta biri veya otuzda biri oranında nakit vergi tahsil edilir. Adedi sayılamayan mallar için ise, ayni olarak ağırlıkları oranında hisse alınır. Tüccarın hileye teşebbüste bulunduğu hallerde, bu kişi evvelinde tayin edilmiş verginin on katı oranında para cezasına çarptırılır. Bu noktaya ulaşmadan önce, yaklaşık 2 mil aralıklarla üç karakol geçilmiştir. Her birinde Çinli ve Müslüman subaylar görevlidir. Çinli Müslümanlar, "Dunganlar" ismiyle bilinir. Bu noktanın çevresi tarım arazisidir. Burada karşılaştığımız ve gelecek durağa doğru akan akarsu "Kök-yar Nehri" olarak adlandırılır.

3.2.3.32. Kök-yar (Far. "کوکیار"):

Kuzey hafifçe batı yönünde 1,5 saatlik yolculuk.-Çin'e bağlı büyük bir köydür; hanelerin sayısı muhtemelen binin üzerindedir. Bir binbaşı, iki yüzbaşı ve bir "Âlim Ahund" (Far. "اعلم اخوند") (44) olmak üzere burada dört Müslüman subay görevlidir. Yol düzlük bir arazide ilerler. Uzakta tepeler görünmektedir.

3.2.3.33. Üçüncü Langar (Far. "لنگر سیوم"):

Kuzey hafifçe batı yönünde 1,5 saatlik yolculuk.-"Langar" (45) hükûmetin posta atlarının tutulduğu istasyonlara verilen isimdir. Bu atlar, resmi yazışma ve haberleri taşıyan ulaklar tarafından kullanılmaktadır. Yem ve yakacak odun temin etmek için, bu posta istasyondaki görevli subaylara belirli bir ücret ödemek gerekir. Toprakları verimlidir.

3.2.3.34. İkinci Langar (Far. "لنگر دویم"):

Kuzey yönünde 7,5 saatlik yolculuk.-Bu noktanın asıl ismi Cangal-ı Peştarak'tır. Su, odun ve yem boldur. Kervanların ilerlediği neredeyse her menzil

üzerinde üçer posta istasyonu bulunur. Birbirlerine eşit uzaklıkta olan bu istasyonların arasında yaklaşık 1,5 kroh mesafe vardır.

3.2.3.35. Tokay (Far. "توقائ"):

Kuzey yönünde 10,5 saatlik yolculuk.-Burası da bir posta istasyonudur. Karğalık Nehri'nin bir kolu buraya uzanır. Posta istasyonundan odun temin edilebilir. Otlak boldur. Arazisi düzdür. Bu menzilde yol nüfusun yoğun olduğu bir bölgeden geçmektedir. Son menzilden hareket ettikten 4 saat sonra, Karğalık köyüne ulaşılır. Köy, büyük bir bölgeye dahildir ve bu bölge de "Karğalık" diye bilinir. Pazar günleri kurulan haftalık pazarda at, büyükbaş hayvan, keçe battaniye dahil olmak üzere türlü türlü mallar satılır. Bu köyde; yüzbaşı, binbaşı ve Âlim Ahund sıfatıyla subayların görevlendirildiği birkaç okul bulunur. Bu yerde çok sayıda karga vardır. Köyün ismi de bundan hareketle, Türkçede karga anlamına gelen kelimeye gelen "-lık" ekinden türemiş ve "Karğalık" olarak adlandırılmıştır. Halastan Nehri burada yeniden yolla buluşur. Yolun etrafı kavak, söğüt ve diğer türlerden ağaçlarla kaplıdır.

3.2.3.36. Çıgâçıg (Far. "چگاچِگ"):

Kuzey yönünde 9 saatlik yolculuk.-Yaklaşık on hanenin bulunduğu bir posta istasyonu noktasıdır. Odun, bu istasyondan ücret karşılığında temin edilebilir. Otlak boldur. Yolu düz seviyede ve iyi durumdadır. Yakşamba Bazar (Far. "یکشنبہ بازار") ve Postkam (Far. "پوستکام") adlarında iki köy geçilmiştir.

3.2.3.37. Yarkend (Far. "یارکند"):

Kuzey yönünde 4 saatlik yolculuk.-Meşhur bir şehirdir. Haftalık pazar cuma günleri kurulur. Evlerin çoğu balçıktan yapmadır. Kentin etrafı beş kapısı olan balçıktan bir duvarla örülüdür. Şehri çevreleyen beş kapı bulunmaktadır; batı tarafındaki "Altun Kapı", güney tarafındakiler "Hankah" ve "Makra", doğu tarafındaki "Kabak Atkun" ve kuzey tarafındaki "Türk-bağ" isimlerini taşır. (46) Çarşı doğudan batıya doğru uzanır. Çinli tüccarlar tarafından işletilen dükkanlar temiz ve düzenlidir. Kentte bulunan üstün nitelikli medreselerin sayısı onun üzerindedir; bunların bakımı toplanan bağışlarla sağlanır.

Kulan-uldi'yi geçtikten sonra ardımızda bıraktığımız Yarkand Nehri son menzilden ayrıldıktan 1 saat sonra karşımıza tekrar çıktı; karşı kıyısına geçtik. Nehirdeki su miktarı azaldığında, nehir yatağında bulunan kan taşları (akik) az da olsa görülebilmektedir. Halkın bu taşları toplamasına izin verilmez, bu alan tamamen hükûmetin tekelindedir. Taşlar, havanın ısınmasıyla birlikte, Çinli subayların gözetiminde çalışan işçiler tarafından toplanır. Açılan kanallar ile nehrin suyu farklı noktalara ulaşır; bu sayede hem bölgede toprağın sulanması işlemi görülmekte hem de kentin su ihtiyacının tamamı karşılanmaktadır. Nehir taştığı vakit, buradaki su sarnıçlara dolar. Yarkend halkı, kış mevsiminde su temini için bütünüyle bu sarnıçlara bağımlıdır. Kış mevsiminde nehrin su seviyesi, çevresindeki kanallara ulaşamayacak ölçüde azalır ve kalan miktar da tamamen donar. Ülkenin bu bölgesinde, toprak veya diğer tür kapların yerine en çok bal kabağı kullanılır; bunun, ülkede guatrın bu denli yaygın olmasının nedenlerinden biri olması muhtemeldir. Yarkend'in yerlilerinin çoğu, bağımsız iş ve meslek kollarını tercih etmektedir. Hükûmet veya özel şahıslar için çalışanların sayısı oldukça düşüktür. Gümrük vergisi, tüccarlardan yalnızca bir kere alınır; onun da oranı önceden belirlidir. Ülke içinde üretilen mallar için vergi ödenmez. Kervan ile getirilen malların tamamı galadarın kontrolüne değin gümrükte kilitli tutulur. Kervan buraya ulaştıktan bir gün sonra gerçekleşen bu kontrolde galadar, gelen malları sınır karakolundan gönderilen liste ile karşılaştırır, tahsil edilecek vergi miktarını hesaplar ve ödemede bulunması üzere malları sahiplerine teslim eder. Hediye amaçlı taşınan küçük özel eşyalar için herhangi bir ödeme alınmaz. Tüccarlar, ayni vergi ödeme yükümlülüğünden kurtulmak için paketlerini birkaç kısma bölmek gibi bir alışkanlık edinmişlerdir; bu sebeple tek bir pakete yerleştirdikleri ürün sayısı otuz veya kırkı bulmaz. Örneğin yüz adet şala sahip olan biri, bu amaçla bunları dört veya daha fazla parça halinde paketleyip her birini farklı kişilere aitmiş gibi gösterebilir. Böylelikle vergi belirlenirken her paket ayrı ayrı değerlendirilecek ve verginin nakit olarak ödenmesine karar verilecektir.

Kaşgar, Yengi Hisar, Aksu, Kuçar, Turfan ve benzer kentler dahil olmak üzere Yarkend ülkesi Hicri 1050 yılına kadar Moğol hanlarının yönetimi altında bulunmuş, sonrasında Kalmukların idaresine geçmiştir. Kalmukların başkenti İli şehri olup

hükümdarları "töre" (47) unvanı taşımaktaydı.[230] Yarkend vilayeti, o dönemde "cay-san" (48) rütbesi taşıyan bir Kalmuk kumandanının idaresi altındaydı. Günümüzde bu vilayet, aynı yöntem kullanılarak Çinli bir "anban" (49) tarafından yönetilmektedir.[231] Eskiden, Yarkend'deki tüm önemli noktalar dahil olmak üzere ülkenin tamamı Mahdûm-ı Azam Hocaların Karataglık kolunun hâkimiyetindeydi. (50) Aynı soydan geldikleri Aktaglık hanesinin üyeleri de Karataglıklar tarafından İli'de yakalanmış ve burada hapsedilmişti. Bu esnada, Kalmuklar arasında baş gösteren korkunç salgın; töre ile ailesinin tamamı, devletin üst düzey görevlileri ve askeri ordunun büyük bir kısmı dahil olmak üzere kabilede 100.000'den fazla kişinin ölümüne neden olmuştu. İli'de hapsolan Aktaglıklar, bu fırsatı değerlendirerek güç toplamış ve Yarkend'e saldırmışlardı. Savaşta galip gelen Aktaglıklar bir süre için ülkenin hâkimiyetini ele geçirdiler. Ancak kısa bir süre sonra, Çin imparatoru tarafından kendilerine gönderilen elçiyi öldürmeleri üzerine imparator bir ordu toplayarak üzerlerine yürüdü. Bu saldırıda, Karataglıklar ve onların yandaşları imparatorun safında yerlerini almışlardı. Aktaglıkların[232] Çin ordusuna karşı gösterdiği kahramanca savunmaya rağmen başarıları birkaç geçici zaferden öteye gidememiş; ülke işgalcilerin eline geçmişti. Aktaglıklar, sığınmak üzere Bedahşan'a gittiyseler de burada ülkenin hâkimi Sultan Şah tarafından öldürülmüş ve kesik başları hediye olarak Çin imparatoruna sunulmuştur. (51) Günümüzde Bedahşan'ın hükümdarı, Sultan Şah'ın oğlu Mîr Muhammed Şah'tır. Öldürülen Hocaların torunlarının bir kısmı günümüzde Buhara'da yaşamaktadır. Yarkend, yaklaşık 60 yıldır Çinlilerin hâkimiyeti altındadır.

Çin'in Müslüman şehirlerinin tamamında, şehrin yönetimi için imparator tarafından atanan valiler daima Müslümanlar arasından seçilmektedir. Yarkend'in mevcut valisi, "bi-sa" unvanıyla onurlandırılan Hâkim Beg'dir. Valinin altında, anban tarzında iki subay görevlidir. Bu subaylar, gümrük vergilerinin tahsilatı ile

[230] O dönemde saltanat süren törenin ismi "Halidr Çaran" (Far. "خَالِدرْ چَرَن") idi. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.26; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.23b.)

[231] Henderson tarafından yapılan tercümede, bu noktadan itibaren anlatılanların orijinal metinde bir hayli muğlak olduğu belirtilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.y**.)

[232] Farsça orijinal metinde bu noktada bir şerh bulunur: Bu aileden Lan Hoca (Far. "لَن خواجہ") ve onun dindar bir münzevi olan ağabeyi Ay Hoca (Far. "آی خواجہ") Çinlilere karşı savunmayı yürüten iki liderdi. **(**Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.23b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.27.)

sorumludur; aynı zamanda cinayet, hırsızlık ve zina gibi ağır suçlarda yargı yetkisine sahiplerdir. Diğer devletlerle sürdürülen müzakereleri yürüterek ülkenin dış ilişkilerini yönetirler. "Alban" denilen baş vergisini toplamak ve topraktan sağlanacak gelir ile ilgilenmek ise hâkimin vazifesidir. Hâkim, tüm hukuk davalarında ve hafif nitelikteki ceza davalarında karar makamıdır. Günümüzde, ülkenin idaresinde büyük bir düzensizlik söz konusudur. İslâm hukukundan kaynaklanan uyuşmazlıkları karara bağlamak ile görevlendirilen memur "Âlim Ahund" olarak adlandırılır; bu makam "baş hâkim" veya "kadı'ül kudat" (52) makamlarına denktir. Bu memurun altında, müftü ve kadı bulunur. Yeminler daima kadıya sunulur. Yarkend'in şu anki Âlim Ahund'unun adı Kapak Şah'tır. Bazı kusurları işlemesi hali dışında hâkimin görev yeri değiştirilemez; ancak anban adı verilen subaylar her üç yılda bir farklı yere atanır. Alban, 12 yaşını doldurmuş her kişiden alınan baş vergisine verilen isimdir, miktarı şartlara bağlı olarak aylık 5 pul (53) ile 15 tenge (54) arasında belirlenir. Talebeler, mollalar, yolcular ve dervişler için vergi miktarı daha düşük belirlenir. Yarkend'de alban vergisi ödeyen 40.000 kişi vardır. Kentte validen sonra Âlim Ahund gelir. Ticaretle ilgili davalar, konuda uzman bilirkişilerin yer aldığı mahkemelerde karara bağlanır. Vali tarafından her tüccar sınıfından birer tane olacak şekilde seçilen uzman bilirkişiler "aksakal" adını taşımaktadır. Yarkend'de ikamet eden tüm yabancılar, eşleri ve aileleri yanlarında olsa dahi yolcu olarak kabul edilirler.

En düşük değere sahip madeni para, bakırdan yapılan puldur, 50 pul 1 tengeye denktir. Rupi burada kullanılmaz. Gümüşten imal edilen "yanbu" 224 tenge değerindedir ve ağırlık olarak yaklaşık 160 rupiye denktir. Burada kullanılan ağırlık ölçüleri şu şekildedir:

- 1 man (Far. "من") = 8 ezbil[233] (Far. "عزبیل")
- 1 garbil = 8 çarak (Far. "چارک")
- 1 çarak = 200 sir (Far. "سیر")
- 1 sir = 8 miskal (Far. "مثقال")

[233] Orijinal metinde "عزبیل" şeklinde yazılan bu kısım Henderson'a ait çeviride "ghurbeel" olarak okunmuştur. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.24b, Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.28)

- 1 miskal = 24 nohut (Far. “نخود”) (55)

Burada, 1,5 çarak miktarındaki buğday 1 tengeye satılır. Ülkede buğday, arpa, çeltik, maş fasulyesi ve sorgum üretilmektedir. Atlara nohut yerine arpa, ineklere de kepek verilir. Taze arpa kavrularak yapılan bir tür arpa ezmesi burada “beyda” olarak adlandırılır; ister kuru ister taze olsun, atlar için iyi bir besin kaynağıdır. Atlar, satılmak üzere cuma günleri çarşıda sergilenir. Küçük iğdiş atların değeri 20-100 tenge arasında değişmektedir. Atın değeri, hiçbir durumda 1 yanbuyu aşmaz. Atların çoğunluğu rahvan koşan cinstendir. Çinliler kısırlaştırılmamış hayvanlardan hoşlanmadığı için atların tamamı iğdiştir; bazıları sırf ses çıkarmadıkları için iğdişleri tercih eder. Bu ülkede “burgut” (Far. “بُرْگُتْ”) adı verilen bir kuş türü yaşar; bunlar bir şahinin iki katı kadar olup insan eli büyüklüğünde pençelere sahiplerdir. Son derece güçlü olan bu kuş, doğru eğitilmiş ise bir geyiği bile devirebilir. Bunu yaparken önce pençelerinden birini geyiğin sırtına saplar, hayvan kuştan kurtulmak için başını arkaya çevirdiğinde diğer pençesiyle geyiğin boynunu tutup onu alaşağı eder. Söylendiğine göre geyik, kuşun pençelerinden kurtulduktan sonra bu yenilgisinden ötürü öfkelenir; bu da genellikle avcıya saldırıp onu öldürmesiyle sonuçlanır.

Bu ülkenin en ilginç özelliklerinden biri, “yet” ismi verilen taş ile ilgili inançtır. Atların ve ineklerin başına taktıkları bu taşın tuhaf bir özelliği bulunur. Bu taş, belli bir ritüel sonrası yağmur yağdırma gücüne sahiptir; uygulanan ritüel daima sonuç verir. Yet taşı ile yağmur yağdırmak için gerekli bilgiye sahip kimseler ise “yetçi” ismiyle anılır. Gerçek olduğu iddia edilen bu doğaüstü olayı şahsen gözlemleme şansım olmadı; fakat bunu ülkedeki saygın kimselerden sık sık duydum. Günümüzde de Yarkend'de birçok yetçi bulunmaktadır. (56)

Çinli birliklere “noyan”, tüccarlara ise “cang-doy” denir. Becin[234] hanının Müslümanlara verdiği iki temel unvan vardır: “Vang” (57) ve “bey-sah” (58). Üzerinde yakut ve üç adet tavus kuşu tüyü bulunan “cangsu” vang sınıfının sembolüdür. Başlıklarında bu sembol bulunur, üzerindeki tüye “utağat” denir. Cangsu, küre biçiminde ve yaklaşık olarak güvercin yumurtası büyüklüğündedir.

[234] Pekin **(Yazarın notu.)**

Yedi ayrı sınıf için ayrı süslemeler bulunur. Bunlardan ilki, vang ve bey-sah sınıfından memurlara özel olup yakuttan imal edilmiştir. İkincisi, hâkim rütbesindeki görevlileri gösterir ve mercan boncuklardan oluşur. Üçüncüsü lacivert taştan, dördüncüsü mavi camdan, beşincisi beyaz camdan, altıncısı beyaz taştan ve yedincisi pirinçten yapılmıştır; bunlar kendi rütbelerine göre ayırt edilecek şekilde soylular tarafından kullanılır. Her şehrin hâkimi, kırk veya elli civarı hizmetliye sahiptir. Çin hükûmeti, asil sınıfının tamamına rütbelerine göre tımar için mülk vermiş ve maaş bağlamıştır. Çin hükümdarı "han" olarak adlandırılır ve başkenti Becin'dir. Çin birlikleri piyadelerden oluşmaktadır; birlikler fitilli silah veya ok ve yay ile donatılmıştır. Çinliler bol giysiler giyerler, başlarına tuhaf şekle sahip bir şapka takarlar ve saçlarını uzun bir örgü halinde arkalarından sarkıtırlar. Çizmelerini "kirpas" adı verilen kumaştan yaparlar. Sakallarını tıraş eder, yalnızca bıyıklarını uzatırlar.[235]

3.2.4. Yarkend'den Kaşgar'a Giden Güzergâh

3.2.4.1. Karavul-caş (Far. "قَرَاوُل جاش"):

60 yol.-Ovada konumlanmış bir durak noktasıdır. Yol üzerinde "Kökribat" adında bir kışlak bulunur. Yarkend'den Kökribat'a kadar olan mesafe boyunca birçok kışlak geçilmiştir; fakat buradan sonrasında hiçbir yerleşim görülmez. Yalnızca Abdullah Han tarafından inşa ettirilen ribatın kalıntıları yer alır. "Kışlak" kelimesi Türkçe olup kış mevsimi anlamına gelen "kış" ve yer belirten "-lak" ekinin birleşiminden oluşur. Bu yörede insanlar, sıcak mevsimleri çadırda, kış mevsimini ise evlerinde geçirmeyi adet edinmişlerdir. Kış mevsimini geçirdikleri bu evler "kışlak" olarak adlandırılmıştır ve bu terim esasında köye karşılık gelir. "Ribat" ise "kervansaray" anlamına gelen Arapça bir sözcüktür. Yarkend'deki anban makamından alınmış geçiş belgesi burada bulunan karakolda tasdik edilir; bu belge hamilinin Kaşgar'a gitmesine izin verildiğini gösterir.

[235] Mir İzzetullah tarafından verilen Yarkend şehrine ait krokinin tercüme edilmiş hali ekte verilmiştir. (EK 2, s.235)

3.2.4.2.Ortang Çamalun (Far. "اورتگن چَمَلُون"):

40 yol.-Gümrük karakoludur. Yakınında bir köy bulunur, yolu iyi durumdadır. Yukarıda bahsi geçen geçiş belgesi burada da gösterilir ve tasdik edilir.

3.2.4.3. Ortang Topluk (Far. "اورتگن توپلوق"):

50 yol.-Gümrük karakoludur. Yol üzerinde birçok kışlak (köy) bulunmaktadır. Geçiş belgesi bu noktada da kontrol edilmektedir.

3.2.4.4. Yângî Hisâr (Far. "یانکی حصار"):

80 yol.-Bu kasabada iki Çinli anban ve bir Müslüman hâkim görevlidir. Müslüman görevli subayın ismi Muhammed olup Kaşgar hâkiminin de akrabasıdır.

3.2.4.5. Yâb-çân (Far. "یابچان"):

90 yol.-Hem köy hem de bölgenin genel ismidir. Gümrük karakoludur. Yengi Hisar'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra varılan kalabalık köyün ismi Hangat'tır.

3.2.4.6. Kaşgar (Far. "کاشغر"):

90 yol.-Meşhur bir şehirdir. Yâb-çân'dan ayrıldıktan sonra "Kirmolla" adında bir köyden geçilir. Kaşgar'a 2 Muharrem 1228 (M. 5 Ocak 1813) cumartesi günü vardık. Hoca Şah Niyaz'ın önerisi üzerine, Taşkentli tüccar Sami Can Bay'ın hanesinde odalarımıza yerleştik. Kaşgar'ın şu anki hâkiminin ismi Yunus Beg olup; 1226 Şaban ayında Pekin hanını ziyaret etmek üzere şehirden ayrılmıştır. Söylenene göre hâkim, Kaşgar'da aylık olarak topladığı 600 tenge değerinde olan alban adındaki baş vergisini hükûmet hazinesine göndermektedir. Şehre giden yol üzerinde "Hanerik" adındaki nehrin üzerinden geçtik. Kaşgar'ın hâkimi İskender Beg Vang ile iki kez Pekin'e seyahat etmiş olan Kaşgarlı Molla Nazar, bizim için, Pekin ile Kaşgar arasındaki yolculuğu anlatan bir rota hazırlamıştır. Oldukça güçlü bir hafızaya sahip olan mollanın hazırladığı bu liste; rota üzerinde yer alan noktalar ve bunların arasındaki mesafeler gibi birçok detayı kapsamaktadır. Mollanın hazırladığı listenin bir kopyası tarafımca çıkarılmış ve aşağıda sunulmuştur.

3.2.5. Molla Nazar'ın Tarifiyle Beycin'den Kaşgar'a Giden Güzergâh

3.2.5.1. Beycin (Far. "بیجین"):

Çin kralının yaşadığı şehirdir. Keşmir örneğinde olduğu gibi, Çin olarak bilinen ülkeyi ifade etmek için başkentin ismi olan Beycin de kullanılmaktadır. Şu anki Çin hanının yani hükümdarının ismi Çang Han'dır. Han, 1811 yılında (H. 1226) tahtta 18. yılını doldurmuştur. Babasının Ça-lon Han ise yaklaşık 10 yıl hüküm sürmüştür. Genelde "Azim Han" adı ile bilinen İ-zin Han, Ça-lon Han'ın babası idi. İ-zin Han, Hocalara karşı inatla yürüttüğü zorlu mücadele neticesinde Kaşgar ve diğer Müslüman şehirlerini ele geçirmiştir. Çin hanları Mançu hanedanına mensuptur. (59)

3.2.5.2. Lang-şang[236] (Far. "لَنگ شَنگ"):

70 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yolu kısmen taşlıdır. Yol üzerinde, kuzey yönünden güney yönüne doğru akan ve geçişin köprü ile sağlandığı büyük bir nehir vardır.

3.2.5.3. Cu-cu[237] (Far. "جُوجُو"):

70 Yol.-Bir köy. Yolu iyidir.

3.2.5.4. Bey-ha (Far. "بَیخَا"):

70 Yol.-Kuyuların olduğu bir köydür; yolu düzdür ve iyi durumdadır. Kuzey yönünden güney yönüne akan nehir köprü ile geçilir.

---

[236] "Liangsiang" (William Benton, China, "Eastern Political-Physical Maps", **Britannica World Atlas International**, Encyclopaedia Britannica, Inc., U.S.A., 1967, s.57-58)

[237] "Chochow" (bkz. Sir J.A. Hammerton, "Chinese Republic and Japan", **Harmsworth's New Atlas of the World**, London, 1920, s.264-265.)

3.2.5.5. An-şu-vay [238] (Far. "اَنشُوَی"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yolu güzeldir.

3.2.5.6. Bu-din-fu[239] (Far. "بُو دِینفُو"):

60 Yol.-Kuyuların olduğu bir köydür, yolu güzeldir.

3.2.5.7. Cing-yen-gi [240] (Far. "جِنگّ یَنْگِی"):

45 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği köyde yol düz ve iyidir.

3.2.5.8. Veng-duşan (Far. "وَانگدُوشَن"):

45 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir köydür; yolu iyidir. Burada göz hastalıklarına iyi gelen ve ağrıları gideren "yan-yu" adında bir ilaç hazırlanmaktadır.

3.2.5.9. Ding-cu (Far. "دِنگجُو"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.10. Şin-luşan [241] (Far. "شِینلُوشَن"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Burada güneye doğru akan ve üzerinden köprü ile geçilen bir nehir vardır.

3.2.5.11. Fu-cing-yi (Far. "فُوجِنگیِ"):

45 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.12. Cing-ding-fu[242] (Far. "جِنگدِّنگفُو"):

45 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

---

[238] "Anchow" (bkz. **A.e.**)
[239] "Paoting-fu" (bkz. **A.e.**)
[240] "Jao-yang" (bkz. Benton, **a.g.e,** s.57-58)
[241] "Shen-hsien" (bkz. **A.e.**)
[242] "Cheng-ting-fu" (bkz. Hammerton, a.g.e., s.264-265.)

3.2.5.13. Hu-ay-lu-şan (Far. "خُواَی لُوشَن"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yolun küçük bir kısmı alçak tepelerin üzerinden geçer, geri kalanı düzlüktür.

3.2.5.14. Cing-şing-şan (Far. "جِنگّ شِنگّ شَن"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yolu taşlıdır, bir yerinde kuzey yönünden güney yönüne doğru akan bir nehir bulunur.

3.2.5.15. Kan-su-ay (Far. "کَن سُواَی"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.16. Bi-cing-yi (Far. "بِجِنگِی"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.17. Fing-ding-cu[243] (Far. "فِنگدِ نگجُو"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yol vadi üzerinden gitmektedir.

3.2.5.18. Za-şi-yi (Far. "زَاشِیی"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yol engebeli bir arazi üzerinde yer almasına rağmen arabalarla geçilebilecek kadar iyi yapılmıştır; ancak taşlıdır.

3.2.5.19. Şu-yeng-şan (Far. "شُوینَگ شَن"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Bölgede ziraat yağış miktarına bağlı olarak değişir.

[243] "Ping-ting" (bkz. Benton, **a.g.e,** s.57-58)

3.2.5.20. Ting-ğan-ni (Far. "تِنـگـعًانی"):

50 Yol.-Su ihtiyacının kuyulardan karşılandığı bir köydür; yolu iyidir.

3.2.5.21. Vang-hu (Far. "وَانـگـخُو"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolun büyük bir kısmı vadi üzerinden ilerler; fakat bir kısmı tepelerden geçmektedir.

3.2.5.22. Şu-ku-şan (Far. "شُکُوشَن"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Köyün yakınında bir dere bulunur. Burada çakmak taşından iyi bıçaklar, makaslar ve ateş yakmak için çubuklar imal edilmektedir.

3.2.5.23. Ci-şan[244] (Far. "جِیْشَن"):

60 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.24. Fing-yu (Far. "فِنـگْیُو"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.25. Cey-şu-şan (Far. "جَیْشُوشَن"):

80 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.26. Ling-şi[245] (Far. "لِنـگّشِی"):

Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yol bir vadinin üzerinden ilerlemektedir. Vadinin aşağısında yer alan dereden geçiş üzerindeki köprü ile sağlanır.

[244] "Shehsien" (bkz. **A.e.**)
[245] "Lingshee" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.27. Ring-yi (Far. “رِنگیِي”):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Vadi üzerinden ilerleyen yolu kumdan tepeler çevreler.

3.2.5.28. Ho-co (Far. “خُوْجُو”):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Ana nehre bağlı çok sayıda su kanalı bulunmaktadır; yol boyunca bunlardan karşıya geçilmesi gerekir.

3.2.5.29. Cu-cing (Far. “جُوْجِنگ”):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.30. Hon-dung-şan (Far. “خُنْدُ نگّشَنْ”):

35 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.31. Fing-yeng-fu (Far. “فِنْگیِنگّ فُوْ”):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.32. Si-sung-yi (Far. “سِیسُنگّیِیْ”):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.33. Homa (Far. “خُوْمَا”):

70 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.34. Ding-si (Far. “دِنگّشِیْ”):

80 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.35. Bey-şang (Far. "بَیْشَنگ"):

80 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.36. Fin-cu-i-ling-cing (Far. "فِنْجُوْءی لِنگ جِنگ"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.37. Yung-ceyşan (Far. "یُنگ جَیشَنْ"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.38. Si-fu-di (Far. "سِفُوْدِیْ"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Cung-nan ve Hunan[246] gibi yerlerden toplanan çay satılmak üzere buraya getirilir. Fakat çayların en iyi cinsi olan kekum çayı (Far. "چای ک قم") Pekin'de satılmaktadır.

3.2.5.39. Tung-gan[247] (Far. "تُنغْگَنْ"):

70 Yol.-Büyük bir nehrin sağ kıyısına kurulmuş bir kasabadır. Kasaba ismini Tung-gan (60) adındaki bu nehirden almıştır. Nehir 5 yol genişliğinde ve büyük gemilerin yüzebileceği derinliktedir. Kuzeyden güneye doğru akar. Şehirde kuyular bulunur.

3.2.5.40. Hu-i-mi-yu (Far. "خُوایَمِیُوْ"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Burada, köye adını veren büyük bir tapınak bulunur. Yolu iyidir; meyve ağaçları, ak kavaklar ve söğütlerle çevrilidir.

3.2.5.41. Ho-co (Far. "خُواجُوْ"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[246] "Honan" (bkz. **A.e.**)
[247] "Tung-chuan" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.42. Du-ay-nen-şan (Far. "دُاَیْ نَنْشَنْ"):

50 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.43. Ling-tung (Far. "لِنـگْ تـگُنْ"):

80 yol.-Su ihtiyacının kuyulardan karşılandığı bir köydür, yolu iyidir. Köyün yakınında bulunan bir dağda, sıcak kaynak suyu bulunur. Suyu depolamak için kaplıcalar inşa edilmiştir, kaplıcalarda bulunan su hiçbir şekilde kükürt kokmaz; bu su ile yıkanmak kaşıntıyı giderir. Çincede "ling" kelimesi "sıcak" ve "tang" kelimesi "bakır" anlamına gelmektedir. (61)

3.2.5.44. Şing-en-fu (Far. "شِنـگْ اَنْفُوْ"):

50 yol.-Suyun, kuyulardan temin edildiği büyük bir şehirdir. Yolu iyidir. Çin'de yaşayan Müslümanların tamamına "Dungan" denir; burada Dunganlara ait birçok cami bulunmaktadır. Dunganlara bu ismin verilmesi, büyük olasılıkla, Müslümanların ilk olarak yukarıda da bahsi geçen "Tung-gan" şehrine yerleşmesinden kaynaklanmaktadır.

3.2.5.45. Şan-yeng-şan (Far. "شَنْیَنـگشَن"):

50 Yol.-Nehrin sol kıyısında kurulu büyük bir şehirdir. Su kuyulardan temin edilir; yolu iyidir ve kuzeyden güneye akmakta olan nehrin sol kıyısı boyunca uzanır. Bu nehirde iki yüz-üç yüz kadar yelkenli gemi yüzmektedir.

3.2.5.46. Li-su-van (Far. "لِیسُوَن"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.47. Çen-cu (Far. "چَنْجُوْ"):

40 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.48. Yung-şu[248] (Far. "یُنگّشُوْ"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.49. Ding-cu[249] (Far. "دنگجّو"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.50. Çangau (Far. "چَانگاو"):

80 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.51. Ve-e-yi-za (Far. "وَاَلُیِیْ زَا"):

45 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.52. Cin-cu (Far. "جِیْنْ جُوْ"):

55 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Yol burada yavaş yavaş yükselmeye başlar.

3.2.5.53. Bey-şuy (Far. "بِشُوئ"):

70 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.54. Fing-leng-fu (Far. "فِنگّ لَنگْفُوْ"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.55. Va-ting (Far. "وَاتِگنْ"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yolu taşlıdır ve üzerinde batıdan doğuya doğru küçük bir derenin aktığı bir vadiden geçer.

---

[248] "Yungshow" (bkz. **A.e.**)

[249] Bu isim, Henderson'a ait çeviride "King-joo" şeklinde gösterilmiş olup orijinal eserde "دنگجّو" şeklinde yazılmıştır. (bkz. Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.35; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.30a)

3.2.5.56. Long-day-shan[250] (Far. "لُونـگْدَيْشَنْ"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Bu menzilde bütün yol bir dağ geçidi üzerinden ilerler, taşlıktır; fakat araba ile geçmeye uygundur.

3.2.5.57. Cing-ning-cu (Far. "جِنـگْ نِنـگّجُوْ"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.58. Cing-cay (Far. "جِنـگْ جَايْي"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.59. Ho-ning-şan (Far. "خُونـنِـگّشَنْ"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.60. Şi-gun-gi (Far. "شِيـگُنـگِى"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.61. İn-ding-şan (Far. "اِنْدِنـگْشَن"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.62. Cing-ku-yi (Far. "جِنـگْ كُوْئ"):

60 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.63. Cing-şu-yi (Far. "جِنـگّشُوى"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[250] "Long Shan" (bkz. Benton, **a.g.e,** s.57-58)

3.2.5.64. Cu-zu-yi (Far. "جوزویی"):

60 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.65. Lan-cu[251] (Far. "لانجو"):

50 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir kasabadır, yolu iyidir. Batıdan doğuya doğru akan nehrin sağ kıyısındadır. Dubalar üzerinde kurulmuş bir köprü ile nehirden karşıya geçilir. Köprünün yapımında yüzü aşkın duba kullanılmıştır.

3.2.5.66. Şa-cin-yi (Far. "شاجین یی"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.67. Ko-şoy (Far. "کوشوی"):

Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yolu bir vadi üzerinden ilerlemekte ancak bir noktada yükselişe geçmektedir.

3.2.5.68. Ho-cing-za (Far. "خوجنگ زا"):

50 Yol.-Suyun kuyulardan ve akarsudan temin edildiği bir köydür; yolu iyidir.

3.2.5.69. Cu-ung-lang (Far. "جوانگ لانگ"):

70 Yol.-Suyun kuyulardan ve akarsudan temin edildiği bir köydür. Burada birçok un değirmeni vardır, aynı zamanda en iyi türde misk kabukları buradan elde edilir; yolu güzeldir.

3.2.5.70. O-şin-yi (Far. "اوشین یی"):

30 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[251] "Linho" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.71. Ça-kuy (Far. "چاکوئ"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.72. Cing-çang-yi (Far. "جنگ چانگ یی"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.73. Ha-şung (Far. "خشونگ"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.74. Gu-lang-şan (Far. "گولانگشن"):

30 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir. Yol, etrafında kıraç tepeler olan bir vadi üzerinden ilerlemektedir.

3.2.5.75. Cing-ben-yi (Far. "جنگبن یئ"):

60 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.76. Da-hi-ye (Far. "داخیه"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.77. Lang-co[252] (Far. "لانگجو"):

30 yol.-Suyun kuyulardan ve akarsudan temin edildiği büyük bir kasabadır; yolu iyidir.

3.2.5.78. Du-lang (Far. "دولانگ"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[252] "Lanchow" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.79. Şa-ha (Far. "شاخه"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.80. Yung-çang (Far. "یونگ چانگ"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.81. Şu-yi-çuvut-ra[253] (Far. "شویچووترا"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.82. Şa-ku (Far. "شاکو"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.83. Şing-ha (Far. "شنگخا"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.84. Şan-dan (Far. "شندن"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.85. Dun-lu (Far. "دنلو"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.86. Ku-çin-za (Far. "کوچینزا"):

30 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[253] Çeviri metinde köyün ismi "Shoo-yeehoot-ra" şeklinde gösterilmiştir. (Bkz. Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.37)

3.2.5.87. Ken-cu[254] (Far. "کنجوه"):

40 yol.-Suyun kuyulardan ve akarsudan temin edildiği büyük bir kasabadır; yolu iyidir.

3.2.5.88. Şa-cing-yi (Far. "شاجنگیی"):

50 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.89. Fu-yi (Far. "فویئ"):

60 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.90. Gu-ti (Far. "گوتی"):

40 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.91. Ha-ço-an[255] (Far. "خچوان"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.92. Şen-gu (Far. "شنگو"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.93. Yen-çi (Far. "ینچی"):

30 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.94. Fen-cing-za (Far. "فنجنگزا"):

40 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[254] "Kunchow" (bkz. Benton, **a.g.e,** s.57-58)
[255] "Kiuchuan" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.95. Lang-şui (Far. "لنگ شوی"):

60 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.96. Su-cu (Far. "سوجو"):

40 Yol.-Suyun kuyulardan ve akarsulardan temin edildiği büyük bir kasabadır; yolu iyidir. Burası, Kaşgar'dan Pekin'e doğru giden bir yolcunun Çinceyi işiteceği ilk kasabadır; bu noktadan itibaren Çin dili konuşulmaya başlar.

3.2.5.97. Cay-gu-ou-van (Far. "جایگواوون"):

70 yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir. Çin ülkesini çevreleyen seddin kapılarından biri bu köyün yakınındadır.

3.2.5.98. Hu-yahu-yifu (Far. "خویخویفو"):

90 Yol.-Çıplak bir arazi üzerinde yer alan bir ortang yani gümrük karakoludur ve su temini kuyulardan sağlanır. Yolu iyidir. Sa'd bin Ebû Vakkas'ın kabrinin burada olduğu söylenmektedir. (62)

3.2.5.99. Şa-li[256] (Far. "شالی"):

110 yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortangdır; yolu iyidir.

3.2.5.100. Dar-tu (Far. "دارتو"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.101. Sen-da-gu (Far. "سنداگو"):

50 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

[256] "Shuleh" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.102. Fu-lun-ci[257] (Far. "فولونجی"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.103. Şu-ken (Far. "شوکن"):

90 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.104. En-şi[258] (Far. "انشی"):

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.105. Bi-dung-za (Far. "بیدونگزا"):

90 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortangdır. Yol taşlı olup etrafı çöl ile çevrilidir.

3.2.5.106. Cun-lu-yun-za (Far. "جنلویونزا"):

70 Yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.107. Da-çun-za[259] (Far. "داچنزا"):

80 Yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.108. Ma-ling-cing-za[260] (Far. "مالنگجنگزا"):

70 Yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir. Arazi oldukça engebelidir.

3.2.5.109. Şang-şang-şa[261] (Far. "شنگشنگشا"):

80 Yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

---

[257] "Pulungki" (bkz. **A.e.**)
[258] "Ansi" (bkz. **A.e.**)
[259] "Tachuan" (bkz. **A.e.**)
[260] "Malienchingtzu" (bkz. **A.e.**)
[261] "Singsingsia" (bkz. **A.e.**)

3.2.5.110. Şa-cun-za (Far. "شاجنزا"):

90 yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir. Arazi düz ve çoraktır.

3.2.5.111. Ko-şoy[262] (Far. "کوشوی"):

80 Yol.-Burası da suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.112. Gez-heni-dung[263] (Far. "گزہنی دونگ"):

140 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.113. Çang-leh-şuy[264] (Far. "چانگ لہشوی"):

70 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.114. Ha-lun-gan (Far. "خالونگن"):

80 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.115. Kumul (Far. "قمول"):

Yetmiş yol.-Su temininin kuyulardan sağlandığı bir kasabadır. Burada konuşulan dil Türkçedir. Burası, Çinliler Yarkend ve Kaşgar'ı almadan önce de Çinlilerin hâkimiyetindeydi.

3.2.5.116. Su-ma-kay-ğu (Far. "سوماقیغو"):

70 Yol.-Suyun hem kuyulardan hem de akarsulardan elde edildiği bir köydür; yolu iyidir.

---

[262] "Kushui" (bkz. **A.e.**)
[263] Çeviri metinde köyün ismi "Guznee-doong" şeklinde gösterilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.39)
[264] Çeviri metinde köyün ismi "Chang-lun-shooee" şeklinde gösterilmiştir. (**A.y.**)

3.2.5.117. Tu-ğa-çi (Far. "توغاچی")[265]:

70 Yol.-Bu köyde su kuyulardan temin edilmektedir; yolu iyidir.

3.2.5.118. Ya-za-çuan (Far. "یازاچوان"):

80 yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyidir.

3.2.5.119. Lu-dung[266] (Far. "لودونگ"):

90 yol-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortang olup yolu iyi fakat yer yer taşlıdır.

3.2.5.120. O-tun-gu-za (Far. "اوتونگوزا"):

70 Yol.-Kuyu suyu temin edilen bir ortangdır; yolu iyidir.

3.2.5.121. O-tar-iger-ma (Far. "اوتراگرما"):

90 Yol.-Kuyu suyu temin edilen bir ortangdır; yolu iyidir.

3.2.5.122. Kuş (Far. "قوش"):

140 yol.-Kuyu suyu temin edilen bir ortangdır; yolu iyidir.

3.2.5.123. Ko-şoi (Far. "کوشوی"):

80 Yol.-Kuyu suyu temin edilen bir ortangdır; yolu iyidir.

3.2.5.124. Çik-tam[267] (Far. "چقتم"):

60 yol.-Kuyu suyu temin edilen bir ortangdır; yolu iyidir.

---

[265] Buranın Uygurca adı "توقوجي" (Tokuci) şeklinde yazılmaktadır; Kumul'a bağlıdır. (Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Yer Adları**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015, s.48)

[266] "Ludong" (bkz. Benton, **a.g.e,** s.57-58)

[267] "Chiktim" (bkz. **A.e.**). Uygurca ismi "چيك تام" şeklinde yazılır; Piçan'a bağlıdır. (Yıldırım, **a.g.e**., s.49.)

3.2.5.125. Fi-can[268] (Far. "فجان"):

Doksan yol.-Kuyu suyu temin edilen bir ortangdır; yolu iyidir. Bu ortang bir ova üzerine kuruludur ve Turfan bölgesine aittir.

3.2.5.126. Kem-çin[269] (Far. "کمچین"):

70 Yol.-Turfan'a bağlı bir köydür; su kuyulardan temin edilir, yolu taşlıdır.

3.2.5.127. Sen-gem (Far. "سنگم"):

90 yol.-Turfan'a bağlı bir köydür; su kuyulardan temin edilir, yolu taşlıdır.

3.2.5.128. Turfan (Far. "طرفان"):

90 yol.-Kadim bir şehirdir. Bir anban yani Çinli bir gümrük memuru burada görevlidir; şehrin hâkimi Müslümandır. Şimdi terk edilmiş bir halde olan eski Turfan şehri, buraya gelmeden önceki son durağımız olan Sen-gem tarafında kalmakta olup yeni Turfan'dan 50 yol uzaklıktadır. Eski Turfan, Dakyanus şehri olarak da bilinir.[270] Yedi Uyurların mağarasının, eski Turfan'ın 20 yol güneyinde olduğu söylenmektedir. (63)

3.2.5.129. Bur-ğan (Far. "بورغان"):

70 Yol.-Suyun kuyulardan temin edildiği bir ortangdır; yolu iyidir.

3.2.5.130. Toksun[271] (Far. "توقسون"):

60 yol.-Durak noktası ve köydür. Su kuyulardan temin edilir. Yolu iyi fakat oldukça taşlıdır.

---

[268] "Pichan" (bkz. **A.e.**)
[269] Çeviri metinde köyün ismi "Lum-cheen" şeklinde gösterilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.39)
[270] İmparator Decius. **(Yazarın notu)**
[271] İsmin kökeni Türkçe doksan sayısından gelir; doksan hane içerdiği için bu isim verilmiştir. Piçan'a bağlıdır. (Yıldırım, **a.g.e**., s.51.)

3.2.5.131. Subaşı (Far. "سوباشی"):

Tepelerin arasında kurulu bir durak noktasıdır. Burada bir dere akmaktadır. Yolu oldukça engebelidir fakat iyi durumdadır.

3.2.5.132. Ey-ğer-bulak (Far. "ایغربولاق"):

60 Yol.-Tepelerde yer alan, suyun kuyulardan temin edildiği bir durak noktasıdır. Yol taşlıdır ve bir vadi boyunca uzanır.

3.2.5.133. Kemuş-akma (Far. "کموش آقما"):

130 yol.-Tepeler arasında bulunan bir durak noktasıdır, pınar bulunur. Yol taşlıdır ve bir vadi boyunca uzanır.

3.2.5.134. Karak-sin (Far. "قراقسین"):

90 Yol.-Tepeler arasında bulunan bir durak noktasıdır, su kuyulardan temin edilir. Yol taşlıdır ve bir vadi boyunca uzanır.

3.2.5.135. Uşaktal[272] (Far. "اوشاق تال"):

150 yol.-Tepeler arasında bulunan bir durak noktasıdır, su bir akarsudan temin edilir. Yol taşlıdır.

3.2.5.136. Tabilğu (Far. "تابلغو"):

90 yol.-Suyun kuyu ve derelerden temin edildiği, tepeler arasında kurulu bir durak noktasıdır; yolu iyidir.

[272] Piçan'a bağlıdır (**A.e**., s.52)

3.2.5.137. Karaşeher[273] (Far. "قراشهر"):

90 yol.-Bu şehirde Kalmuklar yaşamaktadır; su ihtiyacı akarsulardan karşılanır ve yolu iyidir. Doğudan batıya doğru akan bir nehrin sol kıyısında kuruludur; nehir küçük gemilerle seyahate elverişlidir. Burada Çinli bir gümrük memuru vardır. Ayrıca Kalmuk soyundan ve "cay-san" unvanı taşıyan bir vali bulunur.

3.2.5.138. Baş-izgim[274] (Far. "باش ایزگم"):

90 Yol.-Su ihtiyacının akarsulardan karşılandığı bir durak noktasıdır. Nehir, Kaşgar'dan Pekin'e doğru giden yolcuların solunda kalır; güney yönüne doğru akmaktadır. Yol taşlı olup tepelerin arasından geçer.

3.2.5.139. Korla (Far. "کولا"):

40 yol.-Bir köydür. Hâkimin yanında ondan daha düşük bir rütbeye sahip "eşik-ağa"[275] adında bir başka subay daha görevlidir. Burada birçok akarsu vardır. Yol, genelde tepelerin arasından ilerler; yalnızca tek bir noktada fazla yüksek olmayan bir tepeyi aşmak gerekmektedir.

3.2.5.140. Karasu (Far. "قراسو"):

70 yol.-Su ihtiyacının akarsulardan karşılandığı bir durak noktasıdır; yolu iyidir.

3.2.5.141. Çerçi (Far. "چرچی"):

140 yol.-Bügür[276] (Far. "بوگر") ülkesi içinde yer alan, su ihtiyacının akarsulardan karşılandığı bir durak noktasıdır; yolu iyidir.

---

[273] Uygurca siyah demek olan "kara" ve "şehir" kelimelerinin birleşiminden oluşur; kara bir yer olduğu için bu ad verilmiştir. (**A.e**., s.52.)

[274] Çeviri metinde köyün ismi "Bash-eer-kim" şeklinde gösterilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.40)

[275] Bu memurun ismi Henderson'a ait çeviri metinde "Reshk-agha" şeklinde yazılmış olup orijinal eserde "حاکم و ایشک اغا" (hâkim ve eşik-ağa) şeklinde yazılmıştır. (Bkz. **A.e**., s.40; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.34a)

[276] Uygurca "یوکور" şeklinde yazılır. (Yıldırım, **a.g.e**., s.54.) Çerçi ve Yügür Karaşar'a bağlıdır.

3.2.5.142. Çadır (Far. "چدر"):

160 yol.-Suyun akarsulardan temin edildiği bir köydür; yolu iyidir.

3.2.5.143. Yengi-hisar (Far. "ینگی حصار"):

60 yol.-Suyun akarsulardan sağlandığı bir köydür; yolu iyidir. Yol, odunu yakacak olarak kullanılan ve iyi yanan toğrak ağacı (64) ormanlarının arasından ilerler.

3.2.5.144. Kamuş-tura (Far. "قموش توره"):

110 yol.-Bir durak noktası ve aynı zamanda beş yüz hanenin bulunduğu bir köydür. Toğrak ağaçları burada da mevcuttur. Köy, Bügür'e bağlıdır.

3.2.5.145. Abad (Far. "آباد"):

80 Yol.-Bügür'e bağlı bir köydür, su ihtiyacı akarsulardan karşılanır, yolu iyidir.

3.2.5.146. Yaka (Far. "یقه"):

140 yol.-Bügür'e tabi bir köydür, su ihtiyacı akarsulardan karşılanır, yolu iyidir.

3.2.5.147. Kuça (Far. "کوچا"):

80 yol.-Bir kasabadır, su ihtiyacı akarsulardan karşılanır. Güneye doğru akan bir nehrin sol kıyısına kurulmuştur. Nehir tekneyle geçilir. Yolu bir hayli taşlıdır.

3.2.5.148. Kızıl (Far. "قزل")[277]:

160 yol.-Durak noktasıdır. Su ihtiyacı akarsulardan karşılanır. Yol dağların arasından geçer, taşlı ve engebelidir.

[277] Sayram'a bağlıdır; toprağı kızıl olduğu için bu adı almıştır. (**A.e**., s.58.)

3.2.5.149. Seyram (Far. “سیرام”):

40 yol.-Su ihtiyacının akarsulardan karşılandığı bir kasabadır, yolu iyidir. Yol üzerinde güney yönüne akmakta olan bir nehir bulunur; bu nehirden yaya olarak geçilebilmektedir.

3.2.5.150. Bay (Far. “بای”):

80 yol.-Su ihtiyacının akarsulardan karşılandığı bir kasabadır. Güneye doğru akan nehrin sağ kıyısındadır. Yolu iyidir.

3.2.5.151. Onbaş (Far. “اون باش”):

60 yol.-Su ihtiyacının akarsulardan karşılandığı bir kasabadır, yolu iyidir. Güneye doğru akan bir nehir yolu kesmektedir; bu nehir yaya olarak geçilir.

3.2.5.152. Bak-erik (Far. “بق آریق”):

70 yol.-Bir durak noktasıdır. Su akarsulardan temin edilir. Yolu iyidir.

3.2.5.153. Kara-yulğan (Far. “قرایولغن”):

40 yol.-Bir durak noktasıdır. Su akarsulardan temin edilir. Yolu bir vadi boyunca uzanır, taşlıdır.

3.2.5.154. Cam (Far. “جام”):

40 yol.-Bu durak noktasında, köylülerin yaşadığı birkaç ev bulunuyor. Su akarsulardan temin edilir, yolu iyidir. Toğrak ağaçlarından oluşan ormanlar vardır.

3.2.5.155. Aksu (Far. “اقسو”):

70 yol.-Çin gümrük memuru ile ayrıca Müslüman bir hâkimi olan ünlü bir şehirdir. Su akarsulardan temin edilmektedir. Yol iyi durumda olup üzerinden bir akarsu geçmektedir. Çin hâkimiyetinden evvel Kalmuklara başkentlik yapan İli şehri, Aksu'nun kuzeybatı yönünde 15 günlük mesafede yer almaktadır. İli, günümüzde bir

Çin ordugâhıdır. Şehirdeki en yüksek rütbeli subay "cank-cu" unvanını taşır. İli'de yaklaşık 100.000 asker konuşlanmıştır. İli'nin kuzey yönünde 60 günlük mesafede bulunan Yuldız ülkesinde Kalmukların töresi yaşamaktadır. (65) Yuldız'ın kuzeyinde bir dağ bulunur; bu dağın, dünyanın yaşanan bölgesinin sınırını oluşturduğu söylenmektedir. İli'nin batısında, Issıkgöl adında büyük bir göl vardır, Çin hâkimiyetinin sınırı bu göl ile son bulur. İli ile Rus toprakları arasında kalan bölgede, Kazak boyları yaşar. (66) İli esasında doğudan batıya doğru akan bir nehrin adıdır. Bu nehrin bir kıyısından birkaç yol mesafede eski bir şehrin kalıntıları bulunur. Nehre 1 günlük mesafede olan bir diğer şehirde Çağatay Moğollarının İslamiyet'i benimseyen hanı Tuğluk Timur Han'ın mezarı bulunur. (67) Günümüzde İli, Müslüman nüfusun yaşadığı "Gulca" (Far. "غُلْجَہ") ve Çin ordugâhının konuşlandığı "Küre" (Far. "کُرَہْ") olmak üzere iki ayrı ilçeye ayrılmıştır. Moğol ve Kalmuk ülkelerinin kontrolünü sağlayan ve cank-cu unvanını taşıyan yüksek rütbeli subay, burada ikamet etmektedir. Gulca ve Küre ilçeleri arasında 1 günlük mesafe vardır. Yakacak olarak İli'de odun yerine taş kullanılmaktadır. Burada biri hoş kokan diğeri ise bunun tam zıddı olan iki taş türü bulunur. Bu taşlar aynı odun gibi alevlenebilmektedir. Bu tür taşlar Aksu'dan bir günlük mesafe uzaklıktaki dağlarda da mevcuttur fakat orada yakılmazlar.

3.2.5.156. Ku-bu (Far. "قوبو"):

80 Yol.-Suyun akarsulardan temin edildiği bir durak noktasıdır, yolu iyidir. Güney yönüne doğru akan bir nehir yolu keser. Bu nehir ancak tekne ile geçilebilecek kadar geniştir.

3.2.5.157. Yengi-arik (Far. "یانگی اریق")[278]:

70 yol.-Suyun akarsulardan temin edildiği bir köydür, yolu iyidir. Bir önceki durakta karşılaşılan nehir yeniden geçilir.

[278] Uygurca "yeni su arığı" demektir; Aksu'ya bağlıdır. (**A.e**., s.65.)

3.2.5.158. Du-çut (Far. “دوچوت”):

170 Yol.-Aksu'ya bağlı bir durak noktasıdır. Yol kumlu bir araziden ilerler, su ihtiyacı akarsulardan karşılanır.

3.2.5.159. Yarin-du (Far. “یرندو”):

70 Yol.-Aksu'ya bağlı bir durak noktasıdır. Su ihtiyacı akarsulardan karşılanır. Yol, toğrak ağacı ormanlarının içinden geçer.

3.2.5.160. Otuz-kime (Far. “اوتوزکیمہ”):

50 Yol.-Yarkend'e bağlı bir ortangdır, su akarsulardan temin edilir. Yol, toğrak ağacı ormanları ile sazlıkların arasından ilerler.

3.2.5.161. King-rak (Far. “قنگراق”):

40 Yol.-Yarkend’e bağlı bir ortangdır, su akarsulardan temin edilir. Yol, toğrak ağacı ormanları ile sazlıkların arasından ilerler.

3.2.5.162. Kuk-çul (Far. “کوکچول”):

100 Yol.-Yarkend'e bağlı bir ortangdır, su akarsulardan temin edilir. Yol, toğrak ağacı ormanları ile sazlıkların arasından ilerler.

3.2.5.163. Barçuk (Far. “بارچوق”) كُرَهْ:

100 yol.-Yarkend'e bağlı bir ortangdır, su akarsulardan temin edilir. Yol, toğrak ağacı ormanları ile sazlıkların arasından ilerler. (68)

3.2.5.164. Kuş-köprök (Far. “قوشکوپروک”):

60 Yol.-Yarkend'e bağlı bir ortangdır, su akarsulardan temin edilir. Yol, toğrak ağacı ormanları ile sazlıkların arasından ilerler.

3.2.5.165. Maral-baş (Far. "مارلباش"):

50 yol.-Yarkend'e bağlı bir ortangdır, su akarsulardan temin edilir. Yol, toğrak ağacı ormanları ile sazlıkların arasından ilerler.

3.2.5.166. Şakur (Far. "شاقور"):

50 Yol.-Bir "tuşgun" (Far. "توشكون") yani konak yeridir, Kaşgar Nehri'nin sağ kıyısındadır. Kaşgar toprakları içinde yer alır fakat bu noktada yerleşim bulunmamaktadır.

3.2.5.167. Ak-çakıl (Far. "آق چقل"):

110 yol.-Konak yeridir; hiç ev bulunmaz. Yol, toğrak ağaçlarından oluşan ormanların arasından geçer.

3.2.5.168. Yimiş (Far. "ییمیش")[279]:

60 Yol.-Konak yeridir; hiç ev bulunmaz. Yol, toğrak ağaçlarından oluşan ormanların arasından geçer.

3.2.5.169. Toh-tal-ğan (Far. "توختالغن"):

60 yol.-Konak yeridir; hiç ev bulunmaz. Yol, toğrak ağaçlarından oluşan ormanların arasından geçer.

3.2.5.170. Yangi-abad (Far. "یانگی آباد"):

90 yol.-Bir "langar" yani posta istasyonudur. Su akarsulardan sağlanmaktadır. Kaşgar'a bağlıdır. Yol, toğrak ağaçlarından oluşan ormanların arasından geçer.

[279] Uygurca "یامشی" (Yamşi) şeklinde yazılır. (**A.e**., s.68.)

3.2.5.171. Feyzabad[280] (Far. "فیض آباد"):

50 yol.-Kaşgar'a bağlı, içinde bin hane bulunan büyük bir köydür. Su akarsulardan sağlanır. Yolu iyidir ve düz bir zemin üstünde ilerler.

3.2.5.172. Kima-buy (Far. "کیمابوئ"):

50 Yol.-Bir konak yeridir. Sandalcılara ait birkaç ev vardır. Kaşgar'a gidecek gezginler bu noktada Kaşgar Nehri'nden karşıya geçer. Yolu iyidir.

3.2.5.173. Abad (Far. "آباد"):

70 yol.-Yarkend'e bağlı bir köydür. Su akarsulardan sağlanır, yolu iyidir.

3.2.5.174. Kaşgar (Far. "کاشغر"):

30 yol.-Bu şehrin enlemi, kuzeyde 40 derecenin biraz üzerindedir.

Molla Nazar Muhammed, Kaşgar'dan Pekin'e giderken genel hatlarıyla doğu yönünde ilerlendiğini söyler. Kendisi, İ-zin Han'ın saltanatının kırkıncı yılında Pekin'i ziyaret etmiştir. O tarihten, hicri 1228 yılının başlangıcında olduğumuz bugüne kadar geçen süre yaklaşık 30 yıldır. Molla ve onun gibi Pekin'i ziyaret eden Turfanlı Ahund Tahir, eski Çin hanının (imparatorunun) Karahıtay kabilesinden olduğunu söylemişlerdir. İ-zin Han'ın büyük atası, Çin imparatorunun vezirlerinden birisi iken isyan etmiş ve imparatorluğunu ilan etmiştir. Uzun süren savaştan sonra, krallık ve ülke bu ikisi arasında bölünmüştür. Karahıtay hanı hâlâ Çin'de ikamet etmektedir; fakat yaşadığı kasaba Pekin'e oldukça uzaktır.

"Yol" Türkçede basbayağı "yol" demektir, fakat burada bir mesafe ölçü birimi anlamı ile kullanılmıştır. Bazıları bir yolun 360 kulaca, 1 kulacın ise 2 Şahcihanabad yardına (69) eşit olduğunu söyler. Başka bir ölçüme göre ise 1 yolun 360 yardaya eşit olduğunu söylenir. Her halükârda, bir gün içinde ancak 70-80 yol uzunluğunda mesafe kat edilebilir. Hoten, genel hatlarıyla kumlu çöllerden oluşan bir vaha

[280] Metinde "Feyzabad" ismiyle geçen yerin ismi Uygurca "Peyzavat"tır. (Uyg. "پەيزاۋات")

şehridir. Burada eşek, deve, yak ve hatta misk geyiği doğal ortamlarında görülebilir. Çöl devesinin iki hörgücü vardır ve oldukça hızlıdır. Hoten ülkesinde altı şehir bulunur. Hoten'deki en büyük şehir İlçi olup Çinli anban ile Müslüman hâkim burada ikamet etmektedir.[281]

Yarkend İlçi'nin batısındadır, kuzey yönüne doğru 8 günlük mesafededir. Yol kumlu bir ova üzerinde uzanmaktadır, yer yer taşlıdır. İlçi'den Yarkend'e doğru giderken sırasıyla Zava, Piyalma, Muci, Guma, Çulak, Look ve Poskam üzerinden Yarkend'e ulaşılır.[282]

3.2.6. Kaşgar'dan Kûkan'a Giderken Geçilen Noktalar

3.2.6.1. Kaşgar (Far. "كاشغر"):

Kaşgar adı "Kaşkar" şeklinde de yazılmaktadır; meşhur bir şehirdir. (70) Bu eserde daha önce anlatılmıştır. Şehrin savunması için balçıktan bir kale inşa edilmiştir. Şehre dört kapıdan girilir. Her cuma şehrin içinde pazar kurulmaktadır, fakat at pazarı surların dışında kurulur. Başta Kazak ve Karğâri ırkları olmak üzere çok sayıda at bu pazarlarda satılır. Atların tamamı iğdiştir, fiyatları 20 tenge ile 1 yanbu arasında değişir. Kaşgar'da en iyi cins katırların sahibi, yerli veya Çinli fark etmeksizin üst sınıflardır. Çin cinsi katırlar, sığır ve atların çiftleşmesinden doğar; her iki türün dişileri diğer türün erkekleri ile birleşir. Eşek ile ineğin çiftleşmesiyle ise başka bir cins elde edilir. Bu son cinsi şahsen görmedim fakat varlıklarını oldukça güvenilir kaynaklardan işittim. Bu tür katırların boynuzlarının bulunmadığı ve ağır yük taşımada çok iyi oldukları söylendi. Babası bir at ve annesi bir inek olan erkek katır, daima babasına benzer. Dişi olan da paralel bir şekilde, annesine benzemektedir.

[281] Bu şehirlerin konumları ekte sunulan krokide gösterilmiştir. Çizimdeki rakamlar, kasabaların birbirlerine kaç günlük mesafede olduğunu göstermektedir. (EK 3, s.236) Krokide gösterilen şehirler; Karakaş (Uyg. "قاراقاش"), Çira (Uyg. "چىرا"), Keriye (Uyg. "كېرىيە"), Niya (Uyg. "نىيە"), Yurungkaş (Uyg. "يۇرۇڭقاش"), İlçi (Uyg. "ئىلچى)" ve Tağ'dır.

[282] Uygurca isimleri; sırasıyla Zava (Uyg. "زاۋا"), Piyalma (Uyg. "پىيالما"), Muci (Uyg. "مۇجى"), Guma (Uyg. "گۇما"), Çulak, Look (Uyg. "لوق") ve Poskam (Uyg. "پوسكام") şeklindedir.

Kaşgar'ın Çinli sakinlerinin tamamı, hiçbir sınıf fark etmeksizin, şehrin dışında Gülbağ adında bir mahallede yaşar. Kaşgar'da kurulu garnizonda 5.000 ila 6.000 civarı asker bulunmaktadır. Burada konuşlanan Çinli askeri birliklerin sayısı, yaklaşık 1.000 ila 2.000 askerin bulunduğu Yarkend'de olduğundan çok daha fazladır.

3.2.6.2. Kiçik Andican (Far. "کچک اندجان"):

Batı hafifçe kuzey yönüne doğru 5 saatlik yolculuk.-Kaşgar Nehri'nin kıyısında yer alan konak yeridir; kurulu bir köy bulunmaz. Odun ve yem temin edilebilir, yolda birkaç kışlak yani köy bulunur.

3.2.6.3. Köhne (Far. "کہنہ"):

Batı hafifçe kuzey.-6 saatlik yolculuk. Eskiden bir Çin karakoluydu, yolu iyidir.

3.2.6.4. İsimsiz Karakol (Far. "اورتگن"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 3 saatlik yolculuk.-Karakolun civarında köylülere ait birkaç kulübe bulunmaktadır. Yolcuların seyahatlerine devam etmesine izin verilebilmesi için bu noktada geçiş belgeleri kontrol edilir. Pasaportların edinilme sebebi de budur. Yolcunun, öncelikle bir tüccardan yazılı teminat belgesi veya "beyan" alması gerekir. Bu belgeyi Müslüman hâkime teslim eder, o da bunu Çinli anbana tevdi eder; bu son görevli, orijinal belgeyi elinde tutar ve yolcuya belgenin Çince tercümesini verir. Belgede "Bu belgeyi taşıyan yolcunun ödenmemiş hiçbir borcu yoktur; bu kişi yola çıktıktan sonra ona karşı öne sürülecek tüm iddialardan kendimi sorumlu tutuyorum." yazmaktadır. Yerlilerin ülkeden çıkmalarına izin verilmemesi sebebiyle bu pasaport sistemi uygulanmaya başlamıştır. Bu karakolda birkaç Çinli yaşamaktadır; ilerisinde hiç ev bulunmaz.

3.2.6.5. Kançağlık (Far. “قنچعلک”):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Bir tepenin eteğinde, çölün ortasında kurulu bir konak yeridir. Yem ve yakılacak odun temin edilebilir; su bir dereden sağlanır. Yolun her iki tarafında uzaklardaki dağlar sıralanır.

3.2.6.6.Kızıloy (Far. “قزل اویی”):

Batı yönünde 8 saatlik yolculuk.-Burada tamamı balçıktan yapılmış bir kulübe vardır. Yakınlarında bir Kırgız obası bulunur. Yem ve yakacak odun sınırlı miktarda temin edilebilir. Biz buradan geçerken su donmuş bir haldeydi. Yolun ilk yarısı tepelerin üzerinden ilerler, fakat ikinci yarısı düzdür. Yolda sayısız Kırgız obası görülmüştür. (71)

3.2.6.7. Şur-bulak Kurğaşım (Far. “شوربولاق قورغشم”):

Batı hafifçe kuzey yönünde 3 saatlik yolculuk.-Burada kurşun madeni bulunur; maden ocaklarında bu madenin ticaretini yapan Kırgızlar çalışmaktadır. Yakınlarda bir Kırgız obası vardır. Yem ve yakacak odun temin edilebilir; su dereden temin edilir. Yol yer yer engebeli olsa da çoğunlukla düzlükte ilerler. “Bulak” Türkçede kaynak, “kurğaşım” ise kurşun anlamına gelmektedir. (72)

3.2.6.8. Şur-bulak Molla Çab (Far. “شوربولاق ملا چب”):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Yakacak odun, yem ve su bol miktarda bulunur. Yol tepelik bir arazide ilerler.

3.2.6.9. Oksalur (Far. “اوق سالور”):

Batı hafifçe kuzey yönünde 7 saatlik yolculuk.-Yakacak odun, yem ve su bol miktarda bulunur; yol tepelik bir arazide ilerlemektedir. Etraf konaklamaya müsaittir. “Ok” kelimesi “salur” ekiyle birleştiği vakit “okçu” anlamı kazanır.

3.2.6.10. Davan-ı Mezar (Far. "دوان مزار"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 2 saatlik yolculuk.-Buraya "Davan-ı Oksalur" da denmektedir. Yol, bu geçidin zirvesine kadar sürekli yükseliştedir; fakat zirvenin çok yüksekte olduğu söylenemez. Bu davanın yani geçidin en tepesinde, Kırgızlara ait bir mezarlık bulunur.

3.2.6.11. Şur-bulak Yasa-kiçik[283] (Far. "شوربولاق یساکچک"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 5 saatlik yolculuk.-Su, yiyecek ve yakacak odun boldur. Bu menzilde, konaklamaya uygun birkaç noktadan geçildi.

3.2.6.12. Yasa-kiçik (Far. "یساکچک"):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Kaşgar Nehri'ne dökülen bir derenin kıyısındadır; bu derede suyun yüksekliği atın üzengilerine kadar ulaşmıştır. Türkçede "yasa" düz, yassı; "kiçik" ise kayık anlamına gelir. (73) Yolu iyidir. Konaklamaya uygun birkaç noktadan geçildi.

3.2.6.13. Serkamuş (Far. "سرقموش"):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Su, yiyecek ve yakacak odun boldur. Sayısız konak yerinden geçilir. Yolu iyidir.

3.2.6.14. Simiz Hatun (Far. "سیمیز خاتون"):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Güzel bir konak yeridir.

3.2.6.15. Yenğin (Far. "ینغین"):

Batı yönünde 9 saatlik yolculuk-Yolun sağ tarafında, yaklaşık 1 mil ötede "Koh-i kaf" adında bir dağ bulunur. (74) Bu menzilde, Kaşgar Nehri sandal ile geçilir. İskelenin yakınında bol miktarda yakacak odun bulunmaktadır. Nehrin

[283] Bu konumun ismi Henderson'a ait çeviri metinde "Shoor-boolak-keechuk" şeklinde gösterilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.46)

kıyısına yakın bir tepede bazı kalıntılar mevcuttur; bunların Efrasiyab'a ait Nakara Hana'nın (75) izleri olduğu söylenmektedir. Bu sebeple buraya "Nakara Çalde" adı verilmiştir. Civarda yakacak odun bol miktarda bulunur fakat yem azdır, ülke arazisi tepeliktir. Yengin'de bir Kırgız oba bulunur, burada su akarsulardan temin edilir, yem boldur. Bu menzilde yol vadilerin üzerinden ilerler.

3.2.6.16. Tokay Başı (Far. "توقای باشی"):

Kuzeybatı yönünde 7 saatlik yolculuk.-Burası, yolun sağ tarafında uzanan bir vadide yer alır; su akarsulardan temin edilir, yem ise kıttır. Söğüt ağacı burada oldukça yaygındır; odunu Vadi'l Tirak'a ihraç edilir. (76) Yolu engebelidir. Bu noktayı geçtikten sonra tipi şiddetini arttırdı.

3.2.6.17. İsimsiz Menzil (Far. "منزل"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 5 saatlik yolculuk.-Burada şiddetli kar fırtınası nedeniyle yürürken yönümüzü kaybettik ve yolu bulamadık. Suyun, yemin ve yakacak odunun olmadığı bir tepenin yamacında konakladık. Yolda karşılaştığımız akarsular donmuş vaziyetteydi. Burada bir Kırgız obası bulunmaktadır.

3.2.6.18. Dihe Davan İkizak[284] (Far. "دیہہ دوان اکیزک"):

Yolun ilk yarısında batıya, ikinci yarısında güneye doğru 4 saatlik yolculuk.-Türkçede "ikizak" kelimesi "ikizler" manasına gelir. (77) Birbirine yakın iki dağ bulunmasından hareketle buraya bu isim verilmiştir. Su, doğal kaynaklardan sağlanır. Yem azdır. Yakacak odun bulunmamaktadır. Bu menzilde yol, dağların arasında uzanır.

3.2.6.19. İsimsiz Menzil (Far. "منزل"):

Kuzeybatı yönünde 8 saatlik yolculuk.-"Davan İkizak" isimli iki dağın arasında kurulmuştur. Su, yem ve yakacak odun bulunmaz; yolu engebelidir. İlerlerken

[284] Henderson bu konumun ismini "Duhnuh-i-Dowan Ikkeezuk" olarak aktarmıştır. (**A.e.**, s.47)

dağlardan birini geçmek zorunda kaldık ve dağ o kadar yüksekti ki bu yaklaşık bir buçuk saatimize mal oldu.

3.2.6.20. Kök-su (Far. "کوکسو"):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Kaşgar Nehri'nin kaynağı olan pınarın adıdır. Yol engebelidir; Davan İkizak'ın diğer dağının üzerinden ilerler. İkinci dağ da ilkiyle eşit yüksekliktedir. Burada Köksu'nun donmuş yüzeyi üstünden geçtik. Nehrin sağ kıyısında İkizak'tan daha yüksek bir başka dağ bulunmaktadır.

3.2.6.21. Darvaza-ı Davan Tizek (Far. "دروازه دوان تیزک"):

Batı hafifçe güney yönünde 3 saatlik yolculuk.-Köksu'nun kıyısındaki dağdan indikten sonra vadi daralmakta ve yüksek dağların arasında uzanmaktadır. Bu vadide bir akarsu bulunur, bu akarsuya birçoğu daha katılır ve en sonunda Andican yakınında Siriderya'ya akar. Yakacak odun ve yem temin edilememektedir. Tüm istikamet boyunca yol engebeli bir arazide ilerler.

3.2.6.22. Daman-ı Davan Tizek (Far. "دامن دوان تیزک"):

Kuzey hafifçe batı yönünde 3 saatlik yolculuk.-Yem ve yakacak odun bulunmamaktadır. Su akarsulardan sağlanır. Yol dağların arasından ilerler. (78)

3.2.6.23. Arçalık (Far. "ارچلک"):

Kuzey hafifçe batı yönünde 10 saatlik yolculuk.-Bir vadi üzerinde yer almaktadır. Yakacak odun bol miktarda bulunur. Arça ağacı fazladır. (79) Davan Tizek'e tırmanmak 2 saat, sonrasında iniş ise 8 saat sürmüştür. Yol, dağdan sonra güney yönünde kıvrılarak buradan 3-4 günlük mesafede olan Sar-i kul'a doğru uzanır. Sıcak mevsimlerde yükselen nehirlerden ötürü Tizek tarafındaki yolu geçmek imkansızdır; bu mevsimde yolcular dağdaki dolambaçlı yollardan ilerlemek zorunda kalırlar. Kancağlık'tan sonra kar fırtınası yaşadık ancak karın asıl şiddetine İkizak Geçidi'nin başlangıcından buraya kadar olan yolculuğumuz esnasında maruz kaldık. Öyle ki karın kalınlığı insan boyuna eşit ve hatta yer yer bunun iki katı uzunluktaydı.

Yolu kafilemize uygun hale getirmeleri için yüz Kırgız görevlendirdik; yol üzerindeki kara bastırarak onu üzerinden geçebileceğimiz sert bir zemin haline getirdiler. Sıcak mevsimde Kırgızlar çadırlarını buraya kurarlar.

3.2.6.24. Yaman Kız (Far. "یمان قز"):

Yolun ilk yarısı kuzeybatı, kalanı batı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Buranın ismi, çadırlarını buraya kuran Kırgız boyundan gelmektedir. İki dağın arasında bulunan bu yerde az miktarda tarım yapılır. Su ve yem temin edilebilir; fakat yakacak odun bulunmaz. Yol, genel olarak bayır aşağı uzanan bir vadi boyunca ilerlemektedir. Su nehirden elde edilir. Vadide ilerlerken yolun yarısında bir Kırgız obasına rastladık.

3.2.6.25. İsimsiz Menzil (Far. "منزل"):

Batı yönünde 5 saatlik yolculuk.-Bir Kırgız obasında konakladık. Su, yem ve yakacak odun bol miktarda bulunuyor. Yol aynı vadide, genel itibarıyla bayır aşağı yönde ilerler.

3.2.6.26. İsimsiz Menzil (Far. "منزل"):

Batı yönünde 2 saatlik yolculuk.-Yakınında bir Kırgız obası bulunur; bunlar tarımla uğraşmaktadırlar. Yolu düzdür. Yakacak odun ve yem bol miktarda bulunur; su bir akarsudan temin edilmektedir.

3.2.6.27. Mezar-ı Ganbaz (Far. "مزار گنبز"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 8 saatlik yolculuk.-Burada, çevresinde Kırgızlara ait mezarların olduğu kubbeli bir türbe bulunmaktadır. Kırgızların Yamansar boyu çadırlarını buraya kurmuştur. Su pınarlardan sağlanır. Yem ve yakacak odun boldur. Yolu engebeli olup çakmak taşları ile doludur. Bu menzilde, çeşitli Kırgız obalarına rastladık.

3.2.6.28. Gülşan (Far. “کلشن”):

Batı yönünde 5 saatlik yolculuk.-Hünnap, nar ve diğer türden meyve ağaçlarıyla kaplı, yüksek bir platodur. Yakacak odun ve yem boldur, su bir akarsudan temin edilir. Arçalık’tan akan dere, buranın biraz ilerisinde bölünür ve bir kolu yolun sol tarafında kalan Sebz Nehri'ne dökülür.

3.2.6.29. Daman Davan Çigirçik (Far. “دامن دوان چوغورچوق”):

Yolun ilk yarısı hafifçe kuzeye, kalanı güneye doğru genel olarak batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Yakınında bir Kırgız obası bulunur. Kuzeye doğru akan bir akarsu vardır. Yakacak odun ve yem zor bulunur. Yol kayalık bir vadinin üzerinden ilerler.

3.2.6.30. Zir-tepe (Far. “ذیرتپہ”):

Batı yönünde 9 saatlik yolculuk.-Konakladığımız bu yerin gerçek ismini öğrenme imkânımız olmadı. Yakınında bir Kırgız obası bulunur. Yem ve yakacak odun tepenin yukarısında kalan yerden temin edilebilir. Çigirçik Geçidinde şiddetli kar yağışına maruz kaldık, geçidin zirvesine ulaşmamız iki buçuk-üç saatimizi aldı ve sonrasında inişe geçtik. Yolculuğun bu kısmında da çok fazla kar yağdı. Biri bana ait olmak üzere kafilemizdeki atlardan birkaçı öldü. (80)

3.2.6.31. Langar (Far. “لنگر”):

Batı yönünde 4 saatlik yolculuk.-Yerleşimin olmadığı bir yerin adıdır. Yakacak ve yem zor bulunur; su ise bir dereden temin edilir. Yol düzlük bir arazi üzerinde uzanır.

3.2.6.32. İsimsiz Menzil (Far. “منزل”):

Batı hafifçe kuzey yönünde 5 saatlik yolculuk.-Konakladığımız bu noktanın ayrı bir ismi bulunmaz; güzel bir yerdir. Yakacak, yem ve su temin edilebilir. Yol düzlük bir arazide ilerler.

3.2.6.33. Madu (Far. "مادو"):

Kuzey taraf ağırlıkta batı yönünde 3 saatlik yolculuk.-Etrafı ağaçlarla çevrili bir su birikintisi bulunur. Yakınında, Kırgızların bir boyu olan Yudaşlara[285] ait bir oba bulunur. Yakacak odun, su ve yem temin edilebilir. Yolda çeşitli Kırgız obalarından geçtik. Etrafı düzlüktür; dağlık bölge bu yerden itibaren sona erer.

3.2.6.34. Oş (Far. "اوش"):

Batı çoğunlukla kuzey yönünde 3 saatlik yolculuk.-Fergana bölgesinin başlangıç noktası olup son derece kalabalık bir yerdir. Yol düzlük bir arazide ilerler. Burada Kırgızlara ait ve Oş'a bağlı çeşitli obalardan geçilir. Kaşgar ortangı ile Kurğaşım arasında yaşayan Kırgızların tamamı Kaşgar'ın tebaasıdır; şehirdeki yakacak odun, kömür vs. ürünlerin ticareti bu kişilerce yürütülür. Bu Kırgızlar, Kaşgar topraklarından ayrılırken Çin pasaportlarını göstermek zorunda değillerdir; diledikleri gibi bölgeden çıkma-bölgeye girme hakkına sahiplerdir ve tamamı Çin'in tebaasıdır. Bununla birlikte, Kurğaşım ve Oş arasında yaşayan boylar ise, Kûkan Hanlığı'na bağlıdır. Çoğu zengindir, çok sayıda at ve koyunları bulunur. Narbuta Biy zamanında, bunlar kervanlara gerçekleştirdikleri soygunlar ile nam salmışlardı. Fakat onun oğlu ve halefi olan Âlim Han, soygunlar karşısında oldukça sert önlemler aldığı için yollar artık son derece güvenlidir.

Oş şehrinin Süleyman'ın başkenti olduğu söylenir. Akarsular sayesinde suyu boldur. Kûkan Hanlığı tarafından şehre atanan valinin ismi Cunay'dır. "Mahdum" olarak da bilinen Kadı Muhammed Yar, aynı zamanda yazarın eski öğrencisidir.

Süleyman'ın veziri Asaf bin Berahya'nın burada bulunan türbesini ziyaret ettim ve ne kadar ihtişamlı olduğunu bizzat gördüm. (81) Süleyman'ın tahtının yeryüzüne indiği söylenen tepede, kubbeli bir yapı inşa edilmiştir. İlkbahar mevsiminde, farklı diyarlardan bir araya gelen onlarca milletten hacı kafileleri, Süleyman'ın tahtını ziyaret ederler. (82) Yeri, Oş şehrinin batısında kalmaktadır. Salı günleri haftalık

[285] Orijinal metinde bu boyun ismi "يُوداش" (Yudaş) şeklinde yazılmış olup Henderson tarafından "Yoowash" şeklinde okunmuştur. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.40a; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.49)

pazar kurulur. İlkbaharda, sivrisinekler burada bir hayli fazla olur. Yaz mevsiminde yerliler yatmak için yüksek yerleri tercih ederler.

Oş'tan kuzeybatı yönüne doğru 2 günlük yolculuk sonunda meyveleriyle nam salmış Nemengan (Far. "نمنگان") kasabasına ulaşılır. Fergana'nın eski başkenti olan Andican da aynı yönde fakat daha ziyade kuzey tarafında kalır; Oş'tan 3 günlük sürecek mesafededir. Babür Şah'ın babası Ömer Şah Mirza burada ikamet etmiştir. Andican, artık orta derecede kalabalık bir kasabadır.

3.2.6.35. Ervane (Far. "اروانہ"):

Batı hafifçe kuzey yönünde 8 saatlik yolculuk.-Bedahşan yerlileri olarak bilinen Gulcaların yaşadığı büyük bir köydür. Köyün yakınında bahçeler vardır. Düz bir zeminde ilerleyen yolun her iki yanı da tepelerle çevrilidir. Yolda çok sayıda Kırgız obasının yanından geçtik; sayısız kısrak sürüsüne rastladık. Oş'tan Fergana'nın diğer kasabalarına doğru giden yol arabalar için uygundur.

3.2.6.36. Ming-Tepe (Far. "منگ تپہ"):

Batı yönünde 3 saatlik yolculuk.-Çevresinde geniş otlaklar olan büyük bir köydür. Türkmenler ve Kıpçak kabilesinin üyeleri bu köyde yaşar, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde de çevredeki yaylalara yerleşirler. Bu kabilelerde yaklaşık on ila on iki bin kadar aile bulunur ve hepsi varlıklıdır. Geneli yoksul, görünüşü sevimsiz ve pek de iyi savaşçı sayılmayan Kırgızların aksine erkekleri yakışıklı, iyi giyimli olup iyi askerlerdir.

3.2.6.37. Lulihane Takarmabaşı (Far. "لولیخا نہ تکر ماباشی"):

Batı yönünde 3 saatlik yolculuk.-Bir köydür. Andican, bu köyün kuzey tarafında 1 günlük mesafededir. Kuzeyinde ayrıca Kuba adında bir yer bulunur. Buradan bir fersah uzaklıkta Kırgız ve Müslüman Kalmuk boylarının kamp yeri bulunmaktadır.

3.2.6.38. Köprök (Far. “قشلاق کوپروک”):

Batı yönünde çoğunlukla kuzey tarafına doğru 5 saatlik yolculuk.-Yolu iyidir. Yolda çeşitli köylerden geçilmiştir. Köprök’ün yakınında, üzerinden köprü ile geçilebilen bir akarsu vardır.

3.2.6.39. Merğan (Far. “مرغان”):

Batı yönünde çoğunlukla kuzey tarafına doğru 6 saatlik yolculuk.-İsmi “Margilan” (Far. “مرغلان”) diye okunur. Fergana bölgesinin büyük bir kasabasıdır. Burada “İskender” adında bir kralın mezarı bulunmaktadır; bu kralın Büyük İskender olduğu söylenir. Güzel bir kasaba olup sakinlerinin mizacı naziktir. Kûkan emîrinin oğlu buranın valisidir. Burada, ipek üretimi oldukça fazladır; Farsçada "kürk" Türkçede “tibet” denilen yün şal da imal edilmektedir. Fakat şalların kalite bakımından Keşmir’dekilere denk olduğu söylenemez. Kasaba, şimdi bir harabeye dönmüş olan balçıktan yapma bir duvarla korunmaktadır. Kasabanın orta yerinde yüksek ve azametli bir minare bulunur.

3.2.6.40. Ak Bik (Far. “قشلاق اق بیک”):

Batı hafifçe kuzey yönünde 5 saatlik yolculuk.-Buraya gelene kadar yol üstünde birçok köy bulunur; fakat biz kırsal tarafta ilerledik.

3.2.6.41. Karahitay (Far. “قرا خطای”):

Batı hafifçe kuzey yönünde 4 saatlik yolculuk.-Müslümanların yaşadığı bir köydür. Kırsal boyunca ilerledik ve sol tarafta sayısız köy gördük. Margilan'dan Kûkan'a giden iki yol bulunmaktadır; bunlardan biri kırsal alandan giderken diğeri kasaba ve köylerin içinden geçer.

3.2.6.42. Kûkan (Far. “قوقان”):

Batı hafifçe kuzey yönünde 8 saatlik yolculuk.-“Hokand” (Far. “خوقند”) şeklinde de yazılan Kûkan büyük bir şehir olup savunma yönünden korumasızdır. Öncesinde bir köyden fazlası değilken Narbuta Biy zamanında şehirleşmiştir. Şehrin

tüm sokaklarında dereler akar. Şu anki emîrinin ismi, Ömer Han'dır. Bir önceki emîr ve Ömer Han'ın ağabeyi olan Âlim Han'ın baskın bir yönetim benimsemesi ve yüklediği ezici vergiler tüm ülke çapında büyük bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Han özellikle de askerlerinin öfkesini üzerine çekmiştir. Günümüzden yani hicri 1228 yılından 2 yıl önce emîrin askerleri onu Taşkent'te terk etmiş, tek başına bırakarak Kûkan'a yönelmiş ve Ömer Han'ı emîr olarak seçmişlerdir. Âlim Han, kısa süre içinde hâkimiyeti yeniden ele geçireceğine inanarak tek başına Kûkan'a ilerlediyse de şehre varamadan öldürülmüştür. O ve kardeşi Ömer Han, Narbuta Biy'in oğullarıdır.

Kûkan emîrinin ordusunda 10.000 süvari bulunur; bunlara askerlik hizmetleri karşılığında toprak ve köyler dağıtılmıştır. Yanlarında taşıdıkları erzaklarının sınırlı olması nedeniyle, savaş alanında 2 aydan fazla bir süre barınmaları mümkün değildir. "Ulus" yani milis kuvvetleri 80.000 kişiden oluşur; ancak devletten herhangi bir ödeme almadıkları için bunlar yılda aşağı yukarı 1 aylık süre görev yaparlar. Kırgız, Türk, Kıpçak, Ming ve Kazak boyları Kûkan'a bağlıdır. Birliklerin çoğu mızrak ve fitilli silah türündeki ateşli silahlarla donatılmıştır. Kasan, Çust ile yukarıda anlatılan Oş ve Nemengan şehirleri Kûkan Hanlığı'na bağlıdır. Aynı zamanda, her biri Nemengan'a 1 günlük mesafede olan Andican, Margilan, Kan-ı Badam, İsfara ve Hocend şehirleri de Kûkan'a tabidir. Çust ve Nemengan hariç sayılan şehirlerin tamamı Siriderya'nın sol kıyısında yer alır. Siriderya'nın diğer isimleri Seyhun[286] ve Oxus'tur. (83) Nehrin sağ kıyısında Andican'ın meyve ağaçlarıyla kaplı yemyeşil tepeleri ve Şâhruhiye, Taşkent, Sayram, Kale-i Türkistan şehirleri yer alır. Eskiden "Şaş" ismini taşıyan Taşkent şehrinin bulunduğu bölge Türkistan ismi ile bilinmektedir. Şehir geniş ovalarla kaplıdır; aşağı tarafında Çirçik Nehri bulunur. Andican tepelerinin kuzeyindeki, Rus toprakları sınırında yer alan geniş alanlarda Kazak ve Karakalpak[287] boyları yaşar. Bu boyların hanları Bulgar şehrinde yaşamaktadır; bugün bu şehir Rusların hâkimiyetinde olup Kazan ismini almıştır. Bu

[286] Orijinal metinde bu isim "صیحون" (Seyhun) şeklinde yazılmış olup Henderson tarafından yapılan çeviride sehven "Jihoon" ismi kullanılmıştır. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.42b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.52.)

[287] Orijinal metinde de bu kısım "Karakalyak" (Far. "قراقلیاق") şeklinde yazılmıştır. (Mir İzzetullah, **a.y**.)

ovaların batısında Karadeniz, doğusunda Çin toprakları vardır. Günümüzde Kazakların öne çıkan bir önderi bulunmamakla birlikte çeşitli küçük töreleri yani önderleri tarafından yönetilmektedirler.

Kûkan'da para Ömer Han adına basılmaktadır; 1 tenge, 16 pula denktir; her birinin ağırlığı yaklaşık 2 maşa eder. (84) Buhara'da kullanılan para birimi olan tila, Kûkan'da 150 tengeye denk kabul edilir. Tenge, gümüşle kaplanmış bir madeni paradır.

Hutbe herhangi bir hükümdarın adına okunmaz. Kûkan ve Buhara görünümde barış içinde olsa da asıl vaziyet farklıdır; Kûkan Hanlığı hiçbir surette Buhara Hanlığı'na tabi olduğunu kabul etmemektedir. Ülkede Türkçe konuşulmaktadır, fakat şehir halkı ile Farsça anlaşmak da mümkündür. Mirza Yusuf Hocendî, emîrin en üst düzey yetkilisi olup başvezir konumundadır; onun altında ise Mirza İsmetullah bulunur. Mirza Yusuf Hocendî ile aramızda güçlü bir dostluk kuruldu. Öyle ki kendisi, şehirdeki medresede baş müderrislik vazifesini üstlenmemizi teklif ederek bizi Kûkan'da uzun süre kalmaya ikna etmek istemiştir.

3.2.7. Kûkan'dan Semerkand'a Giden Güzergâh

3.2.7.1. Beşarık (Far. "بش اریق"):

Batı yönünde hafifçe kuzeye doğru 8 saatlik yolculuk.-Kûkan'ın bir köyüdür. Haftalık pazar pazartesi günleri kurulur. Yolda sayısız köyden geçilmiştir.

3.2.7.2. Şahberdi (Far. "شاه بردی"):

Batı yönünde hafifçe güneye doğru 1 saatlik yolculuk.-Bir köydür. Burada salı günleri pazar kurulmaktadır.

3.2.7.3. Kan-ı Badam (Far. "کان بادام"):

Batı yönünde hafifçe güneye doğru 1 saatlik yolculuk.-Kasabanın kuzeybatısında yükselen bir tepenin eteğine kurulmuş nüfusu kalabalık bir yerdir.

Çevresinde sayısız akarsu bulunur. Eski zamanlarda burada muazzam miktarda badem yetiştirilmekteydi. Yolu iyidir, yol üzerinde sayısız köy geçilir.

3.2.7.4. Mahram (Far. "محرم"):

Batı yönünde hafifçe güneye doğru 4 saatlik yolculuk.-Etrafı balçıktan yapma bir istihkâm duvarı ile çevrili bir köydür. Siriderya'nın sol kıyısında yer alır, nehre 1 ok menzili mesafe uzaklıktadır. Nehir batı yönünde akar.

3.2.7.5. Hocend (Far. "خجند"):

Batı yönünde hafifçe güneye doğru 7 saatlik yolculuk.-Siriderya'nın sol kıyısında, nehre 2-3 ok menzili mesafede yer alan meşhur bir kasabadır; etrafı balçıktan istihkâm duvarı ile çevrilidir. Burada çeşit çeşit lezzetli meyveler yetişmektedir. Yerli halk kültürlü ve naziktir; dilleri Farsçadır, bununla birlikte Türkçeyi de anlayıp konuşabilmektedirler. Buraya gelirken, nehrin sol kıyısında uzanan ana yolu takip ettik.

3.2.7.6. Aktepe (Far. "آق تپہ"):

Güneybatı yönünde 2 saatlik yolculuk.-Balçıktan yapma bir kalenin bulunduğu bir köydür. Kasabadan yaklaşık yarım fersah uzaklıkta, Hocend Nehri üzerindeki köprüden geçtik; bu nehir Siriderya'dan farklı bir nehirdir.

3.2.7.7. Aksu (Far. "آق سو"):

Güneybatı yönünde 3 saatlik yolculuk.-Yakınında akarsu olan bir köydür. Kûkan Hanlığı'nın hâkimiyet alanı burada sonlanır.

3.2.7.8. Korkut (Far. "کورکت"):

Güneybatı yönünde 2 saatlik yolculuk.-Balçıktan kalesi olan bir köydür. Öretepe bölgesinin sınırı buradan başlar.

3.2.7.9. Öretepe (Far. “اورتپہ”):

Batı hafifçe güney yönünde 8 saatlik yolculuk.-İki tepenin arasında kurulu, balçıktan bir istihkâm duvarı ile korunan bir kasabadır. Kasabadaki binalar bu tepelerin zirvesine doğru uzanır. İçinde bulunduğumuz hicri 1228 yılı itibarıyla Hoca Mahmud Han bölgenin 6 yıllık hâkimidir. Hâkim, Semerkand'ın yerlisidir ve soyu Hazreti Hoca Ahrâr’a dayanır. (85) Anne tarafından da Buhara hanı Ebu’l Feyz Han ile bağlantılı olduğu söylenmektedir. Dayısı Hüdayar Biy, Özbeklerin Yüz boyundan gelmekte olup Öretepe’yi bağımsız bir şekilde yönetmiştir. Hüdayar Biy’in ölümü sonrası bu topraklar Buhara Hanlığı’nca ilhak edilmiştir. Ardından Kûkan hanı Âlim Han burayı ele geçirmiş ve şehrin savunması için küçük bir garnizonu burada konuşlandırmıştır. Mahmud Han, burada konuşlanmış askerlerin sayılarının azlığından faydalanarak kasabaya saldırmış ve burayı ele geçirmiştir. Sonrasında, Buhara hanına gönderdiği mektup ile hana bağlılığını alenen bildirmiş ve kendini buranın derebeyi ilan etmiştir. Hüdayar Biy'in yeğeni olması ve Ahrâr'ın soyundan gelmesi, Özbeklerin ona katılmasını sağlamış, böylelikle Buhara hanının da desteğini elde etmiştir. Bu nedenle Âlim Han onun gücünü sarsamamıştır. Hutbe Buhara hanının adına okunmakta ve madeni para Buhara hanı adına basılmaktadır; tüm bunlarla birlikte Hoca Mahmud Han tüm bağımsız hükümdarlık alametlerini taşır. Askerleri Öretepe'de yaşayan Özbek, Yüz ve Kırk boylarındandır. Hoca Mahmud Han’ın, emriyle 15.000-20.000 asker toplayacak güçte olduğu söylenmektedir.

3.2.7.10. Sebat (Far. “سبات”):

Batı hafifçe güney yönünde 5 saatlik yolculuk.-Öretepe toprakları içinde yer alan, balçıktan kaleye sahip büyük bir köydür. Yol Nicanî ve Örekent köylerinden geçmektedir.

3.2.7.11. Yam (Far. “یام”):

Batı hafifçe güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Etrafı balçıktan yapma savunma duvarı ile çevrili büyük bir köydür. Köyde pazar salı günleri kurulmaktadır. Öretepe bölgesi burada sonlanır.

3.2.7.12. Kuduk (Far. “قدق”):

Batı hafifçe güney yönünde 8 saatlik yolculuk.-Mola verdiğimiz yerde bir Özbek obası kuruludur. “Kuduk” Türkçede "kuyu" anlamına gelmektedir ve burada da birkaç kuyu bulunmaktadır. (86)

3.2.7.13. Dizih (Far. “دزخ”):

Batı yönünde 6 saatlik yolculuk.-Buraya “Cizih” de denir. Balçıktan kalesi ve etrafını çevreleyen duvarları sayesinde adeta kasaba görünümüne sahip büyük bir köydür. Hâkim Biy’in kardeşi Abdurresul buranın yöneticisidir. Kûkan’dan Buhara'ya giden tüm mallar için burada bir liste hazırlanır ve mallar Buhara'ya vardığı vakit vergi bu liste üzerinden hesaplanarak tahsil edilir.

3.2.7.14. İlan-öti (Far. “ایلان اوتی”):

Batı yönünde 2 saatlik yolculuk.-Civarında bulunan yılanların fazlalığından ötürü burası kötü bir üne sahiptir. Ziyaretimiz kış mevsiminde gerçekleştiği için çok fazla yılana rastlamadık; fakat sıcak havalarda sayıları çok fazladır. (87) Kasaba bir vadi üzerine kuruludur. Kuzeyde bulunan bir tepenin üzerinde, sağlam bir kayaya oyulmuş bir kitabe bulunmaktadır; üzerinde “978 yılında azametli Sultan Abdullah Han Sahibkıran burada hanların Türkistan, Taşkent ve Deşt-i Kıpçaklılardan oluşan 400.000 kişilik ordusuna karşı savaştı ve onları mağlup etti. Bozgun öyle olağanüstüydü ki, bir ay boyunca nehirden su değil kan aktı.” yazar. (88) Burada bahsedilen nehir, Cizak yönünden gelmekte ve vadi boyunca uzanmaktadır.[288]

3.2.7.15. Yengi Kurgan (Far. “یانگی قوغن”):

Batı hafifçe güney yönünde 4 saatlik yolculuk.-Cizak'a bağlı, Özbeklerin yaşadığı askeri yönden korunaklı bir mevkidir. Köyün yakınında bir akarsu bulunur. Yol düz bir zeminde ilerler, her tarafı uzaklarda yükselen dağlarla çevrilidir.

[288] Buhara hanı II. Abdullah Han tarafından dikilen yazıta ait fotoğraf ekte sunulmuştur. (EK 4, s.237.)

3.2.7.16. Bulak Molla Çap (Far. “بولاق ملا چپ”):

Batı hafifçe güney yönünde 4 saatlik yolculuk.-Burada yalnızca bir su kaynağı bulunur, yerleşim yoktur.

3.2.7.17. Hişk-köprök (Far. “خشک کوپروک”):

Batı hafifçe güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Burada üzerinde köprü olan bir dere bulunur.

3.2.7.18. Karakalpak (Far. “قراقلپاق”):

Batı hafifçe güney yönünde 6 saatlik yolculuk.-Bu köyün ismi, Özbeklerin bir kolu olan ve aynı adı taşıyan bir boydan gelmektedir. Yolda birkaç köyden geçilir.

3.2.7.19. Semerkand (Far. “سمرقند”):

Batı hafifçe güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Bu menzilde, Buhara'ya kadar uzanan Kohuk Nehri geçilir. (89) Bu nehrin bir kolu, Semerkand'a yaklaşık bir buçuk fersah uzaklıkta sayısız bahçenin bulunduğu hoş bir yer olan Dahbed’e (Far. “دهبد”) akmaktadır. Buhara hanı Mîr Haydar'ın oğlu Halife Muhammed Emin burada ikamet eder.

Ünlü bir şehir olan Semerkand'da, büyük hükümdar Emîr Timur diğer ismiyle Timurlenk'in mezarı bulunmaktadır; yüksek bir yapı olan bu türbenin üzeri kubbe ile örtülüdür. Türbenin iç kısmında, hoş görünümlü damarlara sahip ismi bilinmeyen yeşil bir taştan yapılmış bir kitabe mevcuttur. (90) Bu kitabede Timur'un soy ağacı yazılıdır. Türbenin kubbesi eskiden altın ile kaplıydı fakat bu altınlar Şah Murad Biy tarafından kaldırılmıştır. Türbedeki görevliler bize, Hindistan imparatoru Muhammed Şah zamanına kadar maaşlarının Hindistan imparatorları tarafından ödendiğini; ancak Muhammed Şah'ın buna son verdiğini ve kendilerine artık bir ödeme yapılmadığını söylediler. Timur'un şu an Hindistan'da yaşayan torunlarına bu mağduriyetlerini anlatmamızı istediler. Mirza Uluğ Biy tarafından yaptırılan rasathane Şeybânî Han döneminde tamamen yıkıldığı için binadan geriye yalnızca

bir toprak yığını kalmıştır. (91) Hoca Ubeydullah Ahrâr, Ebû Mansûr Mâtürîdî (92), El-Hidâye'nin yazarı (93) gibi önemli meşhur şahısların mezarları bu şehirde bulunmaktadır. Semerkand'ın kalesi ve dış istihkam duvarı balçıktan yapılmıştır. Kalenin içinde oldukça kalabalık bir nüfus yaşamaktadır; aynı zamanda kale duvarlarının dışında da pek çok hane bulunur. Semerkand'ın merkezinde, üzeri kubbe ile örtülü altıgen formda bir yapı bulunur ve bu yapının iki yanında da çarşı kuruludur. Şehirde birçok medrese bulunmaktadır, bunlardan en büyüğü Hanım Medresesi (94) olup günümüzde harap ve bakımsız bir vaziyettedir. Bu kurumlardan birkaç tanesi ise iyi durumdadır; bunların arasında Yalangtuş Bahadır tarafından yaptırılan Şirnâk ve Tillâkârî Medreseleri (95) bulunmaktadır. Şirnâk Medresesi'nin başında bulunan Kadı Mîr Ebu Saîd aynı zamanda Semerkand kadısıdır. Kadı mümtaz bir kişiliğe sahip olmakla birlikte son derece bilgili ve başarılı bir kimsedir. Oğlu Abdulhay ise muhtesablık görevini yürütmektedir; ulaşılabilecek en yüksek makamlardan biri kabul edilen bu makam kamu düzenini denetlemekle vazifelendirilmiştir. (96) Şirnâk Medresesi batıya, Tillâkârî Medresesi ise güneye dönüktür. İlkinin karşısında Mirza Uluğ Biy tarafından yaptırılmış medrese bulunur. (97) Bir zamanlar İranlı şair Câmî burada ders almıştır. (98) Semerkand'ın mevcut valisi Devlet Biy Kuşbegi'dir. Şah Murad Biy'in saltanatından önce şehir tam bir harabeye dönmüş ve çürümeye terk edilmişti. Öyle ki kaplanlar ve kurtlar şehre inmiş; şehrin merkezinde bulunan yukarıda bahsi geçen medreseleri kendilerine mesken tutmuşlardı. Günümüzde mevcut hükümdarın çabaları sayesinde şehir yeniden insanla dolmuştur; şehrin refah seviyesi günden güne artmaktadır. Pazar ve çarşamba günleri olmak üzere, burada haftada iki gün pazar kurulmaktadır; atların fiyatı Buhara'da olduğundan daha ucuzdur. Semerkand'ın sokakları geniştir; birçoğunun içinden su akar ki bu da havayı serin ve hoş kılar. Şehrin yakınlarında birkaç göçebe boy yaşar; bunlardan biri Hıtaylar, diğeri Kıpçaklardır; bu ikisi genellikle Hıtay-Kıpçak şeklinde ortak bir isim ile anılır. Üçüncü boy ise Karakalpaklardır. Bu sayılanların hepsi muhtemelen eski zamanlarda farklı boylar idi; fakat şimdi "Özbekler" olarak tek bir isim altında toplanmışlardır.

Semerkand'da kullanılan ağırlık ölçü birimleri şu şekildedir:

- 5 tila (Far. "طلا") = 1 pazar miskalı (Far. "مثقال بازار") (99)

- 5 pazar miskalı = 1 garibak (Far. “غریبک”) (100)
- 2 garibak = 1 yasirak (Far. “یسیرک”)
- 2 yasirak = 1 yatimak (Far. “یتیمک”)
- 2 yatimak = 1 nim hurud (Far. “نیم خورود”)
- 2 nim hurud = 1 nim çarak/yarım çarak (Far. “نیم چارک”) (101)
- 2 nim çarak = 1 çarak (Far. “چارک”) (102)
- 4 çarak = 1 sir (Far. “سیر”)
- 16 sir = 1 man (Far. “من”)

Standart ağırlıklar iki yıl önce şu anda kullanımda olandan iki kat daha büyüktü.

3.2.8. Semerkand'dan Buhara'ya Giden Güzergâh

3.2.8.1. Ribat Çarhi (Far. “رباط چرخی”):

Batı hafifçe güney yönünde 3 saatlik yolculuk.-Abdullah Han tarafından inşa ettirilen ribatın yani kervansarayın yanında yer alan köyün ismi “Şarkî”dir. Yol üzerinde birkaç köyden geçilir.

3.2.8.2. Dadul (Far. “ددول”):

Batı yönünde hafifçe güneye doğru 2 saatlik yolculuk.-Semerkand'a bağlı bir köydür, altından bir akarsu akar.

3.2.8.3. Nasırabad (Far. “نصیر آباد”):

Batı hafifçe güney yönünde bir saatlik yolculuk.-Bir köy; su akarsudan temin edilmektedir. Yol oldukça engebeli bir araziden ilerler. Bu köyün yanında Kamaruk Köyü vardır.

3.2.8.4. Aşık Ata (Far. “عاشق آتا”):

Batı hafifçe güney yönünde 3 saatlik yolculuk.-Burada, köye de ismini veren bir velinin mezarı bulunmaktadır. Köyün altından bir akarsu akar.

3.2.8.5. Karasu (Far. "قراسو"):

Batı hafifçe güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Bir su pınarı bulunur. Emîr Haydar tarafından yolcuların güvenliğini sağlamak amacıyla buraya bir Özbek obası yerleştirilmiştir. Kerpiçten inşa edilmiş bir cami vardır. Yol düzlük bir arazide ilerler.

3.2.8.6. Katta Kurgan[289] (Far. "کتہ قورغان"):

Batı hafifçe güney yönünde 6 saatlik yolculuk.-Etrafı balçıktan yapma duvarlarla örülü bir köydür. Cumartesi günleri pazar kurulur. Bu yer, Semerkand'a yaklaşık olarak 8 fersah (28 mil) uzaklıktadır. Yol geniş bir ovanın üzerinden geçer.

3.2.8.7. Ribat Abdullah Han (Far. "رباط عبدالله خان"):

Batı hafifçe güney yönünde 8 saatlik yolculuk.-Bu kervansaray bir köyün yakınındadır.

3.2.8.8. Kermina (Far. "کرمینا"):

Batı hafifçe güney yönünde 7 saatlik yolculuk.-Miyankal Bölgesinin merkezinde yer alan, büyük bir yerdir. Haftalık pazar pazartesi günleri kurulur. Yol üzerinde birçok köyden geçilmiştir, güney yönünde suyun hiç bulunmadığı bir çöl vardır.

3.2.8.9. Ham Ribat (Far. "خام رباط"):

Batı hafifçe güney yönünde 3 saatlik yolculuk.-Abdullah Han tarafından inşa edilmiş bir kervansaraydır. Kuzeyinde sayısız köy bulunur, güneyde çöl devam etmektedir.

[289] Henderson tarafından "Kutuh Koorman" şeklinde yazılmıştır. (**A.e**., s.57)

3.2.8.10. Ayrançi[290] (Far. "ایرانچی"):

Batı hafifçe güney yönünde 8 saatlik yolculuk.-Büyük bir köy. Yolun kuzeyinde köyler, güneyinde çöl bulunur.

3.2.8.11. Mezar (Far. "مزار"):

Batı hafifçe güney yönünde 5 saatlik yolculuk.-Buraya verilen "Mezar" ismi, Hazreti Hoca Bahâeddin Nakşibend'in kabrinin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. Kabrin üzerine hiçbir yapı inşa edilmemiştir. (103) Yolda bahçeler ve köyler geçilir. Burada çarşamba günleri; atların, eşeklerin ve her türlü malın satıldığı bir panayır kurulur. Mezarın kuzeybatı tarafında açık bir alan bulunup mescit olarak kullanılmaktadır.

3.2.8.12. Buhara (Far. "بخارا"):

Batı yönünde 2 saatlik yolculuk.-Şehir, kerpiçten inşa edilmiş surlar ile korunmaktadır. Surların arkasında, emîrin ikamet ettiği iç kale bulunur. Şehirde sayısız çarşı ve açık meydan vardır; toprakları da verimlidir, şehirde birçok bahçe bulunur. Buhara'da Persler, Türkler, Rusya'dan Yağay (Far. "یغای") sakinleri, Kabilliler ve Peşaverliler birlikte yaşar. Halk, Mîr Haydar'ın mutedil yönetimi altında halinden memnun ve refah içindedir. Şehirde birkaç medrese bulunur; bu medreseler yüksek miktardaki bağışlarla ayakta durmaktadır. Medreselere katılım oldukça fazladır. Bağışlara ek olarak; toplanan zekâtın belli bir miktarı da emîr tarafından medreselere hibe edilmektedir. Zekâtın hazinede birikmesi gibi bir olasılık söz konusu değildir; tamamı hayır işlerinde kullanılır. Tüm devlet işleri, hiçbir vezir veya benzeri bir görevlinin yardımı olmaksızın emîr tarafından yürütülür. Bununla birlikte, emîrin başkentte bulunmadığı vakitlerde Hâkim Biy yönetimden sorumludur. Emîr, Hâkim Biy'e büyük güven besler. Bu memur, aynı zamanda zekâtın toplanması vazifesini de üstlenmiştir.

[290] Henderson tarafından "Airap Khee" şeklinde yazılan yerin esas ismi "Ayronçi/Ayronçki"dir. (**A.e**., s.57)

Buhara'da haftanın dört günü at panayırı kurulmaktadır. Panayır; pazartesi, perşembe ve cumartesi günleri şehrin içinde, kalenin "Registan" kapısı yakınında kurulur. Sergiler çarşamba günleri ise şehrin dışında; Hoca Bahâeddin Nakşibend'in mezarının yakınında açılır. Pazarda, fiyatı 10 ila 15 tila arasında değişen düşük fiyattaki atlar satılmaktadır; daha değerlilerinin satışı ise simsarlar aracılığıyla gerçekleştirilir. Kısrakları temin etmek güçtür; satıldığında 20 tila kadar getirisi vardır. Genelde üremeleri için zenginler tarafından elde tutulurlar; ancak atların azalması halinde, piyasa değeri oldukça yüksek bir miktara ulaştığında nadiren de olsa satıldıkları görülür. Büyük ve güçlü eşeklerin fiyatı, hızlarına göre 1 ila 20 tila arasında değişmektedir; bu eşekler Hindistan'daki midilliler kadar büyüktür. Katır asla kullanılmaz. En iyi sınıf atların fiyatı 100 ila 150 tila arasında değişir; ancak bu türdeki hayvanların sayısı oldukça azdır, tüm şehirde neredeyse 15-20 civarında bulunur. Eğer yeterli süre tanınırsa, fiyatı 50 ila 60 tila arasında değişen atlardan çok sayıda temin edilebilir. Panayır her kurulduğunda, yaklaşık 50-60 at satışa sunulup bunlardan genellikle 5-10 tanesi satılabilmektedir. Güçlü ve dayanıklı hayvanlar olan Kazak atları, satılmak üzere Miyankal ve Şehr-i Sebz'den Buhara'ya getirilir. Türkmen ırkından olanlar güzel ve hareketlidir, ancak bunların Karabahir (Far. "قرابهير")[291] atlarından daha az dayanıklı oldukları söylenir. Merv çevresinden ve Ceyhan'ın iki yakasındaki ülkelerden getirildikleri için Buhara'da nadir bulunurlar. Kazak atları, küçük ve tıknazlardır; rahvan koşarlar. Sıcak havaya dayanıklı değillerdir; Buhara'nın iklimi serin olsa da sıcaklıklar bu cins hayvanların yaşayabileceği seviyeden uzaktır. Atların sayısı Yarkend ve Kaşgar civarında oldukça fazla iken; Buhara'da pek fazla bulunmazlar. Buhara pazarında bulunmamalarının başlıca nedeni, son birkaç yıldır Kazak ülkesinde görülmekte olan kıtlıktır. Bu kıtlıkta, çok sayıda hayvan yiyeceksiz kaldığı için; bir kısmı ise aralarında baş gösteren hastalıktan ötürü telef olmuştur. Bir şekilde ölümden kurtulanların çoğu da yenmek üzere sahipleri tarafından kesilmiştir. Kazak devesinin iki hörgücü vardır, tüylü bir hayvan olduğu için yüksek ısıya dayanamaz; ancak dağlık ve sulak alanlarda yaşayabilmektedir. Ayrıca tek hörgüçlü deveye kıyasla taşıyabildiği yük miktarı daha azdır.

[291] Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.48a.

Buhara tilası yaklaşık 1 miskal ağırlığında altından bir sikkedir ve 21 tengeye denktir. (104) Tenge, 1 dirm (105) ağrılığında gümüşten bir sikkedir. Tengenin bir yüzünde "Darb-i-Buhara-i Şerif", diğer yüzünde "Emîrü'l-Mü'minîn Mîr Haydar" yazar. Rupi bu şehirde kullanılmaz.

Buhara'ya 20 Rebiülahir 1228, yani 1 Nisan 1813 tarihinde vardık. Burada, Kaşgar'da tanıştığımız Şah Muhammed Biy'in kardeşi olan Taşkentli tüccar Karabaş Biy'in misafiri olduk.

Yılda bir defa olmak üzere, her yıl Buhara'dan Rusya'ya ve Rusya'dan Buhara'ya kervan hareket eder. Bu kervanlarda 4.000-5.000 arasında deve bulunur ve yolculuk 2-3 ay sürer. Buhara'nın Rusya ile olan ticaretinde ithal edilen başlıca mallar demir, bakır, keçe, bakır tel, gümüş tel, altın tel vb. şeklinde sıralanabilir. İhraç edilen ürünler ise "çitilak" adı verilen çiçekli basma kumaş, eğrilmiş iplik, "karakul" denen siyah koyun postu vb. ürünlerdir.

Semerkand kadısından, Fransızlar ile Ruslar arasında bir savaş başladığını öğrendik. Hicri 1227 kışından hemen önce, aralarında gerçekleşen şiddetli çarpışma neticesinde Ruslar ağır kayıplar vermiş; Fransızlar Moskova'yı kuşatmış, şehri ele geçirmiş ve ateşe vermişlerdi. Ardından şiddetli geçen kış mevsiminde baş gösteren erzak kıtlığı nedeniyle Fransızlar şehri boşaltmak zorunda kalmıştı. Fransızlar, içinde bulunduğumuz günlerde düşmanlıklarını yeniden canlandırmayı amaçlamışlardı. Savaşın esas nedeni, Fransızların Rus topraklarının geçip Türkistan tarafından ilerleyerek Hindistan'ı ele geçirme gayeleri idi. Buhara'da, Fransa'nın Türkiye ile ittifak yaptığı, Rusya'nın ele geçirilmesinden sonra tüm Müslüman ülkelerin bu imparatorluğun çatısı altında birleşeceği ve Rus bölgesine ise Fransızların hâkim olacağı söylentisi yayılmıştır. Rusya'dan Türkistan'a doğru ilerleyen bir ordunun izleyeceği güzergâh şu şekilde olacaktır: İlk olarak, deniz yoluyla Hacıtarhan'dan (Astrahan) Mangışlak'a 1 haftalık yolculuk, oradan kara üzerinden Aral yönünde 10 günlük yolculuk, ardından Aral'dan hareket edilerek Ürgenç'e doğru 10 günlük yolculuk yapılır. Ürgenç'ten Buhara'ya ulaşmak için takip edilecek iki ayrı güzergâh bulunmaktadır. Eğer seyahat karadan devam ederse, Buhara'ya 10 günde ulaşılır. Ancak bu yolculuk, Karakol'a deniz yoluyla yani Amuderya üzerinden gidilmesi

halinde 5 gün sürecektir; Karakol ile Buhara birbirine 2 günlük uzaklıktadır. Hacıtarhan'dan Buhara'ya gitmek her halükârda 1 aydan uzun sürer.

"Aral" Türkçede iki tarafında su akmakta olan kara parçası anlamına gelmektedir. (106) Ceyhun'un Tingiz (Far. "تِنْگِز") yani Karadeniz'e aktığı yer bu şekilde adlandırılmıştır; bazıları ise Ceyhun ile Seyhun Nehirlerinin birleştiği nokta için kullanır. Hacıtarhan'dan İran, Dağıstan, Astarabad gibi ülkelere gitmek için uzunluğu 400 kroh ve genişliği 100 kroh uzunlukta olup ucu bucağı görünmeyen Karadeniz'in geçilmesi gerekmektedir. (107) Bu ülke, nüfus açısından muazzam bir kaynağa sahiptir; 300.000-400.000 atlıyı savaş meydanına taşıyabilecek güçtedir. Ancak tek bir hükümdar altında birleşemediği için olası bir Fransız saldırısı karşısında etkili bir direniş gösteremeyeceklerdir. Bütün ülke, birbirinden bağımsız bir dizi hanlık ve prenslik arasında bölünmüştür; bunlar sürekli birbiriyle savaş halindedir. Amuderya'nın sağ kıyısında bulunan Maveraünnehir (Transoxiana) ismini taşıyan bölge birçok hükümdar arasında bölünmüştür. Bunların en güçlüsü, Buhara emîri Mîr Haydar'dır. Ordusu, düzensiz atlılar da dahil olmak üzere 100.000 süvariden oluşmaktadır. Ondan sonra, Kûkan başlığında bahsi geçen Fergana emîri olan Ömer Han gelmektedir. Üçüncü sırada ise, yine daha evvel ismi geçen, Öretepe valisi Mahmud Han vardır. Ondan sonra ise, sözde Buhara Hanına bağlı olan, ancak Mîr Haydar adına hutbe okunmasına veya para basılmasına izin vermeyen Şehr-i Sebz beyi Niyaz Ali Biy gelmektedir; kendi topraklarında "Veliyyü'n-ni'amâ" adı ile anılır, "ihsan sahibi" demektir. Beşinci sırada ise, Hisar hükümdarı Seyyid Biy yer alır; ondan sonra Kabadiyan hükümdarları Murad Ali Big ve Dost Muhammed Big; sonrasında Kurgantepe'nin başında yer alan Allahyar Bik gelmektedir. Kazak, Karakalpak, Kırgız gibi göçebe boylar hiçbirinin üstünlüğünü kabul etmez. Kazakların "töre" adında bir liderleri bulunur, ancak o da gerçek güç sahibi değildir. Yarkend, Aksu, Turfan, Hoten gibi birkaç Müslüman şehir Çin'in hâkimiyeti altındadır; ülkenin bu kısmına "Moğolistan" denmektedir. Amuderya'nın sol kıyısında Harezm toprakları bulunur, başkenti Ürgenç olup bağımsız hükümdarlığın tüm niteliklerini taşıyan Muhammed Rahim Han tarafından yönetilmektedir. Kabil'e bağlı yönetilen Belh şehrine atanan Afgan valinin ismi Necibullah Han'dır. Ancak esas güç, bölgenin tüm yönetimini elinde tutan Mîr Kılıç Ali Han Atalık'a aittir.

Andhoy hükümdarı Yulduz Han, Rahmetullah Han Afşar'ın oğludur. (108) Kunduz ve Şirgan da Türkmen Meymene gibi farklı yöneticilerin altındadır. Merkezi Feyzabad olan Bedahşan, Büyük İskender'in soyundan geldiğine inanılan Emîr Muhammed Şah tarafından yönetilmektedir. Bedahşan yakınlarındaki Şanan da yine ayrı bir hükümdar tarafından yönetilmektedir. Tüm bu hükümdarlar birbirlerine karşı düşmanlık besler; sürekli ihtilaf halindedirler.

Bu ülkenin işgale karşı güçsüz olmasının bir diğer nedeni ise, halkının bir asırdır gerçek bir savaş tecrübesi yaşamamış olmasıdır; tecrübeleri, kendilerinden daha zayıf olanlara karşı yürüttükleri yağma seferleri ile sınırlıdır. Silah olarak genellikle mızrak kullanırlar, sahip oldukları tek ateşli silah ise kullanımı pek de pratik olmayan fitilli tüfeklerdir. Yalnız topçulukta iyilerdir; sırf Buhara kalesinde dahi çok sayıda top yerin altında yatmaktadır. Ancak bununla birlikte, topları sahaya taşıyacak teçhizat, büyükbaş hayvan gücü ve mühimmattan tamamen yoksundurlar.

Buhara ve çevresi, birçok evliyanın ve velinin kabrine ev sahipliği yapmaktadır. Bunların arasında Seyyid Emîr Külâl (109) ve Hoca Bahâeddin Nakşibend de bulunur. Hoca Bahaâeddin Nakşibend'in mezarı, Mezar Kapısı tarafında doğru şehre 4-5 mil uzaklıktadır. İmam Ahmed Ebû Hafs el-Kebîr'in (110) mezarı, şehrin dışındaki bir düzlükte, sonrasında kendi adı ile anılacak olan İmam Kapısının yakınındadır. Şehrin içinde, Şerh-i Vakıa ve el-İmlâ'nın yazarı İmam Ahmed Gazzâlî'nin mezarı bulunur. (111) Cephanelik Kapısının yakınında Baba-i Paraduz'un (Far. "بابا ی پاره دوز") türbesi bulunmaktadır. (112) Ayrıca Şah Murad Biy'in de kabri buradadır; bu mezarın bir tozunun dahi yaraları iyileştirdiği söylenir. Bu kabir, düz bir mezar taşından ibaret olup üzerine herhangi bir yapı inşa edilmemiştir. Buhara'dan 1,5 günlük mesafe uzaklıkta, Abdülhâlik Gucdüvânî'nin (113) mezarı bulunur. Gicdivân (Far. "غژدوان") bugün, Buhara topraklarının bölündüğü yedi bölgeden birinin ismidir. Kalan altısının ismi ise şöyledir: Vabkend, Ramitan, Zandani ve Vardenzi. (114)

Buhara şehrinin on bir kapısı vardır ve isimleri doğudan batıya doğru şu şekildedir (115):

- Mezar Kapısı (Far. "دروزه مزار"): Doğu tarafındadır. Bu kapı Hoca Bahâeddin Nakşibend'in mezarına çıkmaktadır.
- Semerkand Kapısı (Far. "دروزه سمرقند")
- İmam Kapısı (Far. "دروزه امام"): Batıya bakmaktadır. Hemen dışında Ebû Hafs el-Kebîr'in mezarı yer alır.
- Oğlak Kapısı (Far. "دروزه اوغلاك")
- Talipğaç Kapısı (Far. "دروزه تال پغاچ"): Genellikle "Telpaç" (Far. "تلپاچ") olarak bilinir.
- Sirkaran Kapısı (Far. "دروزه سیرکران")
- Karakol Kapısı (Far. "دروزه قراکول")
- Şeyh Celal Kapısı (Far. "دروزه شیخ جلال")
- Namazgâh Kapısı (Far. "دروزه نمازگاه")
- Sallahane (Cephanelik) Kapısı (Far. "دروزه سلله خانه")
- Kabalyiğaç Kapı (Far. "دروزه قبل یغاج")

Şehri çevreleyen surlar İmam Kapısının yanında yükselen iç kalenin kendisi gibi, kerpiçten yapılmıştır. İç kalenin içinde birkaç kâgir bina bulunmaktadır. Kalenin içinde, yaklaşık 16 tane büyük top ve 5 tane de sökülmüş havan topu yerleştirilmiştir. Kale kapısının hemen dışında, oldukça büyük ölçülerle inşa edilmiş bir cami bulunur; emîr burada "baş imam" sıfatıyla cuma namazını kıldırır ve hutbeyi okur. Her gün öğleden önce, bu caminin önüne pazar kurulur; bu pazar "Pazar-ı Registan" ismiyle bilinir. Meydanda bir darağacı kuruludur; kadı tarafından ölüm cezasına çarptırılan katiller, kervan soyguncuları ve üç kez hüküm giyen hırsızlar emîr tarafından verilen idam kararıyla burada öldürülür. Şehrin merkez noktasında kapalı bir "çarşı" yani panayır alanı bulunmaktadır; her sabah buraya pazar kurulur. "Pazar-ı Çarşı" adındaki bu büyük yapının üzeri kubbe ile örtülüdür ve dört kapısı bulunmaktadır. Kapılardan biri, önündeki boşluk kitapçılar tarafından işgal edildiği için daima kapalıdır. Şehirde, sakinlerinin çokça uğradığı birkaç hamam vardır.

Buhara'da iki cins at kullanılır: Karabahir (namıdiğer Özbek) ve Türkmen atı. İlki orta boylu ve sağlam yapıdadır. Fiyatı 7 ila 20 tila arasında değişir; hatta bazen

40 tilayı bulur. İri ve güzel bir cins olan Türkmen atlarının fiyatı ise 20 ila 100 tila arasında değişir. Özbek atlarının fiyatı Belh ve Hulm'da Buhara'da olduğundan daha ucuzdur; Türkmen cinsi atları ise Buhara'da, diğer yerlere kıyasla daha ucuzdur.

Buhara'da yaklaşık 80 adet medrese bulunur. Bu medreselerin oda sayısı 40 ila 200 arasında değişir; bazılarının oda sayısı 300'ü dahi bulmaktadır. Örneğin; Mezar Kapısı'nın yanındaki Kukeldaş Medresesi'nde (116) yaklaşık 300 oda bulunur. Her medreseye bir yönetici atanmıştır. Medrese içinde her bir odaya iki öğrenci düşer. Medreseler, miktarı yıllık 300 ila 5.000 rupi arasında değişen bağışlar ile desteklenmektedir. Gelir kaynağı genellikle, şehrin dışında yer alan araziler ile şehrin içinde yer alan evlerdir. Emîr tarafından medreselere, bu gelire ek olarak, toplanan zekâttan belli bir hibe tesis edilir ve ayrıca bazı seçkin hocalara aylık 6 ila 15 tila arası bir ödenek sağlanır.

Buhara'nın kuzeydoğu tarafında 12 kroh ötesinde Semerkand tepelerini terk eden Kohuk Nehri, şehri geçerek batıya doğru, hafifçe kuzey yönünde ilerlemektedir. Kanallar vasıtasıyla Buhara'da birçok köy ve bahçe, bu nehirden gelen su ile sulanır. İki haftada bir, şehrin tüm sarnıçları ve su depoları bu nehirden doldurulur. Şehrin içinde veya çevresinde kuyu bulunmadığı için, halk su temini noktasında bu nehre bağımlıdır. Bu su yağışlı mevsimlerde, gine kurdu hastalığına neden olmaktadır. Bu hastalık kişilerin genelde diz ve baldırlarında görülür.

Buhara'ya kar oldukça az yağar, iklimi kuru ve soğuktur, sıcak rüzgarlar eser. Kış mevsimi 8 ay sürmektedir; ilkbahar ve yaz mevsimleri içinse geriye yalnızca 4 ay kalır. Buhara'da evler, Peşaver'deki evler gibi, kerpiçten yapılmıştır; çoğu iki-üç katlıdır. Duvarları incedir, genellikle zemine çakılan ahşap direklerle desteklenir. Çoğu çarşının üstü kapalıdır. Âlim Han'ın[292] inşa ettirdikleri gibi şehirde tüccarların konaklaması için 5-6 büyük kervansaray bulunmaktadır. Bunların çoğu Hindular ve Şikarpurlu tüccarlar tarafından kullanılmaktadır. Odaların kullanımı karşılığında aylık 1 tila ve buna ek olarak emîre verilmek üzere cüzi bir miktarda ödemede bulunurlar. Bu tacirler genellikle çivit otu ticareti yapmaktadır. Bu yapılardan bir

[292] Bu kısım orijinal metinde "عالم خان کاو" ve Henderson tarafından yapılan çeviride "Alim Khan Kao" şeklinde yazılmıştır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s. 63; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.53a)

diğeri “Tambaki (Tütün) Kervansarayı”dır. (117) Üçüncüsü ise, Nogaylara ev sahipliği yapmasından ötürü “Nogay Kervansarayı” ismi ile anılmaktadır. “Nogay” esasında Rusya topraklarında yaşayan bir halkın ismidir. Bunların bir kısmı Buhara’nın yerlisi konumuna gelmiştir. Şehirde parfüm ve ilaç satan yaklaşık 50 aktar dükkânı bulunmaktadır; ancak gerçek hekim hiç yoktur. Tıp alanında çalışanların tamamı, tedavi ilminden bihaberdir. Çoğu dışarıdan, Peşaver, Kabil gibi yerlerden gelmiştir ve kârlı tedavi yöntemleri sayesinde kendilerini güvence altına almayı başarmışlardır. Gine kurdu hastalığı Buhara’da oldukça yaygındır; öyle ki yerliler arasında bu hastalığa hiç yakalanmamış birini bulmak oldukça güçtür. Buhara’da bu hastalık için uygulanan tedavi yöntemi oldukça başarılıdır. Bu tedavide, deri üzerine belirli aralıklarla kesik atılır; kurt, başına yakın bir noktadan başlayarak kuyruğuna kadar bu kesiklerden çekilir yavaşça dışarı çıkarılır. Diğer yaygın hastalıklar yüksek ateş, cüzzam ve bağırsak rahatsızlıklarıdır. Tedaviden evvel, genellikle hekim ile hasta arasında bir antlaşma kurulur. Buna göre, hastanın ölmesi halinde akrabaları kan parası talebinde bulunabileceklerdir. Eğer emîr tarafından yürütülecek soruşturma neticesinde hekimin kusurlu olduğu ispatlanır ise hekim hasta yakınlarına bu kan parasını öder. Bu tür davalarda iddianın ispatı bir hayli güçtür, bu nedenle nadiren başvurulur; başvurulduğunda da sonucu yine nadiren tatmin edici olur. Dolayısıyla hekimlik oldukça kârlı bir meslektir.

Buhara emîrinin etrafında yaklaşık 300 kadar soylu bulunur; bunlardan en yüksek rütbeli olan Receb Biy’dir. Bu soylular, “biy” ve “mirza” olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar; rütbe olarak ilki diğerinden daha üstündür. Örneğin emîrin baş veziri “Hâkim Biy” unvanını taşımaktadır. Hatta öyle ki, vaktiyle bugünkü emîrin babası dahi bu unvanla anılmıştır. Saray içinde saygın konuma sahip kimselerin söylediğine göre, emîrin daimî ordusu 80.000 atlıdan oluşmaktadır; bununla birlikte tutulan bir raporda bu sayı 100.000'in üstünde gösterilmiştir. Hangisinin doğru olduğunu ancak Allah bilir. Askeri birliklerin ödemesi nakden yapılmaktadır. Semerkand’da yaklaşık 10.000 askerden oluşan bir garnizon kuruludur; Merv-i Şahican’da da durum böyledir; ordunun geri kalanı ise Buhara ve ülkenin diğer bölgelerinde konuşlandırılmıştır. Emîr, her askerin ve her atın izahlı bir şekilde listesini tutmakta ve yoklama kayıtlarını bizzat incelemektedir.

Buhara’nın toplam üç gelir kaynağı bulunmaktadır: Toprak, toplanan zekât ve gayrimüslimlerden alınan cizye. Topraklar, Büyük Timur'un (Timurlenk) uyguladığı iskâna göre değerlendirilmekte ve ödeme ayni olarak yapılmaktadır. Çiftçiden alınan ürünün miktarı, ülkenin farklı bölgelerinde onda bir ile dörtte bir oranları arasında değişir. Bu şekilde elde edilen gelirin onda biri hayır işlerine ve eğitime ayrılmıştır. Zekât, İslam hukukuna göre mülk sahiplerinden, mallarının kırkta biri oranında alınan verginin adıdır. Tüccarlardan tahsil edilecek verginin miktarı; 1 yıllık süre genelinde ellerine geçen tüm mallara göre değil yalnızca 1 yıl boyunca elinde tuttukları malların değerine göre hesaplanır. Cizye, gayrimüslim kimselerden alınan baş vergisidir; her yetişkinden ayda 1 ila 4 tenge arasında bir meblağ ödemesi istenir. Buhara'da, hatırı sayılır sayıda Şikarpurlu Hindu yaşamaktadır, buraya ticari amaçlarla gelir, 1-2 yıl kalır ve ardından kendi ülkelerine geri dönerler; şehre asla kalıcı olarak yerleşmezler. Sayısı bini aşan Musevi aileleri, Sallahane Kapısı yakınındaki bir mahalleyi mesken edinmişlerdir; öncelikli olarak ipek dokumacılığı, boyacılık, kasaplık ve küçük çapta tüccarlık ile meşguldürler. Topraktan elde edilen gelir ve toplanan zekâtın onda biri hayır işleri için ayrıldıktan sonra geri kalan miktarın tamamı ile ordunun masrafları karşılanmakta ve bilginlere ödenek sağlanmaktadır. Emîrin tüm kişisel harcamaları ise cizye vergisinden karşılanır.

Hükümdar Mîr Haydar, aşağı yukarı 35 yaşında, uzun boylu ve yapılı birisidir. Esasında açık ve kanlı canlı bir ten rengine sahipken; adaletin tesisi için aralıksız çalışması, gece ibadetleri ve sık sık oruç tutması onu solgun ve bitkin bir hale getirmiştir. Söylendiğine göre bütün yılı bir gün aralıklı olmak üzere oruç tutarak geçirmektedir. Günlük kıyafeti, uzun ve dökümlü bir elbisedir, beline bağladığı kuşakta hançer taşır. Kül rengi bir kıyafet giyer, başına Özbek başlığı takar ve başlığın etrafını Arap tarzında bir sarık ile çevreler; ayağına ise burada “masihi” (118) ismi verilen ince çoraptan giyer. Emîr, gece yarısı kalkmayı adet edinmiştir; “teheccüd” yani gece namazı kıldıktan sonra sabaha kadar tilavet ile meşgul olur. Sabah namazından sonra, 40-50 talebeden oluşan sınıflarda tefsir ve hadis kitaplarından dersler verir. Ardından saray mensupları huzurunda bulunan yeşil kadife tahtında yerini alır. Salonda bulunan soyluların ve saray mensuplarının kendilerini tanıtmalarına izin verilir. Emîri, İslami kaideye göre teker teker “Es-

selamu aleyküm.” diyerek uzaktan selamlar ve yerlerine geçerler. Adli işlerle meşgul olan emîrin tüm bu selamlara karşılık vermesi olanaksızdır; görevi yalnız verilen bu selamları yanıtlamak olan bir memur bulunur. Emîrin sağ tarafına, başta seyitler ve devamında bilgin kimseler oturur; sol tarafında ise rütbelerine göre dizilmiş soylular vardır. Baş vezir Hâkim Biy ön tarafta bulunur ve ayakta durur. Onun peşinde sıralanan memurlar da emîrin huzurunda oturmazlar. Saray mensuplarının tamamı tek tip giyinir; bununla birlikte emîre sunulan kimseler Özbek kıyafeti giymek zorundadırlar. Bu ziyaretçiler, “odacı” (Far. “اودجی”) yani çomakdar tarafından kabul odasına getirilir. (119) Arada uzun bir mesafe olsa dahi emîrin tam karşısında yerlerini alırlar ve “Es-selamu aleyküm.” diyerek bu noktadan emîri selamlarlar. Ziyaretçinin iki yanında bulunan alan iki görevli, emîrden gelen işaret üzerine onu emîrin yanına götürürler. Ziyaretçi emîrin elini öptükten sonra bir koltuğa götürülür, öncelikle bir hayır duasında bulunur ve ardından geliş amacı olan meseleyi açıklar. Ziyaretçi, eğer herhangi bir devlet tarafından görevlendirilmiş bir elçi ise, görevini tamamlaması ve şehirden ayrılmasına kadar destek amaçlı olarak belirli bir miktarda günlük ödenek alır. Pirzâde adı verilen ünlü din adamlarına yaklaşık 300 tenge ödeme yapılır. Emîr kendisine verilen armağanları, özellikle sikke veya ender bulunan faydalı herhangi bir şey ise, büyük bir sevinçle karşılar. Saray mensuplarının girişinden sonra, çomakdar arzuhâl sahiplerinin emîr ile görüşmek üzere beklediğini bildirir. Bunlar, emîrden gelecek işaret sonrası içeri alınır ve doğrudan tahtın karşısındaki yerlere oturtulurlar. Her biri, talebini emîre sunar; emîr de bazı ciltleri her zaman yanında bulunan fıkıh kitaplarındaki hükümlere göre uyuşmazlığı karara bağlar. Öğle vaktine doğru, en bilgili müderrisler ve hekimler emîrin huzuruna getirilir ve çeşitli bilimsel konularda tartışmalara başlanır. Bu tartışmaları emîr dinleyici olarak ilgiyle takip eder; genellikle tartışmalara kendisi de katılır. Vakit geldiğinde, imam olarak öğle namazını kıldırır, namazdan sonra ikindiye kadar geçen vaktin tamamında saray mensupları ve arzuhâl sahiplerini dinleyerek devlet işleriyle ve hukuki uyuşmazlıklarla meşgul olur. Emîr ikindi namazını da kıldırdıktan sonra, gün batımına kadar dinî kıraatlerini sürdürür. Akşam vakti orucunu açtıktan sonra namazını kılar, peşinden yemeğini yer. Hava karardıktan bir saat sonra tekrardan ibadetlerine döner ve dinlenmeye çekilmeden evvel yaklaşık iki saatini hareminde geçirir. Arz edilen bütün davalar, emîr tarafından genellikle aynı gün içinde karara

bağlanır. Herhangi bir gecikme olması halinde geri kalan davalar kadıya teslim edilir. Kadı, bu davaları geniş hukukî bilgisiyle karara bağlar. Emîrin hoşnutsuzluğuna sebep olmamak ve insanların kendisine olan güvenini sarsmamak için, karar verirken oldukça hakkaniyetli davranmaktadır. Emîr, kadının verdiği kararları temyiz edebilir; bu durumda kadının adaletsiz davrandığı kanıtlanırsa görevden alınarak cezalandırılır.

Emîr, salı gecelerini annesinin dairesinde geçirir. Ertesi sabah yaya olarak Hoca Bahaâeddin Nakşibend'in mezarını ziyaret eder, burada dua edip bir miktar sadaka verdikten sonra at sırtında Buhara'ya döner. Şehirde gerçekleşen tüm vefatları emîre bildirmek üzere bir memur görevlendirilmiştir. Haşmetli emîr, derhal olay yerine gider ve "imam" yani önder olarak cenaze namazını kıldırır.

Cariyelerin yanı sıra, emîrin nikahlı dört eşi bulunur. En büyük oğlu Töre Can 16 yaşındadır. "Töre" lakabı prens yani emîrin oğlu anlamına gelir. Emîrin iki erkek kardeşi vardır; bunlardan ilki, annesi bir Kalmuk olan Nasıreddin Han'dır, Meşhed'de ikamet etmektedir ve şehrin valisinden aylık 30 tümen yani 240 rupi miktarında bir ödenek almaktadır. Diğer kardeşiyse, annesi Hoca Ahrâr ailesinden olan Muhammed Hüseyin Han'dır; o da Şehr-i Sebz'de, şehrin valisi Niyaz Ali Biy ile birlikte ikamet etmektedir ve kendisine emîrden sabit bir ödenek verilir.

Herat hükümdarı Hacı Firûziddin, 1227 yılında (M. 1812) emîre iki elçi göndermiştir. Bu elçilerden birinin Molla Abdülhak olduğu kesin olarak bilinmektedir, diğeri de Dürrânî kabilesinden bir kimsedir. Elçiler, hediye olarak gönderilen 40 adet şal ve efendilerinden gelen mektubu emîre teslim etmişlerdir. Kralları, Persler ile savaşmak üzere askeri yardım talep etmiştir. Emîr, bu elçileri aynı yılın kasım ayında Hacı Firûziddin'e hediye ettiği 9 adet at ile birlikte geri göndermiş; Merv eyaletinin durumunu iyileştirmek üzere gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra istenen yardımı sağlayacağına ilişkin güvence vermiştir.

Mîr Haydar doğuştan bir seyit olup; aynı zamanda günlük hayatında da inancının gereklerini titizlikle uygulayan takva sahibi bir Müslümandır. İlahiyat ve fıkıh konularında derin bilgiye sahiptir ve üstelik hafızdır, yani Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezbere bilir. Babadan miras kalan konumdan ziyade dinî gayeleri onun

üzerinde daha büyük etki sağlamıştır. Bu nedenle sikkelerin üstündeki yazıdan "padişah" kelimesini çıkarmıştır. Sikkelerin bir yüzünde yalnızca "Emîrü'l-Mü'minîn Mîr Haydar" ve arka yüzünde "Darb-i Buhara-i Şerif" yazmaktadır.[293]

Cuma günleri emîr, kalenin yakınında yer alan, şehrin ulu camiinde cuma namazını kıldırır ve hutbeyi okur, yani vaaz eder. Namazdan sonra, emîrin tüm askerleri ve hizmetkarları silahlanmış bir şekilde camiden kaleye doğru uzanan yolun her iki yanında sıralanır. Emîr, çomakdarların arkasında yürüyerek dizilenlerin arasından kaleye doğru ilerler ve tahtındaki yerini alır. Akabinde, şehrin ve çevre vilayetlerin başlıca sakinleri emîre tanıtılır, sırayla emîrin önüne geçer ve huzuruna vararak ona saygılarını sunarlar.

Türkistan'da her sınıftan insan, kemerine taktığı bir ve hatta bazıları iki hançer ile dolaşır, ayrıca her zaman yanlarında çelik ve çakmaktaşı bulundururlar.

Askeri sınıf, Yarkend biçiminde kesilmiş ve genelde koyu renkli kıyafetler giyerler. Bunlar ya nakışlı kumaştan ya da "adras" adı verilen Buhara'da dokunan pamuk ve ipek karışımı kumaştan dikilir. (120) Bellerine şal dolarlar. Seyitler ve bilgin kimseler, genellikle "nakrakub" kumaşından yapılan bol ve dökümlü kıyafetler giyerler. Bu kumaş, Benâres'te üretilir, çizgilidir ve ipek ile pamuk karışımıdır. (121) Üst sınıflar, büyük sarıklar takar; ayaklarına "masihi" adında çorapları ile ayakkabılarını giyerler. Yalnızca alt tabakadan insanlar sadece ayakkabı giymektedir. Kadınlar, boyundan aşağısını açık bırakan, kenarında siyah şeritle çevrelenmiş bir iç gömlek ve bunun üzerine "ferace" adı verilen bol bir giysi giyerler. Ayaklarında çorap ve de kumaş veya deriden imal edilmiş güzel işlemeli çizmeler vardır. Saçları iki örgü halinde arkadan sarkar, ipek bir eşarp başlığı tamamlar. Yürüyerek veya at sırtında şehri gezdiklerinde, yüzlerini gizlemek için büyük bir örtü ile örtünürler.

Geceleyin, muhafızlar şehrin tüm mahallelerinde devriye gezerler. Devriyeye başlamadan önce bunu insanlara duyurmak için davul çalarlar. Davul çalındıktan sonra sokakta herhangi biriyle karşılaşırlarsa bu kişi yakalanır ve emîrin huzuruna

[293] Mîr Haydar adına darp edilen altın tilaya ait görsel ekte sunulmuştur. (EK 5, s.238.)

çıkarılmak üzere sabaha kadar gözaltında tutulurlar. Hırsızlar ve hırsızlık zanlıları derhal cezalandırılır.

Buhara'da ve hatta tüm Turan'da insanlar kahvaltıda demlenmiş çaya batırılmış ekmek tüketirler, bu karışıma süt ve tuz da eklenir. Akşam yemeğinde ise ya pilav ya et suyuyla ekmek ya da arpa, bakliyat, pirinç ve diğer tahıllardan yapılmış bir tür lapa yerler. Bu yemeğin sonunda ise demli bir çay ile kendilerini şımartırlar. Ekmeklerini genellikle pazardan alırlar; pazarda her vakit ekmek bulmak mümkündür ve bunlar lezzetleri ile nam salmışlardır. Evinde fırın olanlar ise haftada bir veya birkaç kez ekmeklerini evde pişirirler; tava ekmeği burada hiç bilinmemektedir.

Buhara'da yetişen meyvelerin başında "hurbuza" (Far. "خوربوزه") olarak adlandırılan misk kavunu gelmektedir; bir adedinin ağırlığı 20 poundu bulmaktadır. (122) Yılın 7-8 ayı boyunca yetiştirilir; bununla birlikte uzun süre tutulduktan sonra, özellikle soğuk havalarda lezzetlerini kaybederler. Üzüm ve karpuz da çok lezzetlidir. Elma, nar, fıstık gibi diğer çeşitler de bol miktarda bulunur.

Her yılın kasım ayı civarında, tüccar kafileleri malları ile birlikte Buhara'ya varır. Bunlar genellikle, Buhara'nın uzak bölgelerinden ve çevre ülkelerden gelen Özbekler ile Rusya'nın eskiden "Bulgar" ismini taşıyan "Kazan" şehrinden gelen Nogay tacirlerden oluşur. Rusya'dan başlıca bakır, pirinç alaşım, demir, çelik, her türlü tel, cıva, mercan, kırmız, kelle şekeri, beyaz ve mavi kâğıt, yağı sıkmada kullanılan demir kaplar ile "Özbek" (Far. "اوزبک") ve "felul" (Far. "فلول")[294] olarak bilinen türlerde kumaşlar ithal edilmektedir. Bu tüccarların dönüşte Rusya'ya taşıdıkları ürünler ise beyaz pamuklu kumaş, iplik, basma, şal ve siyah koyun postu şeklinde sıralanabilir. Kafileler ocak ayında Rusya'ya doğru yola çıkar.

Rusya toprakları Buhara'nın kuzeybatısında, 2 aylık bir yolculuk mesafesindedir. Bu yolculuğu yapacak yolcular, Hocend Nehri olarak da bilinen Siriderya'yı yani Seyhun'u geçmek zorundadır. Bu nehir, kış aylarında tamamen

[294] Henderson tarafından yapılan tercümede bu kumaşların isimleri "Oormuk" ve "Filwil" şeklinde gösterilmiş olup çevirimizde Farsça orijinal metin esas alınmıştır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.68; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.60a)

donar; öyle ki tekneye gerek duymadan dahi geçilebilir. Nehrin kaynağının yakınlarında, Rusya toprakları içinde, Kazak kabilelerinin ülkesi başlar. Burası, bir kum çölünden ibarettir; hiçbir ekin yetişmez, insanlar hayvansal gıda ile beslenmeye mecburdur. Doğal ölüm ile ölmüş bir hayvanın etini yemekte bir sakınca görmezler. Onu da az tuz ile pişirip başka bir katığa ihtiyaç duymadan; koyun, keçi, at veya deve eti kadar keyifle tüketirler. Çoğunlukla küçük tüccarlardır; bununla birlikte büyük ticaret kafilelerinde taşıyıcı olarak da çalıştırılırlar. Tamamı kürkten yapılmış elbiseler giyerler; başlarına da genellikle kırmızı kumaşla kaplanmış uzun bir kürk başlık takarlar. Önderleri, görüşmek üzere Buhara emîrinin huzuruna kabul edildiğinde muhakkak bir at veya deve armağan eder.

Buhara'dan Kabil'e ihraç edilen mallar şu şekilde sıralanabilir: At, özellikle kicri türü atlar (Far. "قجری"), bakır; adras, alaça (müslin) (123) ve nakrakub türü kumaşlardan elbiseler; tel, turkuaz taşı, mercan, ipek, çay, Çin porseleni ve ipek eşarp. Peşaver, Kabil ve Şikarpur'dan Buhara'ya ithal edilen ürünler ise yünlü kumaş, sarık, beyaz pamuk kumaş, basma, melas, şeker, zerdeçal, biber ile İslami fıkıh kitapları ve dinî kitaplardır.

Özbek ve Tacik tüccarlar Buhara'dan Yarkend'e mercan, turkuaz taşı, siyah kuzu postu ve tilki postu taşırlar. Turkuazlar, ilk menzilde Bedahşan'dan getirilir. Buhara'da kullanılan işlemeli yün kuşaklar, Herat ve Meşhed'den gelmektedir.

Buhara'da paralar için değiş-tokuş işleminin tamamı Şikarpurlu Hindu tüccarlar tarafından yürütülür. Bu tüccarlar, zaman zaman kendi kuruluşları veya yerli tanıdıkları ile işlem yapmaya teşvik ederler. Eğer anlaşma sağlanırsa %20 ila %25 arasında komisyon alırlar. Rupiler burada ağır değer kaybına uğrar. Hindistan'dan gelen bir yolcu, buraya gelmeden önce rupileri karşılığında Kabil'den altın tila alarak kaybını hafifletebilir. Altın ve gümüşün Buhara'da bir hayli ucuz olmasından dolayı, Hintli tüccarlar mallarının satışından elde ettikleri gelirin büyük bir kısmını madeni para olarak almaktadır.

Buhara'daki mevcut fiyat listesi aşağıda gösterilmiştir:

- 1 maund buğday = 15 tenge

- 1 maund un = 18 tenge
- 1 maund arpa = 14 tenge
- 1 maund süpürge darısı = 12 tenge
- 1 maund sofralık pirinç = 3 tila 14 tenge
- 1 çarak et = 1 tenge
- 1 çarak dumba eti (bir tür iri kuyruklu koyun) = 2 tenge
- 1 çarak sade yağ = 4 tenge
- 1 harvar odun = 1 tenge
- Günlük ot = Yarım tenge

Bakır ve diğer değerli nesneler aşağıda gösterilen ağırlıklara göre işlem görür:

- 10 miskal taşı veya 53,5 altın miskal = 1 nim nimçe (Far. "نم نمچه")
- 2 nim nimçe = 1 nimçe (Far. "نمچه")
- 4 nimçe = 1 çarak
- 2 çarak = 1 nim sir
- 2 nim sir = 1 sir
- 16,5 sir = 1 man

Yani; 1 man, 27.392 altın miskal eder; ağırlık olarak 10.957 rupiye veya 3 Şahcihan maundu ile 17 sir'e eşittir. 1 Şahcihan siri ise, 80 Delhi rupisi ile eşit ağırlıktadır.

"Emîrü'l-Mü'minîn" lakabını kullanan Buhara emîri Mîr Haydar, Özbek boylarından Mangıt kabilesinin velinimeti Şah Murad Biy'in oğludur. Üyesi bulunduğu hanedanın mevcut konumu, büyükbabası Hüdayar Han zamanından kalmadır. Hüdayar Han oldukça saygın bir makam olan "atalık" unvanını kullanmıştır. "Atalık" kelimesi, Türkçede "baba" anlamına gelen "ata" kelimesi ile bağlantıyı ifade eden "-lık" ekinin birleşiminden meydana gelmiştir. Bu

adlandırmadan, hükümdarın tebaasına karşı "babalık" vazifesinde olduğu anlamı çıkarılabilir.[295]

Buhara'yı Nâdir Şah ile birlikte terk eden Rahîm Han, hamisinin ölümü üzerine, sahte bir emirname ile şehre geri dönmüştür. Nâdir Şah'tan geldiğini iddia ettiği bu emirde, Ebü'l Feyz Han'dan, kalenin kontrolünün emrin hamiline devredilmesi istenmektedir. Ebü'l Feyz Han, bu emre koşulsuz itaat etmiş ve sonrasında derhal zindana atılmıştır. Aralarında Hisar'ın mevcut yöneticisi olan Muhammed Emin Biy'in de bulunduğu yandaşları Rahîm Han'ı devirmek için gizlice bir plan kurmuş olsalar da Rahîm Han bu plandan haberdar olmuş ve rakibini öldürerek gücünü daha da pekiştirmiştir. Ancak tüm bunlarla birlikte, icraatlarını sağlamlaştırmak amacıyla, Ebü'l Feyz Han'ın o vakitlerde 7 yaşlarında olan oğlu Abdülmü'min'i babasının makamına getirmiş ve kendisi yönetimde "atalık" unvanını almıştır. Ebü'l Feyz Han'ın kızı Şemsmah Ayim ile evlenen Rahîm Han, 6 yılı aşkın süre boyunca ülkenin gerçek hâkimiyetini tek başına elinde tutmuştur. Fakat en sonunda genç hanın yandaşları, Rahîm Han karşısında güçlerini birleştirerek onu indirmek için bir suikast planı hazırlamışlardır. Akşam yemeği sırasında düzenledikleri saldırıda mermi Rahîm Han'ı öldürememiş, yalnızca başlığına isabet etmiştir. Saldırının faillerini tahmin eden Rahîm Han Abdülmü'min Han'ın arkadaşlarının tamamını idam ettirmiştir. Bundan 6 ay sonra da hanın kendisi, yine Rahîm Han yüzünden, hizmetçilerinden biri tarafından sözde kazayla kuyuya düşürülmüştür. Neticede, Ebü'l Feyz Han'ın soyundan olan hiçbir erkek sağ kalmamış; evlilik yoluyla bu hükümdar ile bağ kurmuş olan Rahîm Han "han" unvanının sahibi olmuştur. Rahîm Han, bu unvanı yalnız iki buçuk yıl taşımış ve ardında hiçbir veliaht bırakmadan, eceliyle ölmüştür. Rahîm Han'ın kölesi olan Devlet Biy o sırada başvezirlik görevini yürütmektedir. Ülkeyi tek başına kendisinin yönetmesi ihtimal dahilinde olmadığından Devlet Biy, Rahîm Han'ın Kermine'de ikamet etmekte olan amcası Dânyâl Biy'i çağırmış ve ülkeyi ona devretmiştir. Dânyâl Biy ise, dinî çekinceler nedeniyle hanlık vazifesini üstlenmemiş ve atalık unvanı ile yetinmiştir. Yerine İbrahim Sultan'ın babası, doğuştan bir seyit olan ve

[295] Emîr Haydar'ın baba tarafından Hüdayar Han'a ulaşan soy ağacı ekte sunulan tabloda gösterilmiştir. (EK 6, s.239)

soyu Çengiz'e (Cengiz Han) dayanan Ebü'l Gazi Han'ı tahta geçirmiştir. Bununla birlikte, ülkenin yönetimiyle ilgili işlerin tamamını kendisi yürütmüştür. Dânyâl Biy'den sonra görevini oğlu Şah Murat Biy devralmış, 2 yıl boyunca Ebu'l Gazi Han'ın göstermelik hâkimiyeti korumasına izin verdiyse de nihayetinde onu tahttan çekilmeye zorlamıştır. Türkiye sultanından kendisi için temin ettiği ferman ile sultan tarafından resmen "Buhara Emîri" olarak tanınmıştır. Sonrasında, hayatı boyunca bilgelik ve adalet ile ülkesini yönetmiş, daima ülkesinin çıkarlarını gözetmiş ve "Veliyyü'n-ni'amâ" ismiyle anılmıştır. Ölümünden sonra tahta Mîr Haydar geçmiştir. Unvanları Türkiye'deki hanedan tarafından onaylanan Mîr Haydar tarafından bastırılan paraların üzerine "Seyyid Emîr Haydar Padişah-ı Gazi" yazılmıştır. Mîr, hükümdarlığın görünen tüm zenginliği ve ihtişamını elde etmiştir. İki yıl geçtikten sonra ise, tüm bu görünürdeki üstünlük iddiasından sıyrıldığı; babası gibi şahsında ve çevresinde sadeliği tercih ettiği gözlemlenmiştir. Şu anda "Emîrü'l-Mü'minîn" unvanını kullanmakta; basılan tüm paralara, eski unvanları yerine yalnızca bu unvanı işlenmeye devam etmektedir. Hicri 1228 yılı, hükümdarlığının 18. senesidir. Onun yönetimi, adaletli ve basiretli olarak tanımlanmış; tüm görevlerinde onurlu ve dürüst olduğunu kanıtlamıştır. Ancak ufak meselelerde değişken ve kararsız davranabilmektedir. Mîr'in en küçük şüphesinde dahi dostları ve danışmanları diken üstündedir; kendilerini birdenbire görevlerinden azledilmiş bulabilir ve hatta bazen hiçbir hataları olmasa dahi ölüm ile cezalandırılabilirler. Mîr, hiç kimsenin tavsiyesini dinlemez.

Mîr Haydar'ın annesi Şemsmah Ayim, daha bahsi geçtiği üzere Ebü'l Feyz Han'ın kızıdır; kocası Rahim Han'ın ölümünden sonra Şah Murad Biy ile evlenmiştir. Ebü'l Feyz Han'ın soyu, Bâki Muhammed Han'a dayanır. Ailesinin kurucusu kabul edilen Bâki Muhammed Han, Semerkand'ın yakınlarında bir köy olan Aferinkent'te yaşayan Hacıtarhanîlerin bir mensubu idi; bu ailenin Büyük Çengiz'in torunlarından olduğu söylenir. Abdullah Han'ın hanedanının neslinin son bulması üzerine egemenlik Veli Muhammed Han ailesine geçmiştir. Veli Muhammed Han, hâkimiyetinin geleneklere ters düşmesi korkusuyla tahttan feragat etmiştir. Onun

yerine Bâki Muhammed Han seçilmiş; Buhara, Ebü'l Feyz Han'a kadar onun soyundan gelen hükümdarlar tarafından yönetilmiştir.[296]

Babası Bâki Muhammed Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan İmam Kulı Han, Meşhed şehrini kuşatmış ve almıştır. Şehrin yöneticisinin kızı ile evlenmiştir; doğuştan bir seyit olan eşi sayesinde İmam Kulı Han'ın ondan doğacak çocukları da bu şerefe nail olmuşlardır. Babasının 40 yıllık saltanatının sona ermesi ile tahta, bu evlilikten doğan en büyük oğulları Nazar Muhammed Han geçmiştir. Ondan sonra tahta oğlu Abdülazîz Han geçmiş, 16 yıllık saltanatını sonunda küçük kardeşi Sübhan Kulı Han lehine tahttan feragat ederek Mekke'ye hacca gitmiş ve orada ölmüştür. Sübhan Kulı Han'ın üç oğlu olmuş, o öldükten sonra yerine oğullarının en büyüğü Ubeydullah Han tahta geçmiş ve 14 yıl hüküm sürmüştür. Cesur bir savaşçı olan Ubeydullah Han döneminde sürekli komşu ülkelere saldırılar düzenlenmiştir. Ardı arkası kesilmeyen savaşlardan usanan Özbekler, Buhara'da bir îdgâh vakti (124) onu öldürmüşlerdir. Suikastından sonra tahta, daha evvel açıklaması yapılan, Ebü'l Feyz Han geçmiştir. Sübhan Kulı Han'ın saltanatı sırasında Belh Hükümdarlığı Mukîm Han tarafından yönetilmiştir. Mukîm Han, Katagan Özbeklerinden Nikmurad'ın (Far. "نیک مراد") oğlu Mahmud Biy tarafından öldürülmüştür. Mukîm Han'ın ölümünden sonra "han" unvanı Mahmud Biy tarafından kullanılmıştır. Ubeydullah Han, tahtın bu gayrimeşru sahibini savaşta yenmiş ve sonra idam ettirmiştir.

3.2.8.12.1. Buhara'da Devlet Görevlilerine Verilen Unvanlar ve Açıklamaları

Buhara'da devlet görevlileri, duacılar[297] ve askerî olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Bunlardan ilki emîrin sağ tarafında yer alır. Başlarında "Hoca-i Kelan" bulunur. Hoca-i Kelan, seyitler arasından seçilmektedir; "mesnet" adı verilen yüksek bir divanın üzerinde oturur. Emîrin kayınpederi Hidayet Ali Han, bu vazifeyi yürütmektedir. Ardından "Şeyhülislam" gelir. Şeyhülislam, genellikle seyitler ve soylular arasından seçilir; seçilirken dikkat edilen en önemli kriter bilgisinin

[296] Mîr Haydar'ın anne tarafından Bâki Muhammed Han'a ulaşan soy ağacı ekte gösterilmiştir. (EK 7, s.240)
[297] Bu kısım orijinal metinde "دعاگویان" (doaguyan) şeklinde yazılmıştır. (Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.67b.)

üstünlüğüdür. Bunları “kadı-kelan” ve “kadı-i asker” takip eder; onların altında “mir-i esed” (Far. “میر اسد”) bulunur. Mîr-i esed, okuma yazma bilmemesi şartı ile seyitler arasından seçilmektedir. Bunlardan sonra “müftü”, “reis” ve sonra da rütbelerine göre müderrisler gelir. Emîrin solunda ise, yüksek rütbeli askeri subaylar bulunmaktadır. Üç gruba ayrılırlar: Seyitler, Özbekler ve köleler. Seyitlerin başında “nakib” bulunur; nakib, “kart” (Far. “قارت”) hariç tüm askerlerin üstündedir.

Muhammed Yusuf Hoca mevcut "nakib"dir; herhangi bir seyit tarafından suç işlenmesi halinde cezalandırma işlemi nakib tarafından yürütülür. Seyitlerin sahip olduğu makamlar arasında sırada “evrak” bulunur; onu sadr, sudur ve evrak-ı hurd (Far. “اوراق خورد”) takip eder. Özbek sınıfının sahip olduğu en üst rütbe “kart” makamıdır; nakibin dahi üzerinde bulunan bu makam emîrin saygısına mazhar olur. Kartın yanında “atalık” bulunur; bu vazife şimdi Hisar valisi ve aynı zamanda emîrin da kayınpederi olan Seyyid Biy tarafından yürütülmektedir. Emîr, atalığın makamından ve rütbesinden azledilmesi yetkisine sahip değildir. Bu sıralamayı, “kurt” (Far. “قورت”) takip eder; kurt, emîre danışmadan sefer düzenleme yetkisine sahiptir. Ardından “divan beyi” ve “mirza” gelir. Mirza unvanı, Özbeklerde babanın ölümünün ardından en büyük erkek evladına verilir. “Mirza pervaneci” geçiş belgesinin verilmesinden sorumludur. Sarayda görevli hizmetkârlar “inak” olarak adlandırılır; mabeyincilere “dadha” denilmektedir. Onları “biy” unvanına sahip kimseler takip eder; devlet makamında biylik rütbesinin altındaki kimseler oturamaz, ayakta durmak zorundadırlar. Sırada “eşik ağası” denilen kapı bekçileri ile “Çağatay Beyi” makamı yer alır. “Toksabay” (Far. “توق ساباۍ”) makamı, Türkçede süt anlamına gelen “tok” ve kısrak sütünün konulduğu kap anlamına gelen “sabay” kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. (125) Muhtemelen, eski zamanlarda bu memurun görevi emîre kımız servisinde bulunarak hizmet etmek iken; günümüzde görevi hükümdara gelen hediyelerin sunulmasıdır. Ardından tamamı usta nişancılar arasından seçilen “karavulbegi” (Far. “قراول بکي”) gelir. Çomakdarlar “odacı” (Far. “اودجي”) olarak adlandırılır. Diğer bir makam olan “şiğavul” (Far. “شغاول”) ise, yabancı ülkelerden gelen elçilerin ağırlanması vazifesini yürütür.

Emîrin doğancısı olan “kuşbegi” (Far. “قوش بگي”) makamı köle kimselere verilir; kölelere verilen diğer makamlar arasında yer alan “sukarçı” (Far. “ټکورچی”)

emîrin şemsiyesini taşımakla görevlidir, “hazançı” (Far. “خزانچی”) ise hazinedarlık vazifesini üstlenmiştir.

“Hâkim Biy” seçkin kabul edilen bir kimsedir; bu makam Özbeklere özgü bir unvan olmakla birlikte başvezirlik makamının ismi haricinde sahip olduğu tüm özelliklerini taşır ve halk tarafından da öyle kabul edilir.

3.2.8.12.2. Buhara Bölgesinin Sınır Noktaları

Doğusunda: Semerkant şehri vardır. Buhara'dan 6 menzil uzaklıktadır, Şehr-i Sebz ile sınırdır. Devlet Biy Kuş Begi şehrin valisidir ve saraya bağlıdır.

Batısında: Karagöl kasabası bulunur. Buhara'dan 2 menzil uzaklıktadır. Bu kasabanın kuzeybatısı çöldür ve Registan bu yönde kalır. Hâkim Biy’in kardeşi Kabil Biy buranın valisidir.

Güneyinde: Ceyhun Nehri vardır. Buhara'dan 4 menzil uzaklıkta Türkmenlerin ülkesi başlar. Bölgenin valisi Niyaz Beg Abak, emîrin hizmetinde baş kahyalık vazifesini yürütmekle görevli dastarhancıbaşı (126) makamında bulunan Said Beg'in babasıdır.

Kuzeyinde: Pençşenbe kasabası bulunur. (127) Buhara'dan 4 menzil uzaklıktadır ve kuzeybatısı çöldür. Valisi Töre Hoca, emîrin yeğenidir.

Güneydoğusunda: Kelef kasabası bulunur. Bu kasaba, Buhara’dan 4 menzil uzaklıktadır, Ceyhun'un sağ kıyısında yer alır; Belh ve Hisar ile sınırdır. Vali Mîr Rahim Kul, emîr Mîr Haydar'ın kuzenidir.

Kuzeybatısında: Romitan ve Hayrabad kasabaları vardır; her ikisi de Buhara'dan 1 menzil uzaklıktadır. Bu kasabaların kuzeyinde Kazak boylarının yaşadığı bozkır sahası bulunur.

Güneybatısında: Merv-i Şahcihan şehri vardır. Buhara'dan 11 menzil uzaklıkta olup Meşhed ile sınırdır. Burası, komutan subayının sıklıkla değiştiği bir garnizon şehridir.

Kuzeydoğusunda: Cizak kasabası bulunur, Buhara'dan 9 menzil uzaklıkta olup Öretepe ile yan yanadır. Hâkim Biy'in kardeşi Abdurresul Beg buranın valisidir.

3.2.9. Buhara'dan Hulm'a Giden Güzergâhlar

3.2.9.1. Birinci Güzergâh

3.2.9.1.1. Korak (Far. "کورک"):

Doğu hafifçe güney yönünde 4 kroh 2 saatlik yolculuk.-Yanında akarsu bulunan bir kale vardır. Bu noktada yerleşim bölgesi sona erer ve çöl başlar. Buhara'dan bu noktaya uzanan yol boyunca bahçe ve tarım arazileri geçilmiştir. Kervanlar bu noktada mola verir; Karşı'ya gidinceye kadar yetecek yem ve erzak ile Hoca Mübarek'e gidinceye kadar yetecek su bir tek buradan depolanabilir.

3.2.9.1.2. Ribât-ı Coğrati (Far. "رباط جغراتی"):

Doğu hafifçe güney yönünde 3 kroh.-Son durak noktasından itibaren 1 kroh boyunca yol düz bir arazi üzerinden ilerler; ardından yükselmeye başlar ve buradan sonrası taşlıdır. Bu yükseliş, zirve noktasına inşa edilen kervansaraya kadar devam eder; etrafı tuğla ile örülüdür.

3.2.9.1.3. Ribât (Far. "رباط"):

Doğu hafifçe güney yönünde 10 kroh.-Kervansarayda çok fazla oda bulunmaktadır; öyle ki içerisinde 100 atlı barınabilir. Yem ve yakmak için kuru gübre temin edilebilir. Kervansarayın dışında su sarnıcı ve kuyu bulunur; kuyunun suyu acıdır.

3.2.9.1.4. Du-serdâba (Far. "دوسردابه"):

Doğu hafifçe güney yönünde 2 kroh.-Burada bulunan iki sardobadan (128) yani kapalı sarnıçtan bahsedilir. Bunlardan biri, "Serdâba-i Veliyyü'n-ni'amâ" ismini taşır, iyi durumdadır. Burada, yeni inşa edilmiş bir kervansaray vardır.

3.2.9.1.5. Ribât-ı Du-serdâba (Far. "رباط دوسردابه"):

Doğu hafifçe güney yönünde 3 kroh.-Nispeten bakımsız kalmış, tuğladan yapma bir kervansaraydır.

3.2.9.1.6. Ribât-ı Dastarhancı (Far. "رباط دسترحنجی"):

Doğu hafifçe güney yönünde 4 kroh.-Sağlam yapılı bir kervansaraydır. Dışında kapalı bir sarnıç bulunur.

3.2.9.1.7. Heft Reng (Far. "هفت رنیگ"):

Doğu hafifçe güney yönünde 3 kroh.-Çevresinde bulunan yedi kum yığınından bahsedilir. Bu etaba uzanan yol 1 kroh genişliğinde olup tamamen kumla kaplıdır.

3.2.9.1.8. Serdâba (Far. "سردابه"):

Doğu hafifçe güney yönünde 5 kroh.-Yol kumlu araziden devam eder.

3.2.9.1.9. Hoca Mübarek (Far. "خواجه مبارک"):

Doğu hafifçe güney yönünde 2 kroh.-Eskiden kalabalık iken şimdi neredeyse terk edilmiş vaziyettedir. Yakın zamanlarda inşa edilmiş bir cami vardır. Cami, bir derviş tarafından mesken tutulmuştur. Bir kuyu bulunur, suyu tatlıdır. Yol düzlük bir arazide ilerler.

3.2.9.1.10. Kasan (Far. "کاثان"):

Doğu hafifçe güney yönünde 16 kroh.-Kalabalık bir kasabadır. Bu menzilde birçok köy geçilmiştir. Çoğunluğu yoldan uzak olmakla birlikte iki tanesi yola oldukça yakındır. Kuyuların olduğu yerlerde birçok Özbek obası görülmüştür. Develerin beslendiği türden dikenli bitki burada bol miktarda bulunur. Toprağı verimlidir; yağmurlu mevsimlerde buğday ve arpa ekilebilir.

3.2.9.1.11. Karşı (Far. "قرشی"):

Doğu hafifçe güney yönünde 10 kroh.-Buhara'ya bağlı ünlü bir kasabadır. Büyük bir kalesi vardır; kasabanın içinde birçok pazar ve medrese bulunur.

Çarşamba ve pazar günleri olmak üzere haftada iki kez pazar kurulur. Kasabanın içinden dereler akmaktadır. Etrafında sayısız bahçe bulunur; bunlar dut ve üzümlerinin lezzeti ile nam salmıştır. Kasabayı çevreleyen ovalarda; yapraklarından itibaren diken başlayan ve bir tür çiçekli dişbudak olan "turunçbin" bitkisi yetişmektedir. Burada ekimi yapılan başlıca ürünler buğday ve arpadır. Karşı Nehri Şehr-i Sebz yönünden uzanır. Yol üstünde sayısız köy ve mezra geçilmiştir. Kervanlar burada üç-dört gün kalır; Çarbağ'a kadar kendilerine yetecek su, yem, arpa ve erzağı depolarlar. Çarbağ, Belh'e varmadan önce gelinen son yerdir.

3.2.9.1.12. Kara Tepe (Far. "قرا تپه"):

Güney hafifçe doğu yönünde 6 kroh.-Karşı'ya bağlı bir köydür. Yolun iki yanında da bahçeler ve tarım arazileri bulunur, ayrıca suyu da boldur. Buradan itibaren çöl başlar.

3.2.9.1.13. Kerkinçik (Far. "کر کین چک"):

Doğu hafifçe güney yönünde 15 kroh.-Özbek obasıdır. Burada tam yirmi dokuz adet kuyu bulunur; suları hafif acıdır. Yol çöl üzerinden ilerler.

3.2.9.1.14. Kızkuduk (Far. "قزقودوق"):

Doğu hafifçe güney yönünde 12 kroh.-Su kuyularının sayısı yirmi bir olup; yalnızca bir tanesinin suyu tatlı, diğerlerininki ise acıdır. Yol, dalgalanmış kumların olduğu çöl üzerinden ilerler. Covasa (Far. "جواسه") ve Hurmul (Far. "هُرمُل") çalılıkları vardır. Bu yerin ismi iki Türkçe kelimeden gelir; "kız" Türkçede kız demektir, "kuduk" ise kuyu anlamına gelir. Tatlı su kuyusu bir kız tarafından kazılmıştır. Kervanların çoğu, dinlenmek ve ferahlamak için burada durmaktadır. Yem bulunmaz; yakacak olarak ise çalılar ve kuru gübre kullanılır.

3.2.9.1.15. Çulbur (Far. "چولبور"):

Doğu hafifçe güney yönünde 3 kroh.-Özbek obasıdır; yirmi dört çadırdan oluşur. Burada 15 su kuyusu bulunur, suyu acıdır. Yol, bir çölün içinden geçer; yolda yalnızca birkaç Covasa çalılığı vardır.

3.2.9.1.16. Şor Kuduk (Far. "شورقودوق"):

Doğu hafifçe güney yönünde 11 kroh.-Özbek obasında yirmi dört çadır bulunur; on beş adet su kuyusu vardır fakat hepsinin suyu acıdır. Bir de pınar vardır; fakat onun da suyu acıdır.

3.2.9.1.17. Serdâba (Far. "سردابه"):

Doğu hafifçe güney yönünde 1,5 kroh.-Buraya ismini veren sarnıç günümüzde harap durumdadır. Çöl devam etmektedir; sadece birkaç Covasa çalısı yetişebilmiştir.

3.2.9.1.18. Turabkul (Far. "تراب قل"):

Doğu hafifçe güney yönünde 3,5 kroh.- Burada üç Özbek çadırı ile iki su kuyusu vardır; bunların suyu acıdır. Yem az miktarda temin edilebilir. Kuzeydoğu yönünde tepeler görülmektedir.

3.2.9.1.19. Kelif (Far. "کلیف"):

Güneydoğu yönünde 6 kroh.-Ceyhun Nehri'nin sağ kıyısında yer alan yüz kırk haneli bir köydür. Evlerin yüz tanesinin çatısı kiremitten, kalanlarının çatısı ise samandan imal edilmiştir. Buradaki iskele, "Kelif İskelesi" diye bilinir. Ceyhun Nehri burada doğuya doğru, hafif kuzey istikametinde akmaktadır. Küçük miktarlarda un temin edilebilir ancak bu miktar kervanın erzak stoğunu tamamlamak için yeterli değildir. Kervanlar bir iki gün burada durur. Kelif'in karşısında yani nehrin sol kıyısında bir tepe bulunur; burada Evrengzîb Âlemgîr (129) tarafından inşa edilmiş kalenin kalıntıları hâlâ görülebilmektedir. Bunun alt kısmında, Şah Murad Biy tarafından inşa edilmiş taştan bir kale bulunur; bu kale Kabil hükümdarı Timur Şah ile olan savaşta kaybedilmiştir. Yol düz bir arazide ilerler, pek kumlu sayılmaz. Yolda, aralarında 6 kroh mesafe bulunan iki sardoba yani kapalı sarnıç geçilmiştir. İkinci sarnıçtan 2 kroh sonra, yol büyük ağaçlarla kaplı bir ormana girmektedir. Bu ağaçlar Kelif'e kadar devam eder. Nehirde yüzmekte olan tekneler o ormandan elde edilen kütükler ile yapılmıştır. Bu tekneler kabaca inşa edilmişlerdir; önemli ölçüde su sızdırırlar. Kayıklarda vazifesi yalnızca bu delikleri bez parçası, pamuk ve benzeri malzemelerle kapatmak olan bir görevli bulunur. Ayrıca

mürettebattan iki kişi, sandalı keçi derisinden yapma bir alet ile balyalar. Kayığa alınan her bir at için 2 tenge alınmaktadır. Nehrin sol kıyısı ormandır ve develerin beslendiği dikenli çalılardan bol miktarda bulunur.

3.2.9.1.20. Serdâba (Far. "سردابه"):

Güney yönünde 12 kroh.-Birkaç harap ev vardır. Yol çöl üzerinden ilerler. Az miktarda covasa ve kuru gübre bulunur.

3.2.9.1.21. Han-ı Navbat (Far. "خان نوبت"):

Güney 8 kroh.-Issız bir köydür. Eskiden köyü çevreleyen balçıktan yapma kalenin kalıntıları hâlâ görülebilmektedir. Yol çöl üzerinden ilerler, su bulunmaz.

3.2.9.1.22. Hayatan (Far. "حیاتان"):

Güney yönünde 5 kroh.-Yüksek yere kurulmuş, balçıktan yapma duvarla çevrili bir köydür; içinde Özbekler yaşar. Köyün yakınında, Çarbak yönüne doğru bir dere akmaktadır.

3.2.9.1.23. Çarbağ (Far. "چارباغ"):

Güney yönünde 2 kroh.-Belh bölgesi içinde, Özbeklerin yaşadığı büyük bir köydür. Belh Nehri'nin bir kolu, bu köyün yakınından geçer. Burada buğday, arpa ve pirinç yetişmektedir. Ayrıca kavunları da boldur ve çok lezzetli olur. Yol düzlük bir arazide ilerler; iki tarafında da kavun tarlaları vardır.

3.2.9.1.24. Çarbağ-ı Sidan (Far. "چارباغ سیدان"):

Güney yönünde 2 kroh.-Belh'in bir köyüdür. Yolun doğu tarafında ve yoldan 2 silah menzili mesafesi uzaklıktadır. Son menzilden bu yere gelinceye kadar, yolun doğu tarafında birkaç köy bulunmaktadır. Yaklaşık yarım kroh aralıklarla kurulmuş bu köylerden biri de Pohtan (Far. "پختان") köyüdür.

3.2.9.1.25. Paymest (Far. "پای مست"):

Güney yönünde 3 kroh.-Belh'in bir köyüdür. Yolun doğu tarafında yer alır; balçıktan yapma bir kalesi bulunur. Son menzilden yaklaşık 1 kroh sonra yol hattının doğu kısmında birçok köy görülmektedir.

3.2.9.1.26. Şahab Kalesi (Far. "قلعه شهاب"):

Güney yönünde 2 kroh.-Yolun batı tarafında, 2 silah menzili mesafesi uzaklıktadır. Burada Tacikler yaşar. Yol bir ovanın içinden geçer.

3.2.9.1.27. Belh (Far. "بلخ"):

Güney yönünde 5 kroh.-Ünlü bir şehirdir. "Ümm'ül Belden" (Far. "ام البلدان") yani "şehirlerin annesi" olarak bilinir. Şehrin çapı yaklaşık 1 kroh büyüklüğünde bir alanı kaplamaktadır; fakat nüfusu azalmıştır ve sadece üç bin hane içerir. Burada Özbekler, Tacikler ve eski tarihlerde kendi ülkelerinden buraya göç etmiş Afganlar yaşamaktadır. Şehrin bir ucunda, kerpiçten yapılmış bir kale vardır. Çarşısı oldukça büyüktür. Şehirde birçok ünlü kişinin mezarları bulunmaktadır. İki veya üç medrese ile birkaç hamam vardır. Şehrin Kabil tarafından atanan valisi Necibullah Han olup aynı zamanda eski valinin de oğludur. Buğday burada rupi başına 2 Şahcihanabad maundu miktarında satılmaktadır. Özbek ve Türkmen atları burada Hulm'da olduğundan daha ucuzdur; aynı şekilde meyveler de öyledir.

3.2.9.1.28. Tahtapul (Far. "تخته پل"):

Doğu yönünde 3 kroh.-Özbekler yaşamaktadır.

3.2.9.1.29. Şahâbâd Kalesi (Far. "قلعه شاه آباد"):

Doğu yönünde yarım kroh.-Yolun güneyine 1 ok menzili mesafededir. Burada Özbekler yaşamaktadır.

3.2.9.1.30. Mezar-ı Şahmerdan (Far. "مزار شاه مردان"):

Doğu yönünde 2 kroh.-Burada Özbekler ve Tacikler yaşamaktadır. Kalabalık bir yerdir. Her salı haftalık pazarın kurulur. Bol miktarda meyve bulunur. Yakınlarında bir dere akar.

3.2.9.1.31. Kul Muhammed Kalesi (Far. "قلعه قل محمد"):

Doğu yönünde 3 kroh.-Özbekler yaşamaktadır.

3.2.9.1.32. Hoş Ribât (Far. "خوش رباط"):

Doğu yönünde 12 kroh.-Özbekler yaşamaktadır. Bu menzilde yolun tamamı, suyun asla temin edilemediği bir çölden geçer.

3.2.9.1.33. Evliya-ata (Far. "اول یتّو"):

Güneydoğu yönünde 1,5 kroh.-Bir Özbek köyüdür.

3.2.9.1.34. Hulm (Far. "خُلم"):

Güneydoğu yönünde 3 kroh.-Kılıç Ali Han'ın başkentidir. Belh'ten buraya kadar gelirken yol boyunca yolun güney tarafında sıralanan dağlar görülür. Hulm oldukça kalabalık ve bayındır bir kasabadır. Şikarpurlu Hintliler burayı sıkça ziyaret eder; çoğunluğu mesleklerinin gereği olarak burada bulunur. Hintlilerin Kabil ve Buhara arasında yürüttükleri ticarette Hulm, antrepo vazifesi görür. Batı tarafında, 4 menzil uzaklıkta Sihayörük (Far. "سیخایرک")[298] köyleri bulunmaktadır. En güneyinde ise Andû Kalesi (Far. "قلعه اندو") bulunur; bu kale Kabil sınırına yakın bir noktadadır. Kale, başkente altı günlük mesafededir. Hulm'un kuzeyinde, 2 menzil mesafede Ceyhun akmaktadır; nehir ile kasabanın arasındaki alan ise çöl ile kaplı olup burada su bulmak imkansızdır.

Hulm'un hükümdarı Mîr Kılıç Han, 60 yaşlarında, beyaz yüzlü ve yakışıklı bir adamdır. Sakalı hafif kırlaşmış, gözleri küçük ve alnı geniştir. Özbek kıyafeti giyer,

[298] Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.72b. Bu isim Henderson tarafından "Suchayuruk" şeklinde gösterilmiştir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.79.)

Tatar başlığının etrafını bir sarık ile dolar. Her sabah saat dokuz civarında halkın huzuruna çıkar, mesnet üzerine değil yere serilmiş bir halıya oturur. İslam hukukundan kaynaklanan sorunlar kadının vazifesi dahilindedir; geri kalanı Mîr Kılıç Han tarafından çözüme kavuşturulur. Her seferinde küçük bir tören düzenlenerek Müslümanlar arasında alışılagelmiş usul ile selamlama olur. Huzuruna çıkan kişilerin, onun karşısında oturmalarına izin verilir. Hırsızlar, mahkûmiyet haricinde bir ceza almaz; idam edilmezler. Sadece, haftada iki gün olan pazarın kurulduğu günlerde, yani pazartesi ve perşembeleri halkın önünde teşhir edilirler. Aynı günlerde, eşkıyalar ve katiller de herkesin önünde idam edilirler. Mîr Kılıç Ali, pazarı ziyaret eder; her zaman yaya olarak ve tek başına dolaşır. Bu ziyaretlerinin bazılarında hileli ölçüm yapan tüccarlara rastlamış ve onları cezalandırmıştır. Akabinde ürünlerin ölçümü için memurlar vazifelendirmiştir. Bunlar, tahıl tüccarlarından aldıkları küçük ücret karşılığında görevlerini yerine getirirler. Mîr, dindarlığı ve adilliği ile tanınır; daima tebaasının menfaatini gözetmekle ve devletinin idaresini iyileştirmekle meşguldür. Özel mülkünde birkaç nadir ve değerli Türkmen ve Karabahir atları vardır; ayrıca kendi köyleri içinde dağıtılmış büyük deve ve koyun sürülerinin sahibidir. Mîr'in nikahlı dört eşi vardır. Bunlardan biri, kuzeyde bulunan, Mîr'in ağabeyi tarafından inşa edilmiş kalede yaşar; Mîr 2 gününü onunla geçirir. Haftada 6 gün ise diğer eşleriyle birlikte güneyde bulunan ve asıl ikametgahı olan kendi yaptırdığı kalede kalmaktadır. Bu iki kale, kasabanın iki yüksek noktasına inşa edilmiştir ve birbirlerine yaklaşık 1 silah menzili mesafededirler; aralarındaki mahallede Özbekler yaşar. Kasabada yaklaşık sekiz bin hane bulunur; hepsi kerpiçten yapmadır. Evlerin çatıları kubbe şeklindedir. Evler, tuğlaların yapıldığı balçığın kalitesi sayesinde, 300-400 yıl sağlam kalabilmektedir. Şehir, kuzeybatı tarafı hariç her yanı tepelerle çevrili bir vadide kuruludur.

Hulm'dan yaklaşık 8 menzil uzaklıktaki dağlarda, Hazara halkından Şiilerin yaşadığı Zengi Köyü (Far. "زنگی") bulunmaktadır. Buradaki ahalinin Hulm ile Kabil arasında yolculuk yapan kervanlara sık sık saldırılarda bulunmaları neticesinde 1812 yılında Mîr Kılıç Ali Han 600 atlı ile birlikte bu köye saldırmış, kadın-erkek 686 kişi esir düşmüştür. Mîr, payına düşen 127 esirin yaşlılar ve sakatlar hariç olmak üzere tamamını Hulm pazarında satmıştır. Askerlerin de kendi paylarına düşen esirleri aynı

pazarda satar. Esirlerin tamamı Ürgenç, Kûkan ve Özbek halkı tarafından satın alınmıştır. Yol, o zamandan beri, yolcular için fevkalade güvenli hale gelmiştir.

Mir'in toplam on üç oğlu doğmuştur. Bunların en büyüğü Ahmed Beg 20 yaşındayken Kabil hükümdarı tarafından Belh valisi sıfatıyla Aybek'te vali olarak görevlendirilmiştir. Kendisine geçimi için Belh'te bulunan ve yıllık 7.000 rupi gelir sağlayan bir su kemeri tahsis edilmiştir. Bu oğlu 1812 yılında ölmüştür; zehirlendiğinden şüphelenilir. İkinci oğlu Baba Beg, 16 yaşındadır ve Yengi-arık'ın (Far. "ینغی اریق") valisidir. Onun peşinde gelen Ali Merdan Beg ise 14 yaşındadır ve Darra-i Yusuf'un (Far. "دره یوسف") valisidir. Kalan oğulları ise henüz çocuk yaşlardadır; onlarla birlikte on iki tane de kızı vardır.

Hükümdarın emrinde yirmi dokuz devlet memuru çalışmaktadır. Bunların başında, bir Tacik olan Kadı Aziz Şah gelir; Mîr'in yardımcısıdır ve tüm yazışmaları o yürütür. Onun peşinden önemli konularda Mîr'e danışmanlık yapma görevini üstlenen Muhammed Beg Özbek gelmektedir. Üçüncü önemli memur ise, Mîr'in yokluğunda askerlere komutanlık etme görevini üstlenen Hoca İsmetullah'tır. Bir köle olan Amanullah Divan Begi ise, Mîr'in hanesinden sorumludur. Kalan memurlar "binbaşı" tarzında görevlendirilmişlerdir. Yani, kelimenin tam anlamı ile hepsi bin atlının komutanıdır. Bunların yarısı mızrak ile, yarısı da fitilli tüfek ile silahlandırılmıştır. Fakat askerler tamamlayıcı unsurlara sahip değillerdir. Ayrıca Mîr'in ordusundaki asker sayısı, her ne kadar raporda 20.000 yazsa da muhtemelen 12.000 kişinin altındadır. Mîr, yılda bir kez birliklerini toplar; adamların ve atların her birinin detaylı bir şekilde kaydını tutar. Askerlere nakit para verilmez; rütbelerine göre belirli topraklar aralarında dağıtılmıştır. Her binbaşıya 20 pulluk, emirlerindeki on subayın her birine de 10 pulluk arazi verilir. Her yüz atlı birliğin dört veya beş astsubayı bulunur; bu astsubaylara da 4 pulluk, her bir ere de 2 pulluk arazi tahsis edilmiştir. Daima hazır bulundurulan birlikte 2.000 atlı vardır; kalanların ise topraklarını işlemesine izin verilir. Bunların hepsi, seferberlik durumunda hizmetlerine ihtiyaç duyulduğu ilan edildiği vakit kendilerini bildirmekle yükümlüdür.

Afgan Necibullah Han, Kabil hükümdarı tarafından Belh valisi olarak atanmıştır. Ancak esasında, Hulm vilayeti ile bu bölgenin tamamının gerçek hükümdarı Mîr'dir. Mîr, su kemerlerinin her birinden yılda 2.000 rupi gelir elde eder. Aynı zamanda nehrin suyu bu kemerler sayesinde Belh'teki tarım alanlarına dağılır. Bu kanallardan sayısının on sekizdir; hepsinin Bât Bamyan'ın (Far. "بت بامیان") batısına 2 günlük mesafedeki tepelerde yer alan Alibend (Far. "علی بند") köyünden geldiği söylenir. Bu su kemerlerinin geliri çeşitli kişilere tahsis edilmiştir. Örneğin, Mezar'ın yani Şah Merdan'ın türbesinin yanından geçen kemer, bu mezarın bakımını üstlenenlerin kullanımına verilmiştir. Biri Belh valisine verilmiştir; bir diğeri ise eskiden Mîr'in en büyük oğluna aitti.

Mîr Kılıç Ali ara sıra, Kabil hükümdarının veziri Fetih Han'a hediye olarak kendi Türkmen atlarından gönderir. Vezir ile Mîr'in babası arasında çok güçlü bir bağ ve sağlam bir dostluk vardı. Belh ve Hulm'da iki at cinsi bulunur; bunlardan ilki Karabahir ile Özbekî cinsidir, Belh'te yetiştirilmişse Belhî adını alır. Sahayürüg (Far. "سخایرگ") ülkesinde yetiştirilen atlara "Kıbçâkî" adı verilir; bunlar Mevzi Horum (Far. "موضع خورم"), Hanahzad'da büyütülürler. Bu üç at cinsi orta boylu, iri kemikli yapıda, dayanıklı ve kullanışlı hayvanlardır. Fiyatları 50 ila 200 Muradabad rupisi arasında değişir. Türkmen atları, Hulm sınırı yakınlarında, Ceyhun'un her iki kıyısında da yetiştirilmektedirler. Belh'in 8 menzil doğusunda ve Buhara'dan yaklaşık 4-5 menzil uzaklıktaki bölgede bulunurlar. Özbekî ırkından daha iri ve daha güzel oldukları için büyükler tarafından ödüllendirilirler. Bununla birlikte, fazla dayanıklı değillerdir.

3.2.9.2. İkinci Güzergâh

3.2.9.2.1. Korak (Far. "کورک"):

Doğu hafifçe güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.9.2.2. Ribât-ı Coğrati (Far. "رباط جغراتی"):

Doğu hafifçe güney yönü.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.9.2.3. Ribât (Far. "رباط"):

Doğu hafifçe güney yönü.-Issız bir yerdir.

3.2.9.2.4. Ribât-ı Karavul (Far. "رباط قراول"):

Doğu hafifçe güney.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.9.2.5. Serdâba-i Veliyyü'n-ni'amâ (Far. "سردابه ولی نعمی"):

Doğu hafifçe güney yönünde -anlaşıldığı üzere Korak'tan itibaren- toplam 12 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.* Bu menzilin tamamı boyunca yol bir çöl boyunca ilerler.

3.2.9.2.6. Hoca Mübârek (Far. "خواجه مبارک"):

1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.

3.2.9.2.7. Serdâba-i Aşuk[299] (Far. "سردابه"):

Buradan su temin edilebilir.

3.2.9.2.8. Kışlak (Far. "قشلاق"):

Özbeklerin yaşadığı bir yerdir.

3.2.9.2.9. Meymene (Far. "میمنه"):

Doğu hafifçe güney yönünde -görünüşe göre Serdâba-i Veliyyü'n-ni'amâ'dan- toplam 11 saatlik yolculuk.-Özbeklerin yaşadığı büyük bir köydür. Kervanlar burada dinlenirler; köyün dışında gölgelik ağaçlarla çevrili bir göl vardır. Beyda[300] (Far. "بیض"), ruska (Far. "رثقه"), ekmek ve arpa buradan temin edilebilmektedir. Bir atın yiyeceği yaklaşık 4 tengeye mal olmaktadır.

[299] Orijinal metinde yalnızca "Serdaba" ibaresi yer alır. (bkz. **A.e.**, s.76a)
[300] Yarkend başlığı altında gösterilen "beyda" tanımı için bkz. s.79.

3.2.9.2.10. Karşı (Far. "قرشی"):

Doğu hafifçe güney yönü.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.* Bu menzilin ilk yarısında yol bir çölün içinden ilerler, ikinci yarısında birkaç köy geçilmektedir. Yolun yarısında, yola 1 fersah mesafede (yaklaşık 3,5 mil) Kasan köyü bulunur. Bu köy 1 numaralı güzergâhta açıklanmıştır.

3.2.9.2.11. Feyzabad (Far. "فیض آباد"):

Güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Karşı'ya bağlı büyük bir köydür. Bu köy ile birlikte Karşı bölgesi sona erer. Çok sayıda köy geçilir, hepsi yola oldukça yakındır. Karşı'dan gelen kervanlar, devamında çöl başladığı için genelde bu noktada durmaktadır. Feyzabad ile nehir arasında bulunan kuyunun suyu acı olduğu için, suyu bu noktada temin etmek gerekir. Acı suyu atlar ve develer içmektedir.

3.2.9.2.12. Serdâba (Far. "سردابه"):

Hiç su bulunmuyor.

3.2.9.2.13. Kerkinçek (Far. "کرکینچک"):

Güney yönünde -görünüşe göre Feyzabad'dan itibaren- 10 saatlik yolculuk. Özbeklerin Eyel[301] kolu burada yaşamaktadır. Kırk adet kuyu bulunur; ancak hepsinin suyu acıdır. Atlar için yem temin edilememektedir; develer biraz otlatılabilir.

3.2.9.2.14. Kızkuduk (Far. "قزقودوق"):

Burası 1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.

3.2.9.2.15. Çulbur (Far. "چُلْبُر"):

Güney yönünde 11 saatlik yolculuk.-Burada, Özbeklerin Kongrat kolu yaşamaktadır. Atlar için yem temin edilemez. *1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

[301] Henderon tarafından yapılan çeviri metinde "Azul" olarak gösterilen boy ismi orijinal metinde "ایل" (Eyel) şeklinde yazılmıştır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.83; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.76b.)

3.2.9.2.16. Şor Kuduk (Far. "شورقودوق"):

Güney yönünde 12 saatlik yolculuk.-*Bkz. 1 Numaralı güzergâh*. Burada, Özbeklerin Kongrat kolu yaşamaktadır.

3.2.9.2.17. Ribât-ı Abdullah Han (Far. "رباط عبدالله خان"):

Yıkık bir saray vardır; su temin edilemez.

3.2.9.2.18. Amuderya'nın Sağ Kıyısı:

Yolun ilk yarısı güney, ikinci yarısı doğu yönünde 12 saatlik yolculuk.-Burası "Hoca Salih İskelesi" diye adlandırılır. Ev bulunmaz. Kelif İskelesi nehrin 3 fersah (10,5 mil) ilerisindedir. Amuderya burada hafif kuzeye kayacak şekilde batı yönünde akmaktadır. Yolu düzdür, çöl üzerinden ilerler.

3.2.9.2.19. Amuderya'nın Sol Kıyısı:

Nehrin genişliği yaklaşık 2 ok menzili uzunluktadır. Burada bulunan 30-40 evde sandalcılar yaşar; civarda az miktarda da olsa tarım yapılmaktadır. İki küçük tekne bu noktada tutulur; bunlar kabaca inşa edilmiştir ve her biri 10 deve taşıyabilecek kapasitededir. Sandalcılar acemidir ancak nehirde çok az akıntı olduğu için geçişte hiçbir sorun yaşanmaz. Atlar bazen sandalları karşıya geçirmek için kullanılır; bu durumda onlar için hiçbir ücret alınmaz. Tekne içinde karşıdan karşıya geçildiği vakit bir at için alınan ücret 1 tengedir. Buhara bölgesi bu iskeleden itibaren başlar.

3.2.9.2.20. Ribât (Far. "رباط"):

Doğu yönünde 3 saatlik yolculuk.-Yıkık bir kervansaray bulunur. Burada bir sardoba yani sarnıç vardır ancak içinde su yoktur. Yol, nehrin kıyısından uzanmaktadır ve büyük orman ağaçları ile kaplanmıştır. Ribât'a yaklaşık yarım kroh uzaklıkta iyi su bulunur. Yolcular, Malika'ya (Far. "مالیکآ") kadar yetecek suyu bu noktadan temin etmektedir.

3.2.9.2.21. Serdâba (Far. “سردابه”):

Güneydoğu yönünde 15 saatlik yolculuk.- Su temin edilebilir. Eskiden burada bir kervansaray varmış ancak bu yapı günümüzde harap haldedir. Yem veya yakacak odun bulunmaz. Kurumuş gübre, yağmurlu havalarda yakacak olarak kullanılabilir. Burası çölün ortasında; Buhara, Belh, Kunduz ve Andhoy'un sınırlarının birleştiği yerdir. Türkmenler eskiden bu civardaki kervanları yağmalıyordu; ancak yol artık güvenlidir. Yine de yalnız seyahat eden yolcular için hâlâ tehlikeli olduğu söylenebilir. Yol çöl üzerinden uzanır.

3.2.9.2.22. Karşı Talika (Far. “قرشیکتالیکّا”):

Güney yönünde 12 saatlik yolculuk.-Talika, Belh'e bağlı büyük bir köydür. Burada su temin edilebilecek bir dere vardır. Köydeki evler balçıktan yapılmıştır ve çatıları tonoz biçimindedir. Karşı ise, eskiden Talika yakınlarındaki büyük bir köyün adıydı; günümüzde ise tamamen terk edilmiş ve harabe bir haldedir.

3.2.9.2.23. Belh (Far. “بلخ”):

Doğu hafifçe güney yönünde 8 saatlik yolculuk.-Eskiden kalabalık bir yerdi fakat şimdi neredeyse terk edilmiş vaziyettedir. Ünlü bir şehirdir. Şehirdeki evlerin tamamının çatısı tonoz şeklindedir. Her salı ve cumartesi günü, atların da satışa sunulduğu pazarlar kurulmaktadır. Hükûmet Han Serkânî’nin oğlu Serdar Necibullah Han Durranî, şehrin Kabil hükümdarı tarafından atanan göstermelik valisidir. Ancak gerçek güç, Hulm hâkimi Mîr Kılıç Ali Han'ın elindedir.

Nehirden gelen su kanallar vasıtasıyla dağıtılır; sayıları eskiden on sekizdi ancak şimdi sadece on iki tanesi kalmıştır. Bunlar Nahr-ı Şahî, Nahr-ı Sîh Cardah, Nahr-ı Muştak, Nahr-ı Belh, Nahr-ı İsfahan, Nahr-ı Abdullah Han, Nahr-ı Bağ-ı Şari, Nahr-ı Uzab, Nahr-ı Şeyh Şarik, Nahr-ı Çar Dalak, Nahr-ı Akça olarak adlandırılmıştır; “nahr” kanal anlamına gelir. (130) Belh'in şu anki geliri 30.000 rupidir; bunun üçte biri Mîr Kılıç Han tarafından Kabil hükûmetine gönderilir; kalanı da “köhne nûkâr” (Far. “کهنه نوکرآ”) yani eski hizmetkarlar (131) ile civardaki Özbekler arasında eşit olarak paylaştırılır. Bu her iki sınıfa da geçinmeleri için karşılığında herhangi bir kira alınmaksızın özel araziler tahsis edilmiştir. Köhne

nûkrâ, Belh'te Ahmet Şah Dürranî zamanında kurulmuş esas Afgan garnizonundan geriye kalanlardır. Tek vazifeleri Belh'in savunmasını üstlenmektir. Kendilerine düşük miktarda bir maaş ödenir; uzak bir yere yapılacak seferlerde yer almazlar, bunlar için daha çok Özbekler vazifelendirilir. Belh'in iklimi özellikle de sıcaklığın şiddetli bir şekilde yükseldiği yaz mevsimlerinde oldukça kötüdür.

3.2.9.2.24. Mezar (Far. "مزار"):

Hazreti Ali'nin[302] mezarı olduğu söylenen türbe devamlı ziyaret edilmektedir. Bu kabir, önemli bir nüfusu çevresine çekmiştir. Su bir dereden sağlanır. Salı günleri haftalık pazar kurulmaktadır. Bölge Cengiz ailesinin hâkimiyetine girmeden önce burada Hazreti Ali'nin mezarından bazı izlerin görülebildiği; ancak bu izlerin sonradan kaybolduğu söylenmektedir. Bununla birlikte, bu yer her zaman kutsal kabul edilmiştir; ancak Sultan Hüseyin Mirza Baykara tarafından yaptırılan ve hâlâ ayakta olan türbe ile esas ününe kavuşmuştur. Hüseyin Mirza Baykara, bu türbeyi gördüğü bir rüya üzerine inşa ettirmiştir. Körlükten ve cüzzam hastalığından muzdarip birçok kişinin, her yıl bu kutsal mekânı ziyaret etmeleri sayesinde iyileştikleri söylenmektedir.

3.2.9.2.25. Kul Muhammed Kalesi (Far. "قلعه قل محمد"):

Yolun sağ tarafına yakın, etrafında birkaç evin olduğu balçıktan yapılmış bir kaledir.

3.2.9.2.26. Hoş Ribât (Far. "خوش رباط"):

Güneydoğu. *1 Numaralı güzergâhta bahsedilmiştir.*

3.2.9.2.27. Yatta (Far. "یتّو"):

Güneydoğu. *1 Numaralı güzergâhta bahsedilmiştir.*

[302] Hazreti Muhammed'in damadı. **(Yazarın notu)**

3.2.9.2.28. Hulm (Far. "خلم"):

Doğu yönünde 14 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhtaki açıklamaya bakınız.* Buraya, kasabanın eski adı olan "Taşkurgan" da (Far. "تاش قورغان") denilmektedir. Evler kerpiçten inşa edilmiştir; çatıları tınız şeklindedir. Sokaklarının çoğundan dere akar. Her çeşit meyve bulunur; özellikle kavunu çok lezzetlidir. Bu menzilde yol inişli çıkışlı bir arazide ilerler; birkaç köy geçilir.

Şehr-i Sebz (Far. "شهرسبز") Hulm'a 11 günlük mesafededir. Oraya giden yol, Amuderya'nın sağ kıyısında yer alan Kubâdiyan (Far. "قبادیان") vadisinden geçer. Bu bölge, Hulm'un kuzeyinde üç günlük mesafededir; bu arada Çatarabad (Far. "چترآباد") ve Ayvaçik (Far. "آیوچک") geçilir. Amuderya'nın kıyısında, küçük bir teknenin tutulduğu iskele yer alır. Bu iskele, Kelif'tekinden daha yüksektir. Kubâdiyan ile Şehr-i Sebz arasında sekiz noktadan geçilmiştir; bunların isimleri sırasıyla: Kiki, Şerabad, Derbent, Çikçik, Bozgale, Hana, Cigdali ve hükümdarı Seyyid Biy olan Hisar topraklarına bağlı Yakkabağ'dır.[303] Şehr-i Sebz, Buhara'dan bağımsızdır ve Niyaz Ali Biy Atalık'ın yönetimi altındadır. Ürgenç (Far. "اورگنج") Hulm'dan 14 günlük mesafededir. Yol, Buhara bölgesinde yer alan yaklaşık üç noktadan geçer. Herat, Hulm'a 17 günlük uzaklıktadır.

3.2.10. Hulm'dan Sar-i Pol'a Giden Güzergâh

3.2.10.1. Mezar-ı Şerif (Far. "مزار شریف"):

Batı.

3.2.10.2. Boynikara (Far. "قرا بوینی"):

Güney. Mîr Kılıç Han'a bağlıdır.

[303] Orijinal isimde verilen yer isimleri "کی کی" (Kiki), "شیراباد" (Şirabad), "دربَند" (Derbend), "چک چک" (Çikçik), "بزغاله" (Bozğale), "جگدَلی" (Çigdeli), "یکه باغ" (Yekabağ) şeklindedir. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.86; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.79a):

3.2.10.3. Lerak (Far. "لرک"):

Batı. Mîr Kılıç Han'a bağlıdır.

3.2.10.4. Sar-i Pol (Far. "سرپل")

Batı. Özbeklerin bir kolu olan Açemeyliler (Far. "آچَمَیْلی") ile Taciklerin yaşadığı üç bin hane bulunmaktadır.

3.2.11. Hulm'dan Şibirgan'a Giden Güzergâh

3.2.11.1. Mezar:

Batı. *Yukarıda açıklanmıştır.*

3.2.11.2. Yengi Kala (Far. "ینغی قلعه"):

Batı. Hulm emîri Mîr Kılıç Han'a bağlıdır.

3.2.11.3. Hoca Karayta (Far. "خواجه قرایتی"):

Batı. Hulm emîri Mîr Kılıç Han'a bağlıdır.

3.2.11.4.Şibirgan[304] (Far. "شبرغان"):

Batı.

3.2.12. Hulm'dan Sançayürük'e Giden Güzergâh

3.2.12.1. Mezar:

Batı. *Yukarıda açıklanmıştır.*

[304] Henderson'a ait çeviride şehrin ismi "Şirgan" olarak geçer. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.87)

3.2.12.2. Boynikara:

Yukarıda açıklanmıştır.

3.2.12.3.Sançayürük:

Güneybatı. Kıpçakların yaşadığı bir kasabadır. İki kardeş olan Maksud Beg ve ağabeyi Rıdvankul Beg tarafından yönetilmektedir. Kıpçakların Huybâr (Far. "حویبار")[305] kolunu yöneten ağabey Rıdvankul Beg Süzme Kalesi'nde (Far. " قلعه سوزمه"), Kusfendi (Far. "کوسفندی") kolunu yöneten Maksud Beg ise Sançayürük'te yaşar.

3.2.13.Hulm'dan Darra-i Yusuf'a Giden Güzergâh

3.2.13.1. Mang Kale (Far. "منگ قلعه"):

Güneybatı. Bâyezid-i Bistâmî'nin mezarının burada olduğu söylenir. Hulm mîri Kılıç Ali Han tarafından şehre atanan valinin ismi Molla Turab'dır.

3.2.13.2. Çeşme-i Çoban (Far. "چشمه چوبن"):

Güneybatı. Motahların göçebe kabilesi İlatlar burada yaşar.

3.2.13.3. Darra-i Yusuf (Far. "دره یوسف"):

Güneybatı. Burada Hazaralar ile Özbeklerin Malalar uruğu yani sülalesi yaşamaktadır. Hazaraların bir kısmı Sünni, bir kısmı ise Şii'dir. Mîr Kılıç Ali Han'ın oğlu Ali Merdan Beg şehrin valisidir.

[305] Çeviride boyun ismi "Jooeebaree" şeklinde yazılmıştır. (**A.e.**, s.87)

3.2.14. Darra-i Yusuf'tan Yaka-olang'a Giden Güzergâh

3.2.14.1. Gumab (Far. "گماب"):

Güney. Bir köy. Yakınlarında az da olsa tarım yapılmaktadır. Darra-i Yusuf'tan buraya gelen yol bir vadinin üzerinde uzanır.

3.2.14.2. Valişan (Far. "ولي شان"):

Güney. Hazaraların Dâymirdâd (Far. "دیمیرداد") kolu burada yaşar, Şiilerdir ve liderlerinin ismi Muhammed Han'dır.

3.2.14.3. Deşt-i Topah (Far. "دشت توپه"):

Güney. Burada hiç ev yok. Yol dağların arasından ilerler, yolun yarısında Dendan Şikan (Far. "دندان شکن") Geçidinden (132) geçilir.

3.2.14.4. Yaka-olang (Far. "یکه اولانگ"):

Güney. On altı tane kale bulunur. Hazaralar yaşadığı bu yer, Mîr Kılıç Ali Han'ın hâkimiyeti altındadır. Vali Mîr Hüseyin Beg, Hazaraların Şii inancını taşıyan Takana kolunun bir mensubudur. Belh Nehri, buradan batı yönüne doğru akar. Nehrin aşağısına doğru yapılacak bir günlük yolculuk sonrası "Balhab-ı Bala" (Far. "بلخاب بالا") denilen yere ulaşılır. Burada da Hazaralar yaşamaktadır. Mîr Kılıç Ali Han'dan bağımsız olan bu topluluğun lideri Lokman Han'dır. Buradan sonra yine nehrin aşağısına doğru ilerlendiğinde "Balhab-ı Abyan"a (Far. "بلخاب ا بین")[306] varılır; burada Hazaralar ve Tacikler yaşar. Önderleri Han Hoca Sünni'dir. Nehir yönünü değiştirerek kuzeye doğru akar, Mürdümzari (Far. "مردم هزاری") ve Mürdüm-amrah (Far. "مردم امرخ") sınırlarına ulaşır. Mîr Kılıç Ali Han'a tabi Mürdümzari ve Mürdüm-amrah'ta Hazaralar ile Kıpçaklar yaşamaktadır. Sonra nehir Boynikara'dan geçerek Belh'e varır ve buradan da yukarıda bahsi geçen on sekiz kanal sayesinde etrafa dağıtılır. Nehrin on sekiz kanala ayrılmasının gerçekleştiği yere "Sar Pencab" (Far. "سرپنجب") (133) veya "Abâd-ı Nevala" (Far. "ابادی نواله") denmektedir.

[306] Çeviride bu yerin ismi "Bulkhab-i-Paeen" şeklinde gösterilmiştir. (Meer İzzut-oollah, **a.g.e.**, s.88)

3.2.15. Hulm'dan Bedahşan Üzerinden Feyzabad'a Giden Güzergâh

3.2.15.1. Yengi-arık (Far. "ینغی اریق"):

Yukarıda açıklanmıştır. (134)

3.2.15.2. Orta Huden (Far. "اورته هودان")

3.2.15.3. Ak-saray (Far. "اقسرای")

3.2.15.4. Kunduz (Far. "قوندوز"):

Ünlü bir kasabadır. Mîr Kılıç Ali Han'ın yeğeni Murad Beg buranın mevcut valisidir. Kunduz, Aksaray ve Bangi nehirlerinin (135) arasında kurulmuştur; her iki nehrin de suyu sayısız kanalla kasabaya ve çevresine ulaşır.

3.2.15.5. Hanabad (Far. "خانه ابااد"):

Kunduz'a bağlıdır.

3.2.15.6. Hoca Çankal (Far. "خواجه چنکال"):

Kunduz'a bağlı bir yerdir. Beşmenan[307] (Far. "بیش منان") Kataganlarının "Mina" (Far. "منا") kolu burada yaşar. Yaklaşık iki yüz hane bulunur.

3.2.15.7. Talkan (Far. "تالقان"):

Minaların Sarığbaş (Far. "سارغ باش") kolunun yaşadığı yaklaşık üç yüz hane bulunmaktadır. Talkan valisi Kismur'dan Darab Beg'dir.

[307] Çeviride "Beşmeğan" şeklinde yazılmış olup orijinal metinde farklıdır. (bkz. **A.e**., s.89; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.82a)

3.2.15.8. Meşhed (Far. "مشهد"):

Bedahşan'daki Feyzabad'a bağlıdır. Burada bir evliyanın kabri bulunur.

3.2.15.9. Kişim (Far. "کشم"):

Feyzabad'a bağlıdır.

3.2.15.10. Feyzabad (Far. "فیض آباد"):

Bedahşan mîrlerinin başkentidir. Mîr Muhammed Şah, şehrin günümüzdeki hükümdarıdır. Kendisi, Yarkend'den kaçıp kendisine sığınan Hoca Mahdûm-ı Azam'ı öldürüp kellesini Çin İmparatoruna gönderen Sultan Şah'ın oğludur. Bedahşan ülkesinde yakut madenleri bulunmaktadır; fakat halihazırda bunların hiçbiri işletilmemektedir. Bu bölgenin yanında, dağların arasına kurulmuş Şağnan (Far. "شعنان") vilayeti yer alır; burada yaşayanlar Şii'dir. Şağnan tebaasından bir kimse vergisini ödemediği vakit, hükümdar bu kişinin karısına ve çocuklarına el koyar ve onları Turan'da satar. Burada yaşayan kadınlar güzellikleriyle meşhurdur.

3.2.16. Kunduz'dan Narin'e Giden Güzergâh

3.2.16.1. Çeşme (Far. "چشمه")

3.2.16.2. İşkamış (Far. "اِشکمش"):

Özbeklerin Mina kolu burada yaşamaktadır. Yaklaşık bin hane bulunur. Rahmet Beg bölgenin Kunduz tarafından atanan valisidir.

3.2.16.3. Narin (Far. "نارین"):

Kunduz'a bağlıdır ve burada yaklaşık bin hane bulunur. Sakinleri Maydakurma (Far. "میده قورمه") Çağataylılarıdır. Narin'in güneybatısına doğru yapılacak bir günlük yolculuk sonucu Taciklerin yaşadığı Andarab (Far. "اندراب") kasabasına ulaşılmaktadır. Bu kasaba, Talkan'ın güney tarafına iki günlük mesafededir.

3.2.17. Kunduz'dan Gur’a Giden Güzergâh

3.2.17.1. Ali Abad (Far. “اندرآب”):

Kunduz’a bağlıdır.

3.2.17.2. Bağlan (Far. “بغلان”):

Kunduz’a bağlıdır. Aliabad’ın güneyinde, İşkamış’ın güneybatısında ve Narin’in hafifçe kuzeyinde yer alır; bu yerlerin tamamına bir günlük mesafededir.

3.2.17.3. Taşkurgan (Far. “تاش قورغان”):

Hulm ile aynı ismi taşır fakat farklı bir yerdir. Kunduz’a bağlıdır.

3.2.17.4. Guri (Far. “غوری”):

Kunduz’a bağlı ünlü bir yerdir.

3.2.18. Hulm'dan Ürgenç'e Giden Güzergâh

Yolculuk yaklaşık 12-13 gün sürer. Geçilen menziller şu şekilde sıralanmıştır:

3.2.18.1. Mezar (Far. “مزار”):

Yukarıda açıklanmıştır.

3.2.18.2.Akça (Far. “اقچه”)

3.2.18.3. Cera (Far. “جره”)

3.2.18.4. Kerki (Far. “کرکی”)

3.2.18.5. Halac (Far. “خلج”)

3.2.18.6.Palvard (Far. “پلورد”)

3.2.18.7. Katnam (Far. “قطنام”)

3.2.18.8. Çarcuy (Far. “چارجوی”):

Yolun geri kalanı, Amuderya’nın kıyısında yer alan çölden geçer.

3.2.18.9. Ürgenç (Far. “اورگنج”):

Burası eskiden Harezm toprakları içindeydi. Ürgenç ülkesinde beş müstahkem kasaba bulunur; bunlardan biri kendi merkezi olup diğerleri Hivek (Far. “خیوق”), Hanka (Far. “خانقاه”), Hazaras (Far. “هزارس”) ve Pitang (Far. “پتگن”)'tır. Bunların hepsi Amuderya’nın sol kıyısında ve birbirlerinden en fazla bir günlük mesafededir. Rusya'dan yola çıkan kervanlar Hacıtarhan’dan (Astrahan) yaklaşık bir ay süren yolculuğun sonunda Ürgenç’e varırlar. Ürgenç’te konuşulan dil Türkçedir. Hükümdar Muhammed Rahim Han Hivek’te yaşamaktadır; buraya çoğunlukla “Hive” denir. Muhammed Rahim Han, adına para bastıran ve hutbeyi kendi ismiyle okutan bağımsız bir hükümdardır. Bizzat gördüğüm madeni paraların bir tarafında “Ebu'l Gazi Muhammed Rahim Han” ve diğer tarafında yalnızca “Hivek” yazmaktadır.

Bundan birkaç yıl önce, mevcut hükümdarın ağabeyi İltüzer Han, Buhara topraklarına düzenlediği yağmacı saldırıların sonucunda Buhara emîrinin öfkesine maruz kalmıştır. Nihayetinde hükümdar ona karşı bir kuvvet göndermiş, ardından gerçekleşen çarpışma sonucunda İltüzer Han yenik düşmüş ve geri çekilme esnasında nehri geçmeye çalışırken ölmüştür. Bu hadiseden bir süre sonra Muhammed Rahim Han, Buhara'ya bağlılığını ilan etmişse de şu anda yeniden emîrin boyunduruğu altından çıkmıştır.

3.2.19. Hulm'dan Herat'a Giderken Geçilen Noktalar

3.2.19.1. Mezar (Far. "مزار")

3.2.19.2. Yenği Kale (Far. "یانغی قلعه")

3.2.19.3. Hoca Karayti (Far. "خواجه قرایتی")

3.2.19.4. Şibirgan (Far. "شبرغان")

3.2.19.5. Hoca Dokra[308] (Far. "خواجه دوکره")

3.2.19.6. Andhu (Far. "اَندخو")

3.2.19.7. Hayrabad (Far. "خیرآباد")

3.2.19.8. Meymene (Far. "میمنه")

3.2.19.9. Elmar (Far. "المار")

3.2.19.10. Çayşaktu (Far. "چیچکتو")

3.2.19.11. Marğuçak (Far. "مارغوچاق")

Geride kalan 3-4 menzil boyunca yol, yalnızca göçebe kabilelerin yaşadığı bölgelerden geçmektedir. Hiçbir kasaba veya köy bulunmaz. Merv, Marğuçak'tan 4 günlük mesafededir.[309]

[308] Çeviri metinde "Khajuh Dookooh" şeklinde yazılmıştır. (Meer Izzut-oollah, **a.g.e.**, s.91)
[309] Kunduz civarında yaşayan Katagan boyları ekteki şemada gösterilmiştir. (EK 8, s.241)

3.2.20. Hulm'dan Kabil'e Giden Güzergâhlar

3.2.20.1. Birinci Güzergâh

3.2.20.1.1. Hulm (Far. "خلم"):

Hulm'a 15 Haziran 1813 tarihinde (H. 11 Cemaziyelsani 1228) vardık. Kabil'e gitmek üzere 21 Temmuz 1813 günü yola çıktık. Mîr Kılıç Ali Han, orada kaldığımız süre zarfında bize her türlü nezaket ve ilgiyi göstermiş ve başkentinden ayrılırken bana bir veda hediyesi göndermiştir. Onunla gerçekleştirdiğim birkaç görüşmede kendisine, İngilizlerin Hindistan'da kurdukları idarenin ne kadar cömert olduğundan bahsettim. O da İngiliz hükûmeti ile dostane ilişkiler kurma arzusunu birkaç kez dile getirdi.

3.2.20.1.2. Tenki[310] (Far. "تنکی"):

Güney hafifçe doğu.-Bir köy.

3.2.20.1.3. Sayad (Far. "صیاد"):

Güney hafifçe doğu.-Bir köy.

3.2.20.1.4. Gazniyak (Far. "غزنیک"):

Güney.-Balçıktan yapma kalesi olan bir köydür. Köyün dışında Özbek obası bulunur. Tahıl ve yem temin edilebilir.

3.2.20.1.5. Asyabad (Far. "اسیای باد"):

Bu isim kelimenin tam anlamıyla "yel değirmeni" anlamına gelir. (136) Güney yönüne 2 kroh.-Yola yakın bir tepeye kurulu ıssız bir köydür. İsmini, eskiden burada bulunan bir yel değirmeninden alır. Su, Hulm yönünde akan bir dereden temin edilir. Bu yerin kuzeydoğusunda, Taciklerin ve Aralaş (Far. "اَرَلَشَ") Özbeklerinin yaşadığı

[310] Çeviri metinde bu yerin ismi "Tupeenkee" şeklinde gösterilmiştir. (bkz. **A.e.**, s.93)

Bayezid köyü bulunmaktadır. Köyün dışında Özbeklere ait bir oba bulunur. Köyün etrafı bahçelerle çevrilidir.

3.2.20.1.6. Bazarça[311] (Far. "بازارچه"):

Bir kroh.-Taciklerin yaşadığı bir köydür.

3.2.20.1.7. Dalhaki (Far. "دلخکی"):

1 kroh.-Taciklerin yaşadığı bayındır bir köydür. Arpa, saman ve beyda bulunur. Bu menzil boyunca yolun tamamı bahçelerden geçmektedir.

3.2.20.1.8. Aybek (Far. "آیبک"):

Güneydoğu yönünde 6 kroh.-Ünlü bir yerdir. Etrafında çok sayıda dere bulunur. Burada tepeye inşa edilmiş bir kale vardır. Kalenin içindekiler hariç, yaklaşık iki bin hane bulunur. Tacikler, Özbekler ve diğer kabilelerden insanlar yaşar. Bu menzil boyu yolun her iki tarafı da bahçelerle doludur. Ayrıca tamamı Aybek'e bağlı birçok köy geçilmiştir.

3.2.20.1.9. Sarbağ (Far. "سارباغ"):

Güney yönünde 15 kroh.-Etrafında sayısız akarsuyun aktığı, yemyeşil ve toprağı bereketli bir yerdir. Bu menzilde yolun büyük bir bölümü, her türden meyve ağaçları ile kaplı bahçelerden geçer; burada yetişen kavunlar lezzetlidir. Ekmek, arpa, yem ve yakacak odun temin edilebilir. Aybek'ten 4 kroh ötede Zindân köyü bulunur. Yol, bu köye gelinceye kadar "Darra-i Zindân" (Far. "دره رندان") denilen, eşsiz meyvelerin yetiştiği bir vadiden geçilir. İki buçuk kroh ileride olan Şekarkah (Far. "شکارکاه") adındaki yerde bir kale bulunmaktadır. Köyün dışında bahçeler ve meyve ağaçları yer alır. Şekarkah'ın 1,5 kroh ötesinde, birbirine yakın köylerin olduğu kalabalık bir yer olan Serkanda (Far. "سرکنده") vardır. Sarbağ, bu son

[311] Çeviri metinde bu yerin ismi "Barazuchuh" şeklinde gösterilmiştir. (**A.y.**)

noktadan 7 kroh uzaklıktadır. Yol genellikle güney yönünde ilerler, hafif doğu tarafında kalır.

3.2.20.1.10. Mevzi-langar (Far. "موضع لنگر"):

1 kroh.-Yolun tamamı bahçelerden geçmektedir.

3.2.20.1.11. Gari (Far. "غاری"):

2 kroh.-Bir köy. Yolun ilk yarısı bahçelerden, ikinci yarısı ovalardan geçer.

3.2.20.1.12. Horum-dara (Far. "خورم دره"):

5 kroh.-Bereketli toprakları olan yemyeşil bir vadidir. Burada Tacikler ile Arapların yaşadığı birçok köy bulunmaktadır. Bu vadide; üzüm, elma, kayısı, ceviz, badem ve kavun başlıca olmak üzere her türlü meyve yetişir. Bu menzilde yol bahçelerden geçmektedir; birçok köyün yakınından geçilmiştir.

3.2.20.1.13. Rû'yî (Far. "روءی"):

8 kroh.-Etrafı tepelerle çevrili ova üzerine kurulmuş bir köydür. Horum'dan ayrıldıktan bir buçuk saat sonra yol ağaçsız bir vadinin içine girmektedir. Sonrasında yolcuların iki seçeneği bulunmaktadır; bunlardan ilki vadi boyunca batı yönünde gitmek, ikincisi ise güneydeki dağların üzerinden geçmektir. Vadinin içinden bir akarsu geçmektedir; vadiden ilerlerken bu akarsuyun üzerinden çok sık geçilmek zorunda kalındığı için buna "seksen iki su" anlamına gelen "Heftad-u-du-Ab" (Far. "هفتادودوآب") ismi verilmiştir. Dağ yolu ise, aynı vadiden yaklaşık 1,5 kroh mesafededir; akabinde dağların üzerine doğru sapar. Yaklaşık 5 kroh uzunluğunda olan bu yol dört saatte tamamlanabilir. Her iki yol da dağların eteklerinde birleşir.

3.2.20.1.14. Zard-hoval (Far. "زردخوال"):

6 kroh.-Bir dağın eteğinde yer alır. Burada Hazaraların yaşadığı birkaç ev bulunmaktadır. Dağ yamaçlarında kazılan oyuklar bulunur; bunlara "samûç" (Far. "سموچ") denmektedir. Rû'yî'den 1 kroh sonra yol ikiye ayrılmaktadır. İlki, kuzeyden

güneye uzanan “Darra-i-Tenki” (Far. “درہ تنکی”) adındaki vadiden geçer ve yaklaşık 3 kroh uzunluğundadır. Ancak bu yol iki atlının yan yana duramayacağı kadar dardır; öyle ki yüklü bir at dahi tek başına buradan geçemez. İkinci yol ise bir dağdan geçer, Rû’yî’den ayrıldıktan 1 kroh sonra yükselmeye başlar. Bu yolun tamamı yalnızca 3 krohtur.

3.2.20.1.15. Duab (Far. “دوآب”):

3 kroh.-İki derenin birleştiği yerde kurulmuş bir köydür. Balçıktan yapma bir kalesi bulunur. Burada Tacikler ve Hazaralar yaşamaktadır. Yol vadilerin üzerinden ilerler; bir tepeden geçilmiştir.

3.2.20.1.16. Daman-ı Karakutal (Far. “دامن قراکوتل”):

2 kroh.-Son menzilden yarım kroh sonra fazla yüksek olmayan bir geçitten geçilir.

3.2.20.1.17. Madar (Far. “مدر”):

7 kroh.-Karakutal’ın güney ucunda yer alan bir köydür. Tacikler ve Hazaralar yaşamaktadır. Buraya varabilmek için Karakutal Geçidi’nden geçmek gerekir; Madar tarafına inişi son derece diktir.

3.2.20.1.18. Backah (Far. “باجکاہ”):

Doğu hafifçe güney yönünde 3,5 kroh.-Andab Nehri’nin sol kıyısında yer alan bir köydür. Tahıl ve yem temin edilebilmektedir.

3.2.20.1.19. Andab (Far. “انداب”):

2,5 kroh. Taciklerin yaşadığı bir köydür.

3.2.20.1.20. Yağlı-pac (Far. "یغلی پچ") Geçidinin Etekleri[312]:

2 kroh.-Tüm yol inişli çıkışlıdır.

3.2.20.1.21. Kale-i Hoca (Far. "قلعه خواجه"):

Güney yönünde 8 kroh.-Son menzilde geçilen Yağlı-pac Geçidi'nin güney ucunda yer alan köydür. Birkaç Hazara ailesi ile Kuriş-i Sadiki (Far. "قریش صدیقی") burada yaşar. Kalede içme suyu bulunmaktadır. Sulama için ise, Seygan'dan getirilen su kullanılır. Kalenin altında, güney yönüne giden bir akarsu bulunur fakat suyu acıdır.

3.2.20.1.22. Seygan (Far. "سیقان"):

2 kroh.-Taciklerin yaşadığı bir kaledir.

3.2.20.1.23. Kale-i Ming-beki (Far. "قلعه منگ بکی"):

5 kroh.-Dağların yakınında bir kaledir.

3.2.20.1.24. Ak Ribât (Far. "آق رباط"):

6 kroh.-Bu köyde Hazaralar yaşamaktadır, balçıktan bir kalesi bulunur, önderlerinin ismi Garib Beg'dir. Yoldan geçen kervanlar, kendilerini Zenki halkının saldırılarından korumaları karşılığına buranın yerlilerine belli bir ödeme yapmaktaydı. Zenkilerin artık alışkanlık haline gelen bu saldırıları sebebiyle Hulm mîri Kılıç Ali Han, 1812 yılında yaşadıkları köye bir sefer düzenlemiştir. Mîr'in bu seferinden beri yollar son derece güvenli olmuştur. Ming-beki'den ayrıldıktan sonra yol 4 kroh boyunca bir vadiden uzanır. Sonrasında uzunluğu 2 kroh olan "Kotal-ı Ak Ribât" (Far. "کوتل آق رباط") adındaki geçitten devam eder.

[312] Söz konusu geçidin ismi çeviri metinde "Yughlee Puj" şeklinde gösterilmiştir. (**A.e**., s.95)

3.2.20.1.25. Bat-ı Bamyan (Far. “بت بامیان”):

Doğu yönünde 9 kroh.-Meşhur bir yerdir. Başlangıçta yol 4 kroh boyunca dağlar üzerinden uzanır, devamındaki 3 kroh o kadar dağlık değildir, geri kalanında ise Bat-ı Bamyan’a kadar düz devam eder. Bat-ı Bamyan, 1,5 kroh genişliğinde ve yaklaşık 4-5 kroh uzunluğunda bir vadide yer alır. Vadide 1,5 kroh aralıklarla müstahkem on beş adet köy bulunur. Bu köylerde Hazaralar ve Tacikler yaşamaktadır; vali de bu köylerden birinde ikamet eder. Mevcut vali Kazım Han, Kabil hükûmeti tarafından atanmıştır. Türkistan’dan Kabil’e yol alan kervanlarda her at için 2 rupi alınır. Eğer atın yükü varsa bu miktar 4 rupi olur. Taşınan malın değeri ile birlikte alınan verginin miktarı da artar. Kabil’den Türkistan’a yol alan kervanlarda ise mallar üzerinden vergi alınır; bunlar at başına 2 rupi ödenmek zorunda değillerdir.

Bat-ı Bamyan köyünün kuzey tarafında yaklaşık 1 kroh ötede, dağlar bir duvar gibi aniden yükselir. Dağın önünde binlerce "samûç" (Far. “سموچ”) yani oyuk bulunmaktadır. Burada sert kayaya oyulmuş iki devasa figür görülür. Bunlardan ilki, “Şamama” adıyla bilinen kadın figürüdür; 30-40 yard yüksekliğinde ve 12 yard genişliğindedir. Eteklerinin ve koltuk altlarının aşağısında büyük hücreler kazılmıştır; figürün tepesine ancak merdivenle ulaşılabilir. İkinci figürün ismi “Dal’ın oğlu Sarsal” olup bir erkeği temsil eder; bunun kadın figüründen bile büyük olduğu söylenmektedir. Bunun da eteklerinde ve yan taraflarında hücreler kazılmıştır. Bu hücrelerin her biri 5-6 atın yahut 10-12 insanın sığabileceği büyüklüktedir. Soğuk havalarda kervanlar bu hücrelere sığınırlar. Hindular, bu figürlere tapmaktadır. Söylendiğine göre, eski zamanlarda ismi bilinmeyen bir kralın emriyle atılan toplar sonucu erkek figürünün bir bacağı ve çenesi kırılmıştır. “Bamyan” isminin, Hint dilinde “yılan deliği” anlamına gelen “bami” kelimesinden türemiş olması muhtemeldir. Uzaktaki samûçlar yılan deliğinden çok da farklı sayılmazlar. Antik Hint Krallığı, kuzeyde bu noktaya kadar uzanmaktaydı. Bamyan’ın güneyindeki yüksek iki noktada bunların kalıntıları hâlâ görülmektedir. (137)

3.2.20.1.26. Kale-i Tobçi (Far. "قلعه تبوچی"):

Güney yönünde 5 kroh.-Kotal-ı Kalu'nun kuzey ucundadır. Hazaralar yaşar. Yol bir derenin kıyısından ilerler. Erzak, yem ve arpa temin edilebilir.

3.2.20.1.27. Kâlu (Far. "کالو"):

Güney yönünde 8 kroh.-Kâlu-i Bala (Far. "کالوی بالا") (Yukarı Kâlu) ve Kâlu-i Payin (Far. "کالوی پایئن") (Aşağı Kâlu) olarak adlandırılan iki kısımdan oluşan bir köydür. Köyün yakınında bir akarsu bulunur. Yol, yaklaşık altı saatte geçilebilen Kotal-i-Kalû üzerinden ilerler. Geçidin kuzey ucunda, dallarından bez parçaları sarkan dikenli bir çalı bulunur. Buranın peygamberin damadı Hazreti Ali ile bağlantılı olduğuna inanılmaktadır; bu sebeple hacılar tarafından ziyaret edilir.

3.2.20.1.28. Kale-i Seyfullah Vekil (Far. "قلعه سیف الله وکیل"):

3 kroh.-Kotal-ı Hacı Gak'ın (Far. "کوتل حاجی گک") güney tabanındadır. Seyfullah, Hazaraların önderlerinden birinin ismidir. Geçit yaklaşık 2 kroh uzunluğunda olup; kışları genellikle karla kaplanır.

3.2.20.1.29. Kale-i Muhammed Şah (Far. "قلعه محمد شاه"):

2,5 kroh.-Muhammed Şah Hazara kabilesinin önderidir.

3.2.20.1.30. Gardan Divar (Far. "گردن دیوار"):

Güney yönünde 6 kroh.-Sünni Hazaraların yaşadığı bir köydür. Yol üzerinde Hazaralara ait beş-altı kale bulunur. Yol bir vadiden uzanır. Köyün yakınında bulunan nehrin ismi Elman'dır. Bu nehir, Kandehar (Far. "کندهار") tarafında Helmand (Far. "هلمند") ismiyle bilinir.

3.2.20.1.31. Ser Çeşme (Far. "سر چشمه"):

Doğu yönünde 12 kroh.-Burada Kabil'e bağlı birkaç kale bulunur. Hazaralar ve Tacikler meskundur. Civarından sayısız akarsu geçer. Kabil'den Türkistan'a yol alan

kervanlar bu noktada taşıdıkları her bir yük için 2 rupi öderler, bu onları Bat-ı Bamyan'a kadar götürür. Türkistan'dan gelen tüccarlar Kabil'de gümrük memurları tarafından karşılanırlar. Mallar burada denetlenir ve listesi tutulur; yük başına ödenen miktar 4 rupidir. Bu menzilde yol yaklaşık 1 kroh boyunca Elman'ın kıyısından uzanır. Sonrasında Kotal-ı Unay (Far. "کوتل اونی") geçilir; burası yedi küçük geçitten oluşmaktadır ve yaklaşık 4 kroh uzunluğundadır. Yolu güzeldir. Kabil yolunun Elman'dan koptuğu noktada yol Hazara ve Bassad yönlerine doğru iki kola ayrılır.

3.2.20.1.32. Calriz (Far. "جلدریز"):

Doğu yönünde 4 kroh.-Kabil'in bir köyüdür; Tacikler ve Hazaralar yaşamaktadır.

3.2.20.1.33. Kabil (Far. "کابل"):

6 kroh.-Calriz'den 1 kroh sonra "meydan" denilen geniş araziye ulaşılır. Meydan, genişliği 4 kroh'a varan boş bir alan olup Kotal-ı Toht'un (Far. "کوتل تخت") eteklerinde bir köy olan Arğande'ye (Far. "ارغنده") kadar uzanmaktadır. Bu geçidin uzunluğu yaklaşık 2 kroh'tur. Burada içinde Galcayların (138) yaşadığı birkaç köy bulunmaktadır. Arğande yakınlarında bir gümrük karakolu bulunur. Köyün güneybatı tarafındaki yol Kandehar'a kadar uzanır. Arğande'nin 3 kroh ötesi ise "Kale-i Kadı" denilen yerdir; burası ile Kabil arasındaki bölge tamamen düzdür. Bu menzilde içinde Taciklerin yaşadığı birçok kaleden geçilmiştir. Yol, meyve ağaçlarıyla dolu bahçelerden geçer.

Kabil şehrinin merkezinde, Ali Merdan Han tarafından yaptırılmış "Çar Çahta" (Far. "چارچہ") adıyla bilinen bir yapı yer alır. Şehrin güneyinde, Ahmet Şah Dürrânî zamanında tahkim edilmiş bir tepe bulunur. Batıda, tepenin üzerine kurulmuş "Asamâyî" adında bir Hindu tapınağı vardır. Tepenin güney cephesinde Güneydeki tepenin görülen cephesinde Hoca Rûşay (Far. "خواجہ روشای") mezarı bulunmaktadır; büyük ağaçların gölgesi altında kalan mezar oldukça güzel bir noktadadır. Daha üst tarafında yine ağaçlar ile gölgelenen ve yan tarafında küçük bir derenin aktığı Hoca Safa (Far. "خواجه صفا") adıyla bilinen bir yer bulunur. Şehrin içinden geçen nehrin

üzerine tuğladan bir köprü inşa edilmiştir. Nehrin suyu kanallar vasıtasıyla şehrin muhtelif mahallelerine dağıtılır. Kabil'in kuzeyinde, Timur Şah ve Zaman Şah'ın geniş bahçeleri bulunur; bunların etrafı duvarlarla çevrilidir. Bahçeler nehirden açılan kanallar vasıtasıyla sulanırlar. Şehrin bu tarafında, Seyyid Mehdi mezarı bulunmaktadır. Kabil'de iki adet "Bala Hisar" yani kale bulunmaktadır. Yukarı tarafta bulunan kale eskiden hanedan üyelerinin hapsedildiği zindandı; ancak Şah Mahmud kardeşlerini serbest bıraktığından beri kullanılmamaktadır. Şehrin aşağı kısmında kalan diğer Bala Hisar ise hükümdarın ikametgahıdır. Kabil'e Hicri 17 Şaban 1228[313] tarihinde ulaştık

3.2.20.2. İkinci Güzergâh

3.2.20.2.1. Sayad (Far. "صیاد"):

Güneydoğu yönünde 5 saatlik yolculuk.-Bir köydür. Köyün yakınlarından Hulm'a doğru akmakta olan bir dere geçer. Hulm'dan ayrıldıktan bir fersah sonra yol Bangi (Far. "بنگی") vadisine girmiştir. Vadi bir fersah uzunluğundadır.

3.2.20.2.2. Gazniyak (Far. "غزنیک"):

Doğu yönünde 4 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.3. Asyabad (Far. "اسیای باد"):

Güneydoğu yönünde 2 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.4. Dalhaki (Far. "دلخکی"):

Güneydoğu yönünde 2 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

[313] 15 Ağustos 1813.

3.2.20.2.5. Aybek (Far. “ایبک”):

Güneybatı yönünde 6 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.* Yol buradan Gari üzerinden Kabil'e uzanmaktadır.

3.2.20.2.6. Darra-i Zindân (Far. “دره رندان”):

Güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-İçinde birçok köyü barındıran bir vadidir; halkı Arapça konuşur.

3.2.20.2.7. Serkanda (Far. “سرکنده”):

Güney yönünde 6 saatlik yolculuk.-Vadi üzerine kurulmuş, içinde Özbeklerin ve Arapların yaşamakta olduğu bir köydür. Köyün yakınlarında aralarında meyve bahçelerinin de bulunduğu bahçeler vardır. Yol bir vadiden ilerler.

3.2.20.2.8. Sarbağ (Far. “سرباغ”):

Güneybatı yönünde 6 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.9. Darra-i Horum (Far. “دره خورم”):

Güneybatı yönünde 6 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.10. Rû’yî (Far. “روءی”):

Güneybatı yönünde 7 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.11. Duab (Far. “دوآب”):

Güneybatı yönünde 5 saatlik yolculuk.

3.2.20.2.12. Karakutal’ın Sonu (Far. “اخرقراکوتل”):

Batı yönünde 10,5 saatlik yolculuk.-Karakutal altı saatte ancak geçilebilen yüksek bir geçittir. Yolun geri kalanı ise düzdür.

3.2.20.2.13. Backah (Far. "بجکاه"):

Doğu hafifçe güney yönünde 4 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.14. Andab (Far. "انداب"):

Doğu yönünde 2 saatlik yolculuk.-Bend Barbar'dan uzanan nehrin kıyısında kurulu bir köydür. Nehir daha sonrasında Gari'den geçer ve nihayetinde Kunduz'a ulaşır. Yol nehrin kıyısında bir vadi boyunca uzanır ve düzdür. Köyün etrafında bahçeler ve meyve ağaçları bulunur.

3.2.20.2.15. Kotal-ı-Yağlapac (Far. "کوتل یغلی پچ"):

Güney yönünde 8 saatlik yolculuk.-Bu geçit Andab'ın 1 kroh ötesinde başlar ve yaklaşık sekiz saatte geçilir. Yol genellikle geniş olmakla beraber bazı noktalarda daralmaktadır. Dağlarda kükürt madeni bulunur.

3.2.20.2.16. Kale-i Hoca (Far. "قلعه خواجه"):

Güney yönünde yarım saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.17. Seygan (Far. "سیقان"):

Güney yönünde 1 saatlik yolculuk.-İçinden nehir akan bir vadidedir. Burada Tacikler yaşamaktadır; az da olsa Hazara bulunur. Yolun yakınında küçük bir kale bulunur. Yol buğday ve arpa tarlalarının yanından geçmektedir. Dağlar ankoza (Far. "انکوزه") (asafoetida) ağaçları ile kaplıdır. Bu bitki türü, bu köyde ilaç yapımında kullanılmaktadır. En iyi cinsinden olmak üzere 2,5 çaruk ağırlığındaki assafoetida 1 rupiye satılır; o da 2,75 Delhi sirine denktir.

3.2.20.2.18. Sohte Çinar (Far. "سوخته چنار"):

Güney yönünde 1,5 saatlik yolculuk.-Seygan'dan 3 kroh uzaklıkta bulunan bir kaledir. Burada hacılar tarafından ziyaret edilen bir mezar bulunur. Köyün

yakınlarındaki dağlarda oyuklar bulunur. Buğday ve arpa tarımı yapılır. Hazaralar meskundur. Yolun büyük kısmı bir vadi üzerinden geçer.

3.2.20.2.19. Kotal-ı Ak Ribât (Far. "کوتل آقرباط"):

Güney yönünde 1 saatlik yolculuk.-Son menzilden yaklaşık 2 kroh ilerledikten sonra başlayan bu geçit takribî 2 kroh uzunluğundadır. Yol geniştir. Geçidin eteklerinden iki-üç fersah uzaklıkta olan Zangi köyüne uzanan bir yol bulunur; arada bir dağ geçidi vardır.

3.2.20.2.20. Ak Ribât (Far. "اق رباط"):

Güneydoğu yönünde 2 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.* Buradaki soğuk sartan (temmuz) ayında dahi öylesine şiddetli hissedilir ki ateş yakmadan ya da kürklü giysiler giymeden durmak mümkün değildir. Derelerin tamamı donar. Bazı yıllarda ekinlerin olgunlaşmasına fırsat kalmadan kış mevsiminin geldiği söylenir. Backah ile bu yer arasında kalan ülke esasında Bat-ı Bamyan hükûmetine bağlıdır. Ancak valinin Hazaraları bir türlü boyunduruk altında tutamaması sebebiyle Hulm emîri Mîr Kılıç Ali Han, yolun güvenliğini sağlamak amacıyla ülkenin tamamını kiralamıştır.

3.2.20.2.21. Bat-ı Bamyan (Far. "بت بامیان"):

Doğu yönünde 4 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.*

3.2.20.2.22. Kale-i Tobçi (Far. "قاعه توبچی"):

Güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Kâlu Geçidinin eteklerindeki düzlüğe inşa edilmiş balçıktan yapma kale Bamyan'a bağlıdır. Yol bir düzlükte ilerler. Bir akarsudan geçilir, bu akarsu her mevsim sığdır.

3.2.20.2.23. Kotal-ı Kalû (Far. "کوتل کالو"):

Doğu.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.* Yol geniş ve taşsızdır.

3.2.20.2.24. Kalû (Far. "کالو"):

Doğu yönünde 6 saatlik yolculuk.-Güneyden kuzeye doğru akmakta olan büyük bir derenin sol kıyısında yer alan bir köydür. *Bkz. 1 Numaralı güzergâh.*

3.2.20.2.25. Kotal-ı Hacı Gak (Far. "کوتا حاجی گک"):

Güney yönünde 2 saatlik yolculuk.-Fazla yüksekliğe sahip olmayan bir geçittir. Kışları genellikle karlarla kaplıdır. Hulm'dan Kabil'e yol alırken kar sebebiyle geçilemez hale gelen tek geçittir. Geçidin eteklerinde Hazaralar tarafından garnizon olarak kullanılan bir kale mevcuttur. Geçit yaklaşık yarım kroh uzunluğundadır. *Bkz. 1 Numaralı güzergâh.*

3.2.20.2.26. Kale-i Seyfullah Vekil (Far. "قلعه سیف الله وکیل"):

Güney yönünde yarım saatlik yolculuk.-Hacı Gak Geçidinin eteklerinde, Bamyan bölgesine sınır bir kaledir. Kale, Hazara reisi Seyfullah'a aittir. Kaleden geçen kervanlar her bir at için ona 100 dinar öderler.

3.2.20.2.27. Gardan Divar (Far. "گرون دیوار"):

Güney yönünde 4 saatlik yolculuk.-*1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.* Son menzilden 1,5 fersah ileride bir dere bulunur; ancak derenin suyu acıdır ve hatta ağza kükürt tadı gelir.

3.2.20.2.28. Kotal-ı Anay (Far. "کوتل اُنی"):

Doğu yönünde yarım saatlik yolculuk.-Son menzilden sonra 1 kroh ilerlenip bu geçide gelinir. Aşağı iniş oldukça diktir.

3.2.20.2.29. Siyah Sank (Far. "سیاه سنک"):

Doğu yönünde yarım saatlik yolculuk.-Anay Geçidinin eteklerindedir. Buradan siyah taşlarla dolu vadi başlamaktadır.

3.2.20.2.30. Sar Çeşme (Far. “سر چشمه”):

Doğu yönünde 3 saatlik yolculuk.-Büyük bir köydür. Kabil Nehri’nin doğduğu noktadır. *Bkz. 1 Numaralı güzergâh.*

3.2.20.2.31. Takan Bala (Far. “تکان بالا”):

Doğu yönünde 1 kroh.-Galcayların Süleyman-hayl (139) kolunun yaşadığı küçük bir köydür.

3.2.20.2.32. Takan-ı Payin (Far. “تکان پایئن”):

Doğu.-Bahsedilen son köyün yakınlarında yer alan küçük bir köydür. Her ikisi de Kabil'e bağlıdır.

3.2.20.2.33. Calriz (Far. “جلریز”):

Doğu yönünde 3 kroh.-*Bkz. 1 Numaralı güzergâh.*

3.2.20.2.34. Rüstem-hayl (Far. “رستم خیل”):

Doğu yönünde 3 kroh.-Galcayların Rüstem-hayl kolunun yaşadığı bir köydür.

3.2.20.2.35. Kotal-ı Taht (Far. “کوتل تخت”):

Doğu yönünde 1 kroh.-*Bkz. 1 Numaralı güzergâhtaki "Calriz".*

3.2.20.2.36. Arğandi (Far. “ارغندی”):

Doğu yönünde 4 kroh.-Bir köy. Su kanaldan sağlanır. Geçidin eteklerine 3 mil uzaklıktadır; burada Tacikler yaşar.

3.2.20.2.37. Kale-i Kadı (Far. “قلعه قاضی”):

Doğu yönünde 3 kroh.-Bir köy ve bir kale. Su kanaldan temin edilmektedir. Tacikler yaşar.

3.2.20.2.38. Kale-i Topçi Başı (Far. "قلعه توبچی باشی"):

Doğu yönünde 2 kroh.-Kabil'e bağlı bir köy ve kaledir. Bölgeye adını veren Pağman (Far. "پغمان") Tepesi üzerinde kurulmuştur.

3.2.20.2.39. Mereng (Far. "مرنگ"):

Doğu yönünde 2 kroh.-Yukarıda bahsi geçen ilçeye bağlı bir köydür. Tacikler yaşar.

3.2.20.2.40. Luri (Far. "لوری"):

Doğu yönünde yarım kroh.-Yukarıda bahsi geçen ilçeye bağlı bir köydür. Tacikler yaşar.

3.2.20.2.41. Darvaza-i Gurahkar (Far. "دروازه گوره کار"):

Kabil şehrine Türkistan yönünden girişi sağlayan kapıdır. Kale, Ahmed Şah Dürranî tarafından inşa edilmiştir. Bu kapıdan geçen her yolcudan 3 Kabil sikkesi alınmaktadır.

3.2.20.2.42. Kabil (Far. "کابل"):

1 Numaralı güzergâhta açıklanmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AÇIKLAMALAR

4.1. Seyahatnamenin Detaylı İzahı ve Açıklamalar

(1) Kroh (Far. "کروه"): Bir uzunluk ölçü birimidir. İran'da "kürûh", Hindistan'da "kos" (Far. "کوس") olarak bilinir. Kos, kullanıldığı coğrafyaya göre farklı uzunlukları ifade eder. Hindistan'ın kuzey kısımlarında 1 kos, 5.000 gaz yani 4,19 kilometre uzunluğundadır. [Gaz (Far. "گز"): yaklaşık 83,82 santimetre] Bununla birlikte kürûh Bâbürnâme'de en sık kullanılan uzunluk birimidir; buna göre 1 kürûh 4.000 adıma yani 1 mile eşit eşittir. (Cengiz Kallek, "Mil", **DİA**, C.30, Ankara, 2020, s.53; Horace Halman Wilson, **A Glossary of Judicial and Revenue Terms, and of Useful Words Occurring in Official Documents Relating to the Administration of the Government of British India, from the Arabic, Persian, Hindustání, Sanskrit, Hindí, Bengálí, Uriya, Maráthi, Guazráthí, Telugu, Karnáta, Tamil, Malayálam, and Other Languages**, London, 1855, "Kos", s.294-295; **A.e.**, "Kroh" s.297; Seda Kavallı, "Babur-nâme'deki Mesafe ve Uzunluk Birimleri", **Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi**, C.IV, S.2, 2020, s. 212-230; Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, **Vekayi-Babur'un Hâtıratı**, çev. Reşit Rahmeti Arat, C.II, Ankara, TTK Yayınları, 1946, s.629)

(2) Zemindâr, kelime anlamı olarak Farsçada "toprak sahibi" anlamına gelir. Hindistan'da Bâbürlü ve İngiliz sömürge dönemlerinde kullanılan unvan, başlangıçta vergi ödeyen ve vergi tahsil eden kişileri ifade etmek için kullanılmış; sonrasında zemindârların toplum üzerindeki nüfuzu artarak unvan siyasi, askeri ve adli nitelik kazanmıştır. Bâbürlü Sultanlığı içinde bu konumun, 19. yüzyıla gelindiğinde toprak ağalığına dönüştürüldüğü görülür. (S. Haluk Kortel, "Zemindar", **DİA**, C.44, Ankara, 2013, s.238-239)

(3) "Pergana/pargana" birden fazla köy ve çevresindeki kırsal bölgeden oluşan idari birim anlamına gelmektedir. Bâbürlülerde eyalet, il ve ilçeden oluşan üçlü sistemin en küçük halkası olan ilçeyi ifade eder. (Douglas E. Streusand, **Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler**, çev.Bahar Fırat, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2013, s.266.)

(4) Hindistan'da kullanılan bir para birimidir.

(5) Nilam Nehri.

(6) "Câgîr" (Far. "جاگیر") Farsçada "tutulan, sahip olunan yer" anlamına gelmektedir. Hindistan'da Delhi sultanlarıyla uygulanmaya başlayan ve Bâbürlüler döneminde sistemleşen bu usule göre; kumandan veya memur nakit maaş yerine kendisine verilen toprak parçasını işletir, maaşını buradan tahsis eder ve geri kalanı vergi olarak merkeze gönderirdi. Ancak 18. yüzyıl başlarında câgîr bölgelerinde hayat standartları düşmüş ve câgîrdarlar nakit maaşı tercih etmeye başlamışlardır. (Azmi Özcan, "Câgîr", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.11-12)

(7) Peştucada "ګر" (gar) kelimesi "kale" anlamına gelir. (Henry Walter Bellew, **A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto Language,** New Delhi, Asian Educational Services, 2001, "ګر", s.138)

(8) "Tanadar/Sanedar" (Ur. "ثاندار") Hindistan bölgesinde, ilden küçük idari birimlerin amirleri için kullanılır. [Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi,** C.II, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s.460]

(9) Celum Nehri.

(10) Şah Şücâ, Afganistan'ın 1803 ile 1810 yılları arasındaki hükümdarıdır. 1809 yılında İngilizlerle dostluk antlaşması imzalamıştır. Döneminde gerçekleşen ayaklanmalar sonucu 1810 yılında tahttan indirilmiş, yerine Şah Mahmud geçmiştir. [Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi,** C.III, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s.235-240] Seyahatnamenin yazıldığı dönemde mevcut hükümdar Şah Mahmud'dur.

(11) "Şir Garhi Sarayı" olarak da bilinen yapı 1770-1776 yılları arasında Afgan Emîr Han Cihan tarafından inşa edilmiştir. Etrafı surlarla çevrili olmasına rağmen yapı savunmaya elverişli olmayıp uzun yıllar boyunca şehri idare eden valiler yani mihraceler tarafından ikametgâh olarak kullanılmıştır. (Baron Charles Hügel, **Travels in Kashmir and The Panjab**, London, John Petheram, 1845, s.122; Nazakat Hussain, **"Archaeology of Kashmir: 1586 AD- c. 1900 AD"**, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of Philosophy in History, Aligarh, 2001, s.87; Walter R. Lawrence, **The Valley of Kashmir**, London, Oxford University Press, 1895, s.37.)

(12) Şah Şücâ'ya vezirlik yapmış Şir Muhammed Han'ın oğlu Ata Muhammed Han, Keşmir bölgesinin 1806-1813 yılları arasındaki valisidir. Babasının ölümü sonrası isyan başlatan Ata Muhammed Han'ın hâkimiyeti bu dönemde Kabil'den bağımsız bir yönetim teşkil eder. [Bayur, **a.g.e.**, c.242; Rouf Ahmad Mir, **"Afghan Rule in Kashmir (A Critical Review of Source Material)"**, University of Kashmir, Master of Philosophy, Srinagar, 2011, s.108]

(13) Hint sayı sisteminde 1 kror 1.000.000'a, 1 lakh ise 100.000'e eşittir. [Russ Rowlett and the University of North Carolina, "lakh", "**How Many? A Dictionary of Units of Measurement**" (Erişim 2 Ekim 2022)] Verilen bilgiye göre kalenin inşasında toplam 11.000.000 rupi harcanmıştır.

(14) Nişât (Far. "نشاط") sözcüğü Farsçada "neşe, zevk, sevinç" anlamlarına gelmektedir. (Francis Joseph Steingass, "نشاط", **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, London, Routledge & Kegan Paul Limited, 1963, s.1402)

(15) Nesim (Far. "نسیم") sözcüğü Farsçada "hafif esinti, meltem, güzel kokulu hava" anlamlarına gelir. (A.e., "نسیم", s.1402)

(16) 1 pise/paysa (Ur. "پیسہ"): Bir para birimidir, bakırdan imal edilir. İngiliz Doğu Hindistan şirketi tarafından 100 tane tahıla sabitlenmiştir; ¼ anaya veya 1/64 rupiye eşittir. (Wilson, **a.g.e**., "paisa", s.389)

(17) Farsça "feruş" (Far. "فروش") kelimesi "satıcı" anlamına gelmektedir. Mukim (Far. "مقیم") ise "sakin, yerli, ikamet eden" anlamlarına gelir. (Steingass, **a.g.e**., "فروش", s.924, "مقیم", s.1297) Vafaruş ve mukîm sınıfları, Keşmir'de büyük önem taşıyan şal ticaretini büyük ölçüde şekillendiren kimselerdir. Anlaşıldığı üzere, ticari zemini oluşturan sermaye sahipleri ve satışın gerçekleşmesini sağlayan aracılar; üreticilere kıyasla gerçekleşen ticaretten çok daha yüksek oranda gelir sağlar.

(18) Ana (Ur. "آنہ"): Bir para birimidir, 1/16 rupi değerindedir. (Wilson, **a.g.e.**, "ana", s.24)

(19) Taka (Sind. "تکا"): Hindistan'da kullanılan bir para birimidir, bakırdan imal edilir, 2 piseye denktir. (**A.e.**, "taka", s.501)

(20) Harvar (Far. "خروار"): Ağırlık ölçü birimidir. Kelime anlamı ile "eşek yükü" demektir; Hindistan'da 700 pounda denktir. (**A.e.**, "kharwar", s.281) Bu ölçüme göre 1 harvar yaklaşık 317,51 kilogram eder.

(21) Bir milyon rupi.

(22) Yanbu sözcüğü orijinal metinde "يَانْبو" şeklinde gösterilmiş olup Henderson tarafından "yamboo" şeklinde çevrilmiştir. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.6b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.6) Çincede "元宝" (yuanbao) şeklinde yazılan bu sözcük Uygur Türkçesinde de "yanbu" şeklinde telaffuz edilmektedir. Eski Çin'de kullanılan bir para birimi olup altın ve gümüşten imal edilir. Şekil ve büyüklük olarak at toynağına benzer. (Alimcan İnayet, "Uygur Atasözleri ve Deyimlerinde Geçen Çince Alıntılar Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C.66, S.2, Ankara, 2018, s.202; Uygur, **a.g.e**., s.24)

(23) Tula (Ur. "تولا"): Hindistan, Pakistan ve Asya'nın güney bölgelerinde kullanılan bir ağırlık birimidir. Temsil ettiği ağırlık miktarı bölgeden bölgeye değişiklik gösterse de yaklaşık 180 tane tahıl yani 11,6 gram ağırlığında olduğu söylenebilir. [Wilson, **a.g.e**., "tol", s.524; Rowlett and UNC, "tola", "**How Many? A Dictionary of Units of Measurement**" (Erişim 3 Ekim 2022)]

(24) Rati, dang (Far. "دانگ") ve rupi 19. yüzyılda Hindistan ve çevresinde kullanılan ağırlık ölçü birimleridir. (Wilson, **a.g.e.**, "rati", s.440; **A.e**. "dang", s.124; **A.e**. "rupi", s.447) Aynı dönem içinde pul ise altın ve gümüş ağırlıklarını belirtmek için kullanılmaktaydı. (**A.e.**, s.390) Burada gösterilen bir birim sir yaklaşık 933,1 grama denktir. [**A.e.**, s.474; Rowlett and UNC, "seer"; "**How Many? A Dictionary of Units of Measurement**" (Erişim 3 Ekim 2022)]

(25) Safidâr (Far. "سپیدار"): Ak kavak ağacı. (Bellew, **a.g.e.**, "سپیدار", s.91)

(26) Gösterilen 1 kulaç, 183 santimetreye; 1 yarda ise 91,4 santimetreye eşittir.

(27) Dras Nehri.

(28) Kabil vadisinden başlayarak Keşmir, Yarkend ve Kaşgar'ı içine alan ve "Boloristan" denilen ülke "Dardistan ülkesi" olarak da bilinmektedir. (Bkz. Janyl Myrza Bapaeva, "Wilhelm Barthold'un Makaleleri IV: Sistan, Afganistan'ın Güney Kısmı ve Belucistan", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.7, İstanbul, 2013, s.80)

(29) İndus Nehri.

(30) "Çot" (چوته): Hindistan'da 19. yüzyılda kullanılan rupinin çeyreği değerindeki para birimidir, Sindcede "dördüncü" anlamına gelir. (Wilson, **a.g.e.**, s.106-107)

(31) Ladah ülkesi, 1680 yılında Kalmukların saldırısına uğramıştır. Raca, Keşmir'in Moğol hükümdarı ve Ali Merdan Han'ın oğlu İbrahim Han'dan yardım istemiş, o da oğlu Fedai Han'ı Kalmuklarla savaşmak üzere Ladah'a göndermiştir, Fedai Han Kalmukları bölgeden kovmuş ve bir sürü ganimet ile ülkesine dönmüştür. Savaşın sonunda raca, Keşmir hükümdarına tabiiyetini bildirmiştir. Ancak racanın İslamiyet'e geçtiği ile ilgili anekdot Ladah kroniklerinde yer almaz. [bkz. A.H.Francke, **Antiquities of India Tibet Part (Volume) II The Chronicles of Ladakh and Minor Chronicles, Texts and Translations with Notes and Maps**, Calcutta Superintendent Government Printing, India, 1926, s. 115-117; **Tarih-i Keşmîrî**'den aktaran Dr.Luciano Petech, **A study on the Chronicles of Ladakh (Indian Tibet)**, Calcutta, Indıa, 1939, s. 157-160; Zahiruddin Ahmad, "Tibet and Ladakh: A History", **Far Eastern Affairs,** Number Three, ed. G.F.Hudson, Chatto&Windus, London, 1963, s.46]

(32) Ladah kroniklerinde 1790-1841 yılları arasında ülkeyi yöneten hükümdarın ismi "Tshe-dpal-mi-hgyur" veya "Don-grub-rnam-rgyal" olarak geçmektedir. Mir İzzetullah tarafından verilen isim, bakan konumundaki Chhatendruj ile karıştırılmış olabilir. (Bkz. Francke, **a.g.e**., s.124; Luciano Petech, **The Kingdom of Ladakh C.950-1842 A.D.**, Roma, Istituto Italiano Per il Medio ed Estremo Oriente, 1977, s.127)

(33) Uygur ve Kırgız Türkçesi dillerinde "çoŋ" kelimesi "büyük" anlamına gelmektedir. (Bkz. Ahmet Bican Ercilasun v.d., **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, "büyük", s.88-89.)

(34) Kırgız ile Kazak Türkçesinde "kepter", Özbek ile Uygur Türkçesinde "käptär" ve Türkmen Türkçesinde "kepderi" "güvercin" anlamına gelmektedir. (**A.e.**, "güvercin", s.296-297.)

(35) Farsçada "گز" (gaz) "ılgın ağacı" anlamına gelir. (Steingass, "گز", **a.g.e.**, s.1087)

(36) Baltistan veya Küçük Tibet.

(37) Hindistan'da tüketilen sade yağ.

(38) Kübit, dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan ölçüdeki bir uzunluk birimi olup yaklaşık 45 santimetreye tekabül etmektedir.

(39) Mezarın bulunduğu vadi, "Şahidullah" (Uyg. "شەھىدۇللا") ismini almıştır. Şahidullah Hoca, 17. yüzyılın ikinci yarısında Çinlilerin bölgeye saldırısı sırasında Yarkend'den kaçmış ve peşine takılan Hıtaylar tarafından burada öldürülmüştür. Mir İzzetullah'tan yaklaşık 60 yıl sonra bölgeyi ziyaret eden Bellew, mezarın bir uçurumun tepesinde yer aldığını, Kırgızların buraya saygı gösterdiğini ve bir direk üzerine astıkları yün püsküller ve yak kuyrukları ile mezarı işaretlediklerini aktarmıştır. (Bkz. H.W.Bellew, **Kashmir and Kashghar: A narrative of the journey of the embassy to Kashghar in 1873-74**, London, Trübner & Co., Ludgate Hill, 1875, s.185)

(40) Uygur Türkçesinde "davan" kelimesi "dağ boğazı, yokuş" anlamına gelmektedir. (Bkz. Necip-Emir Necipoviç, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, çev.İklil Kurban, Ankara, TDK, 1995, "davan", s.95.)

(41) Kulan, Türkistan'da yaşayan bir eşek türüdür; Türkmenistan'ı ziyaret eden O'donovan tarafından yaban eşeği olarak tanımlanmıştır. (Bkz. Edmond O'donovan, **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During The Years 1879-80-81, Including Five Months' Residence Among The Tekkés of Merv**, Vol. II, New York, G. P. Putnam's Sons, 1883, s. 95.)

(42) Doğu Türkistan'da kullanılan "ortang" (Uyg. "ئورتانگ") kelimesi, Türkçe "orta" kelimesinden türemiştir; bir yolculuk sırasında yol üzerinde bulunan menzil veya duraksama noktalarını ifade etmektedir. (Robert Barkley Shaw, **A Sketch of The Turki Language: As Spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand): Part II**, Calcutta, The Baptist Mission Press, 1880, "úrtang", s.20)

(43) Galadar, çeşitli kaynaklarda "tahıl toptancısı" olarak tanımlanmıştır. (Bkz. Triloki Nath Madan, "Religious Ideology and Social Structure: The Muslims and Hindus of Kashmir", **Ritual And Religion Among Muslims In India**, ed. Imtiaz Ahmad, New Delhi, Manohar, 1981, s.27). "غله" kelimesi Farsçada "tahıl" anlamına gelir.

(44) "Ahund (آخوند)" kelimesinin Farsça kökenli olduğu düşünülmektedir; bu unvan Doğu Türkistan'da "efendi, üstat" anlamlarına gelmektedir. Batı Türkistan'da ise yüksek dereceli ulema için kullanılmıştır. (Hamdi Algar, "Ahund", **DİA**, C.II, İstanbul, 1989, s.185.)

(45) “Langar (لانگار)” kelimesi Farsça kökenli olup; menzil anlamında gelir. (Bkz. Shaw, **a.g.e**., “langar”, s.179.) Seyahatnamede ise bu kelimenin Doğu Türkistan’da posta istasyonlarını ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

(46) Mir İzzetullah’tan yaklaşık altmış yıl sonra şehri ziyaret eden Forsyth, eserinde bu kapılardan bahseder. Bu eserde kuzeydeki kapı “Tera-bağ” ve güneybatıdaki kapı “Hanca” isimleriyle gösterilmiş; diğer kapılar farklı yönlere dağıtılmıştır. Batıdaki kapı “Kevagat”, doğudaki “Meski” ve güneydeki ise “Altun” adlarında gösterilmiştir. Ayrıca kelimelerin Uygur Türkçesindeki manaları da şu şekilde verilmiştir; “altun” (Uyg. “ئالتۇن”) kelimesi “altın” anlamına gelir, “kevagat” ismi “kavun” anlamına gelen “kağun” (Uyg. “قوغۇن”) kelimesinden türemiştir, “meski” kelimesi “maskara”, “hanca” kelimesi “hükümdar” ve “tera-bağ” ismi “saklı bahçe” anlamlarına gelmektedir. (Sir Thomas Douglas Forsyth, **Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T.D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund**, Calcutta, Foreign Department Press, 1876, s.34)

(47) Töre, Cengiz soyundan olup iktidara gelemeyen erkek torunlar, soylu kişiler, üst düzey memurlar ve hâkimler için kullanılan; başlangıçta Cengizlilere özgü bir unvan olup zamanla tüm Türkistan coğrafyasına yayılmıştır. (İsenbike Togan, “Çingis Han ve Moğollar”, **Türkler**, C.VIII, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.252; S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, **Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003, s.350.)

(48) Rusya Bilimler Akademisi tarafından 1768-1774 yılları arasında İdil boyları ve Sibirya’ya gönderilen I. Orenburg Gezi Grubu’na başkanlık eden Peter Simon Pallas, Kalmuklarla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Seyahatnamesinde belirttiği üzere, Kalmukların “ulus” adını taşıyan kabileleri birden çok “aymak”a bölünmüştür; “saysang” bu aymakları yönetmekle görevli soylu kimselere verilen unvandır. (Başak Perçin Bostan, “P. S. Pallas’ın Seyahatnamesinde Kalmuklar ve Kalmukça Sözcükler”, **Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, S.43, Ankara, 2022, s.81-82)

(49) Doğu Türkistan bölgesinde Mançular tarafından tayin edilen amir veya idarecilere “ambal” ismi verilir; bu isim hâkim için de kullanılmıştır. Mir

İzzetullah'a ait eserde "انبان" (anban) şeklinde yazılan bu makam Henderson tarafından "umban" şeklinde gösterilmiştir. (Uygur, **a.g.e**., s.23; Mir İzzetullah, **a.g.e.,** s.23b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e.,** s.26.)

(50) Mahdûm-ı Azam ismiyle anılan Ahmed Kâsânî (ö. 1542) Batı Türkistan'da yaşamış meşhur bir Nakşibendî şeyhidir. Mahdûm-ı Azam'ın oğullarından Hoca İshak Veli ve Hoca Kalan 16. yüzyılın sonunda Doğu Türkistan'da hüküm süren Saidiye hanları tarafından ülkeye davet edilmişlerdir. Mahdûm-ı Azam oğulları burada hem dinî hem de siyasi nüfuz sahibi olmuş; Hoca İshak Veli'nin soyundan gelenler Karataglıklar ve Hoca Kalan'ın soyundan gelenler Aktaglıklar olmak üzere iki fırkaya bölünmüşlerdir. Doğu Türkistan'da Kalmukların 1678'de Altışehir'i istilası ile başlayıp 1755'te gerçekleşen Çin işgaline kadar olan süreç bu iki fırkanın iktidar mücadelesi ile geçmiş olup bu yetmiş yedi yıl "Hocalar Devri" olarak anılmıştır. (Necdet Tosun, "Kâsânî, Ahmed", **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s.531; Taşağıl, **a.g.m**., s.557-558; İklil Kurban, **Hocalar Devri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s.76)

(51) Eserde Aktaglık mensubu Lan Hoca ve kardeşi Ay Hoca olarak aktarılan kişiler Burhaneddin Hoca ile Cihan Hoca olup; 1758 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek Çin işgaline karşı güçlü direniş göstermişlerdir. Çinlilerle savaşan kardeşler kısa vadede başarı elde etse de nihayetinde 1759 yılında Bedahşan'a kaçmak zorunda kalmışlardır. Burada halk tarafından olumlu karşılanan Aktaglık kardeşlerin ölümleri ile ilgili olarak ise farklı anekdotlar aktarılmıştır. Bir anekdota göre, sınırına toplanan Çin ordusunun yarattığı korku nedeniyle Bedahşan valisi Sultan Şah, kendisine sığınan hocaları Çinlilere teslim etmiş; Hoca kardeşler Çinliler tarafından idam edilerek kesik başları Pekin'e gönderilmiştir. Bir başka kaynakta ise, Han Hoca'nın (Cihan Hoca) Yarkend'de gösterdiği direnişte ağır yaralandığı ve Bedahşan'a vardıklarında burada öldüğü; ağabeyi Burhaneddin Hoca'nın ise Sultan Şah tarafından tutuklandığı bilgisi yer alır. Ağır baskılar sonucu çaresiz kalan Sultan Şah'ın Han Hoca'nın kesik kellesini General Zhao-hui'ye teslim etmiş ve kelle Pekin'e gönderilerek kazanılan zaferlerinin nişanesi olarak burada sergilenmiştir. Tüm bunlarla birlikte; Hocaların Sultan Şah tarafından Çinlilere teslim edilmediği, kimliği belirsiz ve muhtemelen Çin ordusuna mensup kişilerce

öldürülüp Bedahşan'a gömüldüğü görüşü de mevcuttur. Bir başka görüşe göre; Hoca kardeşlerin cesetleri gömüldükten üç yıl sonra Çinlilerce bulunmuş ve Han Hoca'nınki parçalanarak Kaşgar'a gönderilmiştir. (Bkz. Bekin, **a.g.m.**, s.19-20; Feyzullah Uygur, "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı", **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.63, İstanbul, 2016/I, s.36-37; Ablat Khodjaev-Kamil Khodjaev, "Chi'ng Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali", çev. Bülent Keneş, **Türkler**, C.18, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 694-696)

(52) Kadılkudât unvanının sözcük anlamı "kadılar kadısı" demek olup İslam devletlerinde yargı sisteminin başında bulunan görevlilere verilen unvandır. (Şükrü Özen, "Kadılkudât" **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s.77)

(53) Farsçada "para" anlamına gelen "pul" (Far. "پول") kelimesi Çin kaynaklarında Müslümanların geleneksel para birimi olarak gösterilmiş; bakırdan eritilerek yapıldığı ve 1 tengenin 1/50'si değerinde olduğu bilgisi verilmiştir. Doğu Türkistan bölgesi için ağırlığı yaklaşık olarak 5 ile 7,5 gram arasında değişir. (Bkz. Konuralp Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, Ankara, TTK Yayınları, 2013, s.105-106)

(54) Tenge, gümüşten imal edilen ve 20. asrın ilk çeyreğine kadar Türkistan'da kullanılan bir para birimidir. Doğu Türkistan'da 1 tenge dizili 25 Çin sikkesine (sapek) denktir. (Bkz. Clément Imbault Huart, "Tenge", Çev. Nejat Göyünç, **İA**, C.12/1, İstanbul, 1979, s.162)

(55) Man (من), sir (سیر) ve miskal (Ar. "مثقال") 19. yüzyılda kullanılan ağırlık ölçü birimleridir; bölgelere göre farklılık gösterirler. Miskal; 63,5 tane tahıla tekabül eder. (Bkz. Wilson, **a.g.e.**, s.326, 343, 474.)

(56) Yağmur taşı diye bilinen yet taşı; yat, yada, cada isimleri de anılmıştır. Bununla uğraşan kimselere ise yetci, yatcı, yadacı veya cadacı denir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te "یت" (yat) kelimesi, yada taşı ile yapılan bir tür kâhinlik olarak açıklanmıştır. Türkler tarafından uygulanan bu ritüel sonucu yağmur veya kar yağdığına inanılmaktadır; Türk kaynakları ile birlikte Çin, Arap ve Fars kaynaklarında da yada taşı ile ilgili çeşitli anekdotlara yer verilmiştir. Bununla birlikte Uygur Türkçesinde "yadçı" kelimesi "sihirbaz, efsuncu, yadacı, büyücü" anlamına gelmektedir. (Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara, TTK Yayınları, 1986, s.160-161; Kaşgarlı

Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk,** Besim Atalay, III. Cilt, Ankara, TDK Yayınları, 1941, s.3; Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 1968, "yadçı", s. 279)

(57) "Vang" unvanı, Doğu Türkistan bölgesinde Mançular tarafından tesis edilmiş olup; "beg" veya "hâkim" makamlarına karşılık gelmektedir. (Bkz. Uygur, **a.g.e.**, s.212)

(58) "Bey-sah" unvanı "beyzi" olarak da bilinmektedir. (Bkz. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 158)

(59) Eserde Çang Han olarak gösterilen dönemin Çin imparatoru Jen-tsung'tur; "Chia-ch'ing" ismiyle tanınmış ve 1796-1821 yılları arasında Çin'e hükmetmiştir. İmparatorun babası eserde Ça-lon Han olarak gösterilmiştir. Ça-lon Han'ın asıl ismi Chi'en-lung'tur ve 1736-1796 yılları arasında hükmetmiş, saltanatı 60 yıl sürmüştür. Eserde İ-zin Han ismiyle anılan İmparator Yung-cheng ise 1723-1736 yılları arasında Çin'e hükmetmiştir. (Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 2019, s.309-314)

(60) Tongtien Nehri.

(61) Çincede "辣" (là) sıcak, "銅" (tóng) bakır anlamına gelmektedir.

(62) Çin'in Müslüman kaynaklarına göre, dört sahabe İslamiyeti tebliğ üzere Çin'e gelmiş; Kanton (Guangzhou), Yanco ve Cuanço'ya yerleşmişlerdir. Bu kaynaklarda Kanton'a yerleşen sahabenin Sa'd bin Ebû Vakkas olduğu ve burada vefat ettiği bilgisi verilir. Kanton'da Sa'd bin Ebû Vakkas adına bir cami ve ona atfedilen bir türbe bulunmaktadır. (Bkz. Celâleddîn Wang-zin-shan, "Çinde İslâmiyet", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.II, S.2-4, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958, s.160) Guangzhou şehri, Çin'in güney bölgesinde bulunan bir liman kenti olup Molla Nazar tarafından verilen Pekin ile Kaşgar arasındaki güzergâh için uzak bir konumdadır.

(63) Yedi Uyurlar veya Ashâb-ı Kehf isimleriyle bilinen kıssada; inançlı yedi genç, putperest hükümdarın zulmünden kaçarak bir mağaraya sığınır ve burada mucizevî bir şekilde yaklaşık üç yüz yıl uyuduktan sonra uyanırlar. Zulmünden kaçtıkları bu hükümdarın Roma imparatoru Decius (249-251) olduğuna inanılmaktadır. Hem Hristiyan hem de Müslüman inancında önemli yere sahip bu

kıssanın nerede geçtiği tam olarak bilinmemekle birlikte; inançların yayılmasının doğal bir sonucu olarak farklı yerlerde bulunan birçok mağara bu kıssaya atfedilmiştir. Bu yerlerden biri de Doğu Türkistan'daki Tuyuk Vadisi üzerinde Turfan'ın 60 km batısındadır. Bu sebeple eski Turfan, kıssada yer alan İmparator Decius'a atıfla Dakyanus Şehri olarak anılmıştır. [İsmet Ersöz, Ashâb-ı Kehf, **DİA**, C.III, İstanbul, 1991, s.465-467; Albert von Le Coq, **Buried Treasures of Chinese Turkestan**, trans. Anna Barwell, London, George Allen & Unwin Ltd., 1928, s.93-94; Mark Dickens, Natalia Smelova, "A Rediscovered Syriac Amulet from Turfan in the Collection of the Hermitage Museum", **Written Monuments of the Orient**, Vol.7, No. 2 (14), 2021, s.110-111.]

(64) Toğrak (Far. "تغراق") kavak ağacı anlamına gelir. (Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk,** çev. Besim Atalay, I. Cilt, Ankara, TDK Yayınları, 1941, s.468)

(65) Kalmuklar Doğu Türkistan'da Karaşehir, Tarbagatay ve Yuldız bölgelerine yerleşmişlerdir. (Oktay Berber, **Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri**, Ankara, TTK Yayınları, 2021, s.111)

(66) Kazak boyları, orijinal metinde "قزاق" şeklinde yazılmış olup Henderson tarafından "Cossack" şeklinde çevrilmiştir. "Kazak" kelimesi "başına buyruk hareket eden, yiğit, cesur" anlamlarına gelmekte olup "kossak" şeklinde de telaffuz edilmektedir. Kazakların bu isimle anılması etnik unsurdan ziyade sosyal özelliklerine işaret eder. Yaygın olarak; Türkistan Kazaklarını ifade etmek için "Kazak", Don Nehri civarında yaşayan Rus menşeli halkı ifade etmek için ise "Kossak" ismi kullanılmaktadır. Mir İzzetullah tarafından bahsedilenler Türkistan Kazakları olduğundan çeviride de bu isim tercih edilmiştir. (Eugene Schuyler, **Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2017, s.9; Keith Hitchins, "Kazaklar", **DİA**, C.25, Ankara, 2022, s.131; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.35a; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.42.)

(67) Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay'a ülüş bıraktığı Türkistan coğrafyasının tamamını kapsayan Çağatay Hanlığı, 14. yüzyılın ortalarına gelindiğinde tekrar birleşmemek üzere doğu ve batı kanadı olmak üzere ikiye bölünmüştür. 1347 yılında tahta çıkan Tuğluk Timur Han, Doğu Çağatay Hanlığı'nın

ilk hanıdır. Tuğluk Timur Han, 18 yaşında han olmuş, 24 yaşında İslamiyet'e geçmiş ve 1363 yılında henüz 34 yaşında iken başkenti Almalık'ta vefat etmiştir. Türbesi Korgas (Uyg. "قورغاس") ilçesindedir. (Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.182; Muhammed Bilal Çelik, "Yarkend Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017 s.634.)

(68) Buranın diğer bir adı Maralbaşı olup "Barçuk" Türkler tarafından verilen isimdir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te "جرق" (çaruk) maddesinde Türklerin Çaruk isimli oymağının yaşadığı yer olarak gösterilmiş, Afrasiyab'ın şehri olduğu bilgisi verilmiştir. Çin kaynaklarında ismin kökenine ilişkin olarak ise ot ve suyun bol olması nedeniyle "bar" (var) ve "çok" kelimelerinin birleşiminden meydana geldiği veya bu ismi taşıyan kaplan benzeri yırtıcı bir hayvandan türediği söylenir. **[Dîvânu Lugâti't-Türk**, 1. Cilt, s.381; Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (M.Ö. III-M.S. X. Yüzyıl)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.201-202] Mir İzzetullah, Maralbaş'ı buradan yaklaşık 100 yol ötede ayrı bir yer olarak göstermiştir. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.35b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.43)

(69) Şahcihani veya laşkari gaz olarak da bilinen bir uzunluk ölçü birimi olup yaklaşık 95,85 santimetreye tekabül eder. (Bkz. Sri Levon Khachikian, "The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi", **Journal of the Asiatic Society**, Vol.VIII, S.3, Calcutta, 1966, s.182)

(70) Uygurca "kaş" kelimesi "rengarenk"; "kar" kelimesi ise "kerpiçten ev" manasına gelmektedir. Tuğladan yapılan rengarenk evler nedeniyle buraya bu ad verilmiştir. (Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Yer Adları**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015, s.70.)

(71) Orijinal metinde Kırgızların toplu halde çadırlarını kurdukları yerleşim yerini göstermek için kullanılan "اَوُلْ" (avul) kelimesi "oba, ordu" anlamlarına gelmektedir. [Gülsine Uzun, "Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler Üzerine -1-", **Journal Turkish Studies**, Vol. 6/1 (Winter 2011), s.1903; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.37b; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.46]

(72) "Bulak" kelimesi Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur Türkçesinde "kaynak" anlamına gelmektedir. "Koğuşun" kelimesi ise Uygur

Türkçesinde “kurşun” anlamına gelmektedir. (Bkz. A. B. Ercilasun, **a.g.e.**, “kaynak”, s.458-459, “kurşun”, s.518-519)

(73) Bütün Türk lehçelerinde “kayık” sözcüğü aynı şekilde geçmektedir (**A.e.**, “kayık”, s.456-457)

(74) Koh-i Kaf (Far. “کوه قاف”): Kafdağı. İslam geleneğinde dünyayı kuşattığına inanılan ve çeşitli efsanelerde kendine yer edinen dağa verilen isimdir. (Bkz. Kürşat Demirci, “Kafdağı”, **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, 144-145.)

(75) İran’ın kadim kutsal metni Avesta’da, “Hankana” isimli bir yerden bahsedilir. Efsaneye göre kötülüğü temsil eden Turan kahramanı Efrasiyab; demirden duvarlarla örülü, bin insan boyunda ve yüz sütunla desteklenen “Hanaka” adındaki bu yer altı sarayında yaşamaktadır. Firdevsi’nin Şâhnâme’sinde ise bu saray için Azerbaycan’da bulunan Berde şehri işaret edilir. (Bkz. Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, **DİA**, C.X, İstanbul, 1994, s.478-479; A. Sh. Shahbazi, “Hang-e Afrasiab”, **Encyclopædia Iranica**, XI/6, s.655-657; E. Yarshater, “Afrasiab” **Encyclopædia Iranica**, I/6, s. 570-576)

(76) Hayber Geçidi ile Kurram vadisi arasında bulunan Tirak vadisi, genellikle “Tirah” olarak anılır. Burası Afganistan-Pakistan sınırında bulunan dağlık bir bölgedir. [Bkz. Fred. H. Fisher, **Afghanistan and the Central Asian Question**, London, James Clarke & Co., 1878, s.71; “Tirah”, **Encyclopaedia Britannica**, (Erişim 17 Ekim 2022)]

(77) “İkiz” kelimesi tüm Türk lehçelerinde benzer şekilde telaffuz edilirken Özbek Türkçesinde “egizäk” olarak geçmektedir. (Bkz. A.B.Ercilasun, **a.g.e.**, “ikiz”, 376-377)

(78) Daman (Far. “دامن”) Farsçada “etek, dağ eteği” anlamlarına gelir. (Steingass, “دامن”, **a.g.e.**, s.499)

(79) Arça, Kırgızcada “ardıç ağacı” anlamına gelir. (K. K. Yudahin, “arça”, **Kırgız Sözlüğü**, çev. Abdullah Taymas, Ankara, TDK Yayınları, 1994, s.42)

(80) Zir (Far. “زیر”) Farsçada “altında” anlamına gelmektedir; burada güzergâh üzerinde bulunan bir tepenin altı kastedilmiştir. (Steingass, “زیر”, **a.g.e.**, s.633)

(81) Âsaf bin Berahyâ, Hz. Süleyman’ın kâtibi ve veziridir; onun da bir peygamber olduğu inancı da mevcuttur. İslam kaynaklarında güvenilir ve kerametli

bir kimse olarak gösterilmiştir. (Ömer Faruk Harman, "Âsaf b. Berahyâ", **DİA**, C.III, İstanbul, 1991, s.455)

(82) Süleyman Dağı veya Taht-ı Süleyman isimlerini taşıyan bu dağa 16. yüzyıla kadar "Bara-kuh" denilmiştir; Oş şehrinin en önemli sembollerinden biridir. (Zuhra Amerakulovna Altımışova, Raziyahan Abdiyeva, "2019 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Oş", **Türk Dünyası Kültür Başkentleri**, ed. Doç. Dr. Fırat Yaldız, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s.394)

(83) Siriderya'ya eski Türkler Yinçügüz, Moğollar Gul Serikun, Grekler Yaksartes, Romalılar Oxus ve Araplar Seyhun isimlerini vermiştir. (Abdullah Muhammedcanov, "Siriderya", **DİA,** C.37, İstanbul, 2009, s.272)

(84) Maşa veya masa, 19. yüzyılda Hindistan'da kuyumculuk alanında kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. Yaklaşık 0,972 grama tekabül eder. (bkz. Wilson, **a.g.e**., "masha", s.333; Rowlett and UNC, "masha", "**How Many? A Dictionary of Units of Measurement**" (Erişim 18 Ekim 2022)]

(85) Hace-i Ahrâr ismiyle tanınan Ubeydullah Ahrâr bir Nakşibendî şeyhidir; 1404 yılında Taşkent'te doğmuştur. İlim tahsili için Semerkand'a gelmiş, ardından Maverâünnehir'in çeşitli şehirlerini dolaşarak buralardaki âlimlerin sohbetlerine katılmıştır. Timurlu Ebû Said Mirza 1451 yılında Semerkand'ı ele geçirip başkent yapmış ve Hace-i Ahrâr'ı buraya davet etmiştir. İkamet ettiği Taşkent şehrinden ayrılan Semerkand'a yerleşen Hace-i Ahrâr, 1490 yılında burada vefat etmiştir. (Necdet Tosun, "Ubeydullah Ahrâr", **DİA**, C.42, İstanbul, 2012, s.19-20)

(86) Kırgız, Özbek ve Uygur lehçelerinde "kuduk"; Kazak lehçesinde "kudık" kelimeleri kuyu anlamına gelmektedir. (Bkz. A. B. Ercilasun, **a.g.e.**, "kuyu", s.524-525)

(87) Özbek lehçesinde "ilàn" kelimesi yılan anlamına gelir. (**A.e.**, s.988-989)

(88) Bir başka kaynağa göre bu yazıt üzerinde "Burada 979 yılında Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, İskender Han'ın oğlu azametli Abdullah Han ve emrindeki hilafet ordusunda bulunan 30.000 asker ile Dervişler ve Babahanlar arasında savaş oldu. Karşı kuvvet 50.000 kadar asilzade ve Türkistan, Taşkent, Fergana ve Deşt-i Kıpçak'tan yaklaşık 400.000 kişilik köle askerlerden oluşuyordu. Bu savaşı talih yıldızının desteğiyle ordumuz kazandı. Adı geçen sultanlar ile

peşindeki herkesi öyle şiddetli bir bozguna uğrattık ki; bir ay boyunca Sangzor Nehri'nde burada öldürülenlerin kanları aktı." yazmaktadır. [Kenjayev Abdullaziz Erkin o'g'li, "Temur Door (Iron Shell)", **Zien Journal of Social Sciences and Humanities,** V.IX, Texas, 2022, s.40-41]

(89) Kohuk, Zerefşan Nehri'nin eserin kaleme alındığı dönemde kullanılan diğer ismidir. (Bkz. John Macdonald Kinner, **A Geographical Memoir Of The Persian Empire Accompanied By A Map**, London, Cox and Baylis, 1813, s.419.)

(90) Bahsedilen yeşil taş yeşim taşıdır. Timur'un türbesine "hükümdarın türbesi" anlamına gelen "Gûr-ı Emîr" ismi verilmiştir. Timur döneminde inşasına başlanan türbe, 1405 yılında tamamlanmış ve aynı yıl vefat eden Timur buraya defnedilmiştir. Sonraki dönemlerde buraya çeşitli eklemelerde bulunulsa da türbe 17. yüzyılda bakımsızlık nedeniyle harap olmaya başlamıştır. Yazarın da burayı ziyaret ettiği 19. yüzyılda, diğer seyahatnamelerde türbenin harap fakat buna rağmen görkemli olduğu kaydedilmiştir. (Engin Beksaç, "Gûr-ı Emîr", **DİA**, C.14, İstanbul, 1996, s.197-199)

(91) Timurlu hükümdarı Uluğ Bey zamanında Semerkand Medresesinin inşasına başlanmış ve inşaat 1421 yılında tamamlanmıştır. Ardından 1421 senesini takip eden yıl içinde rasathane açılmıştır. Medrese, rasathanenin menşeini teşkil etmektedir. Uluğ Bey'in 1449 yılında gerçekleşen ölümü sonrası, rasathanenin faaliyeti sona ermiştir. Şehir, 1497-1511 yılları arasında çeşitli sürelerle şehre Babür hâkim olduysa da 1500 yılında Şeybânî Han'ın ele geçirmesinin akabinde hâkimiyet Özbek hanlarının elinde kalmıştır. Gerçekleşen muharebeler, şehirdeki birçok farklı yapı ile birlikte rasathaneyi de büyük hasara uğratmıştır. Enkaz haline gelerek yıllarca toprak altında kalan bu yapı 1908 yılında Sovyet arkeolog V.L.Viatkin tarafından 1908 yılında yeniden ortaya çıkarılmıştır. (bkz. Lütfi Göker, **Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi**, İstanbul, MEB Yayınları, 1995, s.56-64; Osman Aydınlı, "Semerkant", **DİA**, C.36, İstanbul, 2009, s.481-484.)

(92) Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkandî, Mâturîdiyye mezhebinin kurucusu, mufessir ve fakihtir. Nisbet edildiği Mâturid, Semerkand'ın dış mahallelerinden biridir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 9. yüzyılın ortalarında dünyaya geldiği düşünülmektedir. Maturîdi, Sâmânoğulları'nın Mâverâünnehir'e hâkim olduğu devirde yaşamış ve 944

yılında Semerkand'da vefat etmiştir ve burada bulunan Çâkerdîze Mezarlığına defnedilmiştir. Türbe, geçen yüzyıllar içinde korunmuş ancak Sovyetler Birliği döneminde iskana açılmış ve bir evin avlusunun sınırı içinde kalmıştır. Fakat 2000 yılında yeni bir türbe inşa edilmiştir. (Bkz. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s.146-151)

(93) Bir fıkıh kitabı olan El-Hidâye isimli eser, Burhâneddin Merginânî tarafından kaleme alınmıştır. Merginânî, 1117 yılında Fergana bölgesi içinde bulunan Merginân isimli şehirde doğmuştur. Başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir ve Arap edebiyatı üzerinde geniş bilgi sahibi olan âlim; tüm ömrünü ilimle meşgul olarak geçirniş ve 1197 yılında Semerkand'da vefat ederek buraya defnedilmiştir. (bkz. Ferhat Koca, "Merginânî, Burhâneddin" **DİA**, C.29, Ankara, 2004, s.182-183.)

(94) Timur'un baş hanımı Saraymülk Hanım adına yaptırılan medrese, "Bibi Hanım" ismiyle de bilinmektedir. Timur, Hindistan seferi dönüşü bir cuma mescidi yaptırmaya karar vermiş; 1399 senesinde mescidin inşasına başlanmıştır. Yezdî tarafından yazılan Zafernâme isimli kitapta bu caminin karşısına inşa edilen Saraymülk Hanım Medresesinden ve Timur'un buraya gerçekleştirdiği ziyaretlerden bahsedilir. Clavijo'ya göre ise, mescid ile etrafındaki külliye Timur'un baş hanımının annesi adına yapılmıştır. Medrese, 1740 yılında Nadir Şah'ın ordusu tarafından büyük ölçüde yıkılmış olup; yazarın ziyareti sırasında harap vaziyettedir. (bkz. Şerefüddin Ali Yezdî, **Emîr Timur (Zafernâme)**, çev.D.Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013, s.322, 436; Ruy Gonzalez de Clavijo, **Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat**, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 2007, s.140, 166; Alexey Arapov, **Historical Monuments of Uzbekistan: Tashkent, Samarkand, Bukhara, Khiva, Shahrisabz, Tashkent**, SMI-ASIA, 2012, s.31)

(95) Eserde Şirnâk Medresesi denilen yapının esas ismi "Şirdâr"dır. Semerkand'da Registan meydanında bulunan Şirdâr Medresesi 1619-1636 yılları arasında; Tillâkârî Medresesi ise 1660 yılında Yalangtuş Bahadır Han tarafından yaptırılmıştır. "Şirdâr" ismi "Aslanlı Kapı" anlamına gelmekte olup; bu medrese Uluğ Bey Medresesi'nin 16. yüzyılda yapılmış bir kopyasıdır. (Emel Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara, TTK Yayınları, 1959, s.40; Gözde Ramazanoğlu, **Orta Asya'da Türk Mimarisi**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.111-120.)

(96) Muhtesab, İslam devletlerinde genel ahlakın tesisi ile kamu düzeninin korunması vazifelerini üstlenmiş kimseye verilen unvandır. Muhtesabın Müslüman, yeterli dinî bilgiyi haiz, adil, güzel ahlaklı, adaletli olması ve çarşıda uygulanan fiyatları denetleyebilecek ölçüde hesap bilmesi gerekirdi. (Bkz. Cengiz Kallek, "Hisbe", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.133-134)

(97) Registan meydanında Şirdâr ve Tillâkârî Medreseleri ile birlikte bulunan üçüncü yapı olan Uluğ Bey Medresesi, Uluğ Bey tarafından 1417-1421 yılları arasında inşa edilmiştir. Yazarın şehri ziyaret ettiği dönemde, yani Mîr Haydar'ın hâkimiyeti sırasında (1799-1825) faaliyetini sürdürdüğü bilgisi mevcuttur. (Ramazanoğlu, **a.g.e**, s.106; W.W.Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, çev.Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1930, s.103)

(98) Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî 15. yüzyılda yaşamış İranlı âlim ve şairdir; ilim hayatının 9 yılını Semerkand'da geçirmiş ve bu sürede Uluğ Bey Medresesinde eğitim almıştır. (Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.94)

(99) "Til" kelimesi Hintçede "susam tanesi" anlamına gelir. Farklı coğrafyalarda uzunluk ölçü birimi olarak kullanılmıştır. (bkz. Wilson, **a.g.e.**, s.521)

(100) Hindistan'da 19. yüzyılda tahıllar için kullanılan ve "garibak" için kaynak oluşturabilecek "gari" ölçü birimi 30 maunda denktir. (**A.e.**, s. 168) Maund ise, "man" ölçü biriminin farklı telaffuz edilmiş şeklidir.

(101) Farsça "نیم" (nayam) sözcüğü "yarım" anlamına gelir. Uygur lehçesinde de "nim" şeklinde telaffuz edilmektedir. (Steingass, **a.g.e.**, s.1444; Kurban, **a.g.e.**, "nim", s.290)

(102) Çarak, 19. yüzyılda Kabil, Buhara ve çeşitli bölgelerde kullanılan ağırlık ölçü birimi olup Buhara'da yaklaşık 1,80 kilograma denktir. (Nowrozjee Furdoonjee, "Report on the Weights, Measures, and Coins of Cabool and Bokhara", **Reports and Papers, Political, Geographical, & Commercial, submitted to Government**, haz. Sir Alexander Burnes v.d., Calcutta, G. H. Hutmann, Bengal Military Orphan Press, 1839, s.155-156.)

(103) Bahâeddin Nakşibend, Nakşibendiyye tarikatının kurucusudur; 1389 yılında Buhara yakınlarında bulunan doğduğu köyde vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. 1544 yılında mezarının üstüne anıt mezar inşa edilmiş;

Nakşibendiyye tarikatı genişledikçe kabrinin etrafına yeni yapılar inşa edilerek 16. yüzyılda külliye görünümü kazanmıştır. Yazarın ziyaretinin gerçekleştiği dönemde de bu yapılar orada mevcuttur. (Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", **DİA**, C.IV, İstanbul, 1991, s.458-460; Ramazanoğlu, **a.g.e.**, s.183-187)

(104) Orijinal metinde "طلا" şeklinde yazılan bu sözcük Farsçada "altın" anlamına gelir. (Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.61a; Steingass, **a.g.e.**,"طلا", s.817.)

(105) Dirm (Ar. "درم") veya dirhem (Ar. " درهم") bir gümüş sikkedir; 45-50 tane tahıl ağırlığındadır. Eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte bazı durumlarda dirhemin onda birini ifade etmek için dirm terimi kullanılır. (Wilson, **a.g.e.**, s.143)

(106) Kazak, Kırgız, Özbek ve Uygur lehçelerinde "aral" kelimesi "ada" anlamına gelmektedir. (Bkz. A. B. Ercilasun, **a.g.e.**, "ada", s. 4-5)

(107) Hazar Denizi, Türkistan ve İran'da yaşayan Türk kabileleri tarafından "Tengiz/Deniz" ismiyle de anılmıştır. (Xavier de Planhol, "Hazar Denizi", **DİA**, C.17, İstanbul, 1998, s.110)

(108) Rahmetullah Han Afşar, Nadir Şah'ın emrinde görev almış bir kumandan olup Afganistan'ın kuzeyinde Güney Türkistan'da bulunan Andhoy vilayetinin yönetimiyle görevlendirilmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise bu hakimiyetini Ahmed Şah Dürrânî'ye bağlı bir şekilde sürdürmüştür. Rahmetullah Han'ın Andhoy hakimiyeti kırk yıl sürmüş ve Timur Şah Dürrânî döneminde 1789 tarihinde Buhara hanı Şah Murad tarafından öldürülmesi ile nihayete ermiştir. Kazan Oğuznamesi'nden anlaşıldığı üzere Rahmetullah Han'ın ölümü sonrası yerine Nimetullah Han'ın geçmiştir. Mir İzzetullah tarafından sunulan isim ise, Andhoy vilayetinin hâkimi hususunda yeni bir bilgi teşkil eder. Buna göre, seyahatinin gerçekleştiği 1813 yılında Andhoy Rahmetullah Han Afşar'ın oğlu Yulduz Han'ın hakimiyeti altındadır. (Henry H. Howorth, **History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century**, V.II/D.II, London, Longmans, Green, and Co., 1880, s.868; Aslıhan Dinçer, "Kazan Oğuznâmesi: Orijinalliği, Yazılış Tarihi, Coğrafyası, Dili", **Karadeniz Araştırmaları**, XVII/65, 2020, s.249-250; Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.50a; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.61.)

(109) Emîr Külâl, Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in mürşididir; 1284 yılında Buhara'nın bir köyünde doğmuş, hayatını burada ve çevre köylerde geçirmiş ve 1370 yılında yine Buhara'da vefat etmiştir.

Timur ile çağdaş olup kaynaklarda kendisine müsbet veya menfi baktığına dair farklı anekdotlar bulunur. (Bkz. Hamdi Algar, "Emîr Külâl", **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.291)

(110) Ebû Hafs El-Kebîr, 767-832 yılları arasında Buhara'da yaşamış; Buhara'nın İslamlaşma sürecinde büyük tesiri olan bir isimdir. Mezarı, defninden sonra kendi ismiyle anılacak okan Tell-i Hoca tepesinde bulunur. Bu mezar günümüze değin korunmuş olup Buhara'nın en çok ziyaret edilen mekanlarından biridir. (Bkz. Murteza Bedir, "Ebû Hafs El-Kebîr", **DİA**, C.Ek-1, Ankara, 2020, s.364)

(111) İmam Gazzâlî tarafından yazılan bahsi geçen eserin tam ismi "el-İmlâʾ ʿalâ müşkilâti'l-İḥyâ" olup; Gazzâlî'nin kabri esasında İran'ın Tûs şehrindedir. (Bkz. Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", **DİA**, C.13, İstanbul, 1996, s.489)

(112) Baba-i Paraduz, Buhara'da yaşamış velilerden biri olup ismi deyişlerde ve dualarda anılmaktadır. Mezarının üzerine bir türbe inşa edilmiştir. (Bkz. Ali Yaman, "Türk Dünyasında Ziyaret Kültürünün Ortak Bazı Unsurları Hakkında", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VII, S.14, 2005, s.33)

(113) Abdülhâlik Gucduvânî, meşhur sufi Şeyh Yusuf Hemedânî'nin halifesi olup Ahmed Yesevi'den sonra, Buhara'da bu zatın makamına geçmiş ve Nakşibendiyye tarikatının esaslarını kurmuştur. Babası Malatya'dan gelerek Gucduvân'a yerleşen Gucduvânî'nin namı geniş coğrafyalara yayılmıştır. Kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte, bu konuda kaynaklarda farklı tarihler gösterilmiştir. Gucduvânî'nin 1179, 1189 veya 1220 yıllarına kadar yaşadığı ve her halükârda Moğol istilasından evvel doğduğu Gucduvân'da vefat ettiği bilinmektedir. (Kasım Kufralı, "Gucduvânî", **İA**, C.IV, Ankara, 1977, s.820-821; Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976, s.31)

(114) Bölgelerin isimleri orijinal metinde Ğicdivân (Far. "غژدوان"), Vanğazi (Far. "وانعزی"), Hayırkuş (Far. "خیرکوش"), Vabkent (Far. "وابکند"), Ramitan (Far. "رامی تن"), Zendeni (Far. "زندنی") ve Verdanzi (Far. "وردانزی") şeklinde gösterilmiştir. (Bkz. Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.51a)

(115) Sayılan 11 kapıdan bazılarının ismi, 19. yüzyıla ait bir kaynakta Mir İzzetullah tarafından verilen isimlerden farklıdır. Mir İzzetullah tarafından verilen

İmam, Oğlak, Talipğaç, Sirkaran ve Kabalyiğaş isimleri başka bir kaynakta İman, Oğlan, Talipak, Şingiran ve Kauli/Karşı olarak gösterilmiştir. Kalan diğer kapıların ismi ise her iki kaynakta da aynıdır. [Bkz. Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.51a; O. Olufsen, **The Emir of Bokhara and His Country; Journeys and Studies in Bokhara (With A Chapter on My Voyage on the Amu Darya to Khiva)**, London, William Heinemann, 1911, s.514]

(116) Kükeltaş Medresesi, Şeybani Abdullah Han döneminde (1583-1598) hanın vezirlerinden Nadir Divan Begi tarafından 1568 yılında inşa ettirilmiş olup kervansaray anlamına gelen hankah ile birlikte büyük bir külliyenin parçasıdır. Bu medrese, 19. yüzyıla ait bir kaynakta Buhara'nın en büyük medresesi olarak gösterilmiş; fakat içerdiği hücre sayısı 140 olarak verilmiştir. (Bkz. Ramazanoğlu, **a.g.e.**, s.200; Thierry Zarcone, **a.g.e.**, s. 112.)

(117) Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Uygur lehçelerinde "tamaki" kelimesi "tütün" anlamına gelir. (Bkz. A.B.Ercilasun, **a.g.e**., "tütün", s.910-911)

(118) Deriden imal edilen bu tür ince çoraplar Türkçede "mest" olarak adlandırılır.

(119) Bu makam orijinal metinde "چوبدار" (çubdar) kelimesi ile ifade edilmiş olup bu kelime Farsçada "çomakdar" anlamına gelir. Çomakdar, ucu topuzlu bir değnek taşır ve çeşitli merasimlerde hükümdarın yanında yer alır. Bu görevi ifa eden memurlar çeşitli İslam devletlerinde farklı isimlerle anılmışlardır. Yazar tarafından gösterilen "odacı" da bunlardan biridir. (Bkz. Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.56b; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Çomakdar", **İA**, C.III, İstanbul, 1945, s.440)

(120) Adras, oldukça değerli bir kumaş türüdür; alaca gibi bir görünümü vardır; pahalılığından ötürü bu kumaşa "padişahi" denilir. (Bkz. Koryogdi Jumaev, **Central Asia's Magnificent 99 Ikat Chapans**, İstanbul, Nuans Ajans, 2007, s.48.)

(121) Benâres veya diğer ismiyle Varanasi, Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinde bulunan bir şehirdir. Burada üretilen ve Mir İzzetullah tarafından "nakrakub" (Far. "نقره کوب") ismiyle gösterilen ipekli ve kabartmalı kumaşın yaygın kullanılan adı ise "brokar"dır (Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.58b; A. S. Bazmee Ansarı, "Benâres", **DİA**, C.V, İstanbul, 1992, s.430.)

(122) Pound birimi üzerinden verilen ağırlık, yaklaşık 9 kilograma tekabül etmektedir. [“**How Many? A Dictionary of Units of Measurement**” (Erişim 23 Ekim 2022)]

(123) Türkçede “alaca” olarak bilinen bu kumaş türü birkaç renkli iplikten yapılmış dokuma anlamına gelir. (Bkz. **“Güncel Türkçe Sözlük”**, “alaca”, (Erişim:23 Ekim 2022)]

(124) Farsça kökenli “îdgâh” kelimesi “bayram yeri” anlamına gelir. (Nebi Bozkurt, “Namazgâh”, **DİA**, C.32, İstanbul, 2006, s.357.)

(125) “Tuksaba/tuksabey” makamı, Vámbéry tarafından “tuğ sahibi” olarak tanımlanmıştır. Türkçe bir kelime olan “süt” kelimesi, bütün Türk lehçelerinde aynı şekildedir. Burada yazarın “süt” anlamına geldiğini ifade ettiği “tuk” sözcüğü ile kurduğu filolojik bağlantının “tuvak” kelimesiyle ilişkili olması muhtemeldir. Bununla birlikte, “tuvak” sözcüğü Özbek lehçesinde “sürahi, saksı” anlamlarına gelmektedir. Tuksabey makamı, Şeybaniler devrinden itibaren Buhara Hanlığı’nda kullanılagelmiştir. Askeri bir unvan olan “tuksaba/tugsaba”nın, hükümdarın yemekleri ile ilgilendiği bilgisi de mevcuttur. (bkz. Arminius Vámbéry, **Travels in Central Asia: Being Account of A Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863**, London, John Murray, 1864, s.374; ed. Doç.Dr.Emek Üşenmez, **Özbekçe Türkçe Sözlük**, İstanbul, TDA Vakfı, 2016, "tuvak", s.464; A.B. Ercilasun, **a.g.e.**, “süt”, s.804-805; Mirza Badi Divan, **Madjma Al-Arkam (Predpisaniya Fiska): Priemi Dokumentaçii v Buhare XVIII. v.,** Faksimile Rukopisi Vvedenie, Perevod, Primeçaniya i Prilojeniya A. B. Vildanovoy, Izdatel’stvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1981, s. 150 akt. Selim Serkan ÜKTEN, **Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, Ankara, TTK Yayınları, 2018, s.166-167)

(126) Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Uygur lehçelerinde “dastarhan” sözcüğü “sofra” anlamına gelmektedir. (Bkz. A.B. Ercilasun, **a.g.e.**, “sofra”, s.786-787)

(127) Kasabanın ismi, asıl metinde “پنچجشنبہ” şeklinde gösterilmiş olup; Henderson’a ait çeviride “Mohushneah” olarak okunmuştur. Ancak isim

“Pencşenbe” şeklinde okunur. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.48a; Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.75)

(128) Özbek lehçesinde “sardoba” sözcüğü “yağmur suyu toplama gereci” anlamına gelir. (Bkz. Üşenmez, **a.g.e.** “sardoba”, s.417) Kapalı sarnıçlara verilen genel isimdir.

(129) Bâbürlülerin altıncı hükümdarı Evrengzîb Âlemgîr 1658-1707 yılları arasında hüküm sürmüştür ve devletin en kudretli hükümdarlarından biridir. Döneminde devlet altın çağını yaşamış ve çıkartılan isyanlara rağmen geniş sınırlara ulaşmıştır. Adil ve ihtiyatlı bir sultan olarak tarihe geçen Evrengzîb, o devre kadar Hindistan’da görülmemiş büyük devlet teşekkülünün mimarı kabul edilmektedir. (Khaliq Ahmad Nizami, “Evrengzîb”, **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.537-539)

(130) Farsça “نهر” (nahr) kelimesi, “nehir, kanal” anlamlarına gelir. (Steingass, **a.g.e.**, “نهر”, s. 1438)

(131) Eserde geçen Farsça “کهنه نوکرآ” (köhne nûkrâ) ismi, “eski” anlamına gelen “کهنه” ve hizmetkâr anlamına gelen “نوکر” kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. (Mir İzzetullah, **a.g.e**., s.78a; Steingass, **a.g.e.**, “کهنه”, s. 1067, “نوکر”, s.1435.)

(132) Afganistan ve Belucistan bölgesine ait bir haritada “Dendan Shikan Pass” ismini taşıyan bu geçide yer verilmiştir. (Bkz. Richard Andree, “Afghanistan and Baluchistan”, **The Times**, London, 1900, s.83)

(133) Farsçada “پنج-اب” (Penc-ab) kelimesi “beş su” anlamına gelir. (Steingass, **a.g.e**., “اب”, s.7)

(134) Bu güzergâhta bulunan Yengi-arık ilçesi, Afganistan’ın Cüzcan vilayetine bağlı olup daha evvel bahsi geçen ve Hoten’e bağlı olan Yengi-arık’tan farklı bir konumdadır.

(135) Bu iki nehrin ismi Kunduz ve Hanabad olup; Kunduz şehrinden doğu yönüne ilerleyen Hanabad Nehri’nden ayrılan bir kol, “Derya-i Bangi” ismini taşır.

(136) Farsça “آسیا” (asiya) sözcüğü değirmen; “باد” sözcüğü “rüzgar” anlamına gelir. (Bkz. Steingass, **a.g.e.**, “آسیا”, s.61, “باد”, s.137)

(137) “Bat-ı Bamyan” ismiyle bilinen Bamyan Buda heykellerinin hangi krallık döneminde yapıldığı net olarak bilinmemektedir; bununla birlikte, küçük heykelin M. S. 6. yüzyılda ve ardından büyük heykelin 7. yüzyılın ortalarında

tamamlandığı düşünülmektedir. Ünlü seyyah Hiuan-tsang'ın bölgeyi ziyaretinin gerçekleştiği 630 yılı civarında heykellerin tamamlanmış olduğu bilinmektedir. Alexander Burnes, 1834 yılında bölgeyi ziyaret etmiş; eserinde bu heykeller ile "soomuch" ismi verildiğini ifade ettiği oyuklara da yer vermiştir. "Bamyan" adının kökeni ile ilgili olarak ise "balkon" anlamına gelen "bam" ve eklendiği kelimeye "yer" anlamı katan "-yan" ekinin birleşiminden geldiği düşüncesindedir. Heykellerin etrafında bulunan oyukların sayısı bir hayli fazla olup; bunlar kervanların konaklaması için kullanılmakla birlikte yerli halk tarafından tahıl deposu vazifesi de görür. Yerlilerin bu heykellerle ilgili bilgisinin tamamı efsanelere ve söylentilere dayalıdır. (Bkz. Catharina Blänsdorf-Michael Petzet, "The Giant Buddha Statues in Bamiyan", **The Giant Buddhas Of Bamiyan Safeguarding The Remains**, ed.Michael Petzet, Berlin, ICOMOS, 2009, s.18; Burnes, **a.g.e**., s.157-161)

(138) Galcaylar veya Galzaylar; Afganistan'da yaşayan en büyük Peştun kabilelerinden biridir. Kökenleri esasında Halaç Türklerine dayanmakta olup; zamanla Peştunlaşmışlardır. (Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, Ankara, TTK Yayınları, 2022, s.22)

(139) Farsça "خیل" (hayl) kelimesi "kabile" anlamına gelir. (Bkz. Steingass, a.g.e., "خیل", s.493)

SONUÇ

Türkistan toprakları uzun yıllar boyunca Avrupa devletleri için bir bilinmezlik unsuru teşkil etmiştir. Mir İzzetullah tarafından gerçekleştirilen seyahatin amacı, İngilizlerin henüz hâkimiyet altına almış olduğu Hindistan ile sınır komşusu olan bu geniş coğrafyanın bilinmezliğinin giderilmesidir. Britanya İmparatorluğu, 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Hindistan'ın tamamına hâkim olmuştur; ancak sınırlarını güvenceye almak için belli adımlar gerekmektedir. Bu amaçla, 19. yüzyılın başı itibarıyla Türkistan'a keşif gezileri düzenlemeye başlamışlardır. Mir İzzetullah, Türkistan topraklarının keşfi amacıyla görevlendirilen ilk seyyahlardan birisidir. Mir, seyahatnamesinde detaylı bir anlatım benimsemiş ve geçtiği noktaları birçok farklı açıdan ele alarak Türkistan'ın o dönemki güncel çehresini göstermiş; kendisine verilen görevi başarıyla tamamlamıştır.

Esasında eser, sunduğu bilgiler göz önüne alındığında, okuyucu için teferruatlı bir yol haritası çizer. Mola yerlerini, güvenilir noktaları, suyun veya hayvanlar için yemin temin edilebilirliğini, iklim şartlarını, menzillerin birbirlerine uzaklıklarını, ırmakları, dağları, geçitleri ve düzlükleri göstermesi itibarıyla tam bir coğrafi harita niteliği taşır. Ancak çizim ile değil nesir ile oluşturulan bu harita, coğrafya dışında da birçok katmana sahiptir.

Mir İzzetullah'ın seyahatnamesinde sunduğu haritanın coğrafyadan sonraki ilk katmanı, çizdiği siyasi sınırlardır. Türkistan coğrafyasında 19. yüzyıl, hâkimiyet merkezlerinin henüz değiştiği ve yeni düzenin oturtulmaya çalışıldığı bir dönemdir. Afganistan'ın kuzey kısmını oluşturan Güney Türkistan'dan başlayan yolculuğu; Keşmir, Tibet, Doğu Türkistan, Hokand, Buhara ve Hive'yi geçtikten sonra, yeniden Afganistan'da son bulur. Mir İzzetullah, burada geçtiği tüm vilayetleri, bağımsızlık durumlarını, bağımsız değillerse hangi devlete tabi olduklarını, hanlıklar arasında ihtilaflı sayılan toprakları tek tek açıklamış; Türkistan'ın 1812 ve 1813 yıllarına ait haritasını oluşturmuştur.

Mir İzzetullah'ın seyahati, Türkistan'da ciddi sarsıntıya yol açan Nadir Şah işgalinden yalnızca yarım asır sonra gerçekleşmiştir. Şahın ölümü, bölgeyi İran

nüfuzundan kurtarsa da uzun vadede etkisi çok daha kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Şaha tabi olan hanlar, bağımsızlıklarını yitirdikleri için eski güçlerine tekrar kavuşamamışlardır. Bu da Cengiz ile soy bağına sahip olduğu için yönetim üstünlüğü olduğu düşünülen hanedanların çöküşüne yol açmıştır. Oluşan boşluk, başlangıçta Cengiz soyundan hanlar muhafaza edilse de Buhara'da Mangıtların, Hive'de ise Kongratların güç kazanmaları ve nihayetinde hâkimiyeti ele geçirmeleri ile sonuçlanmıştır. Buhara'dan resmen kopan Fergana'da ise, Mingler Hokand Hanlığı'nı kurmuşlardır. Tüm bunlar, Türkistan'da yaşanan sosyal değişimi gözler önüne serer: Cengiz hanedanlarının üstünlük iddiası büyük ölçüde yok olmuştur. Mir İzzetullah, yeni hanedanların güçlenme evrelerini içeren tarihi bilgiyi ve meşruiyet uğruna kullandıkları unvanları sunarak; haritanın siyasi katmanını detaylandırır. Bununla birlikte, devletlerin genel düzenini, makamlarını, tören kurallarını, saray görevlilerini de göstermiş; hâkimiyet yöntemlerinin anlaşılmasını sağlayacak çerçeveyi çizmiştir. Bazı yerlerde hükûmet ile Britanya arasında ittifak kurmak üzere diplomatik temaslarda bulunmuş, ciddi bir adım düzeyinde olmasa da ilk seviye için olumlu ilişkiler tesis etmiştir.

Türkistan'ın güneyinde ise Nadir Şah'ın ölümü sonrası doğan Dürrâni Devleti, kurucu liderinin sonrasında gelen hükümdarlar ile hızlı bir düşüş yaşamış olsa da iki yüz yıl ayakta kalmayı başaran bir Afgan devleti olmuştur. Mir, başkentleri Kabil başta olmak üzere bu devlete bağlı birçok vilayetten de geçmiş ve eserinde bunlarla ilgili detaylara yer vermiştir.

Türkistan'ın doğu kanadı ise, Mançuların hâkimiyeti altındadır. Mançuların 1758'de tamamlanan işgali, bölgedeki Uygurları ciddi bir baskı altına sokmuştur. İzzetullah, yolda sık sık garnizonlardan, kumanda merkezlerinden, ticari gümrük noktalarından geçtiğini kaydetmiştir. Bu idare merkezlerinde Müslümanlara da görev verilse de üst yönetim Çinlilerin tekelindedir. Çinlilerin 19. yüzyılın başında uyguladıkları sert politika, 1825'te gerçekleşecek Cihangir Hoca ayaklanması gibi ciddi sonuçlar doğuracaktır. Seyahatnamedeki bilgiler, kısmen Çin sınırını çizmekle birlikte, zikredilen ciddi sonuçların perde arkasında yatan sebepleri de göstermektedir.

Mir İzzetulah, siyasi harita içinde devletlerin askeri gücüne dair önemli bilgiler sunmuştur. Türkistan'daki hükümdarların ordularının büyüklüğü, toplayabilecekleri asker sayısı, orduda daima hazır tutulan erler, karargâh ve garnizonlarının konumları, silahlarının türü, çeşidi ve adedi hakkında bilgilere yer vermiş; olası bir saldırı halinde hem ordu hem de yerli sakinlerin takınabileceği tavra ilişkin öngörüde bulunmuştur. Mir İzzetullah'a göre, ayrı ayrı siyasi otoritelere bölünen Türkistan, bir saldırı karşısında nüfusunun çokluğuna rağmen birlik gösteremeyecek ve bu da zafere ulaşmasını engelleyecektir.

Türkistan'ın 19. yüzyılda Avrupalı devletler için bilinmezliğinin belki de en ilgi çekici yanı olan sosyal yaşantı; haritanın bir diğer katmanını oluşturur. Mir İzzetullah'ın seyahatnamesinde Türkistan'a giden güzergâh üzerindeki tüm yerleşim yerlerindeki ahalinin dinî inançları, ritüelleri, gelenekleri, sosyal ilişkileri hakkında teferruatlı bilgiler vardır. Burada, çağın şartları göz önüne alındığında, ahalinin sosyal yaşantısının büyük ölçüde dinî inançları çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Mir İzzetullah için güzergâh üzerindeki en ilgi çekici noktalardan biri Tibet olmuştur. Tibet'te Budizm ile karşılaşan İzzetullah, öğrenebildiği tüm kurallara, adetlere ve törenlere eserinde yer vermiştir.

Mir İzzetullah'ın Müslüman kimliği, seyahatnameyi şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Güzergâh üzerinde rastladığı tüm türbeler, çilehaneler, kutsal mekanlar, bunlara atfedilen hikayeler, ahalinin sahip olduğu inanışlar ve mensubu bulundukları mezhepler Mir'in ilgisini çekmiş; seyahatnamede kendilerine yer edinmişlerdir. Tüm inanışlarda olduğu gibi, İslamiyet'te de mezhepler gruplaşmanın ana kaynağıdır. Mir İzzetullah, Doğu Hindistan Şirketi tarafından Türkistan'ı tanıtma ve politika geliştirmek üzere ön bilgi sağlama amacıyla bu seyahati gerçekleştirdiğinin bilincinde davranarak İngiliz idaresinin nazarıdikkatına mazhar olacak hiçbir detayı atlamamıştır. Toplumların kültür düzeyine, eğitim kurumlarına, medreselerine ve bunlarda gösterilen faaliyetlere eserinde yer vermiştir. Ayrıca gittiği yerlerde üst düzey yöneticilerle ve dinî otoritelerle iletişim içinde olmuştur.

Mir İzzetullah tarafından ele alınan bir diğer husus ise, ekonomik düzendir. Haritanın bir başka katmanı diyebileceğimiz bu başlık altında İzzetullah, geçtiği

noktalarda kullanılan para birimlerini, bunların değerini, birbirleriyle denklik durumlarını, hangi para biriminin nerede kabul görüp görmediğini ve bu paraların nerede dönüştürülebileceğini eserinde gösterir. Önemli ticari merkezlerinden geçmiş; bu merkezlerde konaklanabilecek kervansarayları, pazarın hangi gün kurulduğunu, pazarlarda satılan ürünleri, ürünlerden rağbet görenleri, zirai faaliyetler doğrultusunda nerede hangi sebze veya meyvenin iyi olduğunu, hangi hayvanın nerede yetiştirildiği ve nerede satıldığını sunmuş; hatta tüm bunları birbiriyle karşılaştırarak neredekinin tercih edilmesi gerektiğini göstermiştir. Şirket bünyesinde çalışan ve atları için Buhara'ya seyahat etmeyi planlayan Moorcroft, Mir'in keşif seyahatiyle görevlendirilmesinin en büyük müsebbiplerinden biridir. Bu nedenle seyahatnameye bakıldığında; atların diğer ticari ürünlere kıyasla daha büyük bir yer kapladığı görülür.

Seyahatname ile oluşturulan haritanın son katmanında, Türkistan kentlerinin sahip olduğu mimari zenginlik sunulmuştur. Geçtiği şehirlerin sahip olduğu kaleleri, kapıları, köprüleri, bahçeleri, evleri, türbeleri, medreseleri, tapınakları ve camileri eserinde konumları ile birlikte tanıtır. Yer yer bunların banilerini paylaşan İzzetullah'ın sunduğu bilgiler bazı noktalarda bir hayli teferruatlı hale gelmiş; ne tür tuğladan inşa edildiği, materyali, hangi amaçla ne zaman yapıldığını ve güncel durumlarını genel hatlarıyla anlatılmıştır.

Britanya'nın Hindistan sınırında hissettiği tehlike, Mir İzzetullah'ın yola çıktığı tarihlerde tazeliğini korumaktadır. Mir, Fransa tehdidi karşısında Dürrânîlerle diplomatik ilişki tesis etmek üzere 1808 yılında Elphinstone ile Afganistan'a gönderilmiş; 1812 yılında ise Buhara seferiyle görevlendirilmiştir. Bu sahada, Britanya'nın karşısında yer alan bir diğer önemli rakip ise Rusya'dır. Rusya'nın Türkistan hanlıkları ile ticari ilişkileri yüzyıllar öncesine dayanmakta olup; ülkeler arasında sürekli elçiler görevlendirilerek diplomatik temas sürdürülmektedir. Fransa tehlikesinin bertaraf edilmesi sonrası Britanya Türkistan toprakları için Rusya ile mücadeleye girmiş ve bu mücadele "Büyük Oyun" olarak adlandırılmıştır. Britanya'nın görünürdeki hedefi Hindistan'ın toprak bütünlüğünü korumak olmuş; ancak her iki devlet de emperyal politikaları doğrultusunda bölgeyi hâkimiyet altına

almayı amaçlamışlardır. En nihayetinde ise, coğrafi ve tarihi avantajı elinde tutan Rusya, bu "Büyük Oyun"un galibi olmuştur.

Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi, Britanya'nın "Büyük Oyun"daki görünür ilk hamlelerinden birini teşkil eder. Politik yönden Britanya'ya hizmet eden eser, çok yönlülüğü sayesinde bilimsel değeri haiz görülmüştür. Hem doğudan hem de batıdan edindiği birikim ile gezdiği coğrafyayı ele alan Mir İzzetullah'ın seyahatnamesi, Türkistan'ın 19. yüzyılda sahip olduğu siyasi, sosyal, ekonomik, askeri durumu gözler önüne sermiş ve dönemin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

GAZİ ZAHİRÜDDİN MUHAMMED BABUR: **Vekayi-Babur'un Hâtıratı**, çev. Reşit Rahmeti Arat, C.II, Ankara, TTK Yayınları, 1946.

KAŞGARLI MAHMUD: **Dîvânu Lugâti't-Türk**, Çev. Besim Atalay, I.-II. Cilt, Ankara, TDK Yayınları, 1941.

MIR IZZET ULLAH, "Travels beyond the Himalaya", çev. H. H. Wilson, **The Royal Asiatic Society of London**, 1843, 283-341.

MEER IZZUT-OOLLAH: **Travels in Central Asia by in the Years 1812-1813**, çev. Captain Henderson, Calcutta, The Foreign Department Press, 1872.

MİR İZZETULLAH: **Ahval-i Sefer-i Buhara**, Paris, Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Persan 1346.

MİRZA HAYDAR DUĞLAT: **Tarih-i Reşidi**, çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.

OSMANLI ARŞİVİ (B.O.A.) **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)**, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 2005.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ: **Emîr Timur (Zafernâme)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

AHMAD, Zahiruddin: "Tibet and Ladakh: A History", **Far Eastern Affairs,** Number Three, ed. G. F. Hudson, Chatto & Windus, London, 1963, s.23-58.

AHMED ZEKİ VELİDİ: "18-19'uncu Asır Türk Siyasi Tarihine Aid İki Eser", **Yeni Türkistan**, S.16, Teşrinisani 1928, s.38-44.

AHMETBEYOĞLU, Ali: "Tarhan", **DİA**, C.40, İstanbul, 2011.

AKAR, Kaan: **XI.-XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Istılahlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

ARAT, Reşit Rahmeti: **Baburnâme: Babur'un Hatıratı**, C.I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

ARMAOĞLU, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

ALAN, Hayrunnisa: "Mangıtlar", **DİA**, C.27, Ankara, 2003.

ALDER, Gary: **Beyond Bokhara The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon 1767-1825**, Delhi, Low Price Publications, 2012.

ALGAR, Hamdi: "Ahund", **DİA**, C.II, İstanbul, 1989, s.185.

ALGAR, Hamdi: "Bahâeddin Nakşibend", **DİA**, C.IV, İstanbul, 1991, s.458-460.

ALGAR, Hamdi: "Emîr Külâl", **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.137-138.

ALPARGU, Mehmet: "Türkistan Hanlıkları", **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, ed.Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

ALTIMIŞOVA, Zuhra Amerakulovna: "2019 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Oş", **Türk Dünyası Kültür Başkentleri**, ed. Doç. Dr. Fırat Yaldız,

Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s.393-436.

ANDREE, Richard: "Afghanistan and Baluchistan", **The Times**, London, 1900.

ANSARI, A. S. Bazmee: "Benâres", **DİA**, C.V, İstanbul, 1992, s.430.

ARAPOV, Alexey: **Historical Monuments of Uzbekistan: Tashkent, Samarkand, Bukhara, Khiva, Shahrisabz, Tashkent**, SMI-ASIA, 2012.

AYDINLI, Osman: "Semerkant", **DİA**, C.36, İstanbul, 2009, s.481-484.

BACON, Elizabeth E.: **Esir Orta Asya,** çev. Tansu Say, İstanbul, Tercüman Gazetesi, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.

BAIGNET, Elizabeth "Moorcroft, William", **Oxford Dictionary of National Biography**, ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Vol.38, New York, Oxford University Press, 2004, s.906-907.

BAPAEVA, Janyl Myrza: "Wilhelm Barthold'un Makaleleri IV: Sistan, Afganistan'ın Güney Kısmı ve Belucistan", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.7, İstanbul, 2013, s.72-81.

BARTHOLD, W.W.: **Uluğ Bey ve Zamanı**, çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1930.

BARTHOLD, W.W.: "17'nci Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", çev. Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, TTK Yayınları, 1968.

BARTHOLD, W.W.: "Hokand", **İA**, C.V/I, İstanbul, 1964.

BARTHOLD, W.W.: **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, çev. Kaya

Bayraktar, Ayşe Meral, İstanbul, Küre Yayınları, 2004.

BAYLY, C. A.: "Elphinstone, Mountstuart", **Oxford Dictionary of National Biography**, ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Vol.18, New York, Oxford University Press, 2004, s. 323-326.

BAYLY, C. A.: **Empire & Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870**, Delhi, Cambridge University Press, 2015.

BAYLY, C. A.: "Metcalfe, Charles Theophilus"**, Oxford Dictionary of National Biography**, ed. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Vol.37, New York, Oxford University Press, 2004, s.948-952.

BAYUR, Yusuf Hikmet: **Hindistan Tarihi**, C.II-III, Ankara, TTK Yayınları, 1987.

BEDİR, Murteza: "Ebû Hafs El-Kebîr", **DİA**, C.Ek-1, Ankara, 2020, s.364-366.

BEKİN, A. Rıza: "Yakup Beğ'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi**, C.II, S.4, Ankara, 1981

BEKSAÇ, Engin: "Gûr-ı Emîr", **DİA**, C.14, İstanbul, 1996, s.197-199.

BELLEW, Henry Walter: **A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto Language**, New Delhi, Asian Educational Services, 2001.

BELLEW, Henry Walter: **Kashmir and Kashghar: A narrative of the journey of the Embassy to Kashghar in 1873-74**, London, Trübner

& Co., Ludgate Hill, 1875.

BENTON, William: "Eastern Political-Physical Maps" **Britannica World Atlas International**, Encyclopaedia Britannica, Inc., U.S.A., 1967, s.53-57.

BERBER, Oktay: **Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri**, Ankara, TTK Yayınları, 2021.

BLÄNSDORF Catharina v.d.: "The Giant Buddha Statues in Bamiyan", **The Giant Buddhas Of Bamiyan Safeguarding The Remains**, ed.Michael Petzet, Berlin, ICOMOS, 2009, s.17-36.

BOND, Xiao Wei: **Guide to India Office Records relating to Central Asia**, The British Library, 2010.

BOZKURT, Nebi: "Namazgâh", **DİA**, C.32, İstanbul, 2006, s.357-358.

BREGEL, Yuri: **An Historical Atlas of Central Asia**, London, Boston, Brill, 2003.

BUCKLAND, Charles Edward: "Mir Izzet Ullah", **Dictionary of Indian Biography**, London, Swan Sonnenschein & Co., 1906, s.292.

BULDUK, Üçler: **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2006.

BURNES, Alexander: **Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore**, Vol.II, London, John Murray, 1839.

CAFEROĞLU, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 1968.

CHICHESTRER, Henry "Moorcroft, William", **Dictionary of National**

Manners: **Biography**, ed. Sidney Lee, Vol.38, London, Smith Elder and Co., 1894, s.337-338.

CSOMA DE KÖRÖS, Alexander: **Essay Towards A Dictionary, Tibetan and English**, Calcutta, The Baptist Mission Press, 1834.

CUNNINGHAM, Joseph Davey: **A History of the Sikhs: from the Origin of the Nation to the Battles of the Sutlej**, ed. H. L. O. Garret, Lahore, Sang-e-meel Publications, 2007.

DE CLAVIJO, Ruy Gonzalez: **Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat**, çev.Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 2007.

ÇAĞRICI, Mustafa: "Gazzâlî", **DİA**, C.13, İstanbul, 1996, s.489-505.

ÇAĞRICI, Mustafa: "İzzet", **DİA**, C.23, İstanbul, 2001, s.555-556.

ÇELİK, Muhammed Bilal: **1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

ÇELİK, Muhammed Bilal: **Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004.

ÇELİK, Muhammed Bilal: "Hokand Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s.527-571.

ÇELİK, Muhammed Bilal: "Yarkend Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017 s.632-673.

DAMES, M. Longworth: "Efganistan", **İA**, C.IV, İstanbul, 1987.

DEMİRCİ, Kürşat: "Kafdağı", **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s.144-145.

DEVLET, Nadir: **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, TTK Yayınları, 2020.

DICKENS, Mark, SMELOVA, Natalia: "A Rediscovered Syriac Amulet from Turfan in the Collection of the Hermitage Museum", **Written Monuments of the Orient**, Vol.7, No. 2 (14), 2021, s.107-147.

DİNÇER, Aslıhan: "Kazan Oğuznâmesi: Orijinalliği, Yazılış Tarihi, Coğrafyası, Dili", **Karadeniz Araştırmaları**, XVII/65, 2020, s.235-270.

DOĞAN, Orhan, DOĞAN, Aysel: **Batı Türkistan Hanlıkları: Kuruluştan Yıkılışa**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017.

DOĞAN, Orhan: "Kungrat", **DİA**, C.26, Ankara, 2002, s.375-376.

DUKA, Theodore **Life and Works of Alexander Csoma de Körös**, London, Trübner & Co., 1885.

DURİ, Abdülaziz: "Emîr", **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.121-123.

EBERHARD, Wolfram: **Çin Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 2019.

ERCİLASUN, Ahmet Bican v.d.: **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

ERCİLASUN, Konuralp: **Tarihin Derinliklerinden 19. yüzyıla Kaşgar**, Ankara, TTK Yayınları, 2013.

ERKIN O'G'LI, Kenjayev Abdullaziz: "Temur Door (Iron Shell)", **Zien Journal of Social Sciences and Humanities**, V.IX, Texas, 2022, s.40-41.

ERSÖZ, İsmet: Ashâb-ı Kehf, **DİA**, C.III, İstanbul, 1991, s.465-467.

ESİN, Emel: **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara, TTK Yayınları, 1959.

EWANS, Martin: "Introduction", **The Great Game: Britain and Russia in Central Asia**, ed. Martin Ewans, Vol I, London, Routhledge Curzon, 2004.

FISHER, Fred. H.: **Afghanistan and the Central Asian Question**, London, James Clarke & Co., 1878.

FORSYTH, Sir Thomas Douglas: **Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T.D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund**, Calcutta, Foreign Department Press, 1876.

FRANCKE, A.H.: **Antiquities of India Tibet Part (Volume) II The Chronicles of Ladakh and Minor Chronicles, Texts and Translations with Notes and Maps**, India, Calcutta Superintendent Government Printing, 1926.

FRANCKE, A.H.: **A History of Western Tibet: One of the Unknown Empires**, New Delhi, Asian Educational Services, 1995.

FURDOONJEE, Nowrozjee: "Report on the Weights, Measures, and Coins of Cabool and Bokhara", **Reports and Papers, Political, Geographical, & Commercial, submitted to Government**, haz. Sir Alexander Burnes v.d., Calcutta, G. H. Hutmann, Bengal Military Orphan Press, 1839, s.155.

GANDHI, Surjit Singh: **Sikhs in the Eighteenth Century**, Amritsar, Singh Bros., 1999.

GOLDEN, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, İstanbul, Ötüken Neşriyat 2016, s.349.

GÖKER, Lütfi: **Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi**, İstanbul, MEB Yayınları, 1995.

GROUSSET, Rene: **Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

GUPTA, Hari Ram: **History of the Sikhs: Evolution of Sikh Confederacies (1708-69)**, V.II, New Delhi, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 2007.

HAMMERTON, Sir J. A.: "Chinese Republic and Japan", **Harmsworth's New Atlas Of The World**, London, 1920, s.264-265.

HARMAN, Ömer Faruk: "Âsaf b. Berahyâ", **DİA**, C.III, İstanbul, 1991, s.455.

HATUNOĞLU, Nurettin: "Buhara Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

HATUNOĞLU, Nurettin: **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Alim Han**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011.

HAYİT, Baymirza: **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

HITCHINS, Keith: "Kazaklar", **DİA**, C.25, Ankara, 2022, s.131-132.

HOLDSWORTH, Mary: **Turkestan in 19th Century: A Brief History of Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva**, Oxford, 1959.

HOWORTH, Henry H: **History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century**, V.II/D.II, London, Longmans, Green, and Co,

1880.

HUART, Clément Imbault: "Tenge", Çev. Nejat Göyünç, **İA**, C.12/1, İstanbul, 1979, s.162.

HUSSAIN, Nazakat: "**Archaeology of Kashmir: 1586 AD- c. 1900 AD"**, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University, Thesis Submitted for the Award of the Degree of Doctor of Philosophy in History, Aligarh, 2001.

HUSSAINI, Mohammad: **II. Abdülhamid Döneminde Afganistan'da İngiltere-Rusya Rekabeti ve Osmanlı Siyaseti (1876-1909)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016.

HÜGEL, Baron Charles: **Travels in Kashmir and The Panjab**, London, John Petheram, 1845.

İNAN, Abdülkadir: **Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara, TTK Yayınları, 1986.

İNAYET, Alimcan: "Uygur Atasözleri ve Deyimlerinde Geçen Çince Alıntılar Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C.66, S.2, Ankara, 2018, s.195-214.

JUMAEV, Koryogdi: **Central Asia's Magnificent 99 Ikat Chapans**, İstanbul, Nuans Ajans, 2007.

KADI MUHAMMED ATABEKOĞLU MUHAMMED FAZILBEK: **Mükemmel Tarih-i Fergana**, çev. Abdullah Yakşi, İstanbul, Çizgi Kitabevi, 2021.

KAHRAMAN, Kemal: "Dost Muhammed", **DİA**, C.IX, İstanbul, 1994

KALLEK, Cengiz: "Mil", **DİA**, C.30, Ankara, 2020, s.53-54.

KALLEK, Cengiz: "Hisbe", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.133-143.

KAMALOVA, Zebiniso Husayn: **Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdârı Hüdayar Han ve Dönemi**, İstanbul, Cağaloğlu Yayınevi, 2020.

KARADAĞ, Gülay: **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.

KAVALLI, Seda: "Babur-nâme'deki Mesafe ve Uzunluk Birimleri", **Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi**, C.IV, S. 2, 2020, 212-230.

KAYE, George Rusby, JOHNSTON, Edward Hamilton: **India Office Library Catalogue of Manuscripts in European Languages**, Vol.II, Part.II: Minor Collections and Miscellaneous Manuscripts, London, His Majesty's Stationery Office, 1937.

KHACHIKIAN, Sri Levon: "The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi", **Journal of the Asiatic Society**, Vol.VIII, S.3, Calcutta, 1966, s.153-186.

KHODJAEV, Ablat v.d.: "Chi'ng Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali", çev. Bülent Keneş, **Türkler,** C.18, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.678-701.

KINNER, John Macdonald: **A Geographical Memoir Of The Persian Empire Accompanied By A Map**, London, Cox and Baylis, 1813.

KLYASHTORNY S. G. v.d.: **Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı**, çev.D.Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003.

KOCA, Ferhat: "Merginânî, Burhâneddin" **DİA**, C.29, Ankara, 2004, s.182-183.

KOÇ, Dinçer: "XIX. Yüzyılın Başında Hokand Hanlığı'nda Bir Rus Mütercim: Filipp Nazarov", **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri**, C.II, haz. A. Azmi Bilgin, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı, 2015.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **TDA**, C.119, S.234, (Mayıs-Haziran 2018).

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", **TDA**, C.120, S.237, (Kasım-Aralık 2018).

KOÇ, Dinçer: "Hive Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları**, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

KOÇ, Dinçer: **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)**, İstanbul, İdeal Kültür & Yayıncılık, 2015.

KOÇ, Dinçer, EREN, Sinan: "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", **TDA**, C.118, S.232, (Ocak-Şubat 2018).

KONUKÇU, Enver: "Bâbürlüler:'Hindistan'daki Temürlüler'", **Türkler**, C.VIII, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye

Yayınları, 2002

KONUKÇU, Enver: "Hokand Hanlığı", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998.

KORTEL, S. Haluk: "Zemindar", **DİA**, C.44, Ankara, 2013, s.238-239.

KÖPRÜLÜ, Fuad: **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.

KÖSE, Kürşad: **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

KUFRALI, Kasım: "Gucduvânî", **İA**, C.IV, Ankara, 1977, s.820-821.

KURBAN, İklil: **Hocalar Devri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

KUROPATKİN, A. N.: **Asya'nın Kalbi: Doğu Türkistan**, haz. Feyzullah Uygur, İstanbul, İlgi Kültür Sanat, 2016.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri: "Seyyid", **DİA**, C.37, İstanbul, 2009, s.40-43.

KÜLÜNK, Furkan: **19. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2020.

LAWRENCE, Walter R.: **The Valley of Kashmir**, London, Oxford University Press, 1895.

LE CALLOC'H, Bernard: "Alexandre Csoma de Kőrös n'est Pas Mort du Paludisme", **Orvostörténeti Közlemények Communicationes De História Artis Medicináe,**

Budapest, S.125-132, Budapest, 1989-1990, s.5-32.

LE CALLOC'H, Bernard: "Bibliographie de langue Française relative à Alexandre Csorna de Kőrös", **Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium**, Budapest, Library Of The Hungarian Academy Of Sciences Körösi Csoma Society, S.1-2, 1984-1988, s.19-80.

LE COQ, Albert von: **Buried Treasures of Chinese Turkestan**, trans. Anna Barwell, London, George Allen & Unwin Ltd., 1928.

LIGETI, L.: **Bilinmeyen İç Asya**, C.I, çev. Sadrettin Karatay, İstanbul MEB Basımevi, 1970.

MADAN, Triloki Nath: "Religious Ideology and Social Structure: The Muslims and Hindus of Kashmir", **Ritual And Religion Among Muslims In India**, ed. Imtiaz Ahmad, New Delhi, Manohar, 1981, s.21-64.

MARCZELL, P. J.: **Alexander Csoma de Kőrös, Vol.I, Csoma Kőrösi's Planet,** Kolkata, The Asiatic Society, 2007.

MARCZELL, P. J.: "William Moorcroft's Commercial Pilgrimage to Manasa Sarowara in 1812", **Recent Research on Ladakh 6: Proceedings of the Sixth International Colloquium on Ladakh Leh 1993**, ed. Henry Osmaston & Nawang Tsering, Bristol, University of Bristol, 1997, s.161-176.

MARCZELL, P. J.: "A Short Overview of Csoma's Life and Achievements", **Alexander Csoma de Körös: Csoma Körösi's Planet**, Vol.1, Kolata, The Asiatic Society, 2007, s.17-19.

MARCZELL, P. J.: **Alexander Csoma de Kőrös**, Vol.I, Csoma Kőrösi's Planet, Kolkata, The Asiatic Society, 2007, s.286.

MASSİGNON, Louis: "Hulm", **İA**, C.V/I, İstanbul, 1964.

MEHMED ÂTIF: **Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi**, haz. İsmail Aka, Vehbi Günay vd., Kırıkkale, Eysi Kitap & Yayın, 1999.

MIR, Rauf Ahmad: **"Afghan Rule in Kashmir (A Critical Review of Source Material)"**, University of Kashmir, Master of Philosophy, Srinagar, 2011.

"Moorcroft, William" **The Encyclopædia Britannica,** Eleventh Edition, Vol.18, Cambridge, The University Press, 1911.

MOORCROFT, William, TREBECK, George: **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, from 1819 to 1825,** ed. Horace Hayman Wilson, Vol.I-II, London, John Murray, 1841.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah: "Siriderya", **DİA**, C.37, İstanbul, 2009, s.272.

MURODJON OGLU, Isakov Sobirjıni ve ZOKİRJON, Jobborov: "Mır Izzatullo's Journey to Central Asia as an Important Foreign Source on the History of the Kokand Khanate", **Central Asian Journal of Arts and Design**, V.III, S.6, Spain, 2022, s. 49-52.

NECİPOVİÇ, Necip-Emir: **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, çev. İklil Kurban, Ankara, TDK, 1995.

NİZAMİ, Khaliq Ahmad: "Evrengzîb", **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.537-539.

O'DONOVAN Edmond: **Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During The Years 1879-80-81, Including Five Months' Residence Among The Tekkés of Merv, Vol.**

II, New York, G. P. Putnam's Sons, 1883.

OKUMUŞ, Ömer: "Câmî, Abdurrahman", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.94-99.

OLUFSEN, O.: **The Emir of Bokhara and His Country; Journeys and Studies in Bokhara (With A Chapter on My Voyage on the Amu Darya to Khiva)**, London, William Heinemann, 1911.

ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Canoğulları", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993.

ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Hârizm", **DİA**, C.16, İstanbul, 1997.

ÖZCAN, Azmi: "Câgîr", **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s.11-12.

ÖZEN, Şükrü: "Kadılkudât" **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s.77-82.

ÖZEN, Şükrü: "Mâtürîdî", **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s.146-151.

ÖZER, Meryem: "Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: 'Punditler'**", Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.1, (Bahar 2021).

PERÇİN BOSTAN, Başak: "P. S. Pallas'ın Seyahatnamesinde Kalmuklar ve Kalmukça Sözcükler", **Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, S.43, Ankara, 2022, s.65-104.

PETECH, Dr.Luciano: **A study on the Chronicles of Ladakh (Indian Tibet)**, Calcutta, Indıa, 1939.

PETECH, Dr.Luciano: **The Kingdom of Ladakh C.950-1842 A.D**., Roma, Istituto Italiano Per il Medio ed Estremo Oriente, 1977.

PLANHOL, Xavier de: "Hazar Denizi", **DİA**, C.17, İstanbul, 1998, s.109-113.

POLAT KADİRÎ: **Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)**, haz. Ömer Kul, Ankara, Berikan Yayınevi, 2009.

RAMAZANOĞLU, Gözde: **Orta Asya'da Türk Mimarisi**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

ROUX, Jean-Paul: **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002.

SABOL, Steven: "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", çev. Doç. Dr. Nasuh Uslu, **Türkler**, C.18, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

SARAY, Mehmet: "Afganistan", **DİA**, C.I, İstanbul, 1988

SARAY, Mehmet: **Afganistan ve Türkler**, Ankara, TTK Yayınları, 2022

SARAY, Mehmet: "Ahmed Şah Dürrânî", **DİA**, C.II, İstanbul, 1989.

SARAY, Mehmet: **Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıcından 1878'e Kadar**, C.I, İstanbul, Kitabevi, 1997.

SARAY, Mehmet: "Hive Hanlığı", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998.

SARAY, Mehmet: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Ankara, TTK Yayınları, 1994.

SARAY, Mehmet: "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti**", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.34 (Mart 1983-84), İstanbul, 1984

SCHUYLER, Eugene: **Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları**, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin,

İstanbul, Paradigma Yayınları, 2017.

SHAHBAZI, A. Sh.: "Hang-e Afrasiab", **Encyclopædia Iranica**, XI/6, s.655-657.

SHAW, Robert Barkley: **A Sketch of The Turki Language: As Spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand): Part II**, Calcutta, The Baptist Mission Press, 1880.

SLUGLETT, Peter, CURRIE, Andrew: **Atlas of Islamic History**, Routledge, London, New York, 2014.

STANFORD, Edward: **Complete Atlas of China**, The China Inland Mission, London, 1917.

STEINGASS, Francis Joseph: **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, London, Routledge & Kegan Paul Limited, 1963.

STREUSAND, Douglas E.: **Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler**, çev.Bahar Fırat, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2013.

ŞEN, Hüseyin: "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.5, Ocak 2021.

ŞEŞEN, Ramazan: "Buhara", **DİA**, C.VI, İstanbul, 1992, s.366.

TAŞAĞIL, Ahmet: "Türkistan", **DİA**, C.41, İstanbul, 2012.

TOGAN, İsenbike: "Çinggis Han ve Moğollar", **Türkler**, C.VIII, ed. Hasan Celal Güzel v.d., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.235-255.

TOGAN, Zeki Velidi: **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Cilt I,

İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.

TOGAN, Zeki Velidi: "Hârizm", **İA**, C.V/I, 1964.

TOSUN, Necdet: "Ubeydullah Ahrâr", **DİA**, C.42, İstanbul, 2012, s.19-20.

TOSUN, Necdet: "Kâsânî, Ahmed", **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s.531-532.

TÜRKOĞLU, İsmail: "Şeybânîler", **DİA**, C.39, İstanbul, 2010.

USLU, Recep: **Herat**, İstanbul, 1997.

UYGUR, Feyzullah: **Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2019.

UYGUR, Feyzullah: "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı", **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.63, İstanbul, 2016/I, s.27-40.

UZUN, Gülsine: "Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler Üzerine -1-", **Journal Turkish Studies**, Vol. 6/1 (Winter 2011), s.1903

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: "Çomakdar", **İA**, C.III., İstanbul, 1945, s.440.

ÜKTEN, Selim Serkan: **Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, Ankara, TTK Yayınları, 2018.

ÜŞENMEZ, Emek: **Özbekçe Türkçe Sözlük**, İstanbul, TDA Vakfı, 2016.

VÁMBÉRY, Arminius: **Travels in Central Asia: Being Account of A Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863**, London, John

Murray, 1864.

WALLER, Derek J.: **The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia**, The University Press of Kentucky, 1990.

WANG-ZİN-SHAN, Celâleddîn: "Çinde İslâmiyet", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.II, S.2-4, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958, s.157-188.

WILSON, Horace Halman: **A Glossary of Judicial and Revenue Terms, and of Useful Words Occurring in Official Documents Relating to the Administration of the Government of British India, from the Arabic, Persian, Hindustání, Sanskrit, Hindí, Bengálí, Uriya, Maráthi, Guazráthí, Telugu, Karnáta, Tamil, Malayálam, and Other Languages**, London, 1855.

WILSON, Horace Halman: "Preface", William Moorcroft, George Trebeck, **Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab, in Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, from 1819 to 1825,** ed. Horace Hayman Wilson, Vol.I, London, John Murray, 1841, 1-56.

YAMAN, Ali: "Türk Dünyasında Ziyaret Kültürünün Ortak Bazı Unsurları Hakkında", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VII, S.14, 2005, s.29-37.

YARSHATER, Ehsan: "Afrasiab" **Encyclopædia Iranica**, I/6, s.570-576.

YAPP, Malcolm E.: "Elphinstone, Mountstuart" **Encyclopædia Iranica**, XI/6, s.655-657.

YAZICI, Orhan "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, haz. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu,

İstanbul, TATAV Yayınları, 2002.

YAZICI, Tahsin: "Efrâsiyâb", **DİA**, C.X, İstanbul, 1994, s.478-479.

YILDIRIM, Kürşat: **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (M.Ö. III-M.S. X. Yüzyıl)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

YILDIRIM, Kürşat: **Doğu Türkistan'ın Yer Adları**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015.

YILMAZ VURGUN, Seda: **XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013.

YUDAHIN, K.K.: **Kırgız Sözlüğü**, çev. Abdullah Taymas, Ankara, TDK Yayınları, 1994.

ZARCONE, Thierry: **Yasak Kent Buhara:1830-1888**, çev. Ali Berktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

ÇEVRİM İÇİ KAYNAKLAR

Encyclopaedia Britannica

Güncel Türkçe Sözlük

How Many? A Dictionary of Units of Measurement

https://uzbek-travel.com/about-uzbekistan/monuments/timur-gates/

https://en.numista.com/catalogue/pieces341315.html

EKLER

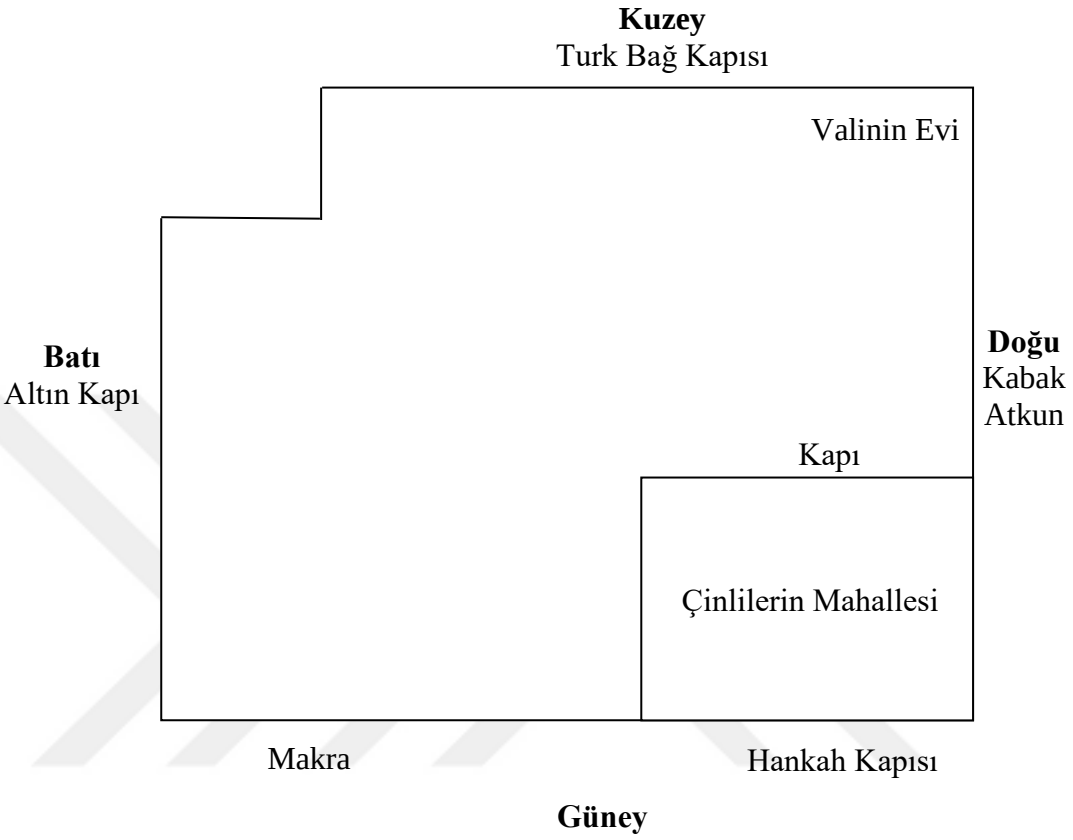
EK 1:

Keşmir valisi Ata Muhammed Han tarafından Şeyh Nureddin adına bastırılan sikke

Kaynak: R.A.Mir, **a.g.m**, s.88.

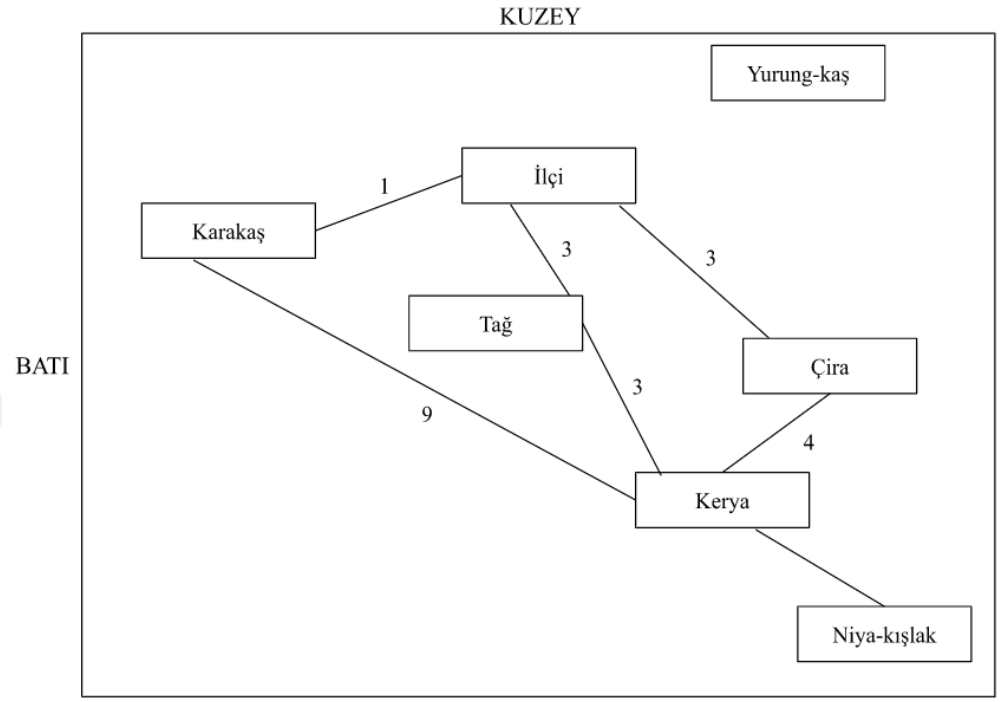
EK 2:

Yarkend şehrinin krokisi

Kaynak: Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.29; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.26a.

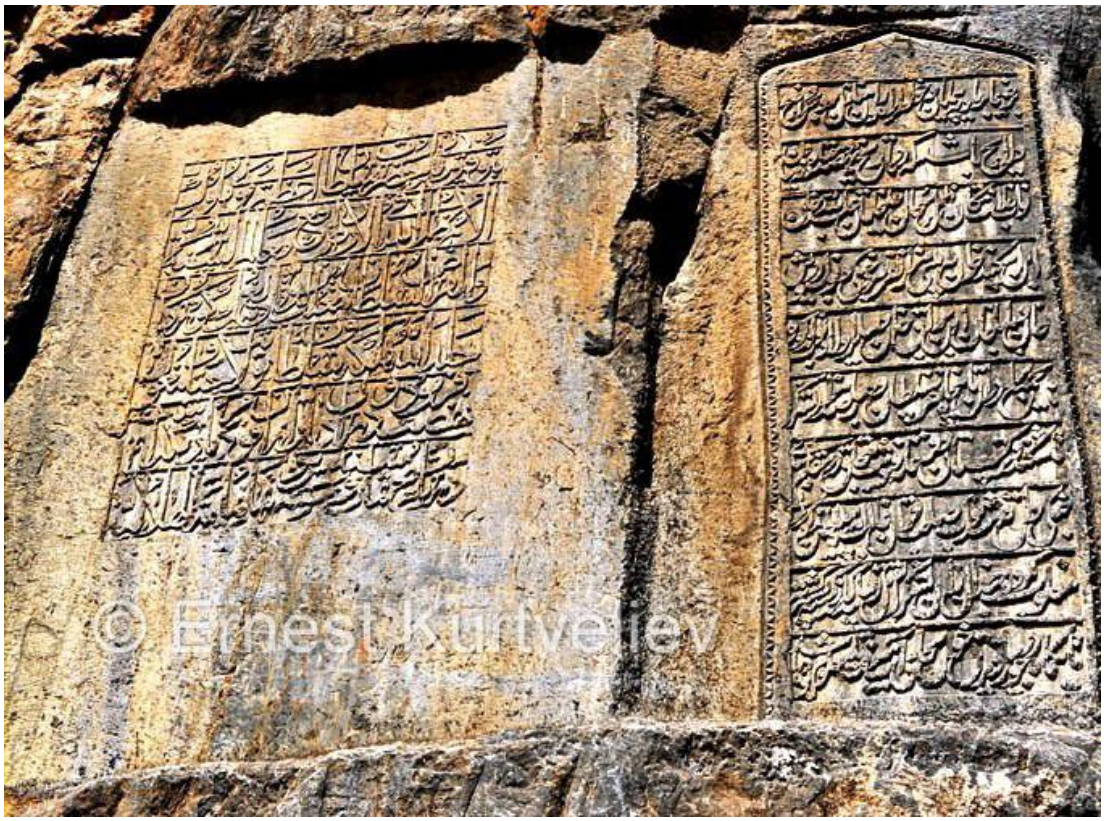
EK 3:

Yarkend şehrinin komşuları

Kaynak: Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.44; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.36b.

EK 4:

Abdullah Han tarafından dikilen yazıt

Kaynak: https://uzbek-travel.com/about-uzbekistan/monuments/timur-gates/

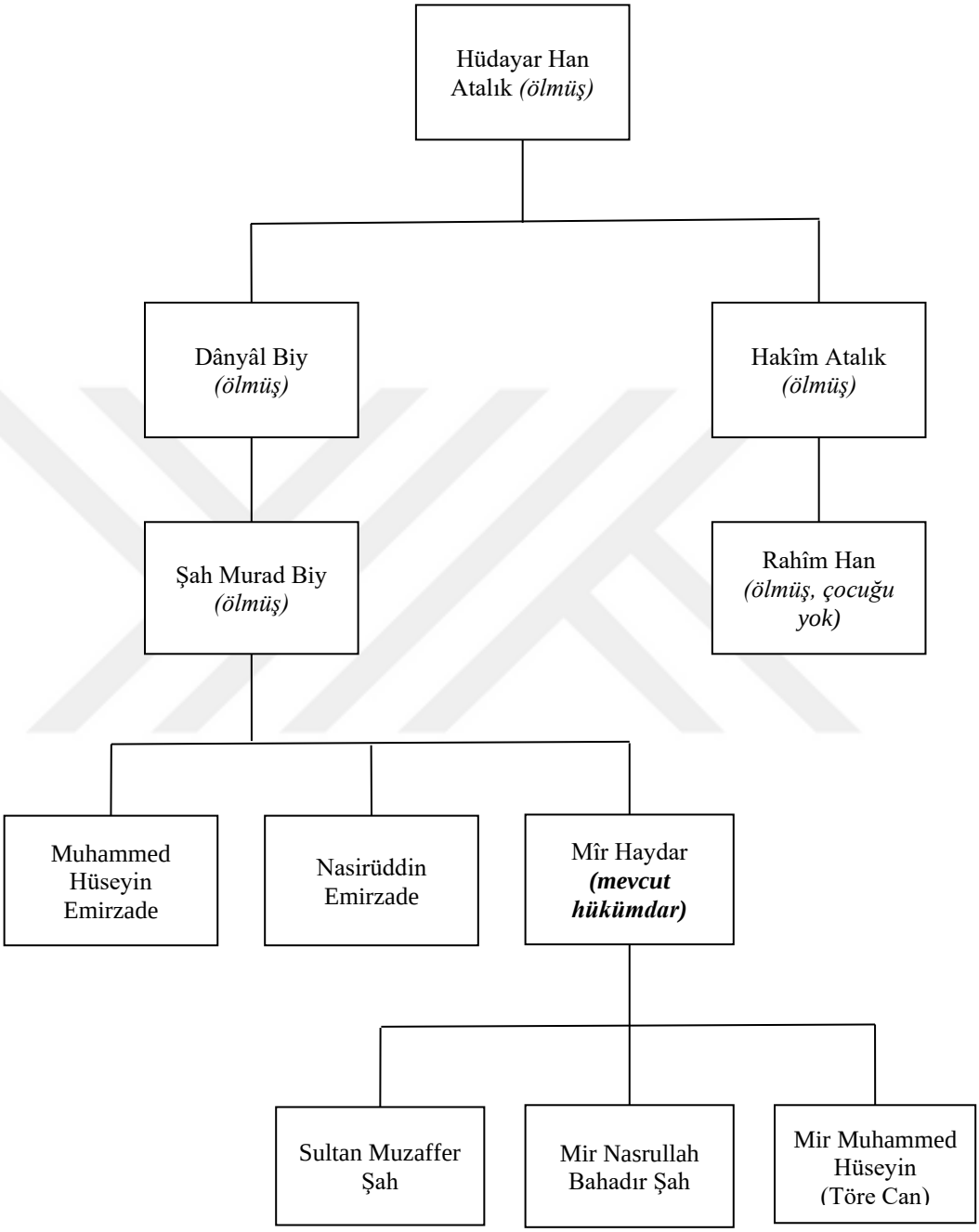
EK 5:

Mîr Haydar adına darp edilen 1221 (M. 1806/1807) tarihli altın sikke (tila)

Kaynak: https://en.numista.com/catalogue/pieces341315.html

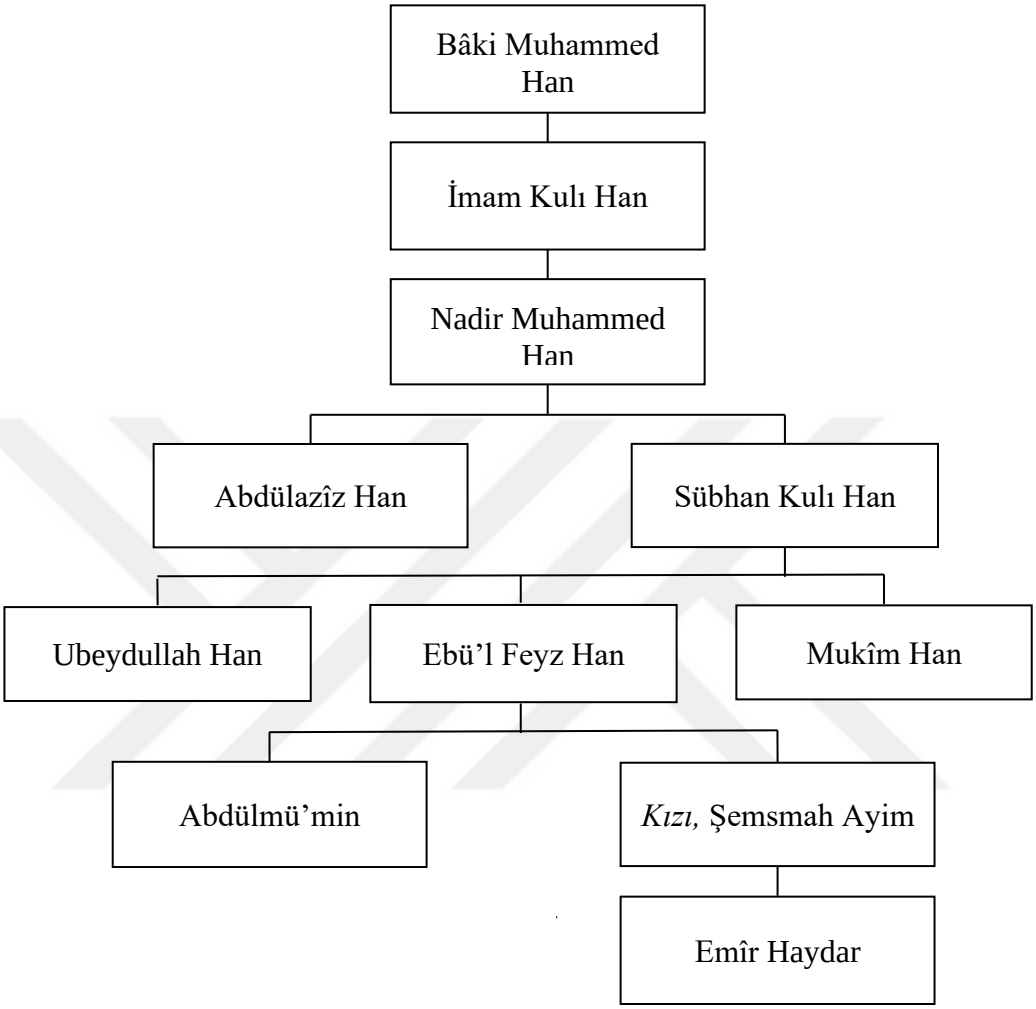
EK 6:

Emîr Haydar'ın baba tarafından Hüdayar Han'a uzanan soy ağacı

Kaynak: Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.70; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.65a.

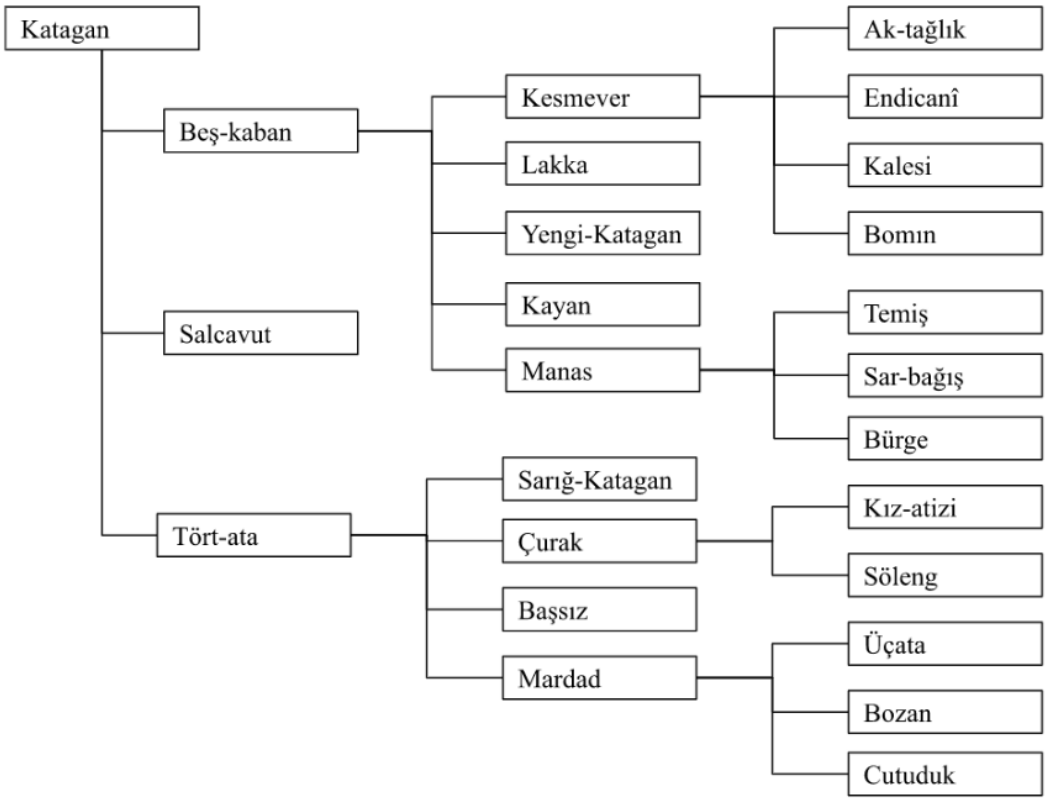
EK 7:

Mîr Haydar'ın anne tarafından Bâki Muhammed Han'a ulaşan soy ağacı

Kaynak: Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.72; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.67a.

EK 8:

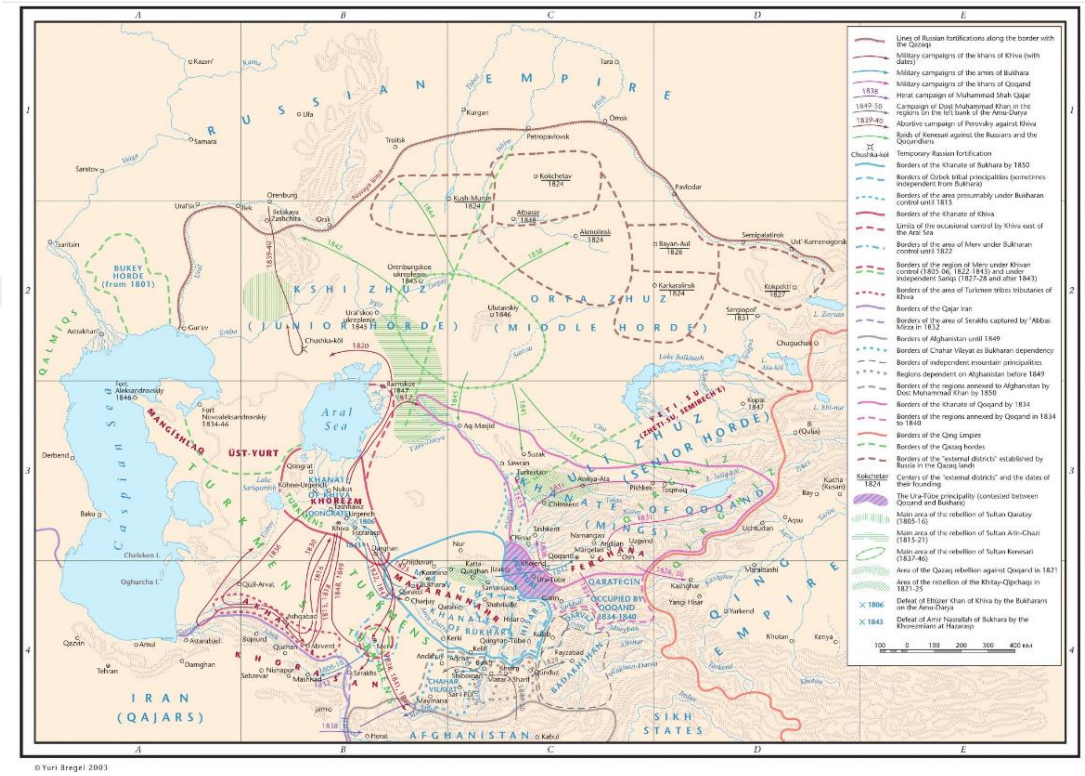

Kunduz civarında yaşayan Katagan boyları

Kaynak: Meer Izzut-oollah, **a.g.e**., s.92; Mir İzzetullah, **a.g.e.**, s.84a.

EK 9: Haritalar

Harita 1: 19. Yüzyılın ilk yarısında Buhara Emirliği, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı, Kazaklar ve Rus hâkimiyetinin yayıldığı alan

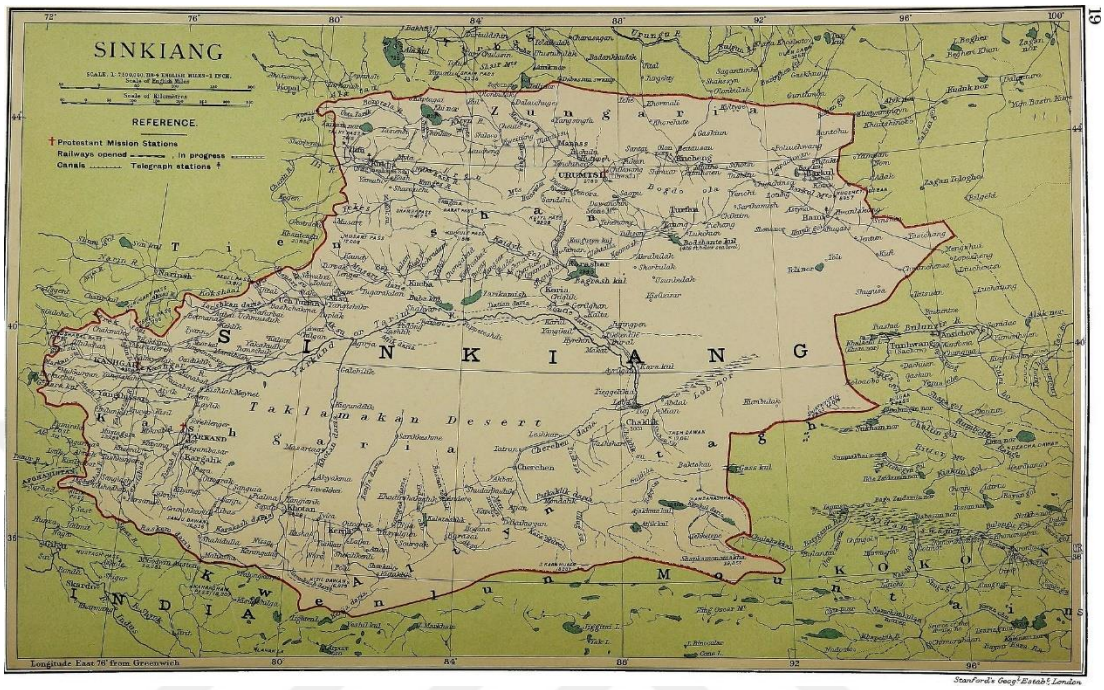
Kaynak: Yuri Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, London, Boston, Brill, 2003, s.63.

Harita 2: Türkistan'da Emperyal Devletlerin Yayılmacılı

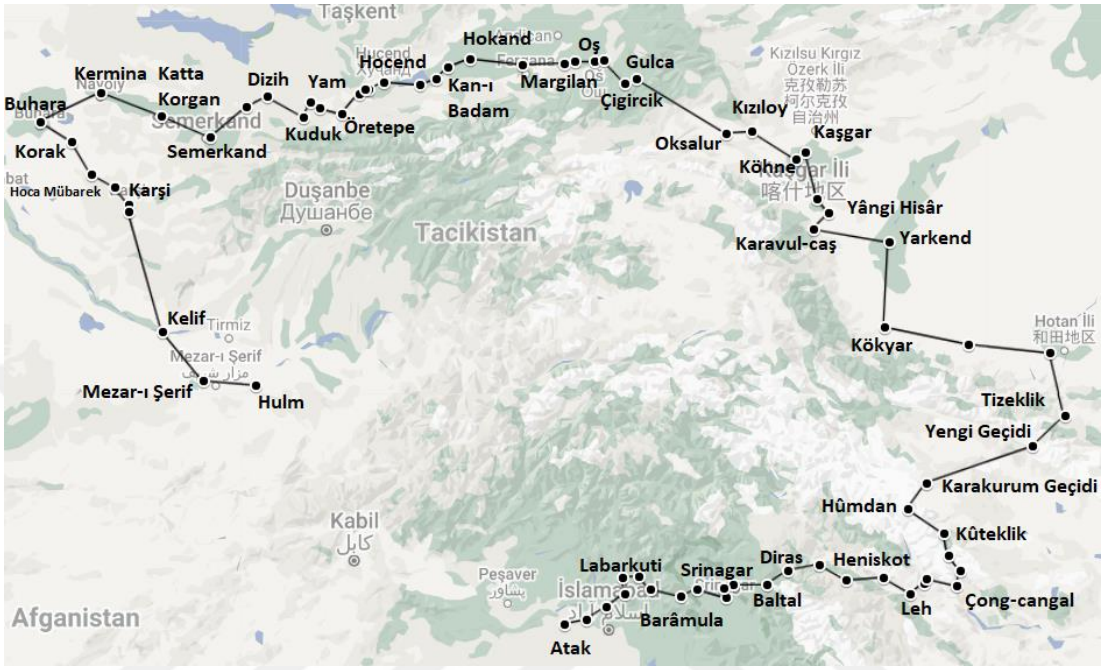
Kaynak: Peter Sluglett, Andrew Currie, **Atlas of Islamic History**, Routledge, London, New York, 2014, 62-63.

Harita 3: Doğu Türkistan Haritası

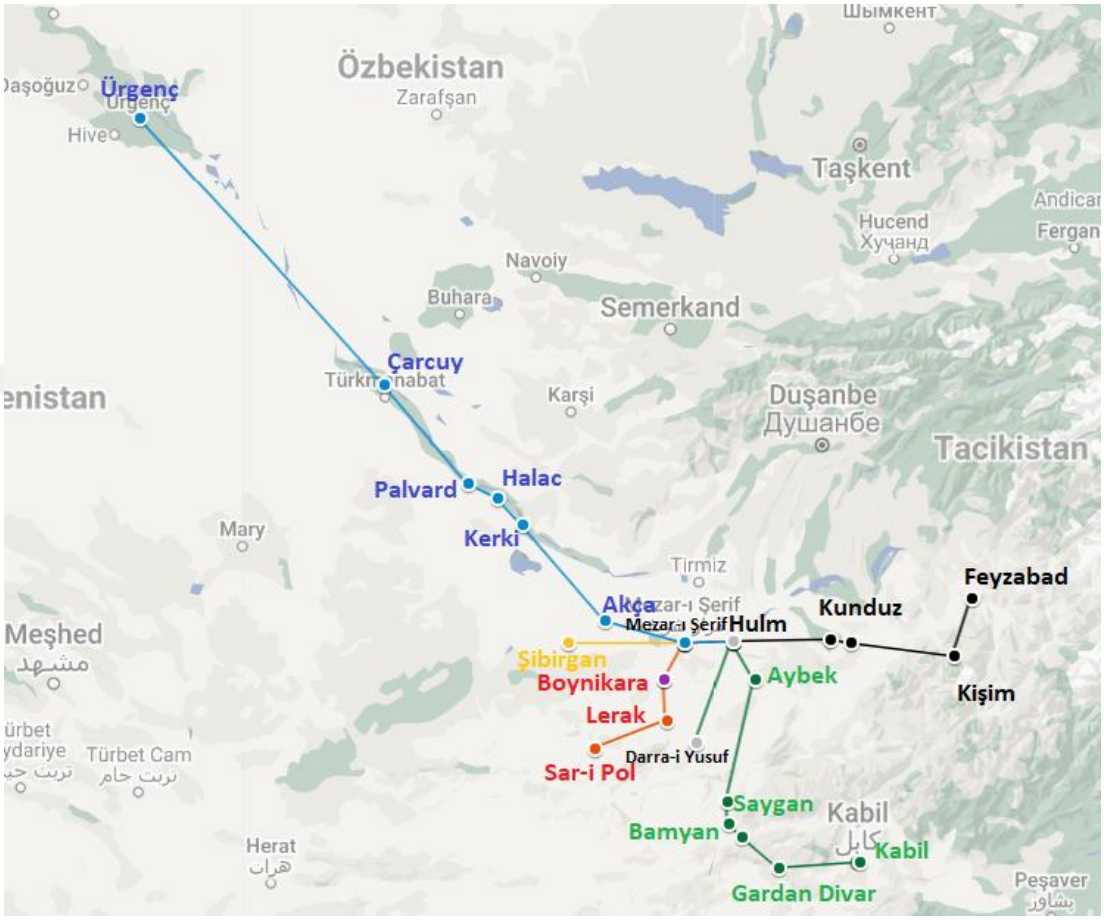

Kaynak: Edward Stanford, **Complete Atlas of China**, The China Inland Mission, London, 1917, s.16.

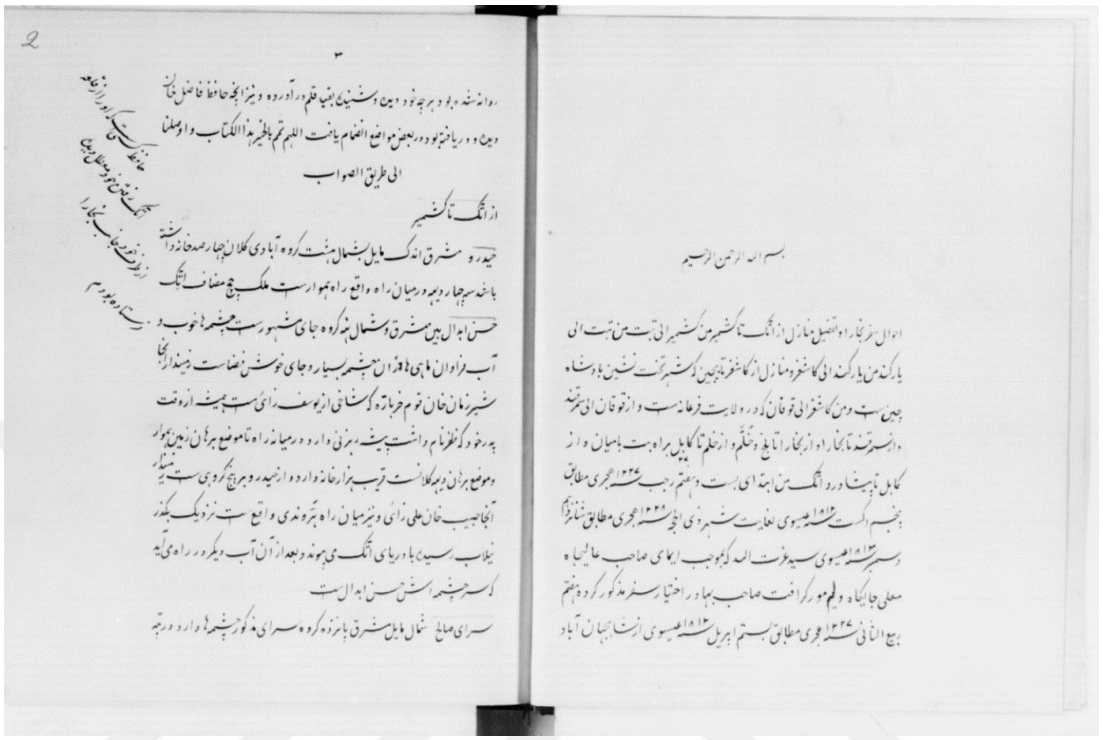
Harita 4: Mir İzzetullah'ın izlediği güzergâhı genel hatlarıyla gösteren 1 numaralı harita

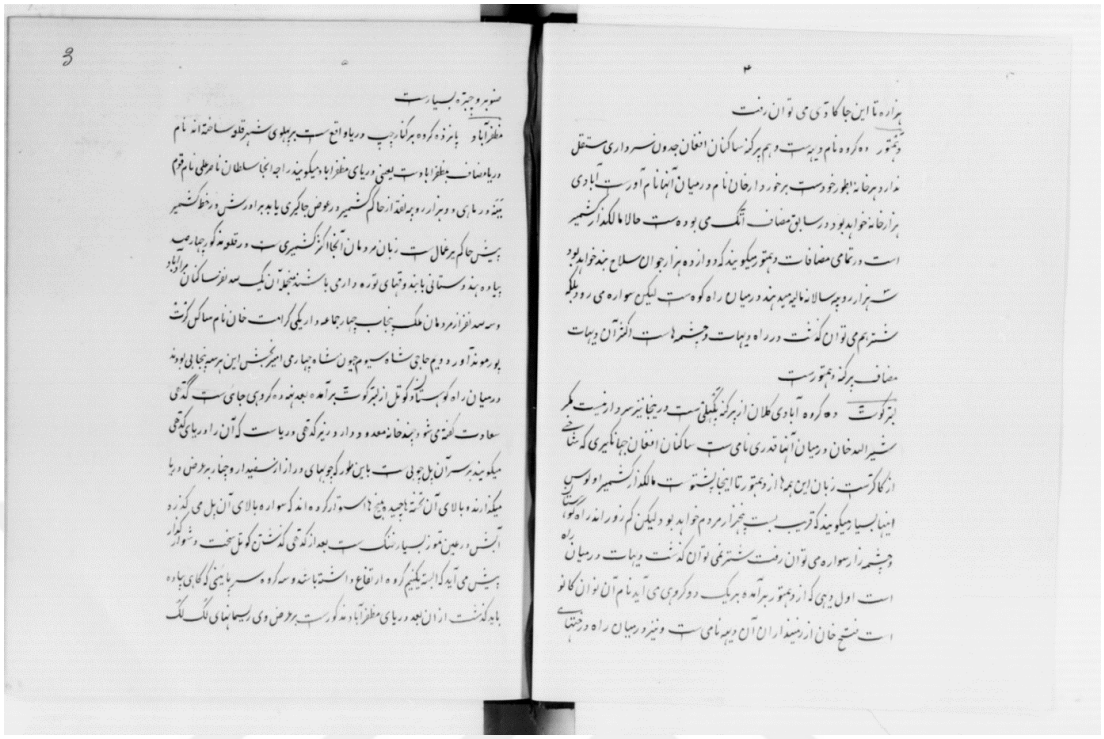
Harita 5: Mir İzzetullah'ın izlediği güzergâhı genel hatlarıyla gösteren 2 numaralı harita

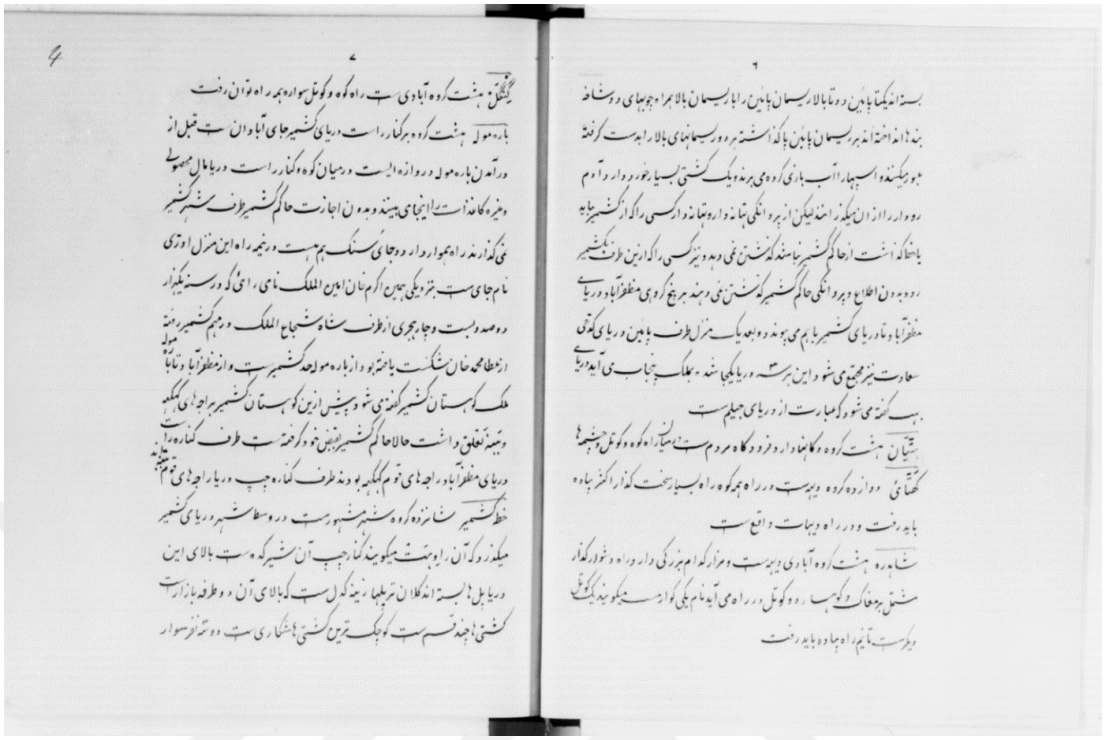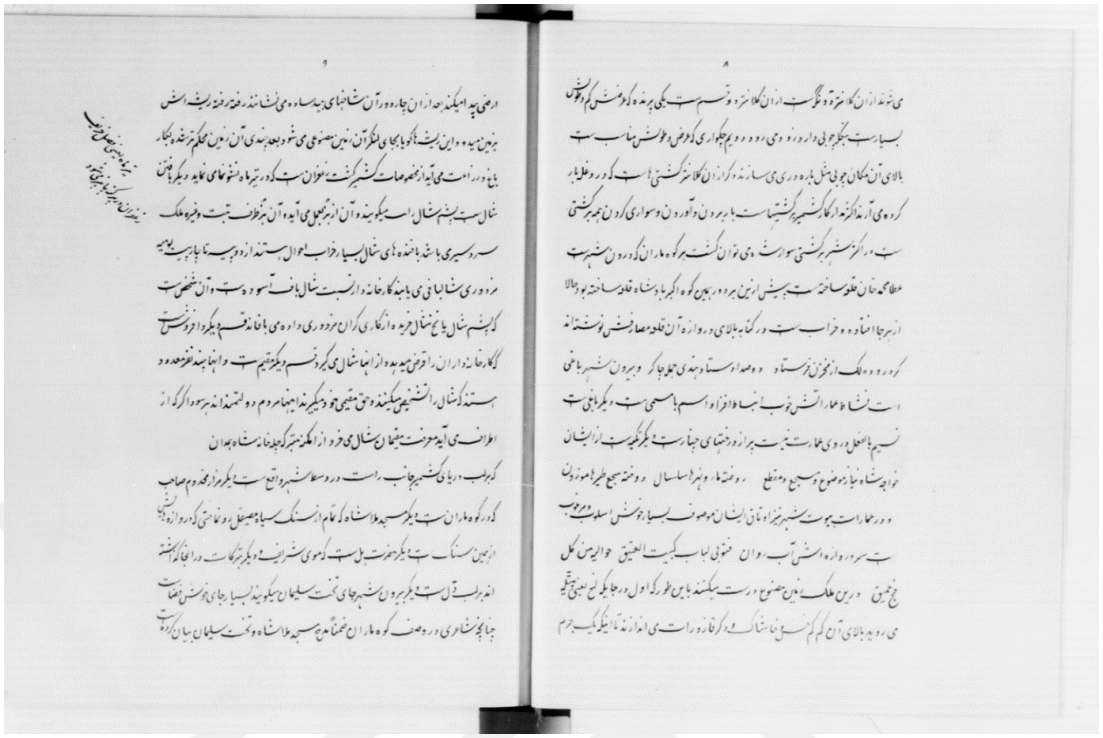

EK 10: Ahval-i Sefer-i Buhara metninin Farsça el yazması[314]
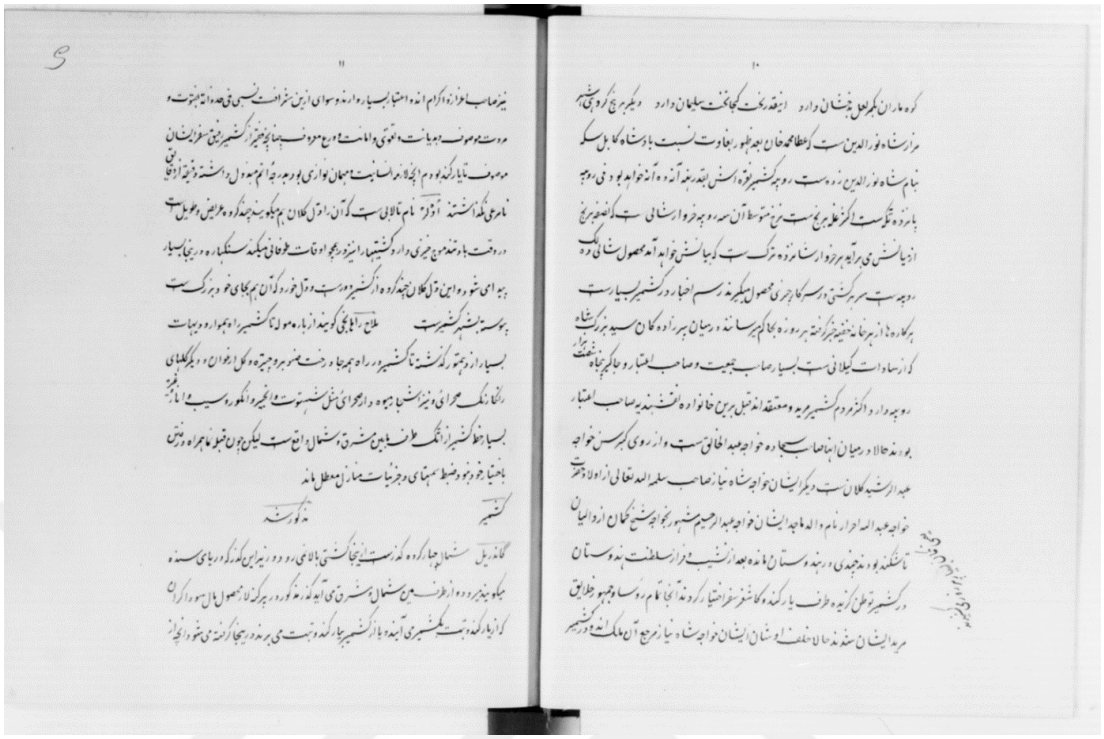

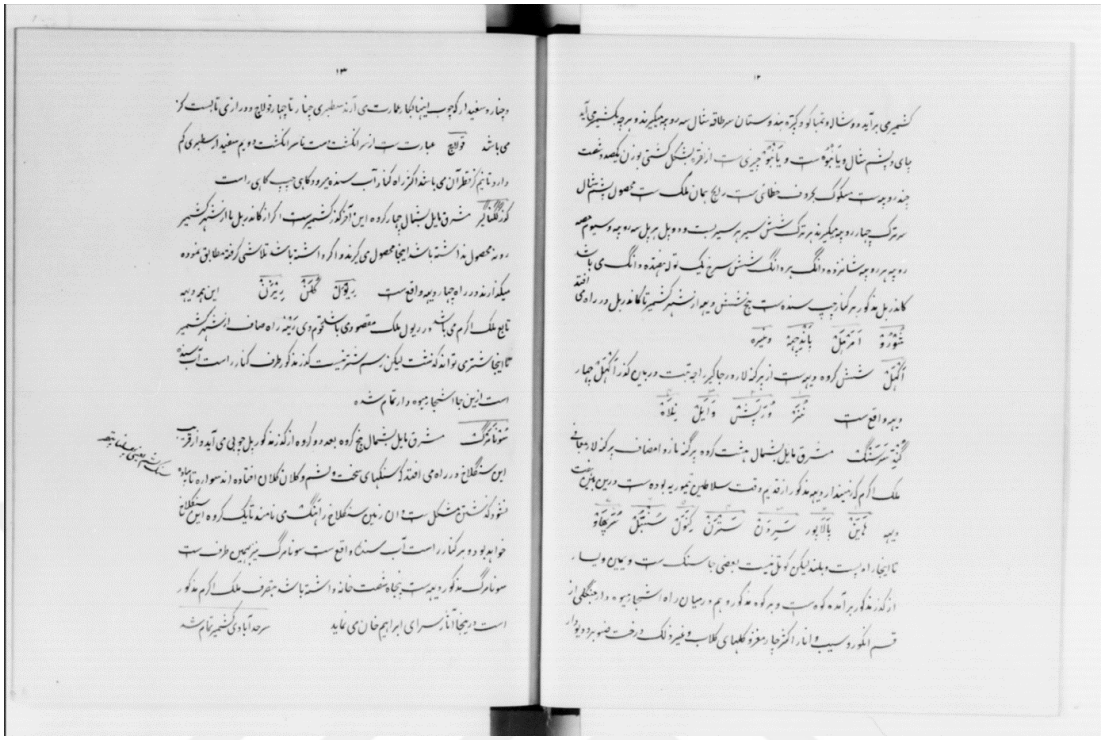
[314] Mir İzzetullah, Ahval-i Sefer-i Buhara, Paris, Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Persan 1346.

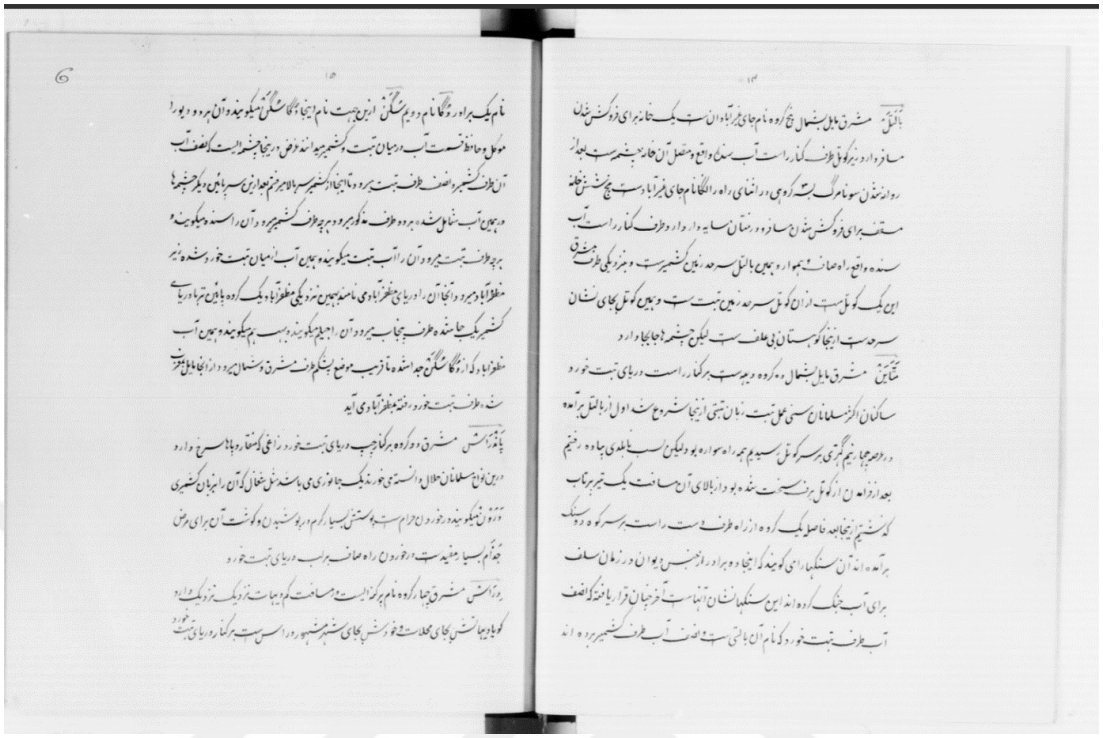

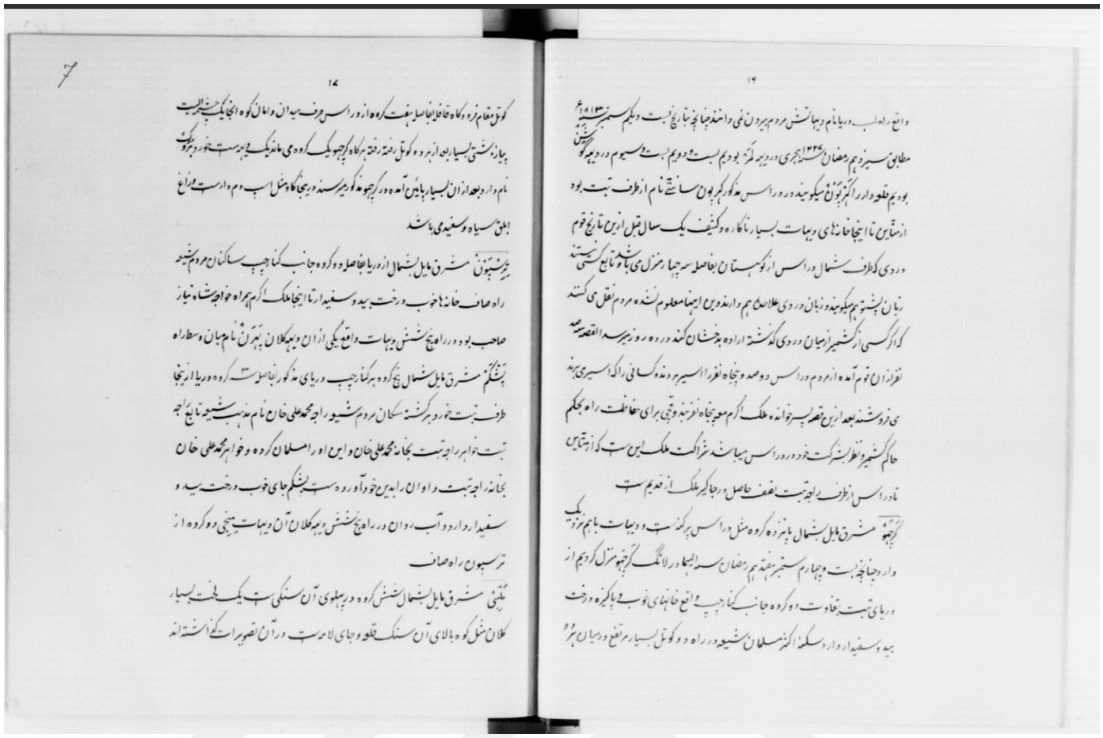

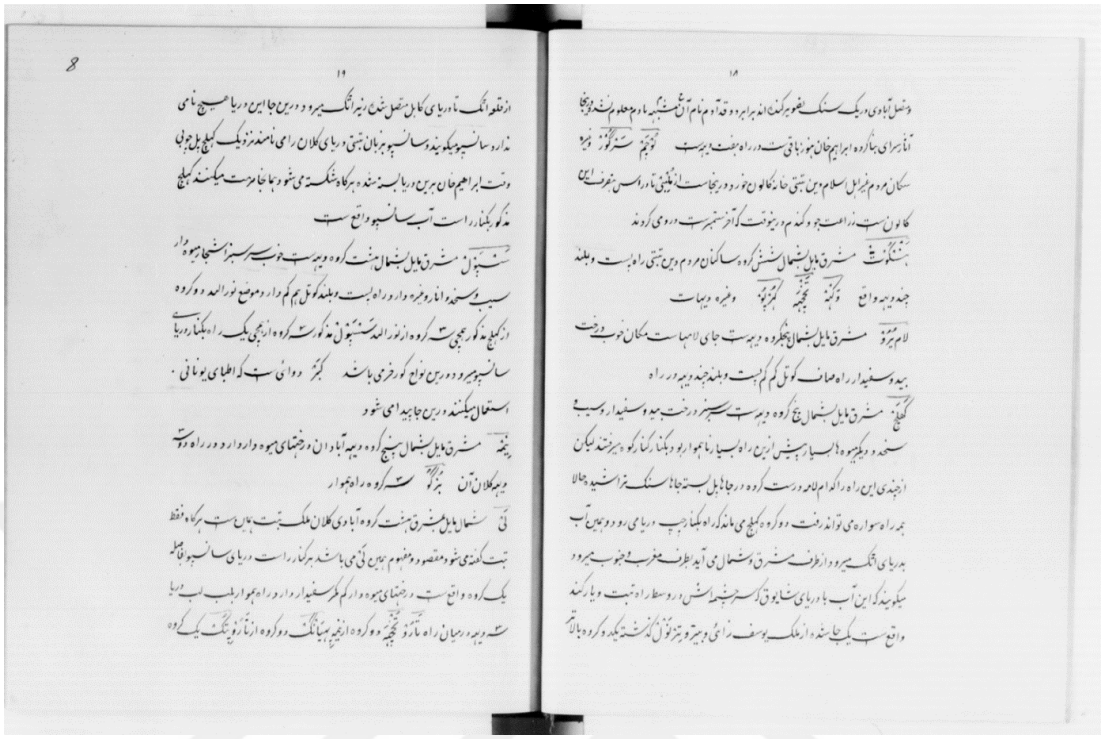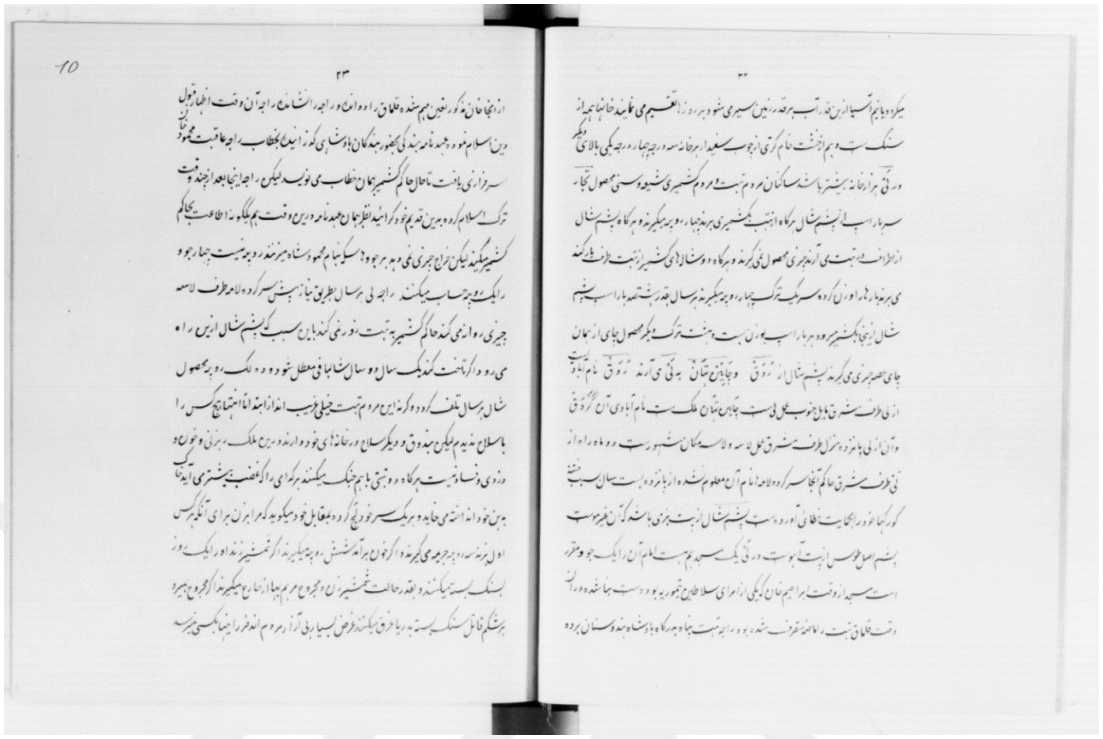

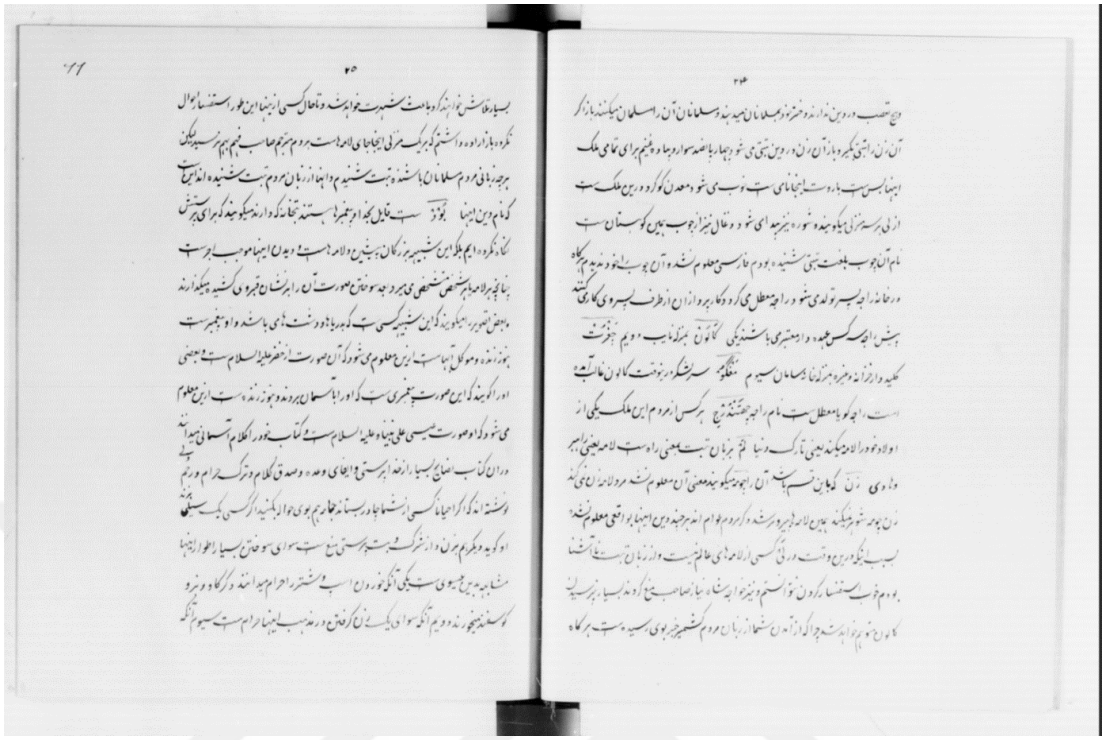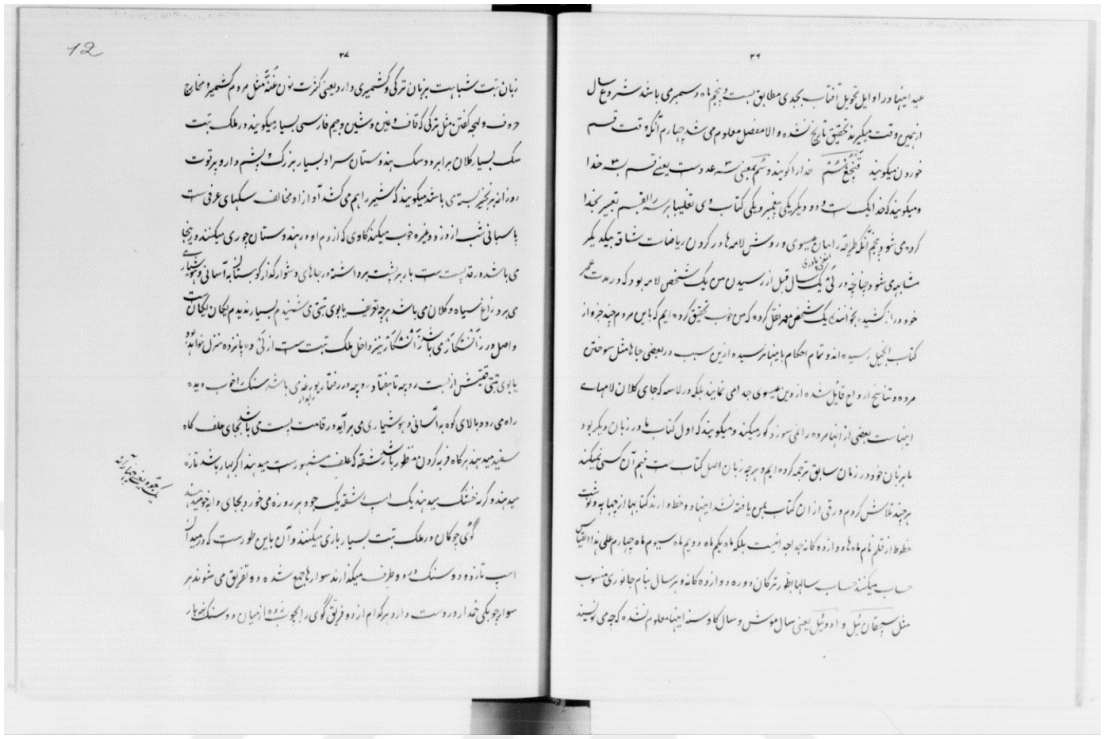

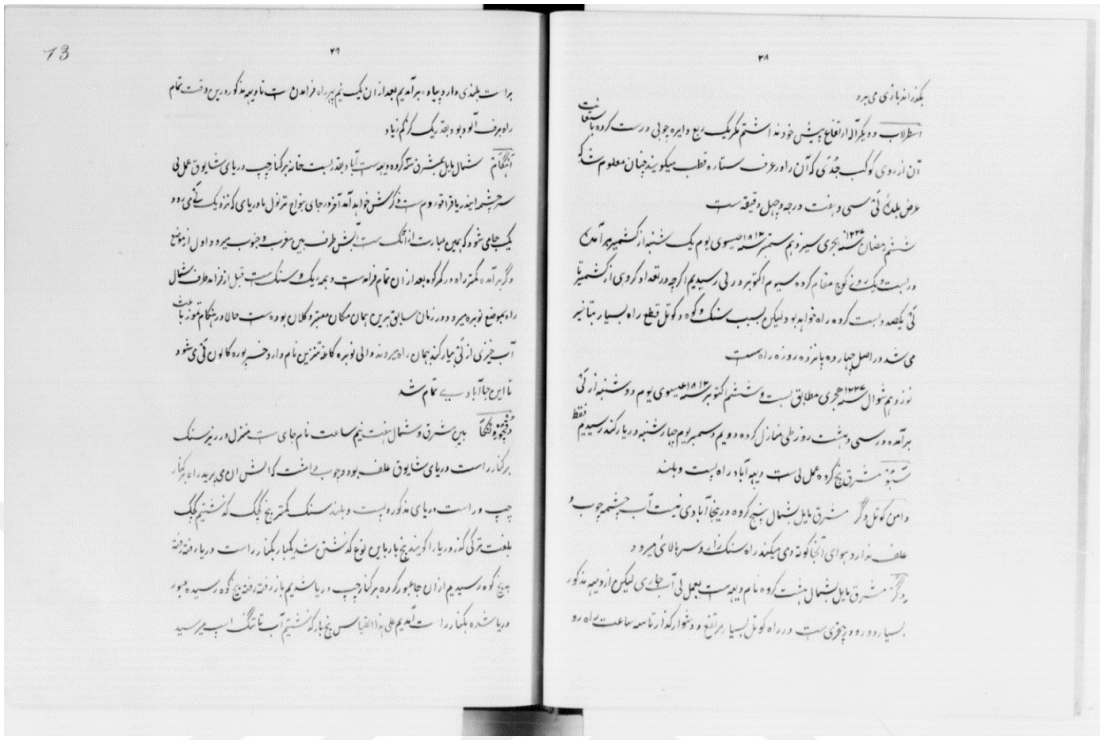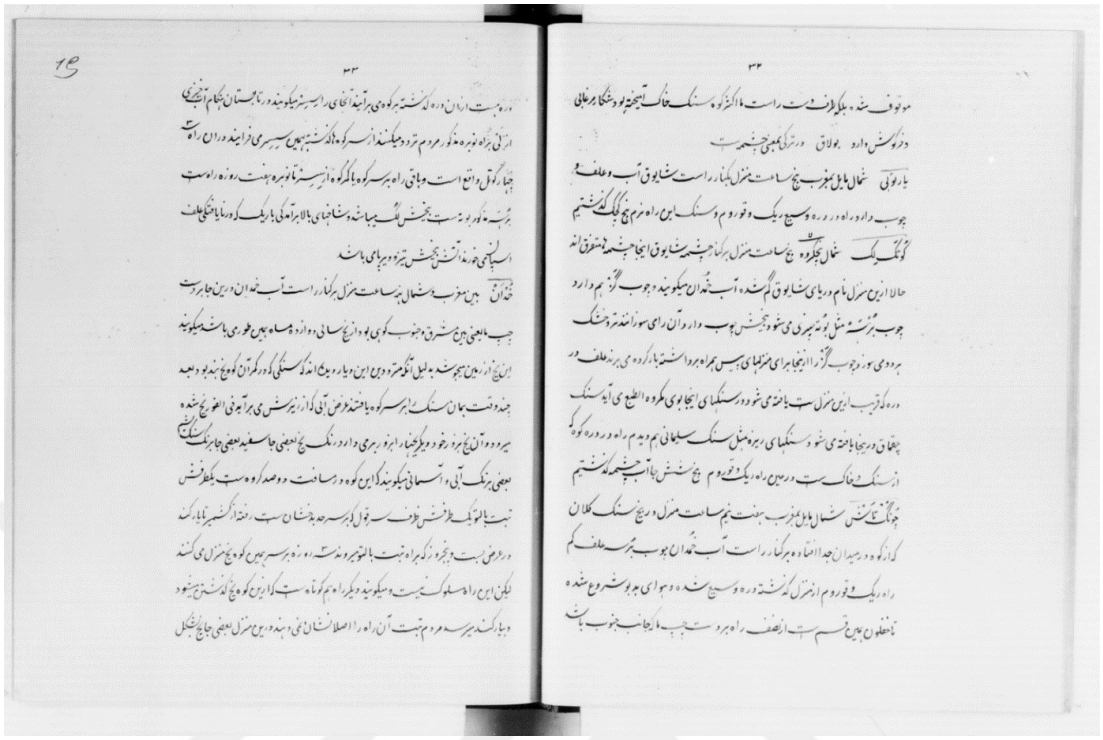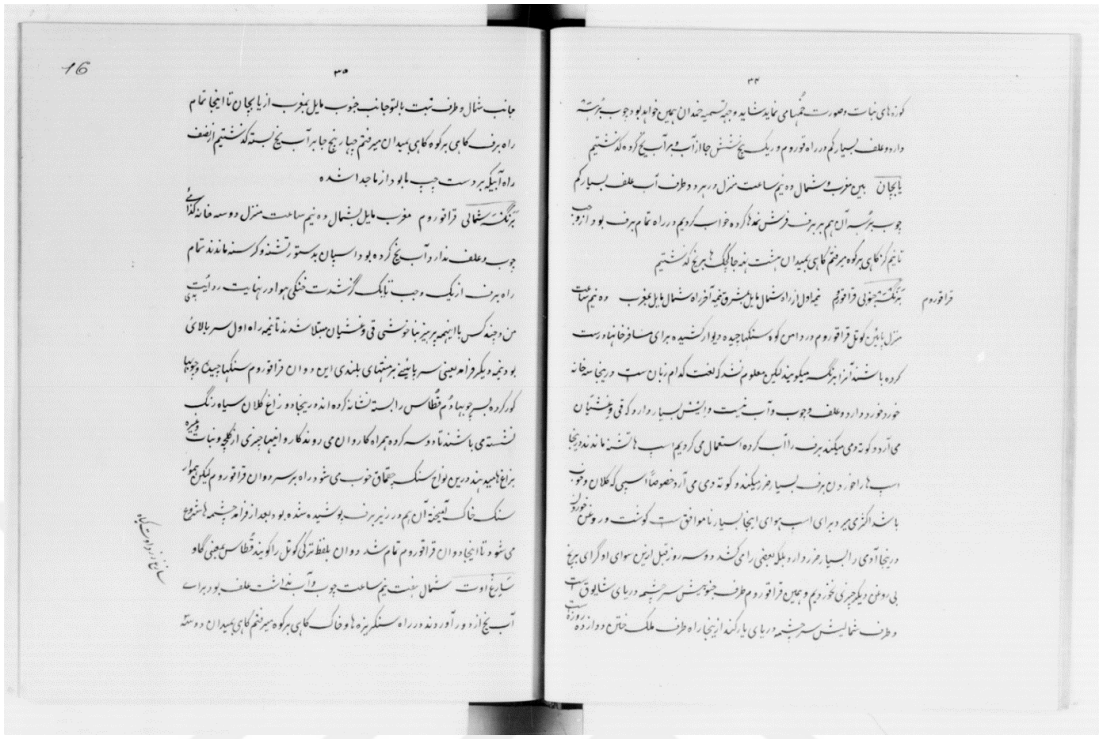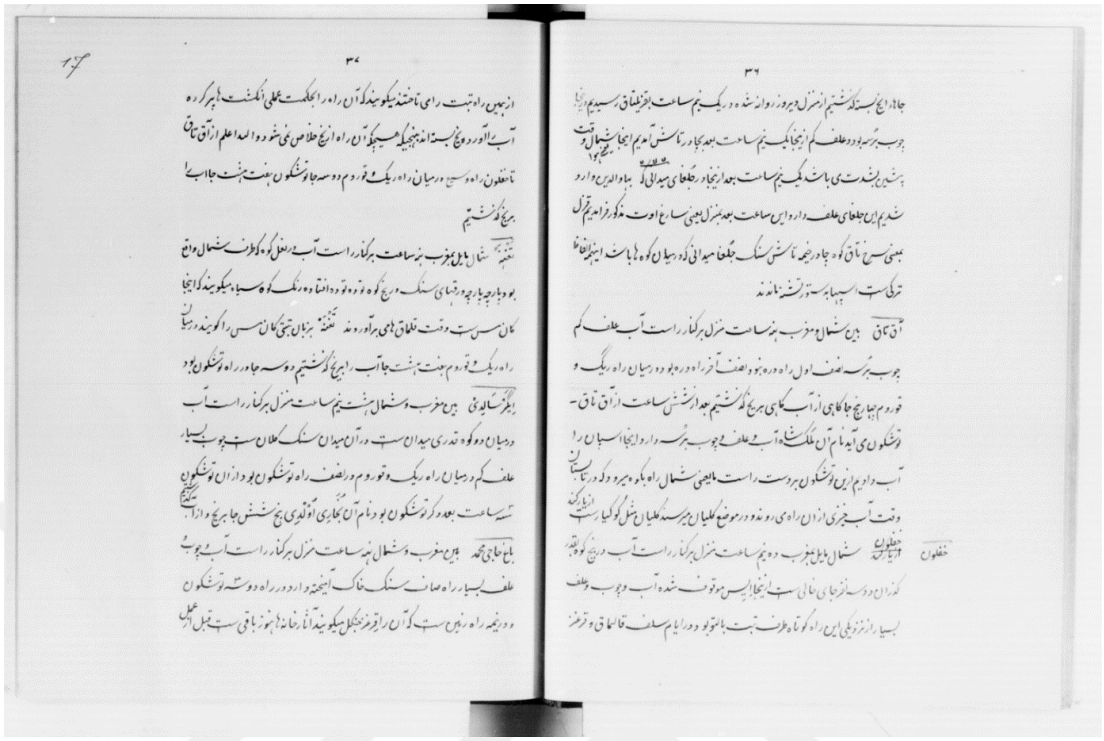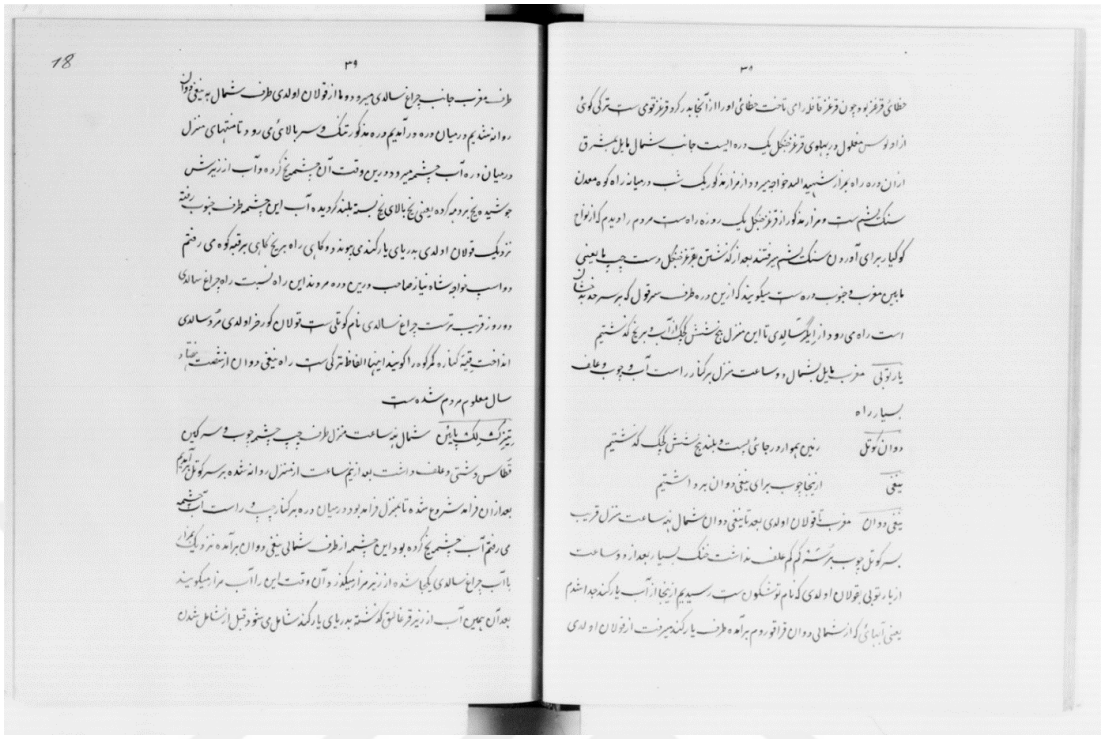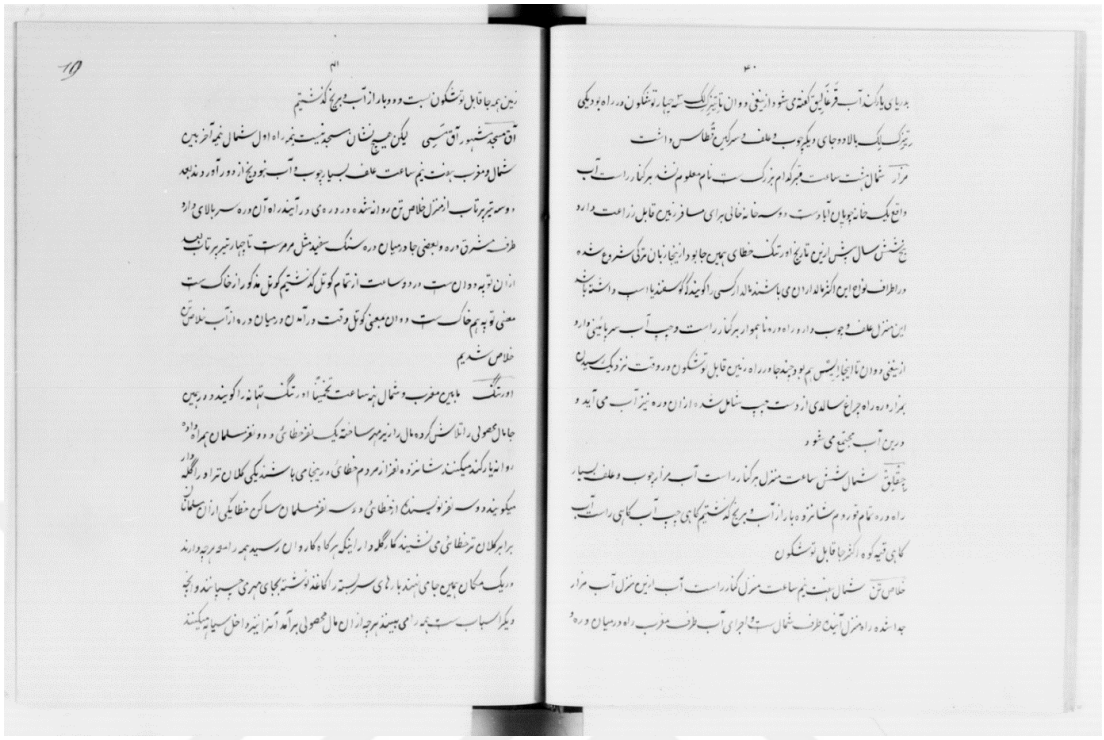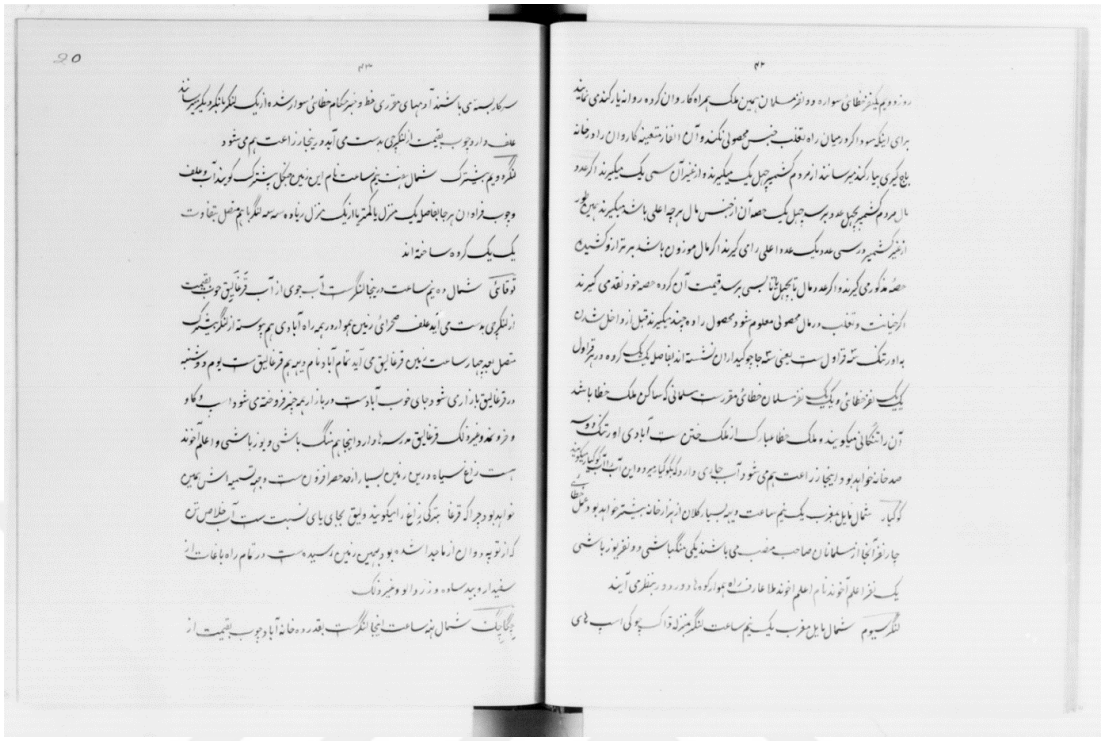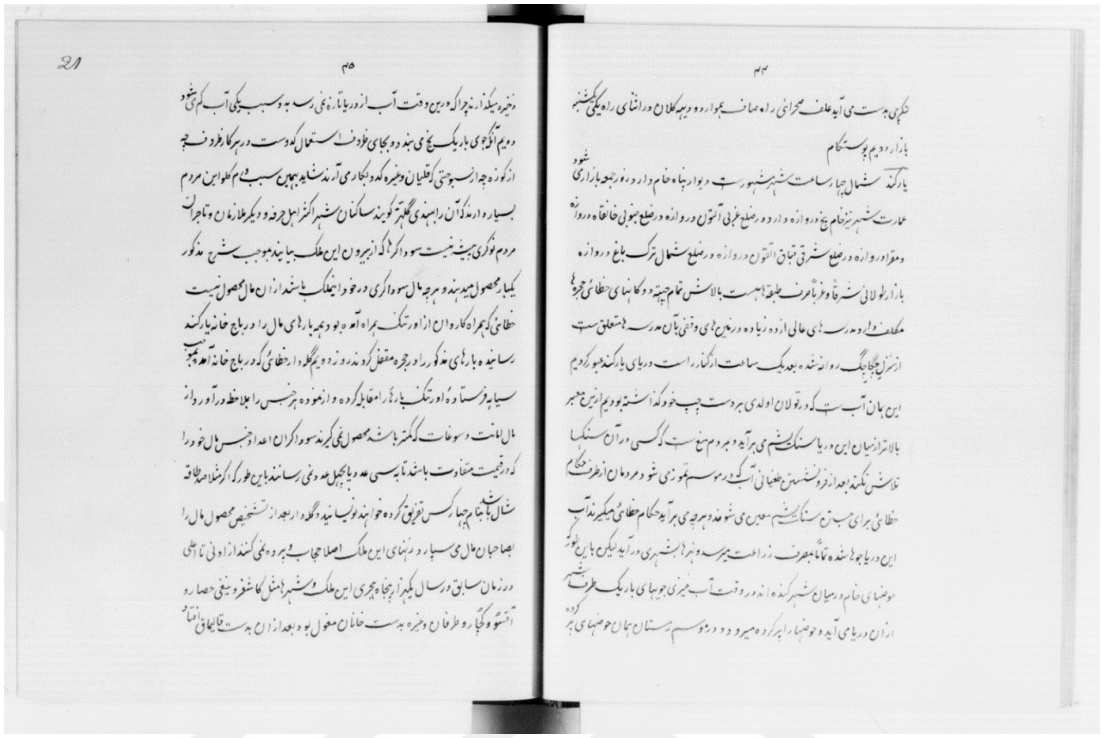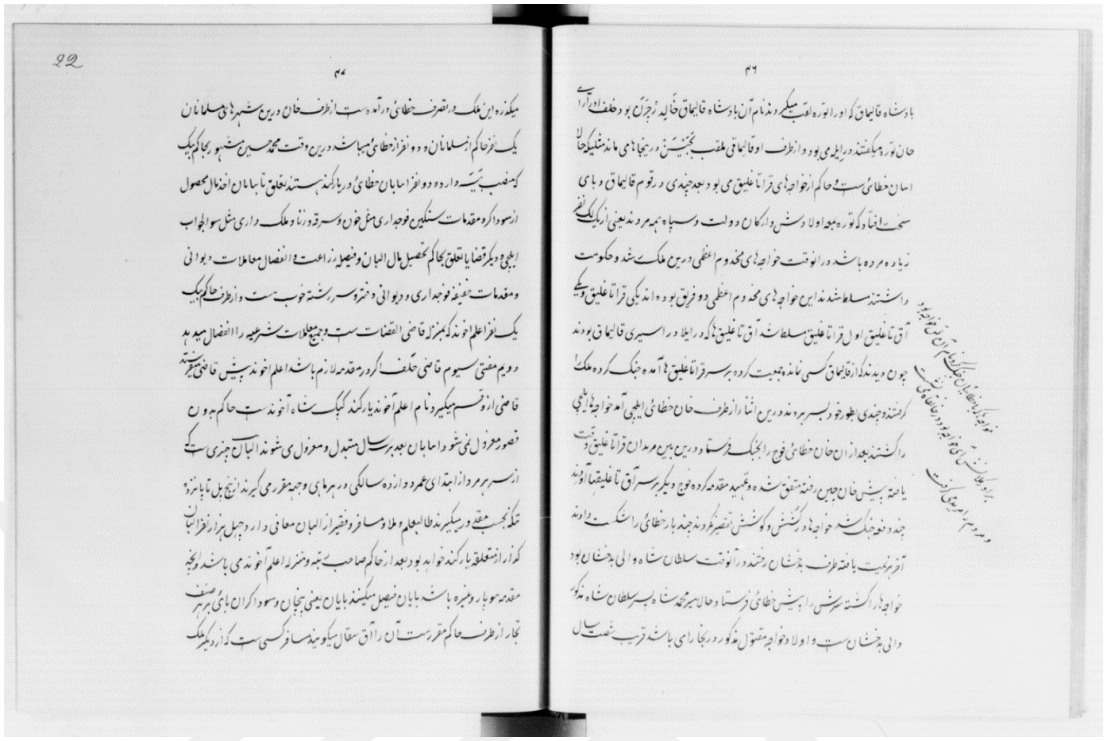

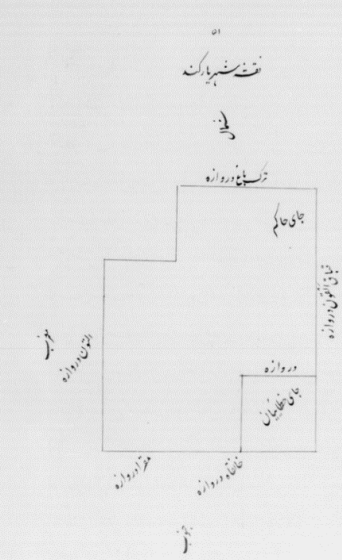

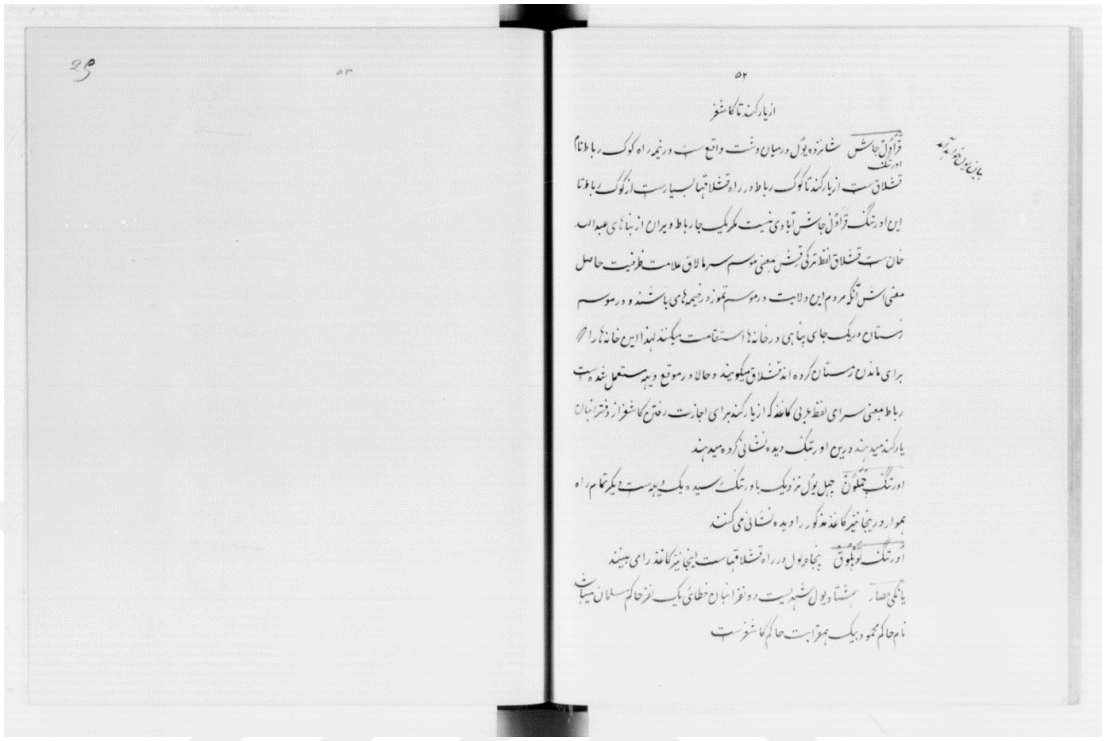

علیه توسه نزار و کوآن امستیل بیرنف و باران کند بلکو هوای کرتیب لا استحاله و قریب بمزاج
مایست باشد و در آن تاثیر میکند لیکن اندک و بلدان کرم اثر آن ظاهر می شود و الله اعلم بحقیقة الحال
سپاهی خطائی را نوین میگویند و سه و اگر خطائی را جاگداگی میگویند از مناصب عمده کاران چنین
بسلمانان میدهند دو منصب ست اول دانگ دویم سیصد علامت دانگ آنکه جنگجو
از علی و یک بیرخاوس کاسه علی داشته باشد و کلاه او خایه بود و این بیرخاوس را توغا گویند
ی گویند جنگجو جزی از دی لشکر یا امر بنیه کوتره و آن چهار قسم می باشد اول از نعل گر
مخصوص بود دانگ و بیست ست دویم از مرجان آن مخصوص کجاکمان ست سیوم از زاج و
چهارم از شیشه که بوی چهار از شیشه سفید ست ششم از سنگ سفید هفتم هر نخی این پنج قسم اخیر
مخصوص میران ست علی القاعدة المراتب و در هر شهر همراه هر حاکم چهل و پنجاه نفری باشد
برای هر یک بر موافق رتبه از سرکار بادشاه چیزی نقدی و جامه موافق مراتب مقرر ست
بادشاه خطائی را لغا میگویند و نام شهرهای تخت او چنین ست سپاه خطائی سیصد هزار سوار
بنده وقی توره دار و تیر و کمان و ارد و ضع و لباس مردم خطائی باین صورت که گفته می شود
پس سر موی سیکذارند و آن موها را می باصفه و کلاه شاخ بوضع خاص ست که گفته شد
سنان از کرباس و کاغذ لباس ابریشم و کتان و ریش می تراشند و بر و میگذارند

ازیارکن تا کاشغر

قزاقون جاکشش شناسنامه‌ی اول در میان دشت واقع است و نیمه راه کوک ربات تا
قشلاق است ازیارکنه تا کوک رباط و راه قشلاق تا بسیار است از کوک ربات تا
این اورتنگ قزاقون جاکشش آبادی نیست مگر یک جا رباط ویران از بناهای عبدالله
خان است قشلاق انظار ترکی قرغش معنی بهمرسد سرمالاق علامت ظرفیت حاصل
معنی اسش آنکه مردم این ولایت در موسم تموز در خیمه‌های باشنده و در موسم
زمستان در یک جای پناهی در خانه‌ها استقامت میکنند لهذا این خانه‌ها را
برای مأمن زمستان کرده‌اند قشلاق میگویند و حالا در موقع دیه مستعمل شده است
رباط معنی سرای لفظ عربی کاروانسرا که ازیارکنه برای اجارت رفتح کاشغر از فتحرانیان
یارکند میروند و درین اورتنگ دیده نشانی کرده میروند

اورتنگ چقلق چهل یول نزدیک باورتنگ سیه بلک بیست یکم تمام راه
هموار و درینجا نیز کاروانسرا مذکور را دیده نشانی می کنند

اورتنگ توبلق بنجاه یول در راه قشلاق تا است اینجا نیز کاروانسرا می بینند
یانگی حصار هشتاد یول شهریست دو نفر انبان خطای یک نفر حاکم مسلمان میباشد
نام حاکم محمد و یک همقرابت حاکم کاشغر است

یاباجان نوویول نام دیه‌ست و هم نام زمین ایجا و رتنگ ست از بالای حصار برآمده
و در نوکی آن تپه‌لاق ست هنگلت نام جای آباد ان ست

کاشغر نوویول شهر شهور ست از یاباجان برآمده قشلاق گرملاست و رویم محرم ۱۳۱۲ هجری
روز شنبه مطابق پنجم جنوری سنه ۱۹۱۳ عیسوی در کاشغر رسیدیم موجب سفارش ایلچیان
خواجه سناء یا صاحب درحویلی سبیع جان بائی سوداگر تاشکندی فرامیم حاکم انجا
یک پسیتین و یک جامه خطائی هین نذر کرد انچه خطاب زن ست مثل یکم حاکم
کاشغر نسن بیگ نام دارد در ماه شعبان ۱۳۱۲ هجری طرف پنجمین رفته پیشتر ایلچیان
رفته اند ایلچیان کاشغر میگویند که بر ماه شش هزار تنکه حاکم اسپ کاروانیان میرساند
در اثنای راه دریاے ست خان ارق نام دارد عابر سنه گذشتیم

ملاظر کاشغری همراه سکندر بیگ و انگ
حاکم کاشغر دو بار به پنجمین رفته بود طای موسی الیه اسمای منازل الی قبیات
راه نوشته همراه خود آورده بود از روے همان نوشته نقل
برداشتم باقے احوال راه موسے الیه خوب یاد داشت
از نوشته وے کردم

آن این ست

پنجمین نام شهر ست که پادشاه چین در انجای باشد نام ملک هم پنجمین ست که
مشهور پنجمین ست مثل کشمیر که نام ملک و نام شهر هر دو کشمیر ست پادشاه رانگنات
میگویند نام خان حال جانگ خان ست سال ۱۳۱۲ هجری سی وی مطابق یکهزار و صد و
بست و شش عیسوی ست نام پدر شش جاوان خان ۷۰ سال پادشاهی کرده نام پدر
جاوان خان ایزن خان ست در عوام عظیم خان شهور ست کاشغر و میزه شهرهای
سلمانان راهین ایزن خان با خود فتح کرده تسخیر نمود قوم خان مانغوست

تنگ تنگ هفتاد ول دیه ست آب چاه دارد در راه تپه‌ے سنگ ریزه و در میان
راه دریاست کلان پل دارد از شتمال می آید بجنوب میرود

هوتوتو هفتاد ول دیه ست راه صاف

پنجاه پنجا پنجاه ول دیه ست آب چاه دارد و راه صاف و هموار دارد و راه دریاست از شمال
بجنوب میرود پل دارد

شصت اشتوتی شصت ول پل دیه ست آب چاه دارد راه هموار

پنجاه و یک پنجاه ول دیه ست آب چاه دارد راه صاف

پنجاه و دو پنجاه دو ول دیه ست آب چاه دارد راه هموار و صاف

پنجاه و سه پنجاه سه ول دیه ست آب چاه دارد راه هموار در پنجا دارد وی جنس خوب

می ساند نام آن دارو یا نمود در چشم را دور می کند

رنگچو شصت پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

رشته نیلوفشن پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد راه هفتاد و پای کلانست پیرامونش پل دارد

قوچ چانی چهل و پنج پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

چلکه گلگو چهل و پنج پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

خوای کوفشن شصت پول ویهست آب چاه و ارد و در راه یک جا کوتل

می آید لیکن پست ست باقی راه هموار

چنگ رشتک شن هفتاد پول ویهست آب چاه و ارد و در راه سنگ ریزه و ریگ جا

جوی می آید از شمال بجنوب می رود

گرش سوه اهنی چهل پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

رنجنگلی چهل پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

پشکله نگو پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد راه و در رو کوه

زاراشتی پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد و در راه کوتل درست کرده گزار

می رود در سنگ ریزه ها در راه ست

شنو رشتک شن پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار نزدیکست بر آب باران می شود

تلگانی پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

وانگچو هفتاد پول ویهست آب چاه و ارد راه و در رو کوه یعنی جا کوتل

شکر کوشن هفتاد پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار نزدیکست بر جوی ست

و درین جا کاروانچی و جمعان خوب می شود

رنجشن شصت پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

رنگچو پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

چنچه تو شن هشتاد پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

لنگرشی هشتاد پول ویهست آب چاه و ارد راه و در رو کوه و در دره آب و ریگ

لیکن کم بران آب پل بسته اند

رنگینی چهل پول ویهست آب چاه و ارد راه و در دره کوه و کوه از خاکست

نوچوچو شصت پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار بنوعی که از دریا که آورده اند

درمیان راه گذشتن می شود

چوچنگ پنجاه پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

خندنگشن سی پنج پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

هنگینانو شصت پول ویهست آب چاه و ارد راه هموار

رشت سنگی شصت پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

خونما هفتاد پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

دلنگشتی هشتاد پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

بشنگ هشتاد پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

بنجوئی لنگ چنگ هفتاد پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

بنگ جنگش هفتاد پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

رستوذی هفتاد پول ویهست آب چاه وارد راه هموار چای ازمواضع دنگلنگش
وجوئج وغیره جاها آورده دربن جای فرودشند لیکن کوک چای کرتسم اعلی ازجای

است درشهر بجین فروخته می شود

تنگلنگش هفتاد پول شهریست برکنار راست دریای کلان که آن دریا بنام همین
شهر مشهور است یعنی دریای تنگلنگش میگویند پهنای آن پنج پول است دنگلنگش
هم بسیار کجاز دران می رود آبش ازشمال می آید بخوب پیرود در شهر تنگ دارد

خوبجیو چهل پول ویهست آب چاه دارد اینجا یک بتخانه ایست بسیار کران
این نام دیه باسم بتخانه است راهوار دربیابان راه در شاهراه دارد سفیدار وبید بسیار

خونجا پنجاه پول ویهست آب چاه دارد راه هموار

دانی شنشن پنجاه پول ویهست آب چاه وارد راه هموار

رنگ تنگ هشتاد پول ویهست آب چاه دارد راه هموار بهلوی این دیه گوه
است ازان که آب گرم بسیار دبرای آن آب حوضها ساخته اند مشل کردن دران
موجب رفع خارشش می شود واین آب بوی گوگرد می آید لنگ بزبان حطای گرم
را گویند و تنگ بزبان حطای مس را میگویند

رشناک آقوز پنجاه پول شهر کلان ست آب چاه وارد راه هموار مساحه تنگانی فابسیار
ست تنگانی لقب مسلمانان نانج ملک چین ست که وجه تسمیه انش چنان خواهد بود
که اول درشهر تنگانج که بالا مگورند مسلمانان ظاهر شده باشند لهذا ایمان اسم
ملقب گردیده چانچه درهندوستان مردم هنود همون مسلمانان را ترک میگویند

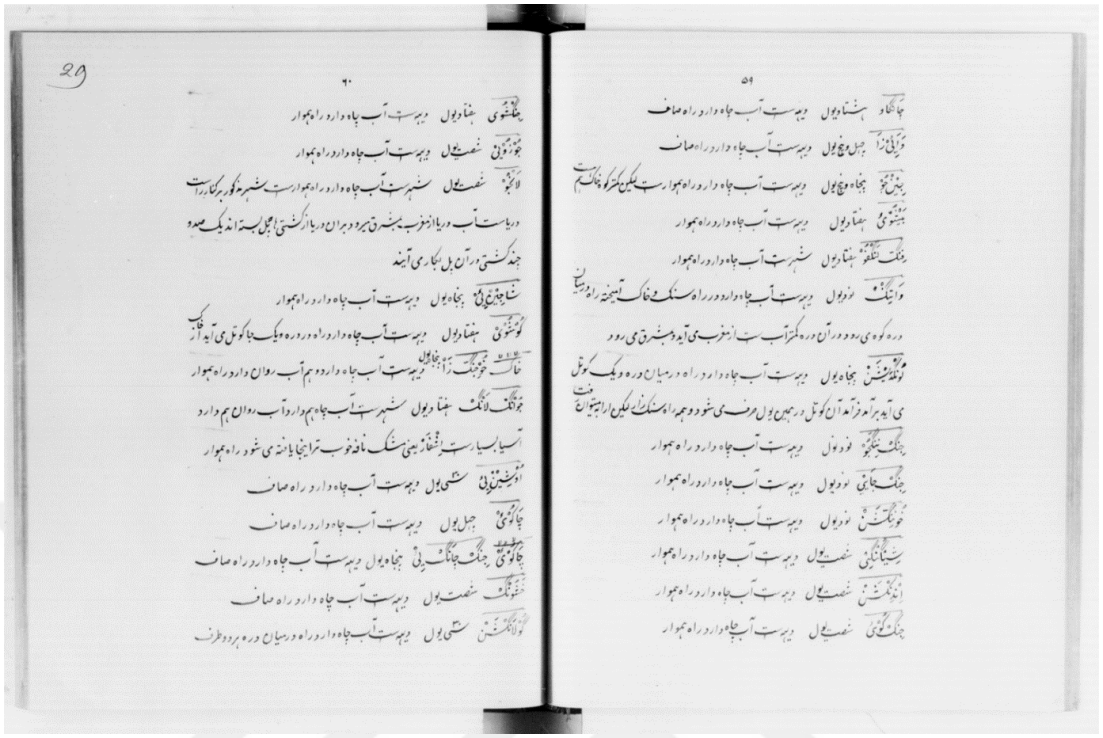
شنینگنش پنجاه پول شهر کلان ست آب چاه وارد راه هموار بر کنار جب دریا
که ازشمال می آید بخوب میرود کشتیهای کلان باد بان دار دوصد سه صد دران دریا میباشد

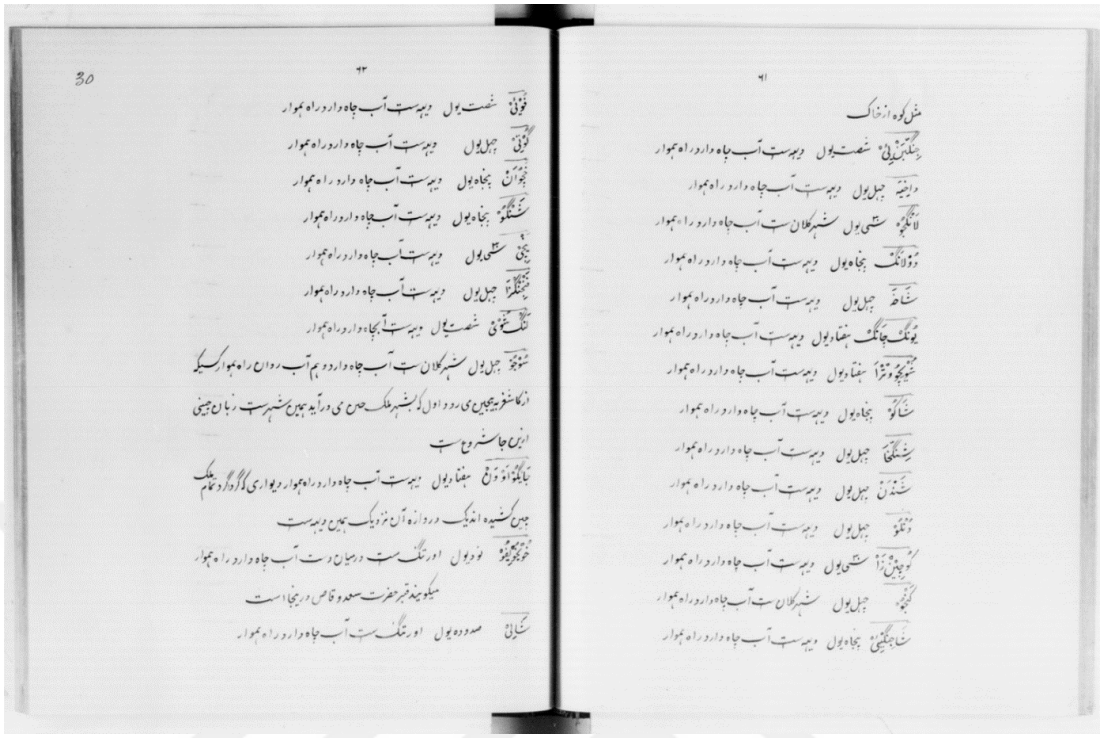
یشمون هفتاد پول ویهست آب چاه وارد راه صاف

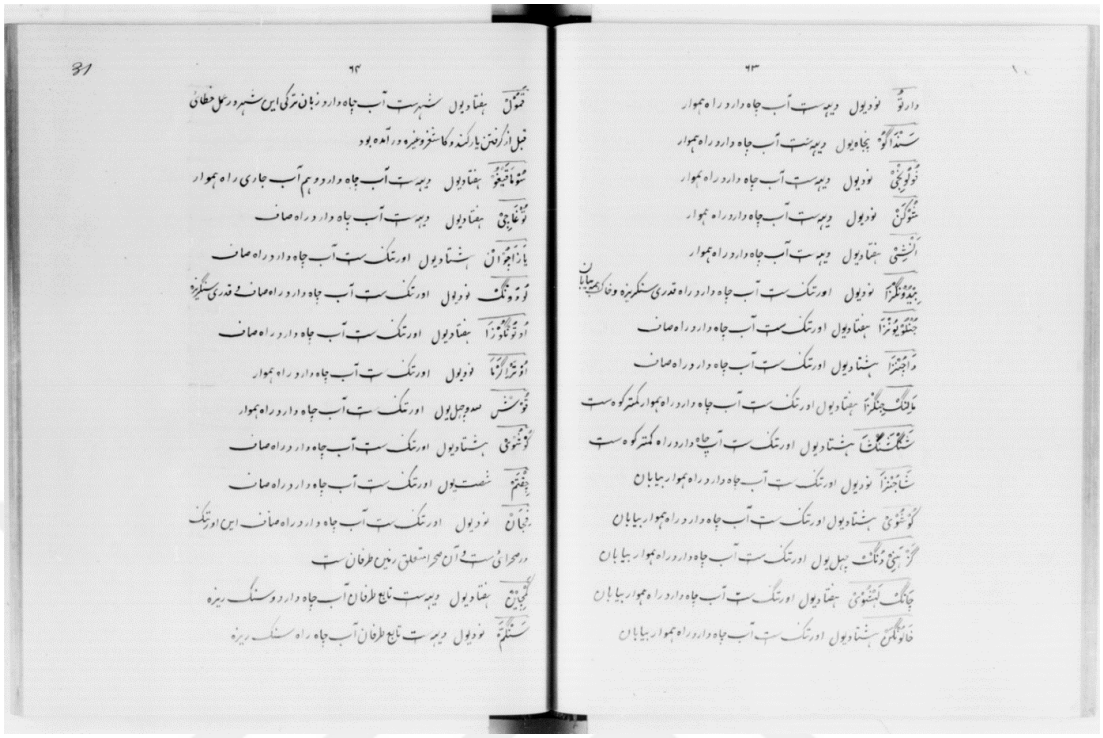
پنجوه چهل پول ویهست آب چاه وارد راه صاف

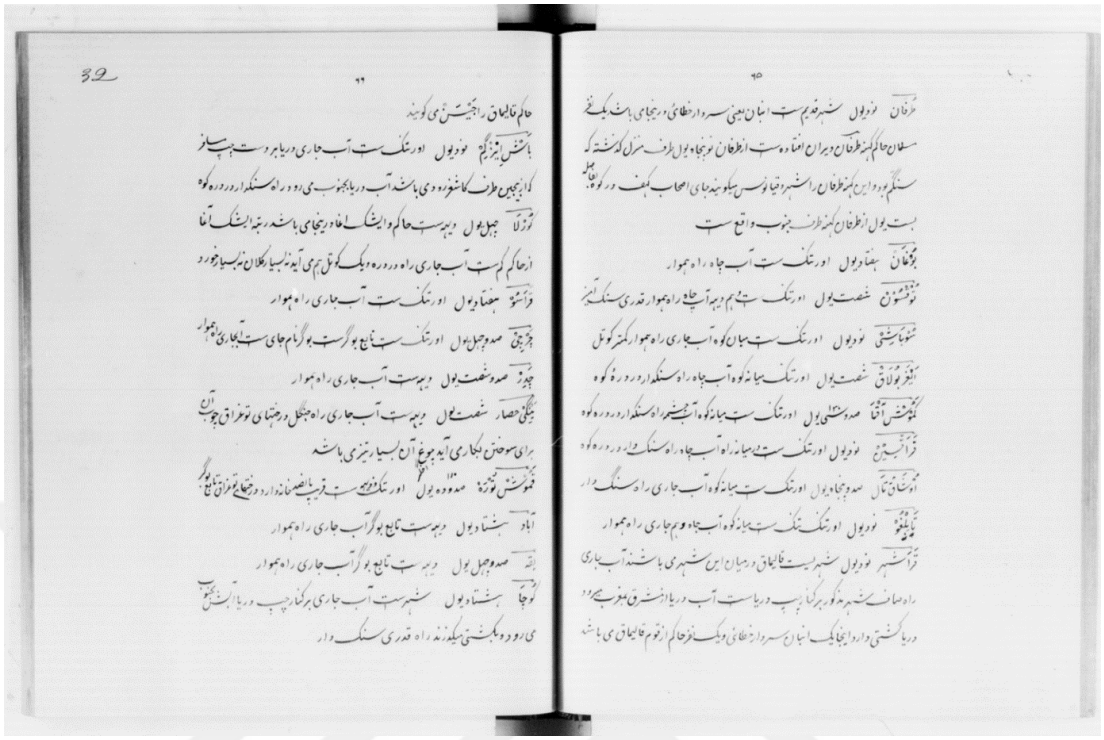
یلکشو نود پول ویهست آب چاه وارد راه صاف

دنگجو هفتاد پول ویهست آب چاه وارد راه صاف

قرقان نودیول شهر قدیم ست انبان یعنی سردار ظاهری و بیجایی با شد یکنفر
سلطان حاکم کمتر قرقان و بیراح افتاده ست از قرقان تو بجاه دیول طرف منزل گذشته که
سنگم بود و این کمتر قرقان را شهر دقیانوس میگویند جای اصحاب کهف در کوه قاطول
هست دیول از قرقان کمتر طرف جنوب واقع ست

قرقان هفتاد دیول اورتنگ ست آب چاه راه هموار

توقسون شصت دیول اورتنگ ست بهم دیه آب چاه راه هموار قدری سنگلاخ

شوبایشی نودیول اورتنگ ست میان کوه آب جاری راه هموار کمتر کوتل

کوقرقولاقی شصت دیول اورتنگ میانه کوه آب چاه راه سنگدار در دره کوه

کوقشن آقتا صد و هشتاد دیول اورتنگ ست میانه کوه آب شیرین راه سنگدار در دره کوه

قرآب تیغ نودیول اورتنگ ست میانه راه آب چاه راه سنگدار در دره کوه

اوستان تمال صد و پنجاه دیول اورتنگ ست میانه کوه آب جاری راه سنگدار

یاقوقو نودیول اورتنگ تنگ ست میانه کوه آب چاه و هم جاری راه هموار

قرآشهر نودیول شهر ایست قالیماق در میان این شهر می باشند آب جاری
راه صاف شهر مه گور بر کنار چپ دریاست آب دریا از شرق بمغرب میرود
دریا کشتی دارد اینجا یک انبار سردار ظاهری و یک قرحاکم از قوم قالیماق می باشند

حاکم قالیماق را جیشتن می گویند

باشش یوزگم نودیول اورتنگ ست آب جاری دریا بر دست چپ سافر
کار اینجا طرف کاشغر دو دی باشد آب دریا بجنوب می رود راه سنگدار در دره کوه

توزلا چهل دیول دیه ست حاکم ولیشاق فاده یجای باشند رتبه ایشانک آقا
از حاکم کم ست آب جاری راه در دره و یک کوتل هم می آید نه بسیار کلان نه بسیار خورد

قراسو هفتاد دیول اورتنگ ست آب جاری راه هموار

چرچی صد و چهل دیول اورتنگ ست بانج بولگر ست جای ست آبجاری راه هموار

چیرز صد و شصت دیول دیه ست آب جاری راه هموار

بیگلی حصار شصت دیول دیه ست آب جاری راه جنگل درختهای توغراق چوب آنرا
برای سوختن بکاری آید بوغ آن بسیار تیزی باشد

قموشش توزه صد و دو دیول اورتنگ دیه ست قریب باضمانه دارد درختهای توغراق تانگر

آباد هشتاد دیول دیه ست تابع بولگر آب جاری راه هموار

اقه صد و چهل دیول دیه ست تابع بولگر آب جاری راه هموار

کوچا هشتاد دیول شهر ست آب جاری بر کنار چپ دریا آنهم بکنج
می رود و بکشتی میگذرند راه قدری سنگلاخ دار

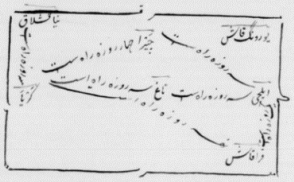
قزاق صد و شصت یول اورتنگ ست آب جاری راه سنگلاخ دردره کوه و فدریکی قزاق
سیرام چهل یول شهرست آب جاری راهموار در وسط راه یکدرب است آبش بجنوب میرود و بکرکی میریزد
باغی هشتاد یول شهرست آب جاری شهر نه کم برکنار راست دریا آبش بجنوب میرود و راه هموار
اوق باشی شصت یول اورتنگ ست آب جاری راه هموار در وسط راه
دریا آبش بجنوب می رود و بدریا کشتی میگذرند
بلی آریق هفتاد یول اورتنگ ست آب جاری راه هموار
قزاق قلعه چهل یول اورتنگ ست آب جاری راه سنگلاخ دارد و در کوه
چاغ چهل یول اورتنگ ست چند خانه عایا یم دارد آبش جاری راه هموار و بکل توقزاق
اقسو هفتاد یول شهریست ستان یعنی سردار خطائی و حاکم مسلمان
در اینجا می باشد آب جاری راه هموار در میانه راه چوئی ست شهر ایله که بای تخت
قایاق بیش ارخطائی بود از اقسو پانزده روزه راه خواهد بود طرف مابین مغرب
شمال معسکر خطائی همین ایله ست کلان تر سردار ایله را انبکچو گویند صد هزار سپاه
در ایله خواهد بود از ایله طرف شمال شصت روزه راه یکه تو نام جای ست و توره قایاق
در آنجای باشد در شمال یلدز میلو یند کوه ست منتهای آبادی ست بعد ازین آبادی
نیست طرف غربی ایله را سیکلاوان نام تالابی ست که نهایت عظیم ست و این

منتهای عمل خطائی ست قوم قزاق در میان ایله و رمیان ملک روس افتاده
همین قوم فاصله دمیان هر دو سر حد ست ایله در اصل نام دریاست از مشرق بمغرب
مغرب می رود و بر کنار آن بفاصله چند یول شهر بوده ست حالا ویران مطلق است
واز دریای ایله یک منزل شهر ست و تبر تو قلوق تیمور خان در همان جاست
تو قلوق تیمور خان ششمین ست از خانان مغول چنگیزی مشرف باسلام شده
درین وقت ایله عبارت از دو شهر ست یکی قلجو درین شهر مسلمانان میباشند
دویم کرگه اینجا معسکر خطائی ست چنگیز کلان مرخطائیان متعین این ملک مغولستان
و قایاق ست در همین جای باشد درین هر دو شهر یعنی علیه و کرگه فاصله یکفرسخ
است در ایله بجای چوب سنگ می سوزانند و آن سنگ دو قسم ست
یکی آنکه دود و دش خوشبو می باشد دویم آنکه دود و دش بد بو می باشد آن سنگ
در سوختن بطور چوب شعله میدهد در یک منزلی اقسو در کوه نیز ازین قسم سنگ
یافته می شود لیکن در اقسو سوختن آن سنگ رواج ندارد
قوبو هشتاد یول اورتنگ ست آب جاری راه هموار در وسط راه دریا
کلان آبش بجنوب می رود کشتی دارد
یانگی اریق هفتاد یول دیه ست آب جاری راه هموار در میان راه دریای دیروزه

فصلس صحرائی یعنی کاه و آهو می‌سنگ و درین ملک چیزی می‌شود و سنگ صحرائی دو کوه دارد
بسیار و مندی باشد ملک حاجی سلیمان سفیر داد و شهر گلان ایلچی است که از انجا
یعنی سردار عظائی و حاکم مسلمان در همین شهری نشیند

باین نقشه

از ایلچی تا یارکند هفت دوره راه است این تمام راه دشت است و میان راه دو یک
سنگ تمیز از ایلچی یارکند طرف مغرب میل شمال است اسامی منازل از ایلچی تا یارکند این است

ایلچی

زاوا	چپالما	موجی	گلماه
جولاقی	لوخوق	پشتگام	یارکند

منازل از کاشغر تا توقان

کاشغر در کاشغر آن را اقا سلطان میگویند شهر مشهور است چهار دروازه دارد شهر بناه
دارد حمام چهار در دروازه بازار در وضع عمومی شهر و درون شهر و بازار اسب ایرون شهر است
بسیار اسب بسیار و بازاری آینه الگزاسب قزاقی می باشد ما قزاقی همه آهنه می باشد الیقزا
کم است جهت شان از بست تنگه تا یک یا نیم و خانه کلان کاشغر و مردم خطائی قاطر
خوب خوب بست و مردم خطائی قاطر از کاه و نره و ماده یان می گیرند و هم از اسب و ماده گاو
میگیرند و هم از خرد و ماده گاو میگیرند لیکن عیشم خورند و هم گران معتبران میشنیم میگویند که برای
ارابه کشی خوب می باشد شاخ ندارد اگر ماده رشش ماده گاو باشد و بدرشش
اسب میصورت ناظر نشیابه تر بگاو و علی هذا القیاس

سکان سردار ان خطائی و غیره مردم خطائی در یک احاطه علیحده بیرون شهر است آنرا
گلباغ میگویند سپاه خطائی در کاشغر خیلی بست یارکند بیشتری باشد و یارکند
عدد یک هزار و دو هزار است اینجا قدیم شش هزار

کچک نجان مغرب میل شمال پنج ساعت کنار دریای کاشغر منزل میکنند دیگر
آبادی نیست جو سبب و علف دارد و در راه قشلاق تیار اه هموار

کنه قراول مغرب میل شمال شش ساعت قبل از پنج اورتنگ خطائی پنج چاپر راه هموار

اورنگ مغرب مایل بشمال سه ساعت و سرزمینی اورنگ چند خانه رعایا هست
در بیخ خط رحصت برآمدن راه دره میگذارند خط رحصت باین طور بدست می آید
که سار و پیش بابان اظهار میکند بابان ضامنی خود و نوشته پیش حاکم مسلمان میدهد
حاکم مسلمان ضامنی خود را به فقرا سبان و داخل میکند انبان مطابق آن خط رحصت
بخط مطابی نوشته میدهد مضمون ضامنی بابان چنین می باشد که این شخص مسافرست
و معاطه دار کسی نیست اگر بعد رفتن این کدام علت برخیزد ذمه ما ست چرا که مردم
آن ملک اجازت نیست که از این ملک بیرون رود لهذا این ضامنی میگیرند و درین
اورنگ چند نفر رعایای می باشند بعد ازین آبادی خانها تمام شد

قبچاق مغرب چهار ساعت منزل ویرانه در پهلوی کوه و بوبه طلف آب جاری
دارد راه هموار هر دو طرف کوه دور دور بود

قزل اوغلی مغرب هفت ساعت یک خانه خام دارد منزل یک آن اولهای
قزاق طلف جوب کم آب بیخ نشده بود راه بیشه اول بست و بلند کوه بود بیشه آخر هموار
در تمام راه اولهای قزاق اول بیشه نهادی را می گویند قزاق نام قومی ست که ساکن مذکور شدند

شور بولاق قوزی قشلم مغرب مایل بشمال سه ساعت سرب از چاهی برآید قزاق اکثر
میزوشند در سرزمینی آن آولهای قزاق ست جوب و طلف آب جاری دارد راه

هموار اکثر بست و بلند بولاق بمعنی چشمه قوزی قشلم یعنی سرب الفاظ ترکی

شور بولاق قلاچیک مغرب چهار ساعت جوب و طلف آب بسیار دارد راه بست و بلند

اوتی ساوگر مغرب مایل بشمال هفت ساعت جوب و طلف آب بسیار دارد
راه بست و بلند بیشه جا در راه زمین قابل توشکون اوتی بمعنی تیر ساوگر انداز نده

دوان مزار مغرب مایل بشمال دو ساعت دوان اوتی ساوگر هم میگویند برآمدگی مذکور
بسیار نیست و فراهم هم گیاه دارد راه بست و بلند بالای این دوان قبرهای قزاقست

شور بولاق تیکه چیک مغرب مایل بشمال پنج ساعت آب و طلف جوب بسیار
راه هموار جا بجا زمین قابل منزل

تیکه چیک مغرب چهار ساعت بهین آب بکار شور می رود و نمکاب آب
میرسد تیکه بمعنی هموار چیک معبر لفظ ترکی راه هموار جا بجا زمین قابل منزل

قوزقشلم مغرب چهار ساعت آب و طلف جوب قزاق ان راه هموار جا بجا زمین قابل توشکون

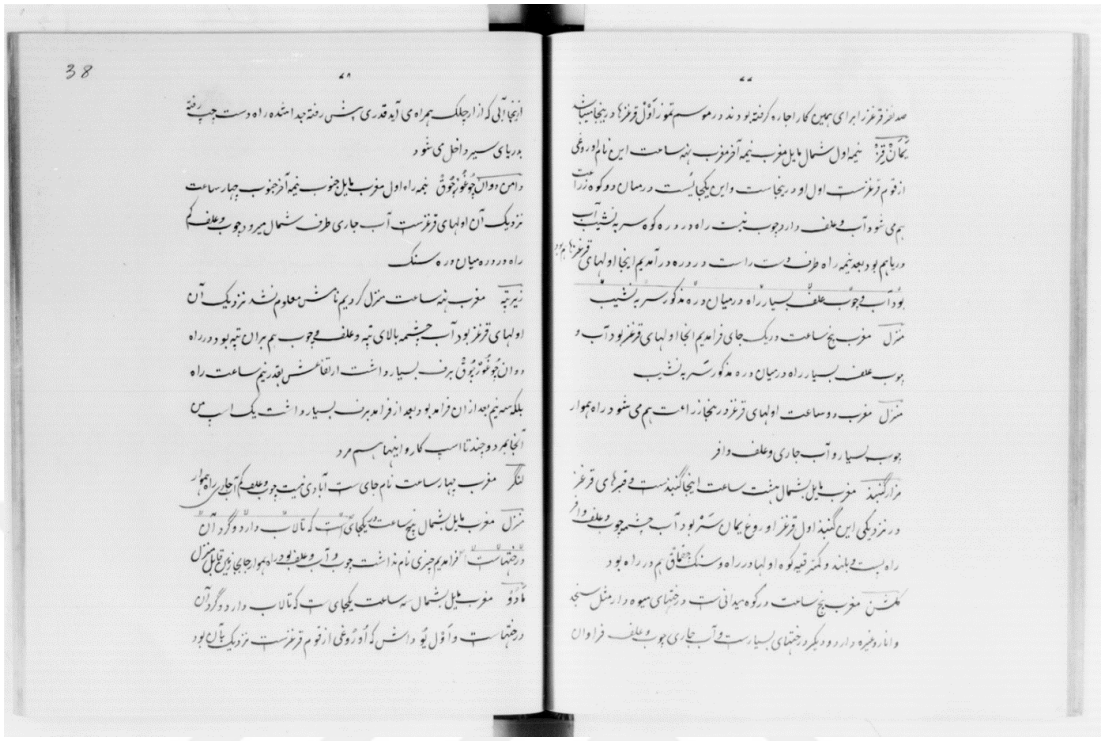
سر بیز خالوان نام جای ست قابل توشکون

کوه قاف نام جای ست از راه طرف راست بیخ کردی چوبسیار

گذر دریای کاشغر چوب بسیار است

غاره چالدی برکنار دریای کاشغر بر کوه آثار خانه ها هنوز باقی ست میگویند که

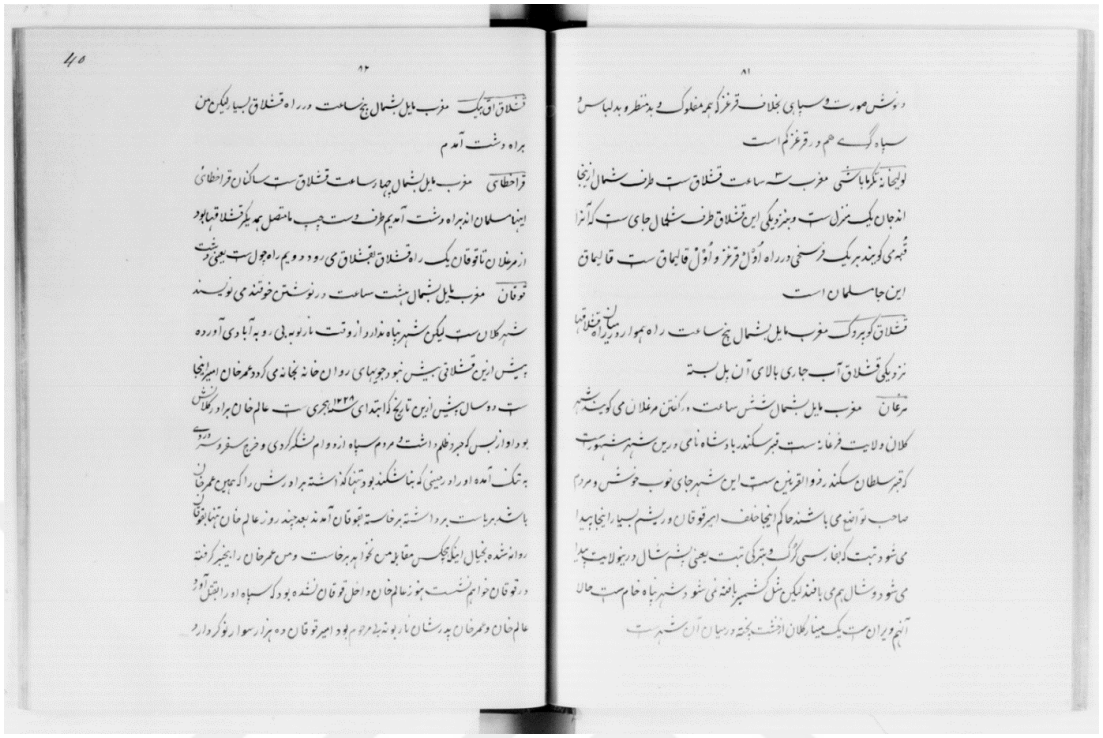

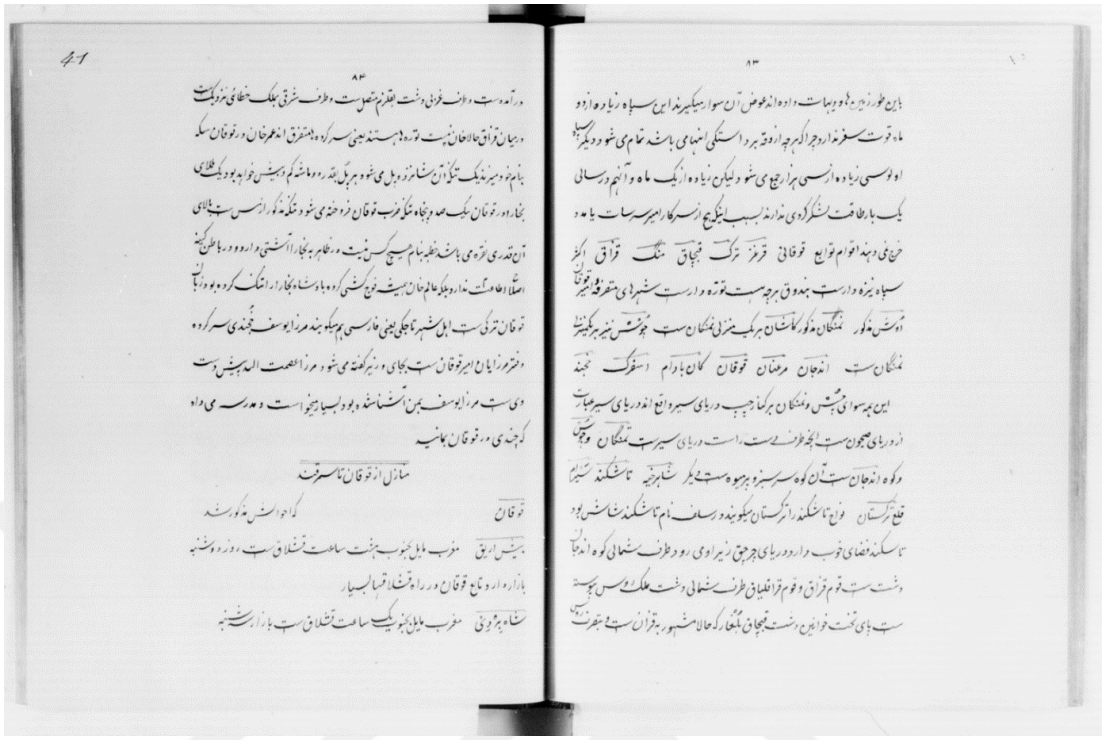

صد اتر قرغز ابرای بهبین کار اجاره کرفته بودند در موسم تموز اول قرغز در بنجا سیاه
بنجان قرغز خیمه اول شمال مایل مغرب خیمه آخر مغرب بنه ساعت این نام دره وحشی
از قوم قرغز است اول او در بنجا است و این یکجا ئیست در میان دو کوه نزدیک
هم می شود آب و علف دارد چوب نیست راه در دره کوه سر به نشیب آب
در پایم او بعد خیمه راه طرف دست راست در دره در آمدیم ابنجا او لهای قرغز نام
بود آب چوب علف بسیار راه در میان دره مکور سر به نشیب
منزل مغرب پنج ساعت در یک جای فرامدیم ابنجا او لهای قرغز بود آب و
چوب علف بسیار راه در میان دره مکور سر به نشیب
منزل مغرب دو ساعت او لهای قرغز در بنجا زراعت هم می شود راه هموار
چوب بسیار و آب جاری و علف وافر
مزار گنبد مغرب میل بشمال هفت ساعت ابنجا گنبد ست قبر ولی قرغز
در نزدیکی این گنبد اول قرغز او روع بکمان سر بود آب چشمه چوب و علف وافر
راه بست و بلند و کمتر قیه کوه او لها در راه و سنگ خاکی هم در راه بود
کلش مغرب پنج ساعت در کوه میدانی ست درختهای میوه دار مثل سنجد
و انار و غیره دارد و دیگر درختهای بسیار ست آب جاری چوب و علف فراوان

ابنجا آبی کز از چلک همراه می آید قدری پس رفته جدا شده راه دست چپ رفته
بدریای سیر داخل می شود
دامن دوآب چوکور چوقی خیمه راه اول مغرب میل جنوب خیمه آخر جنوب چهار ساعت
نزدیک آن او لهای قرغز ست آب جاری طرف شمال میرود چوب و علف کم
راه در دره میان دره سنگ
زیر تپه مغرب پنه ساعت منزل کردیم نامش معلوم نشد نزدیک آن
او لهای قرغز بود آب چشمه بالای تپه و علف و چوب هم بران تپه بود در راه
دوآن چوکور چوقی برف بسیار دانست ارتفاعش الله رحیم ساعت راه
بلکه سه نیم بعد از ان فرامد بود بعد از فرامد برف بسیار دانست یک اسپ من
انجا بمرد دو چند تا اسپ کار و انیها هم مرد
لنگر مغرب بنجا ساعت نام جای ست آبادی نیست چوب و علف کم آنجا راه هموار
منزل مغرب میل بشمال پنج ساعت یکجای ست که تالاب دارد و گرد آن
درختها ست گز نام چیزی نام نداشت چوب و آب و علف بود راه هموار جای بی تفاوت منزل
ماروی مغرب میل بشمال پنج ساعت یکجای ست که تالاب دارد و گرد آن
درختها ست و اول بوداش که اوروغی از قوم قرغز ست نزدیک آن بود

کان بادام مغرب میل جنوب یک ساعت آبادی کلان مثل شهر است جانب
مابین قریه و شمالی آن کوه است به نزدیک دامن کوه واقع آب جاری دارد و بستان از آن
ایام بادام در بیخار زیاد بسیس بود راه چهار بعد از آمدن تو قان و دیگر فصلها ناهموار بود

محرم مغرب میل جنوب چهار ساعت نام دریاچه است قلعه خام دارد بر کنار جنوبی آبادی
بجاصله یک تیر پرتاب واقع است آبش طرف مغرب می رود

چشمه مغرب میل جنوب هفت ساعت شهر شهرست بر کنار جنوب دریای سیر
بجاصله دو سه تیر پرتاب است قلعه شهر پاه خام دارد میوه های بسیار و خوب آبهای
روان مردم خوشش طبع ظرافت مزاجی باشند زبان اهل شهر تاجکی و ترکی هم میدانند
تمام راه لب دریا آمدیم بر کنار جنوب دریا

آق تپه مابین مغرب جنوب دو ساعت قشلاق است قلعه خام دارد دیم فرستی
چشمه آب جند را بهل کرده نشستم و این آب سوای دریای سیر است

آق تپه مابین مغرب جنوب سته ساعت ایضاً قشلاق است و آب جاری
علی تو قان تا این جا تمام است

کوزکان مغرب میل جنوب سه ساعت قشلاق است چار دیواری خام دارد
مضاف اوزبه تپه عمل او زبه از این جا شروع شده

اوزبه مغرب میل جنوب هفت ساعت شهر است در میانه دو تپه بلند واقع
است و اطراف شده دیوارهای خام دارد بالای تپه ذیر آبادی شهر است حاکم اینجا از بن قبل
و ابتدای ۱۲۳۸ هجری شش سالی شود و اکنون ابوالفیض خان است موسی الیه متوطن سمرقند
از اولاد حضرت خواجه احرار است از اجداد ماوری قرابت به ابوالفیض خان هم دارد ؛
ابوالفیض خان بادشاه بخارا ابود و خود محمود خان نواسه زاده خدایاری است خدایاری نوزبک
قوم پوزبند سال قبل از حکومت محمود خان مالک بالاستقلال بود بعد از فوت آن اوزبه
مضاف بخارا شده بود عامل خان توقانی هر اوزبه بر دست طرف شده و قدری مردم فراهم
کرده بود محمود خان قابو یافته آدمان عالم خان را بدر کرده خود مستقر طرف شده و ملک
ملازمان بادشاه بخارا را تور را قرار داده عرضی سابق بکاری برای امیر حیدر نوشته فرستاد
که این خدمت برای شما کردم چون محمود خان نسبت خواهر زادگی بخدایاری داشت
و از طرف مدر نواجه زاده اجرای شریعت قوم بود او نوساس اوزبکیه نواح اوزبه
با متصل شده و هم اعانت از طرف بخارا شده زور عالم خان و دیگر نوی نرسید
حالا محمود خان مه کور بالاستقلال خود مالک است سوای خطبه و سکه دیگر اطاعت
بادشاه بخارا نمی کند اوزبک بوزه قزنی کم قوم خدایاری و در نواح اوزبه هی باشند
سپاه محمود خان سه هفت هجار قریب پانزده بیست هزار جمع می شود

رنجانی — فرسخ است نزدیکی اوره تپه

اورازشت — فرسخ است نزدیکی چمین اوره تپه

سیاب — مغرب میل کمی جنوب پنج ساعت میرست کلان قلعه خام دارد محل اوره تپه

یام — مغرب میل جنوب دو ساعت میرست کلان قلعه خام طور شهر بناه دارد روز دوشنبه بازاری میشود محل اوره تپه تا این جا تمام است

قدق — مغرب میل کمی جنوب نیم ساعت بزبان ترکی چاه را گویند در اینجا چند چاه است در آنها ماهی او زبکان این جا منزل کردیم

روغ — مغرب شش ساعت این راه فرخ هم می گویند قلعه دشهر بناه خام دارد بای کلان است مثل شهر خاکم بعد از سوال پیدا کردم حکیم نبی هر چه مال سوداگری از توقان بخارا میرود و سیاه بازاری آن مال را در بخارا نوشته به بخارا میفرستند از روی آن سیاه محصول در بخارا می گیرند روز شنبه بازاری میشود

ایلان اوتی — مغرب دو ساعت مارستان است فلیکن در نوشت ندیدم میگویند که هنوز اسب خلکی هوا نه برآمده و انها را در موسم تور بیابان میبانند و در بخارا از دو طرف کوه آمده نزدیک شده مثل دره گردیده است طرف شمالی در کوه هر صحی سنگی میباشی کنده اند خلاصه کشش این است که سلطان عبد الله خان صاحبقران در سنه بیضه

هفتاد و هشت هجری بگمبیت چهار صد هزار لشکر با شکوه و تمکین از سمرقند توجه باخوارزم جنگ کرده سلطان صاحبقران غالب آمده و خوارزم شکست یافته آنجا را گرفته بسمرقند برگشته

از کنای آب تا بامکاه ازین جوی خون روان بود جوی مذکور نیز ازین دره متروکی آن سنگ فرسنگ می رود و آب آن جوی از طرف دنیخ می آید

یانگی خورغن — مغرب میل نوب چهار ساعت قلعه است مضاف دنیخ سکان نشین اوزبک در متروکی آن آب جاری راه هموار در اطراف دور دور کوه

بولاق قلاجب — مغرب میل جنوب چهار ساعت چشمه البست آبادی ندارد

شنگ گوزدلک — مغرب میل کمی جنوب دو ساعت بر سر جوی بلی است از خشت پخته
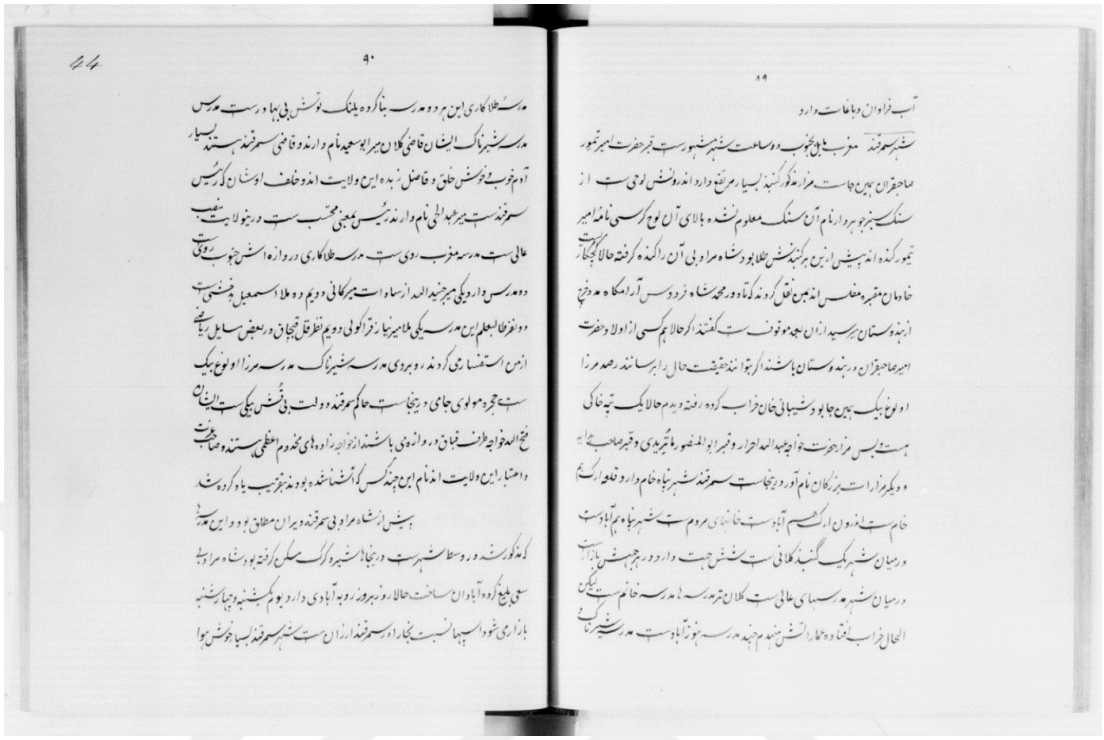
قراقلباق — مغرب میل کمی جنوب شش ساعت قوی است مثل قراق از اوزبک می شنوند نام دره است بنام همین قوم میگویند دیگر قشلاقها در راه است

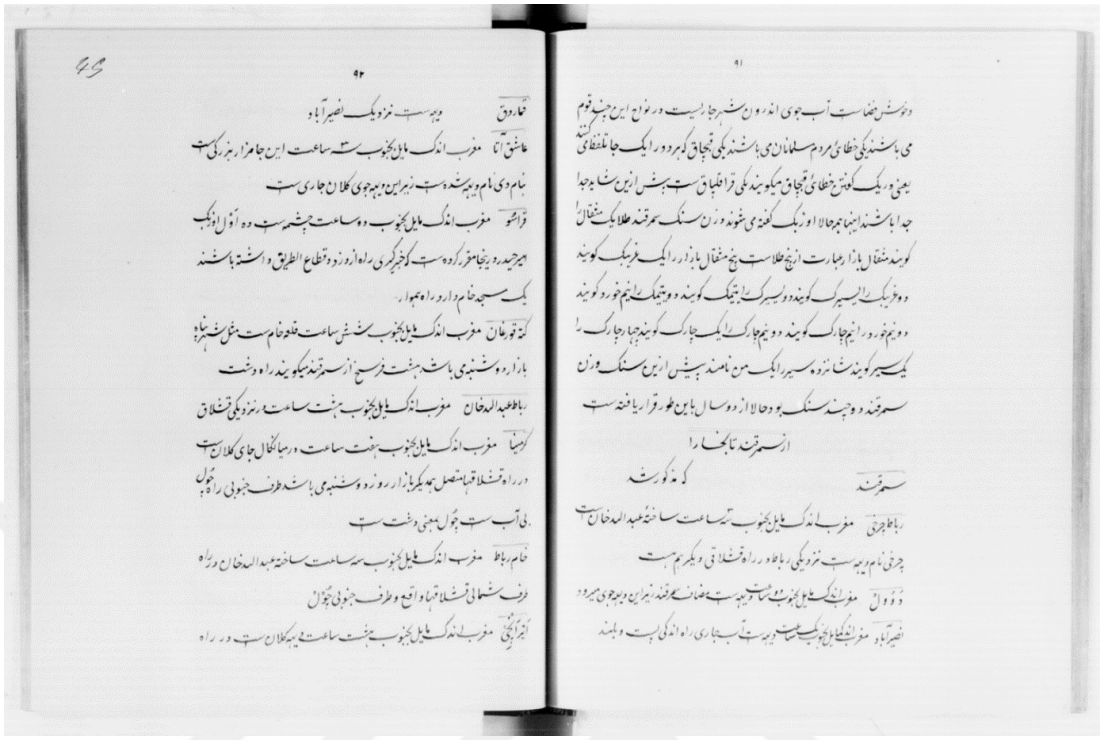
دریای کوبک — از طرف کوهستان دره از دو سر قول می آید در زراعت
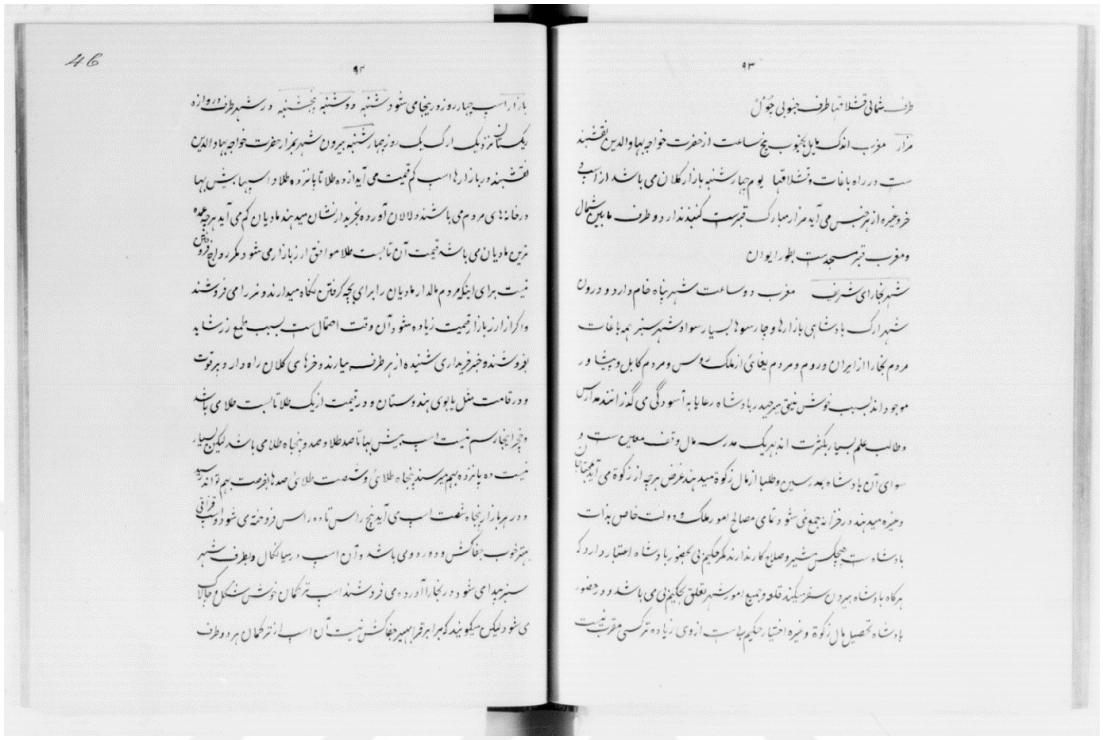
سمرقند را سیراب کرده بجارا می رود اول میان کال آب میدهد بعد از آن میانکال

بزراعت بخارا امیرسد و شهر بخارا از همین دریا آب می خورد دریای کوبک را کهنه بسمرقند سیم بر دیده از همین دریا آب میبرد و چند جا بر یک نهر تقسیم سمرقند است

ایشان خلیفه محمد این گبیر میرسید رسته دره میدهی باشند دره میدهی جای خوش است

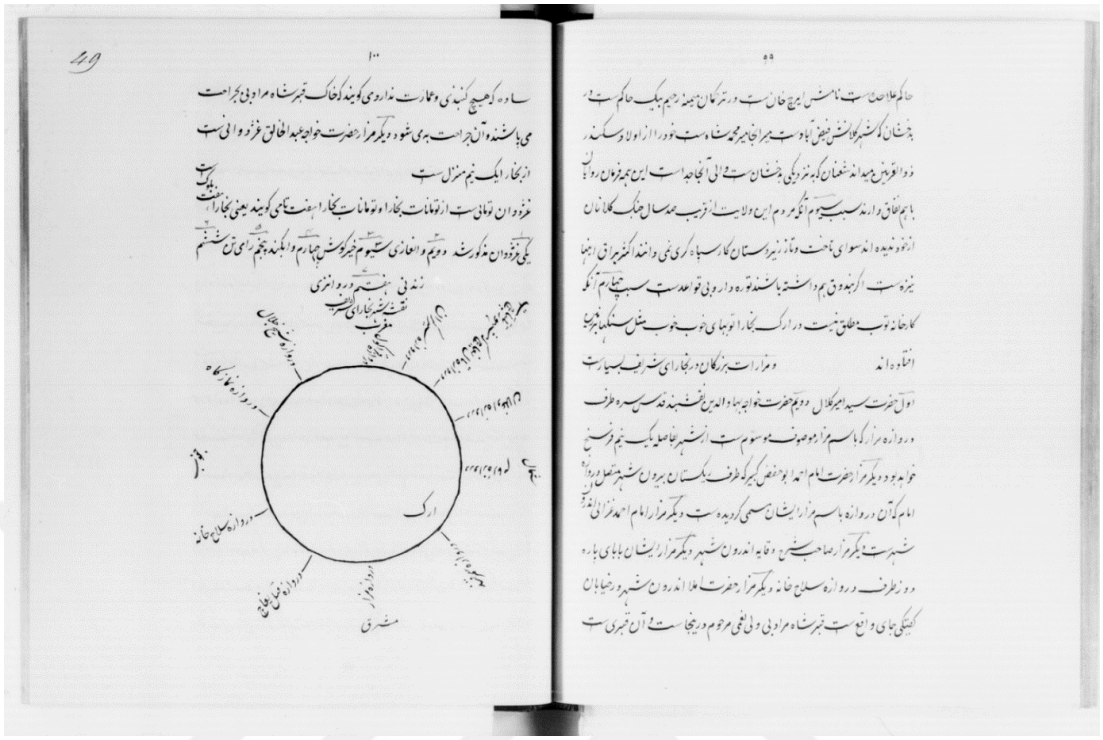

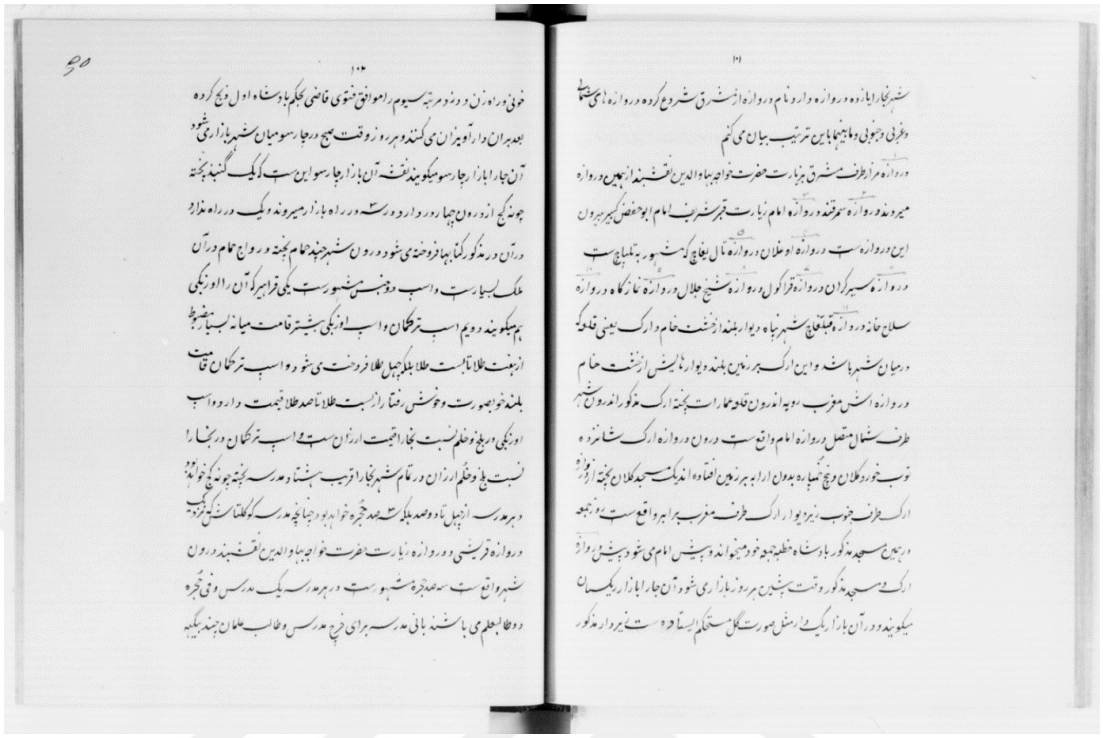

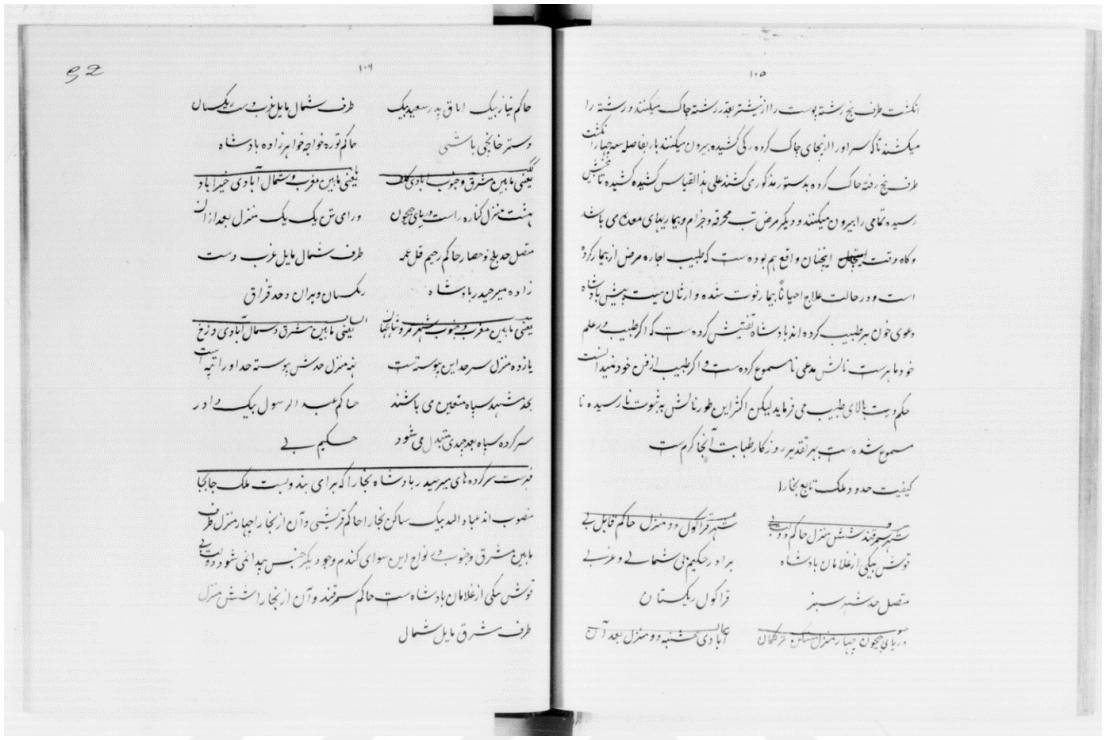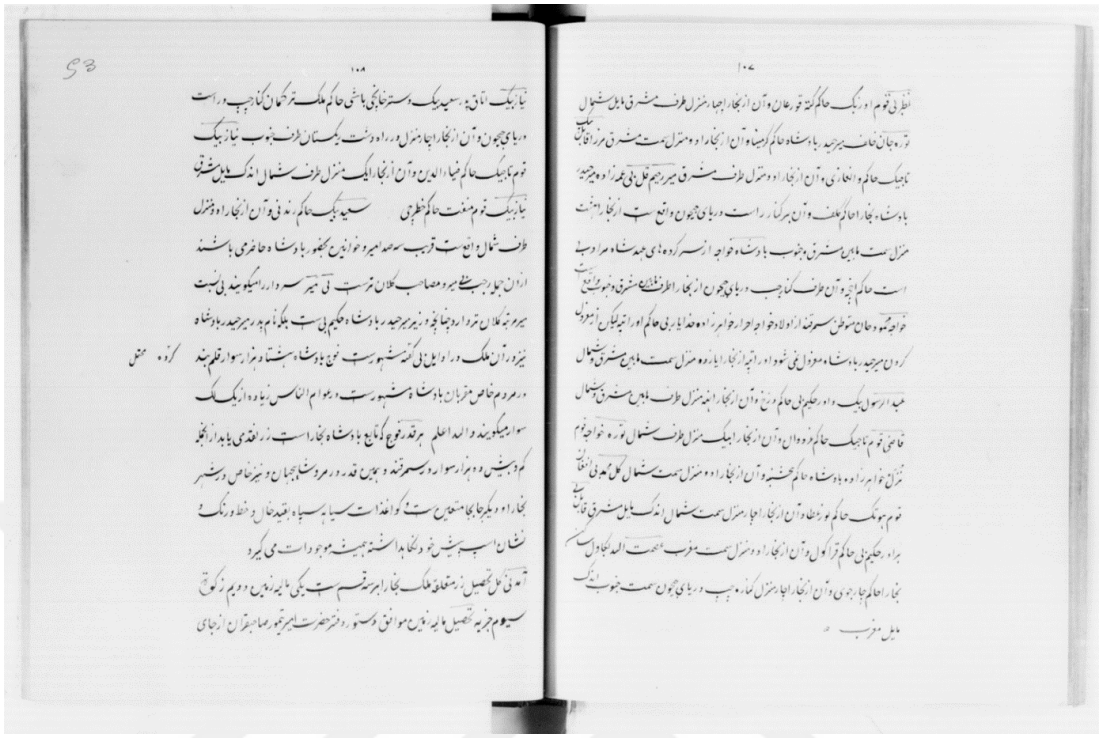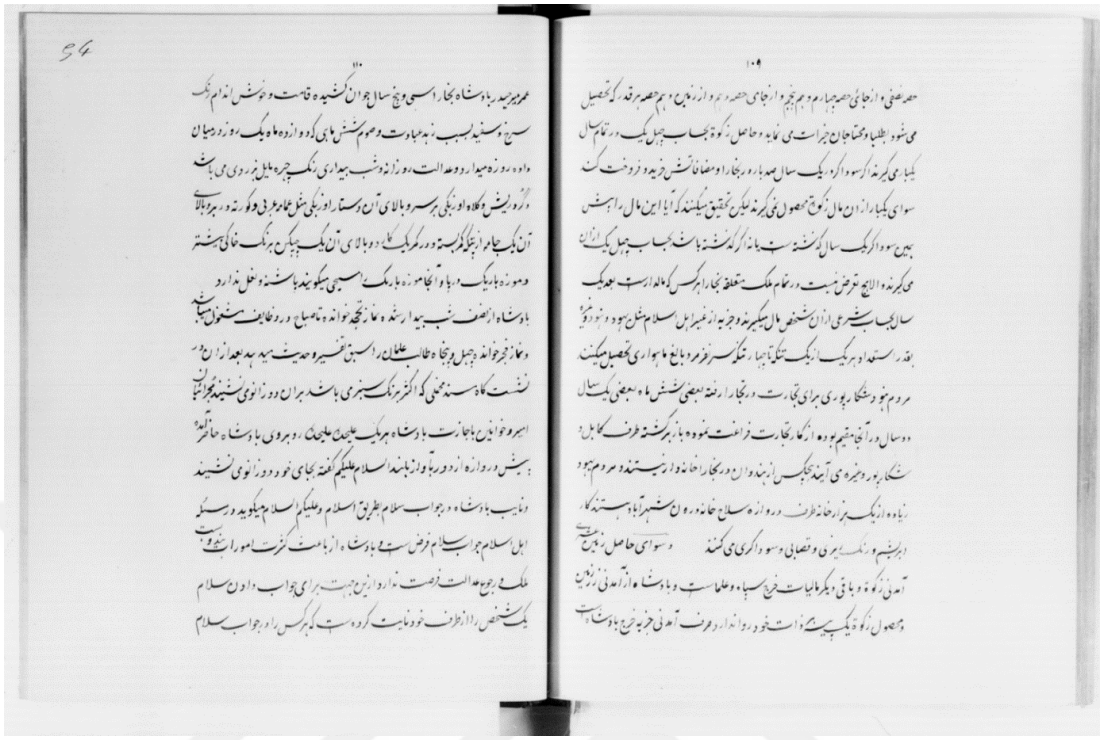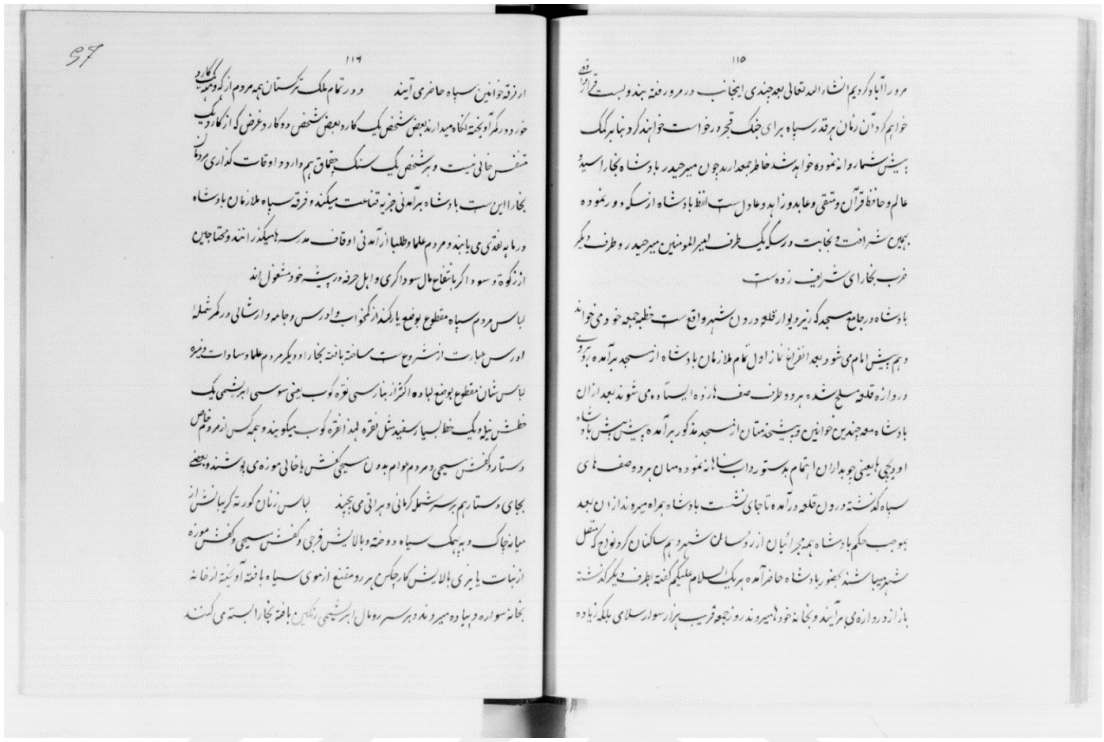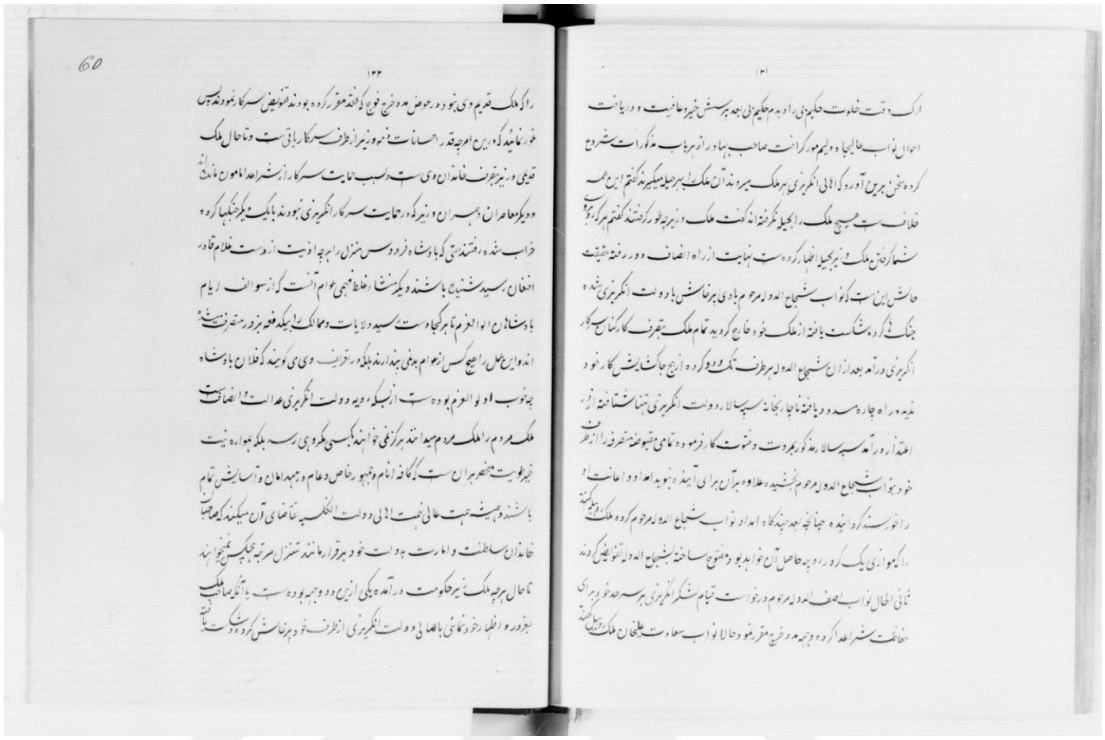

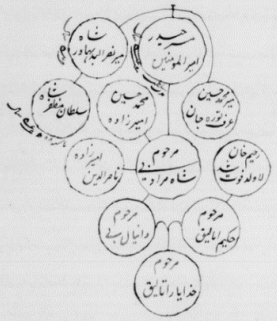

دو دلیل او را صاحب عدالت اول تفصیل باشد یا آنکه باشاری احد الجانبین
کرده باشد صاحبان عدالت کلان آن دلیل او را کو در عدالت اول صاحب عدالت
است یا نکرده بود و اینجا نشنیده خواهد شد و اگر دلیلش ست بود تفصیل عدالت
اول بحال خواهد ماند و اگر دلیل مضبوط دقایم باشد تفصیل عدالت اول ستر دخواهد کرد
و بیان وکیل سرکار کردم که اگر رعایا خواسته باشد بر سرکار نالش نماید می تواند شد
وکیل سرکار جواب دهی خواهد کرد و مثل دیگر قضایا انفصال بحکم عدالت خواهد شد از این
قبیل همه مذکور است حق رسانی و رعایا پروری و انتظام سرکار را بطول و تفصیل
بعرض اظهار رد آوردم باز قاضی او رده پرسید و قتی بر که از مذهب می گیرند گفتم
از علمای بلغه بر مختار امام محمد و امام ابو یوسف گفت اینقدر می فهمند گفتم آری
اینقدر چه معنی دارد و بگذشت بلی خوب میدانند و اگر ترجمه بزبان خود کرده اند بعد
شنیدن این نظم و نسق آنچه حضار مجلس بودند بسیار ستوده و بر انصاف
اگر بری تحسین نمودند حکیم بی گفت پس آنچه می شنیدیم که سود اگر در ملک
و دیگر رعایا از دست اینها بسیار آزاری یابند که مال سود اگران بجلت محصول
فروخته نامه در سرکار ضبط می نمایند و هر چند او سرکار خود سود اگری می نماینده
و دیگر کس بیع و شرا کردن نمی تواند بنفع سود اگری در هندوستان باقی نمانده است
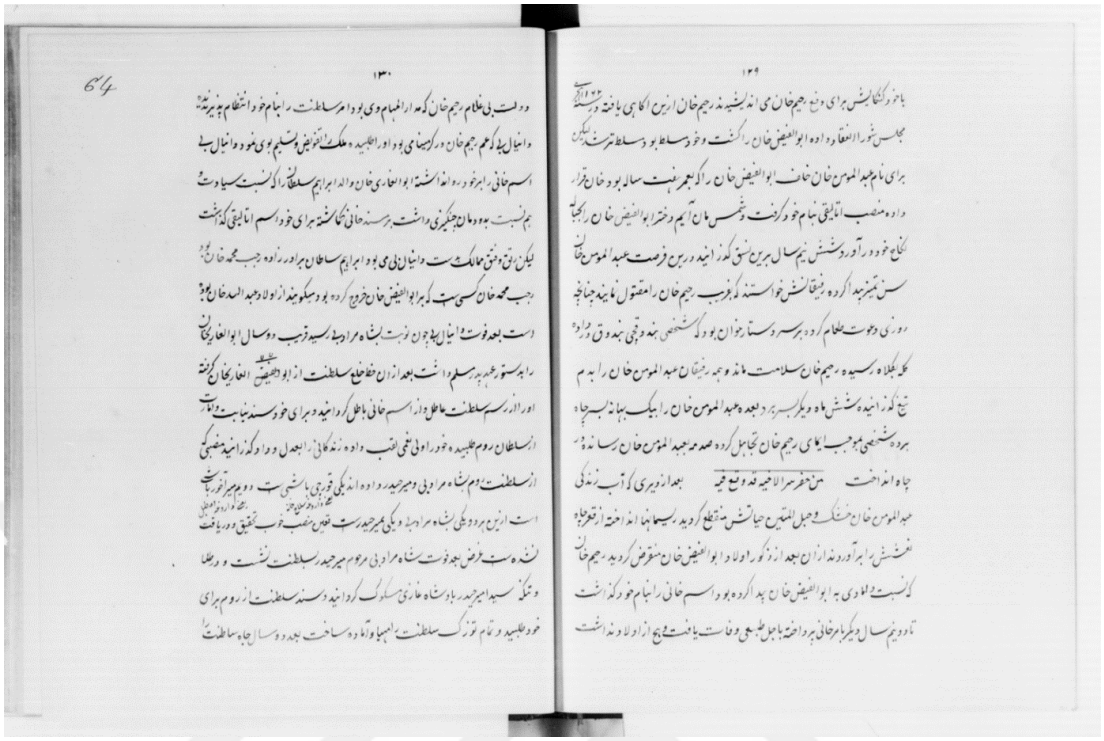
چگونه گفتم این طور نیست این خلاف ست رعایا با سودگی میکنند اما هر چند از هر کس
باجاره بر ضامندی وی میدهند از آن زیاده علانیه میکنند و سود اگر را رفاه تمام است که یکجا
محصول را ادا کرده باقی هر تمام حمل که خرد و آنجا مقرر ست بگردد و باره کس محصول از وی
نمی گیرد و قبل از حمل سرکار اگر بزمی سرداران هندوستان چونکه محصول می گرفتند
و انچه فروختنی مال ست برای ضابطه و شق ست که اگر سود اگر مال را برای طمع زودی
محصول سرکار مال خود را وقت نادرست بدون ملاحظه تنها میفروشند و گاه
وقت دگر سرقه یا دیگر خسارت رو میدهد بسرکار ست تلافی می شدند از این حکم
شده ست که هر کس مال خود را به آشکارا بیرد تا از سرقه و غیره محفوظ مانده دوم
مال سرکار تمام نشود و اگر چنین نخواهد کرد مال او ضبط سرکار خواهد بود پس بنابر
انتظام و رعایت باسس حکم البته اگر کسی سود اگر مال هندوی محصول بیرد ضبط سرکار
می شود و هیچ چیز ابرای فروختن از سرکار ممانعت نیست مگر بعضی آشیای ممنوعات
شرعی و عقلی چنانچه سکرات و سمیات مثل انبوب این را فروختن علی العموم
رسم نیست بلکه بعد از اجازت سرکار فروخته می شود و محصول هم بیشتر دارد برای
اینکه تقلیل سکرات بهر وجه شود بهتر ست اگر گران قیمت خواهد بود مردم کمتر
استعمال خواهند کرد و باکل ست و دگر دند که بعض اوقات برای دوا در کار شود

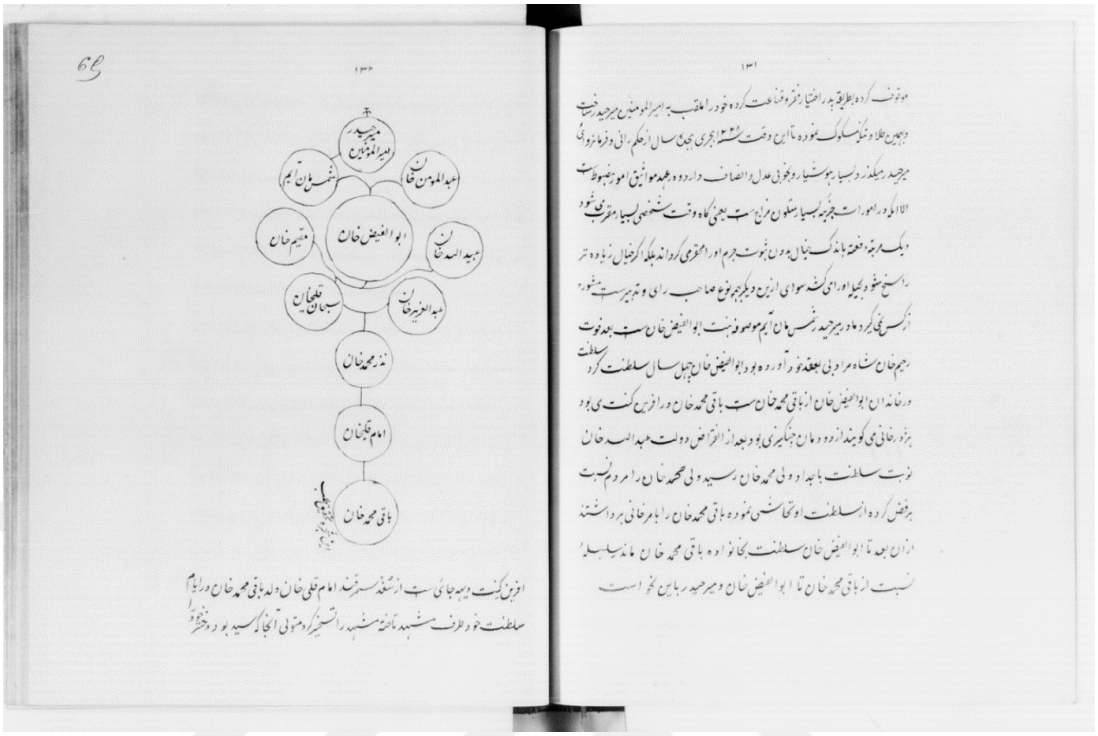
وکسانیکه عادت کرده اند اگر طلاق نایاب شود هلاکت آنها متصور است بنابراین
کار بحکمت نرموده برین وجه نقشه قرار داده اند و نفع کدر سوداگری نیست وجهه
آن بسیار نازک است و آن این است که اگر بسکه دخل اگر هزی خوف و خطره
نمانده رستم زال و پهلوان برابر راه میرود هرکس اختیار تجارت کرده پس بسبب
کثرت مال قلت نفع گردیده چنانچه هرچه در سابق سوداگری کابل و بخارای شریف
بسیار انتفاع داشت حالا به دولت حضرت امیر اوه ماموون شده است عشر شیرم
بلنسبت سابق نمانده حالا اگر این را کسی نسبت بسرکار نماید محض بیجاست بلکه
مقام موجب منع و توصیف سرکار است این قبیل اهرباب مراتب انصاف
محامده و اوصاف سرکار بسیار در میان مانده است هفتم سی سلسله طابق است بهفتم
جمادی الاول سنه ۱۲۸۳ هجری حضرت امیر اوه م رف حکایات با مشافهه بیان نیاوه
برسنی یکه سیف موفت حکومت یافت حضرت امیر یعنی میر سید بزرگوار امیر المومنین رتب
کرده است بدر سنش سلطان مراد ولی نعمی او و قوم منقت او نزدیک آنجه خدایار اتابیق
رسنده رعایا و اده امیر هم رسیده است تا آنکه خدایار اتابیق رسیده لقب
نام منصب یعنی وکیل رعایا اتا به ترکی پدر را گویند لیق بجای یای نسبت می باشد
یعنی در حق رعایا بنسبت پدر سے شفقت دارد
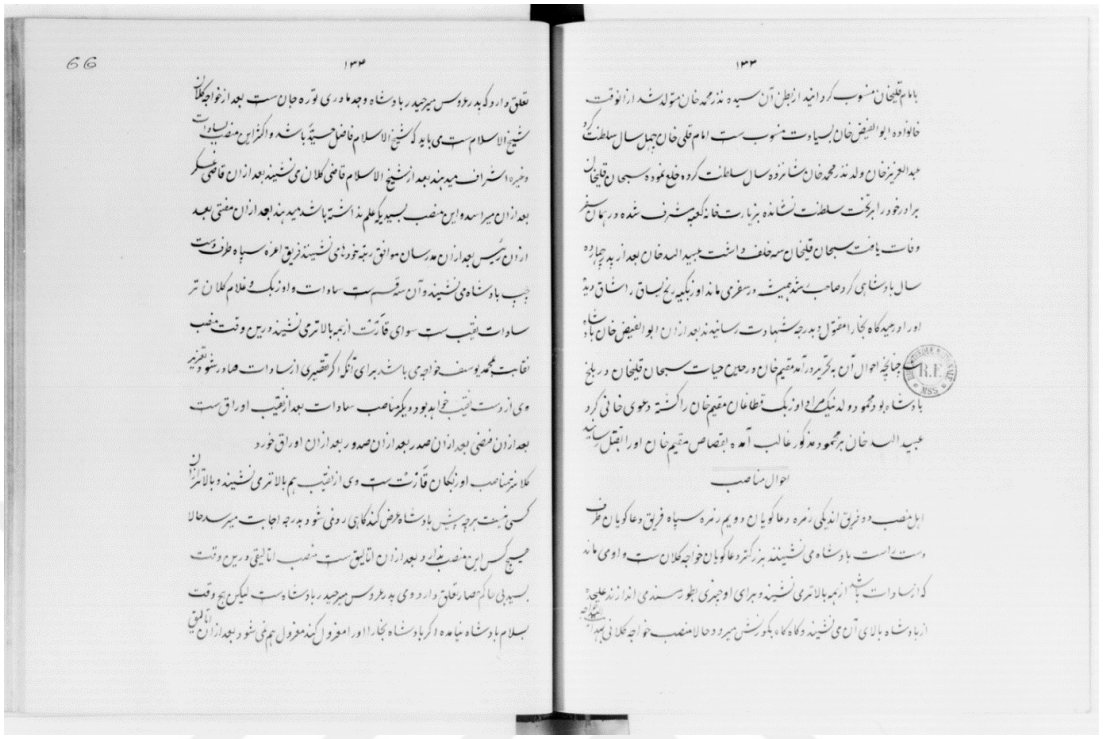
سلسله نسب امیر تا خدایار اتابیق باین طور است

رحیم خان بعد فوت نامور شاه باد شاه که از بخارا همراه رفته بود به تعجیل خود را بخارا
رسانیده رقم جعلی بنام زاده شاه برای خانی کردن اورک بخارا اسمی ابوالفیض خان
ظاهر کرده ابوالفیض خان را از ارک بیرون آورده قابض و متصرف گردیده و
ابوالفیض خان بید دل گویا محبوس مانده دیگر کسان که سابق همراه رحیم خان
بودند مثل محمد امین بی غم سید بی که حالا مالک حصار است این امر کوارا نشده

قوت است و آن منهی است اگر خواسته باشد بدون اجازت پادشاه بجنگ
برود می تواند رفت و درین وقت کسی نایب منصب نیست بعد از قورت دیوان بیگی
است بعد ازان مرزا منصب مرزائی پسران کلان و نوبگان بعد مردن پدر شان
و منصب مرزا چند کس میباشند بعد ازان مرزا پروانچی است و آن کسی است که پروانه
معرفت اجاری می خود و بعد ازان اتاق است این منصب هم چند کس می باشد
اتاق یعنی مصاحب یعنی خواص بعد ازان داروغه آمتزاغرض بیگی این منصب هم
چند کس میباشد بعد ازان بی آزبی باشین تر هرچه باشد نمی نشیند ایستاده می باشد
ولی هم در کورنش کلان نمی نشیند بعد ازبی آشیک آغاسی ست گویا دربان و اینجا چند
کس میباشند بعد ازان چقتای سکی اینجا چند کس میباشد بعد ازان توق سابای
اینجا چند کس میباشد توق یعنی نشیر سابای طرفی را گویند که قمیزدران می ماسد قمیز
چیزی که از نشیر و دمان مردم او یک مشل پوزه درست می کنند صاحب منصب
در زمان قدیم شاید قمیز بادشاه و بهش وی بوده باشد لیکن علی توقسابای این چیست که
هرچه از تخالیف بهش بادشاه میرود باید که از دست توقسابای بگذرد و بعد ازان
فراول بیگی اینجا نیز چند کس میباشد این همه ذکر که مذکور شد قابل و شایسته توغ می باشد
توغ نشان را گویند بعد ازین او دهی میر آخور جو بدار

دیگر یک منصب ست که آن را شغاول می گویند علازمت بلیجیان موقوف
مناصب غلامان
کلان تر اینها قوشن بیگی گویا بزودار بادشاه بعد ازان سنگور چی عمل وی آن است
که بر سر بادشاه سایه میکند بعد ازان خرانچی ست
حکیم ابوالفتح را گویی میگویند گویا نهایت مرتبه عالی شده که منصب اوزبکان را بوی
داده اند حفظ اوقات وزارت نیست همه کار سرانجام او میکند سوای بادشاه
دیگر مردم او را وزارت مرتبت می نویسند

از بخارا تا قشلم

بخارای شریف مذکور شد
قورک مشرق مایل بجنوب چهار کروه نام جائی ست که آنجا قافله ست آبجاری
و این منتهای آبادی بخارا ست بعد ازان چول شروع می شود تمام راه گذشته
باغات نخلستانها از بخارا بر آمده اکثر کاروان اینجا منزل می کنند و کاه و سنبیده
و نان و غیره از بخارا تا قرشی برمیدارند و آب تا قوجه مبارک همراه می گیرند
رباط جغراق مشرق مایل بجنوب سه کروه اول از کورک تا دو کروه راه هموار بعد ازان
زمین بلند ست سنگریزه آمیز و آن بلندی تا رباط جغراق رفته ست که مسافت یک کروه

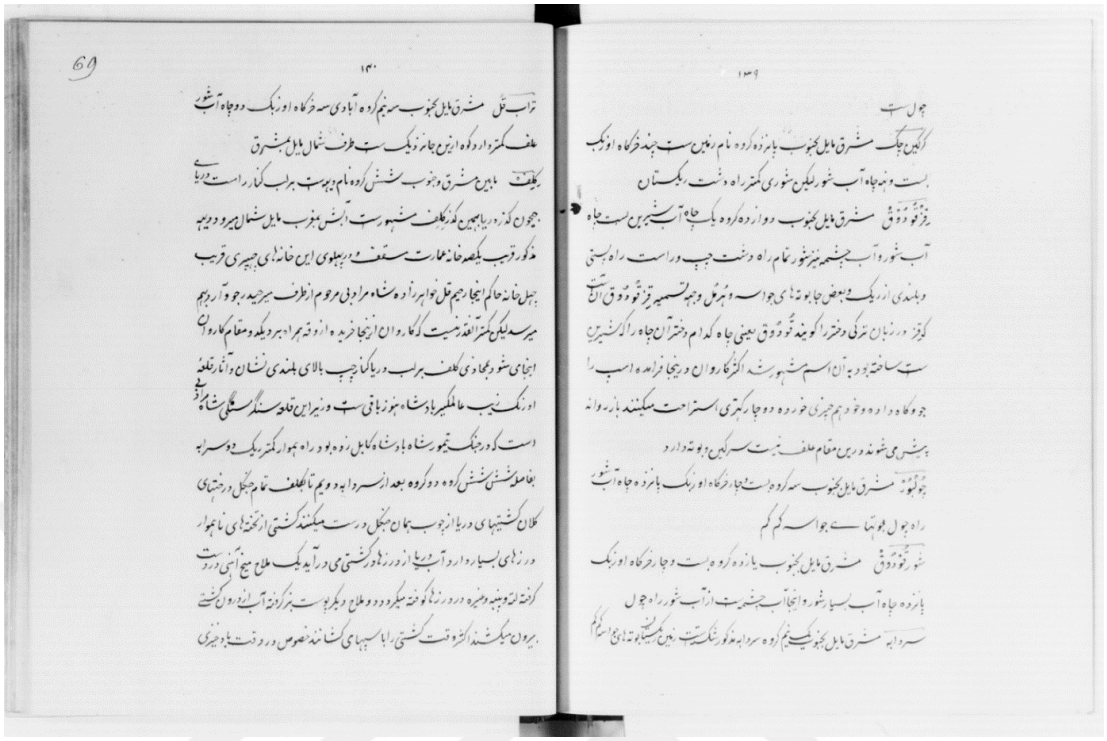
68

۱۳۷

خواجه بود و رباط جوانی یک احاطه ست از خشت پخته زیر گنبدی مشتمل بر مذکور
رباط قراول مشرق مایل بجنوب دو کروه قریه ایست بسیار دارد و گنبد یکصد سوار در میانش
می در آید منزل کاه کاروان ست سرگین دوست بوته و حاف خار و ارزن و بیرون
رباط یک سرد آبه و یک چاه آب شور راه هموار و میان راه یک رباط ست
دو سرد آبه مشرق مایل بجنوب دو کروه یکی ازین سرد آبه تیار و درست ست
سرد آبه ولی نمی میکوبند در بنجا یک رباط نو ساخته خورد کی هست سرد آبه مشرف خراب
و نالاب می باشد آب بر ف و باران در آن جمع می شود و بالای آن گنبد
میسازند تا از آفتاب تموز کم نشود و بکار مسافران بیاید
رباط دو سرد آبه مشرق مایل بجنوب سه کروه رباط پخته مکرر سنگ ست
رباط دگر خرابی باشی مشرق مایل بجنوب چهار کروه عمارت پخته ست بیرون شهر یک گنبد
هفت یک مشرق مایل بجنوب ست کروه نام زمین ست در بنجا هفت بود
ریگ ست و ارض یک کروه تمام راه ریگ دارد
سرد آبه مشرق مایل بجنوب پنج کروه تمام راه ریگ
خواجه مبارک مشرق مایل بجنوب دو کروه سابق جای آباد بود حالا یکی میزان
مگر یک مسجد نو تعمیر دار دیگ فقیر آنجا می نشیند یک چاه آب شیرین دارد

۱۳۸

دو بنیم کروهی خواجه صباغ یک چاه آب شور ست راه هموار میدان
کاشان مشرق مایل بجنوب شانزده کروه آبادی کلان ست از خواجه مبارک تا اینجا
تمام راه شنزار است و در راه از راه دور دور دور دور دور دور دور جا سر راه اینجا صوفی کمتر سبز و راست اوتاد است
بسیار از مردم او نیک و در ان او لهای آب چاه و در اثنای راه بوته های شنزار خار
یعنی جواسه و هر مل بسیار تمام زمین لایق زراعت اینجا زراعت کنند و جو بهاران
میکنند یکبار در موسم زمستان آب از قرشی می آرند
قرشی مشرق مایل بجنوب دو کروه شهر مشهور ست در عمل بادشاه بخارا
حاکم حاجی الله بیک قلعه کلان و بازار دو سه دارد و در هفته دو بازار می شود دیگر شنبه
دو یم چهار شنبه آب های روان فراوان خانه بخانه کوچه باغات بسیار توت و
انگور اینجا نامی ست در صحرای قرشی بر سر اشتر خار بسیار می بارد زراعت
جو و گندم آب قرشی از شهر سبزی آید تمام راه آبادی دیهات در قرشی
رسیده کاروان سه چهار مقام میکنند و از بنجا جو و کاه و نان و غیره زاد راه تا چارباغ
کبر یک منزل پانزده بیست بیدارند و آب تا دریا همراه می گیرند
فراتبه مشرق مایل بجنوب شش کروه شش منزل ست مضاف قرشی تمام راه
باغات و شش آبادی تهای آبادی نوشش سواد و آبهای روان و زمین مزروع بعد ازین

چهل ست

کرکین چک مشرق مایل بجنوب یازده کروه نام رهین ست چند خرکاه او یک
بست و نه چاه آب شور لیکن شوری کمتر راه دشت ریگستان

قزقوتوقوق مشرق مایل بجنوب دوازده کروه یک چاه آب شیرین ست چاه
آب شور و آب چشمه نیز شور تمام راه دشت چپ و راست راه بستی
و بلندی از ریگ و بعض جابوته های جواسه و بُرمُن و جمه تسمیه قزقوتوقوق آنست
کوزه در زبان ترکی و دختر را گویند قوتوقوق یعنی چاه کدام دختران چاه را که شیرین
ست ساخته بود به آن اسم مشهور شده اکثر کاروان در اینجا فرآمده اسپ را
جو و کاه داده و خود هم چیزی خورده دو چار ساعتی استراحت میکنند باز روانه
پیش می شوند و درین مقام علف نیست سرکین بوته دارد
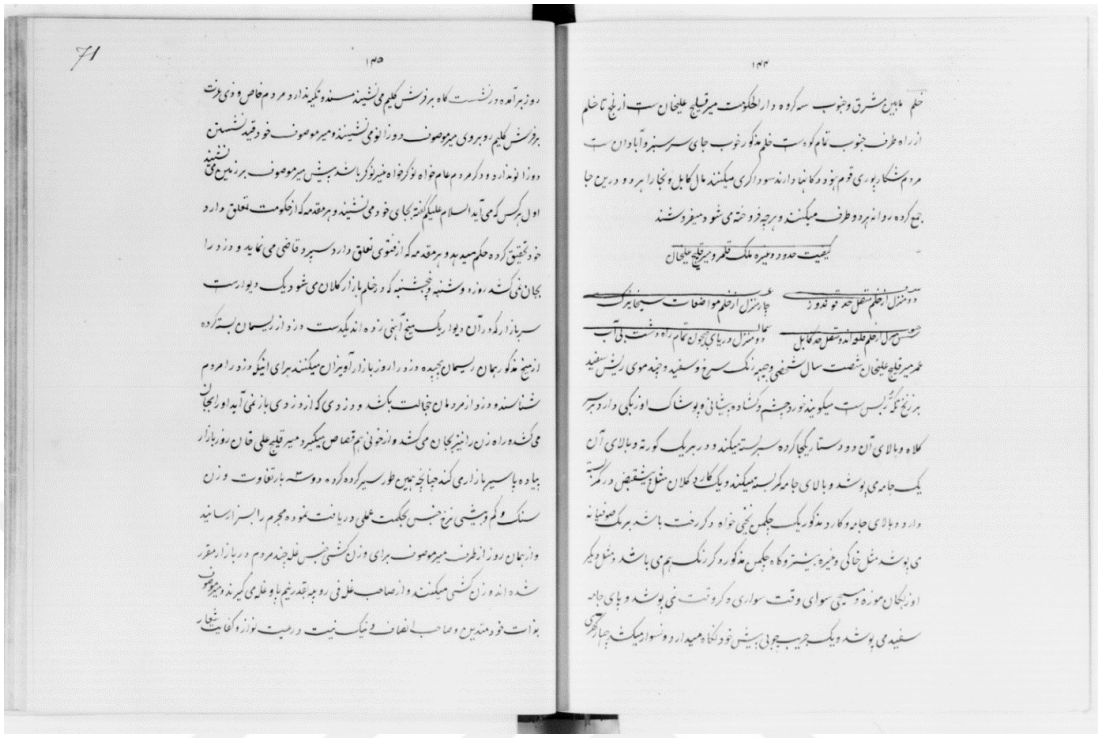
قوتوقوق مشرق مایل بجنوب سه کروه راست چاه خرکاه او ریگ یازده چاه آب شور
راه چهل بوتهاست جواسه کم کم

شورقوتوقوق مشرق مایل بجنوب یازده کروه بست و چار خرکاه او ریگ
یازده چاه آب بسیار شور و اینجا آب چشمه ست از آب شور راه چهل
سرد ابه مشرق مایل بجنوب یکنیم کروه سرد ابه مذکور سنگ ست رهین میکنند بوته های اسکام
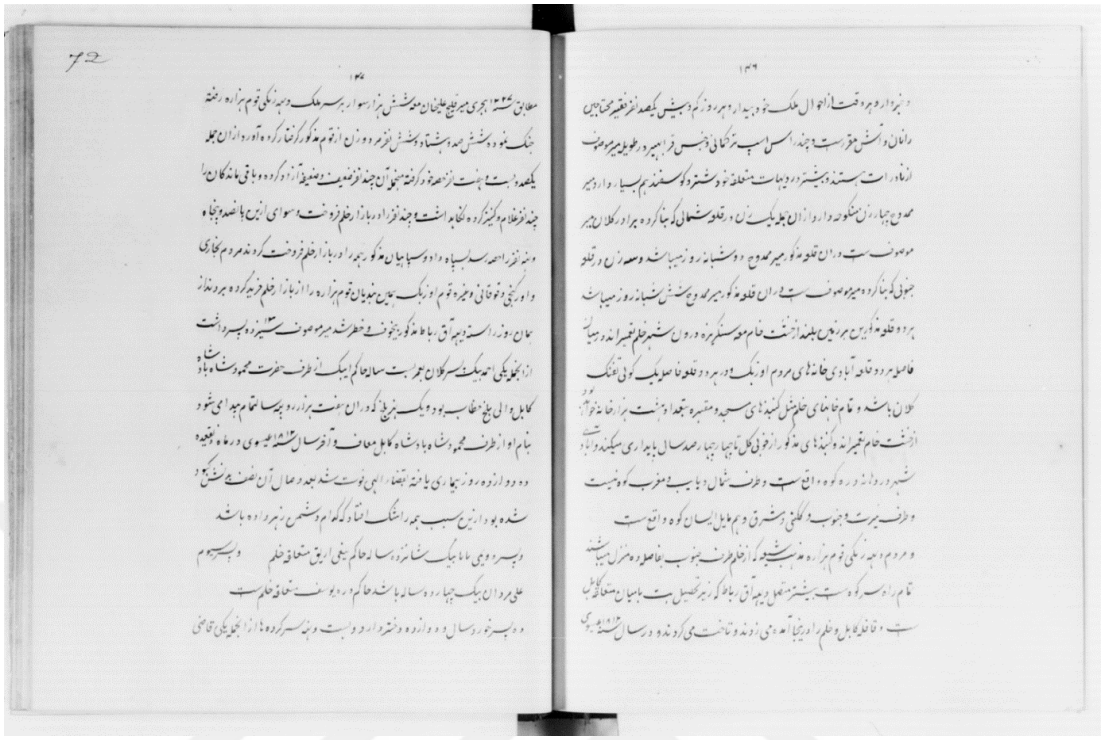
تراب تل مشرق مایل بجنوب سه نیم کروه آبادی سه خرکاه او ریگ دو چاه آب شور
علف کمتر از دو کاه ازین جا نه ریگ ست طرف شمال مایل بمشرق
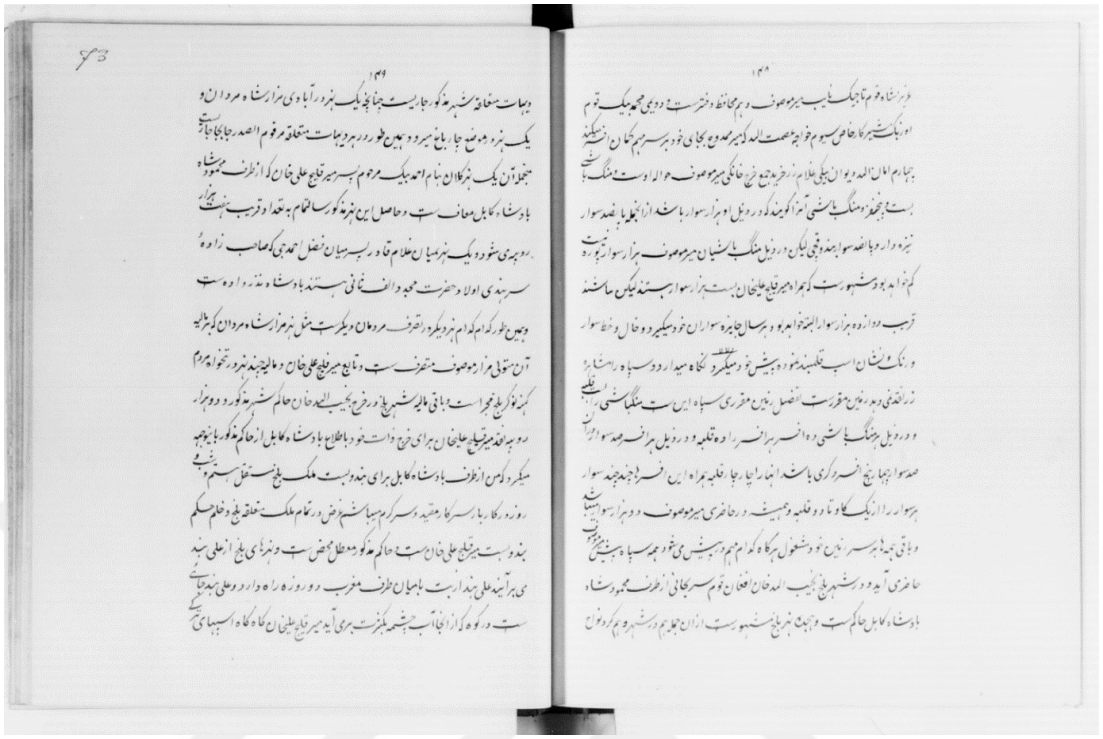
رکلف مابین مشرق و جنوب ششش کروه نام دیهست بر لب کنار راست دریای
جیحون که از دریا همین قدر ریگلف شش نیم رست آبش مغرب مایل شمال میرود و دیهه
مذکور قریب یکصد خانه عمارت مسقف و پهلوی این خانه های چیپری قریب
پهل خانه عالم اینجا رحیم تل نواهر زاده شاه مراد بی مرحوم از طرف میرشید رجوآر دیهم
میرسد لیکن کمتر آفده نسبت که کاروان ازینجا خرید و از وقته هم ادبر دیکده و مقام کاروان
ابتدای شور و بعد ازی علف بر لب دریا کنار چپ بالای بلندی نشان و آثار قلعه
اورنگ زیب عالمگیر بادشاه هنوز باقی ست و زیر این قلعه سنگر گسستگی شاه مراد بی
است که در جنگ تیمور شاه با دشاه کابل زده بود و راه همواره کمتر ریگ و دسر ابه
بفاصله شش کروه دو کروه بعد از سر دابه دویم تا علف تمام جنگل درختهای
کلان کشتیهای دریا از جنوب بهمان جنگل درست میکنند کشتی از تخته های ناهموار
درزهای بسیار دارد آب بیا از درزها در کشتی می درآید یک ملاح هیچ آسی در دست
گرفته لاته و پنبه و غیره در درزها کوفته میکرد و دو ملاح دیگر پوست بز را کنده آب از درون کشتی
بیرون میکشند اکثر وقت کشتی را با سپاهای کشانند خصوص در وقت باد تیزی
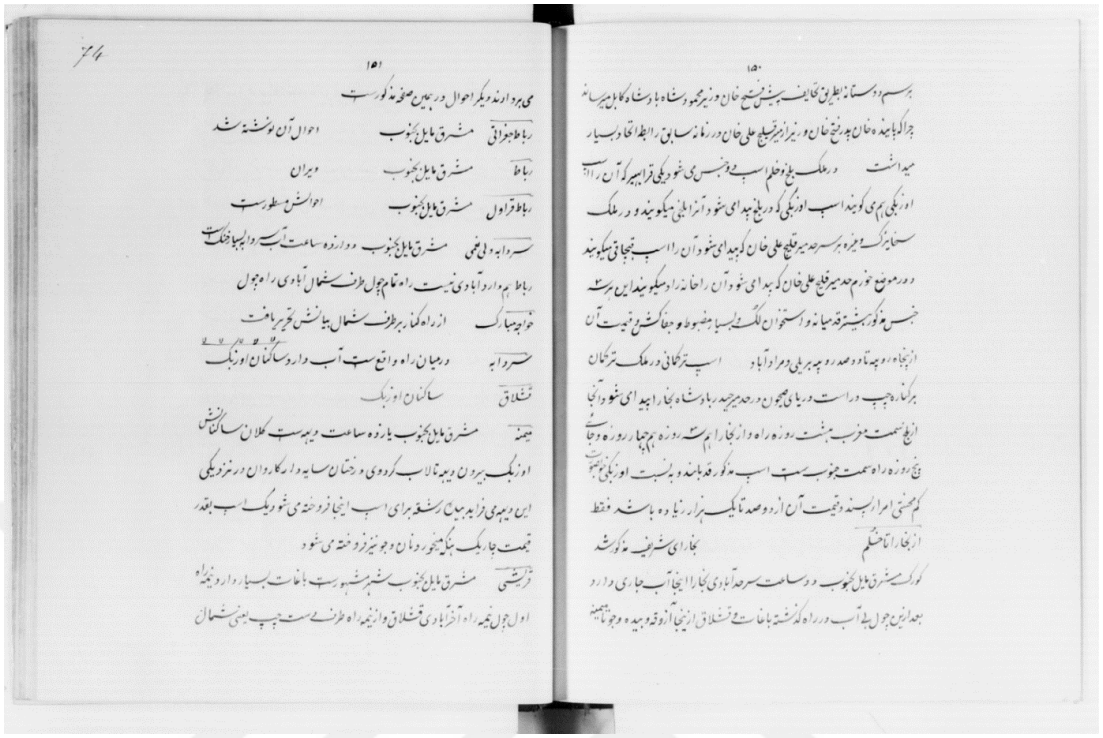

,

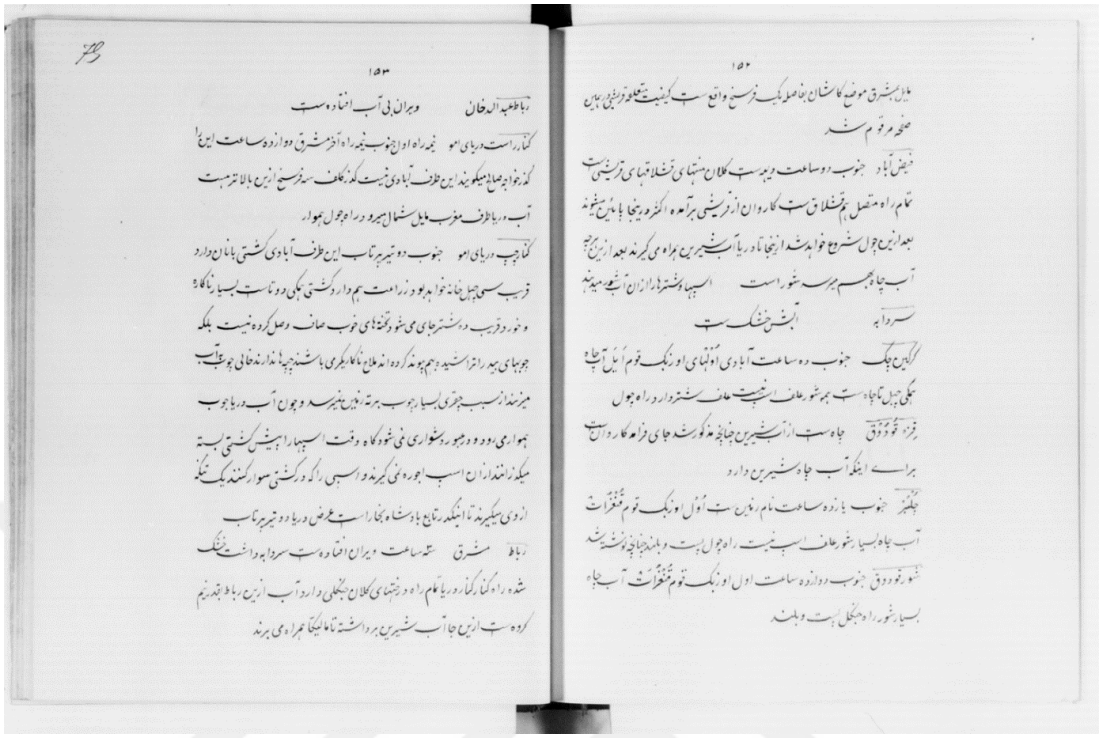

برسم دوستانه بطریق تکالیف پیشین فتح خان وزیر محمود شاه بادوستان وکابل میرسانه
چراکه پاینده خان پدر فتح خان وزیر از میرزا شیخ علی خان در زمانه سابق رابطه اتحاد بسیار
میداشت در ملک بلوه خلم اسپ وحشی می شود یکی قزاییر که آن را اسپ
او یکی هم می گویند اسپ اوزبکی که در بلخ پیدا می شود آزادیش میگویند و در ملک
سنانیز که میرود بر سر حدیه فتح علی خان که پیدا می شود آن را اسپ تجاتی میگویند
دو رموضع نورم حدیه فتح علی خان که پیدا می شود آن را خانه زاد میگویند این هر سه
جنس مذکور بیشتر قد میانه و استخوان لگن بسیار مضبوط و جاگشن قیمت آن
از پنجاه روپیه تا دو صد روپیه بریلی و مراد آباد اسپ ترکمانی در ملک ترکمان
برکنار دریای جیحون در حدیه حیدر بادشاه بخارا پیدا می شود و آنجا
از بلخ بسمت مغرب بشش روزه راه واز بخارا هم شش روزه هم چهار روزه و جاگ
پنج روزه راه بسمت جنوب است اسپ مذکور قد بلند و بالنسبت اوزبکی بسمت
کم جسمتی امرا بسنده و قیمت آن از دو صد تا یک هزار زیاده باشد فقط
از بخارا آتا جنگم بخارای شریف مذکور شد
کورک مشرق بمیل بجنوب دو ساعت سر حد آبادی بخارا از بخا آب جاری دارد
بعد ازین چول بی آب و در راه گذشته بباغات قشلاق از بخا آروقه و بیده و وجوتا بهمنه

می برد ارند دیگر احوال در همین صفحه مذکور است

رباط جوانی	مشرق بمیل بجنوب	احوال آن نوشته نشد
رباط	مشرق بمیل بجنوب	ویران
رباط قراول	مشرق بمیل بجنوب	احوالش مسطور است
سر دابه ولی نعمی	مشرق بمیل بجنوب	دو از ده ساعت آب سر دابه خشک است

رباط بم دارد آبادی نیست راه تمام چول طرف شمال آبادی راه چول
خواجه مبارک از راه کنار بر طرف شمال بیانش تحریر یافت
سر دابه در میان راه واقع است آب وارد ساکنان اوزبک
قشلاق ساکنان اوزبک
بیمنه مشرق بمیل بجنوب یازده ساعت دیه است کلان ساکنانش
اوزبک بیرون دیه تالاب کرده وی و دهقان سایه دار کاروان در نزدیکی
این دیه می فروشند رسنقه برای اسپ اینجا فروخته می شود یک اسپ بقدر
قیمت جاریک هنگ میخور و نان و جو نیز فروخته می شود
قریشی مشرق بمیل بجنوب شش هشت ساعت بباغات بسیار دارد نیمه راه
اول چول نیمه راه آخر آبادی قشلاق و از نیمه راه طرف دست چپ بینی شمال

مایل بشرق موضع کاشان حاصل یک فرسخ واقع است کینیت تعلو توشیبی بیان
صفحه رقم شد

خیض آباد جنوب دو ساعت دیه است کلان منتهای تشلاقهای قرنینی است
تمام راه متصل بهم تشلاق است کاروان از قرنینی برآمده الکنر و یخا بایین میخوانند
بعد ازین چول شروع خواهد شد از یخا تا دریاچه شیرین همراهی میکند بعد ازین جنوب
آب چاه بهم میرسد شور است اسپها و شتر از آن آشامیده میتوانند

سردابه آبش خشک است

گرگین چاک جنوب ده ساعت آبادی اولتهای اونیک قوم ایل آب چاه
یکی چول تا چاه است بهم شور طاق است خیلی شتر دارد در راه چول

فرزه تودوق چاه است از آب شیرین چاپخانه مکورشد جای فراهکار دارد است
برای اینکه آب چاه شیرین دارد

چلگز جنوب یازده ساعت نام رفیق است اول اونیک قوم قفقازات
آب چاه بسیار شور طاق اسپ نیست راه چول است و بلند چاپخانه نوشته شد

شور تودوق جنوب دوازده ساعت اول اونیک قوم قفقازات آب چاه
بسیار شور راه چغل است و بلند

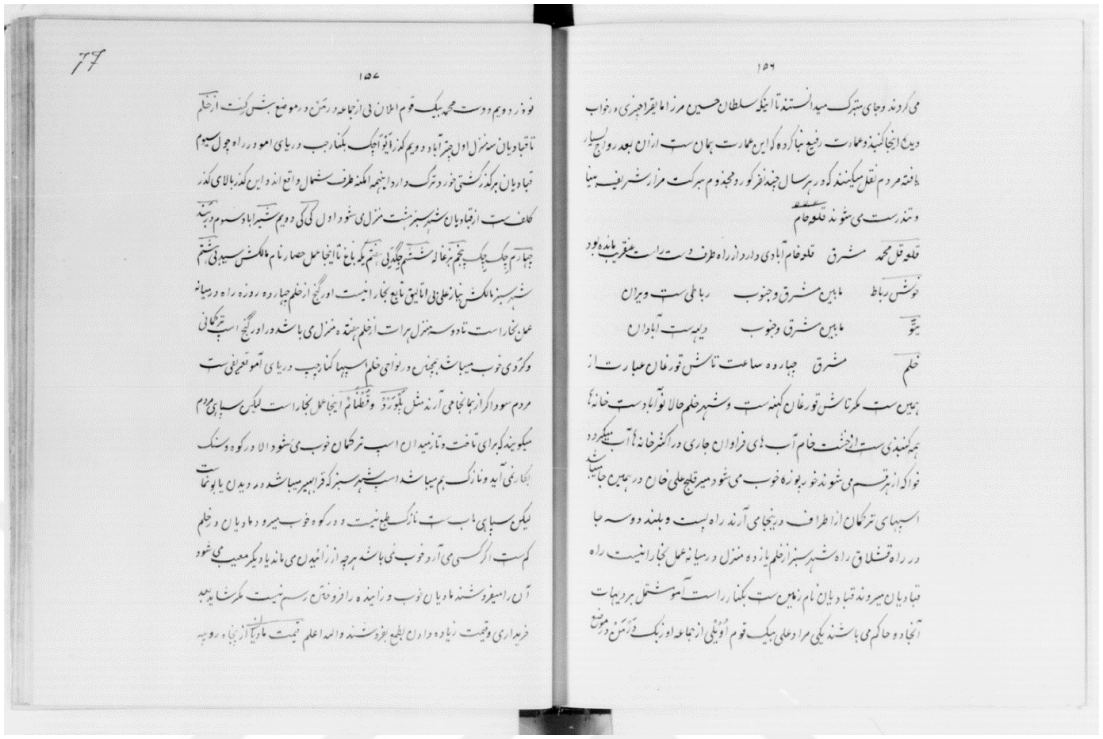
رباط عبد الله خان ویران بی آب افتاده است

کنار راست دریای امو نیمه راه او از جنوب بنیمه راه آخر مشرق دوازده ساعت این
گذر خواجه صالح میکویند این طرف آبادی نیست کنار طاق سه فرسخ ازین بالاتر است
آب دریا طرف مغرب بایل شمال میرود راه چول هموار

کنار چپ دریای امو جنوب دو تیرپرتاب این طرف آبادی کشتی بانان دارد
قریب سی چهل خانه خواهد بود زراعت هم دارد کشتی بکی رو نیست بسیار ناکاره
و شور و قریب درشتر جای می شود و گفته های خوب صاف وصل کرده نیست بلکه
چوبهای بید را تراشیده بهم پیوند کرده اند طاق ناکاربکری باشد چپ انداز نه خالی چوب آب
میزند از سبب چوبی بسیار چوب بر تهٔ نمیرسد و چون آب دریا چوب
هموار می رود و دمبور و شواری نمی شود گاه وقت اسپها را پیش کشتی بسته
میکذارند از اسب اجوره نمی گیرند و اسپی را که در کشتی سوار کنند یک تنکه
از وی میکیرند تا اینکه رتابع بادشاه بخارا است بعرض دریا دو تیرپرتاب

رباط مشرق سته ساعت ویران افتاده است سردابه دارد خشک
شده راه کنار کنار دریا تمام راه در تپه های کلان لنجلی دارد آب ازین رباط تهذرم
کرده است ازین جا آب شیرین برداشته تا مالیکتا همراه می برند

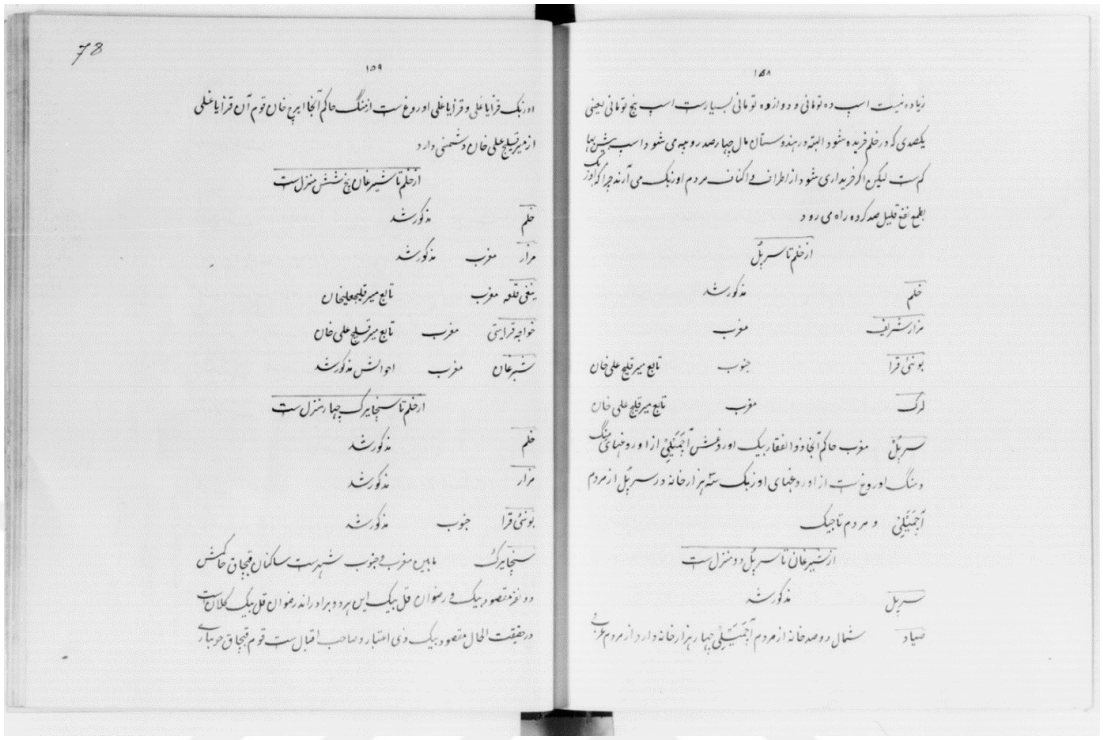

می کردند وجای متبرک میدانستند تا اینکه سلطان حسین مرزا مانع اجری و خواب
دیدن اینجا کنبد و عمارت رفیع بنا کرده که این عمارت همان ست از ان بعد روایسیار
یافته مردم نقل میکنند که در هر سال چند نفر کور و مجذوم بهر کت مزار شریف مینا
و تندرست می شوند قلعه خام

قلعه قل محمد شرق قلعه خام آبادی دارد در راه ظرف ست راست مقر بیک مانده بود
توشش رباط مابین شرق وجنوب ربا علی ست ویران
بیتو مابین شرق وجنوب دیه ست آبدار
خلم شرق چهار ده ساعت تا شش تورغان عبارت از
همین ست مگر تا شش تورغان کهنه ست وشهر خلم حالا تو آباد ست خانه ها
همه کنبدی ست الفخت خام آب های فراوان جاری در گذر خانه ها آب میگردد
خواکه از هر قسم می شوند خوب بوزه خوب می شود میر تلخ علی خان در همین جا میباشد
اسپهای ترکمان از اطراف در بخارا می آرند راه پست و بلند و سه جا
در راه قشلاق راه شهر سبز از خلم یازده منزل و در سیانه عمل بخارا نیست راه
قباد یان میروند قباد یان نام زمین ست بکنار راست آمو منزل هر دیهات
آنجا و حاکم می باشند یکی مراد علی بیک قوم اوزبکی از جانه او بک ترکمن در موضع

فوز ده دویم دوست محمد بیک قوم اطان فی از جانه او ترکمن در موضع بخش گذشت از خلم
تا قباد یان سه منزل اول چترآباد دویم کز ایوآچلک بکنار جب و دریای آمو در راه چول سیوم
قباد یان بر کنار گشتی خورد ترک دارد از بنجه الکه ظرف شمال واقع اند و این کنار بالای کنار
کاف ست از قباد یان شهر سبز سه منزل می شود اول کی کی دویم شهر آباد سوم دربند
چهارم چلک پنجم بغار ششم چلدلی هفتم کوباغ تا اینجا عمل حصار نام مالکش سیدی ششم
شهر سبز مالکش بهار علی اتالیق میانج بخارا نیست اورگنج از خلم چهار ده روزه راه و درمیانه
عمل بخارا ست تا دو سه منزل براست از خلم هفته منزل می باشد و در اورگنج آب تلخ کمی
و کرکوی خوب میباشد بجنس و نوای خلم اسپها کمتر جب و دریای آمو تعریفی ست
مردم سوداگر از هاجا می آرند مثل بگوزد و قطغام از اینجا عمل بخارا ست لیکن سیاهی مردم
میگویند کبرای تاخت و تاز میدان اسپ تر کمان خوب می شود الا در کوه و سنگ
بکار نمی آید و نارنگ هم سیاه شهر سبز کوتاه میباشد و در میدان با و تعلیم
لیکن سیاهی ناب ست نازک بدن نیست و در کوه خوب میرود دیاران خلم
کم ست اگر کسی می آرد خوب می باشد هر چه از انجیدان می ماند یا دیگر معیوب می شود
آن را میفروشند دیاران نوب و راینده را فروختن رسم نیست مگر شاید بعد
خریداری و قیمت زیاده دارد بلخ جزو شمرده شد و الله اعلم قیمت مادیان از بیاه روپیه

۱۵۸

زیاده، نیست اسپ دو توماني و دوازده توماني رسیاه، ست اسپ پنج توماني یعني
یکصدي گو در خلم خریده و شود البته در هندوستان مال چهار صد روپیه می شود اسپ بیشتر بها
کم ست لیکن اگر خریداري شود از اطراف و اکناف مردم اوزبک می آرند چرا که از روي
بطع نفع قلیل صدگروه راه می رود

از خلم تا سرپل

خلم	مذکور شد	
مزار شریف	مغرب	
بوینی قرا	جنوب	تابع میر قلیچ علی خان
لرک	مغرب	تابع میر قلیچ علی خان

سرپل مغرب حاکم آنجا ذوالفقار بیک اوزبک و فرمنش آنجا یکي از اوروغهاي جنگ
دوشنگ اوروغ ست از اوروغهاي اوزبک ستم هزار خانه در سرپل از مردم
آجیکلي و مردم تاجیک

از سرپل تا سرپل دو منزل ست

سرپل	مذکور شد	
صیاد	شمال رو صد خانه از مردم آجیکلي چهار هزار خانه دارد از مردم مغرب	

۱۵۹

اوزبک قزاياطلي و قزاياطلي اوروغ ست از تنگ حاکم آنجا ایرچي خان توم آن قزاياطلي
از میر قلیچ علي خان وشیبي دارد

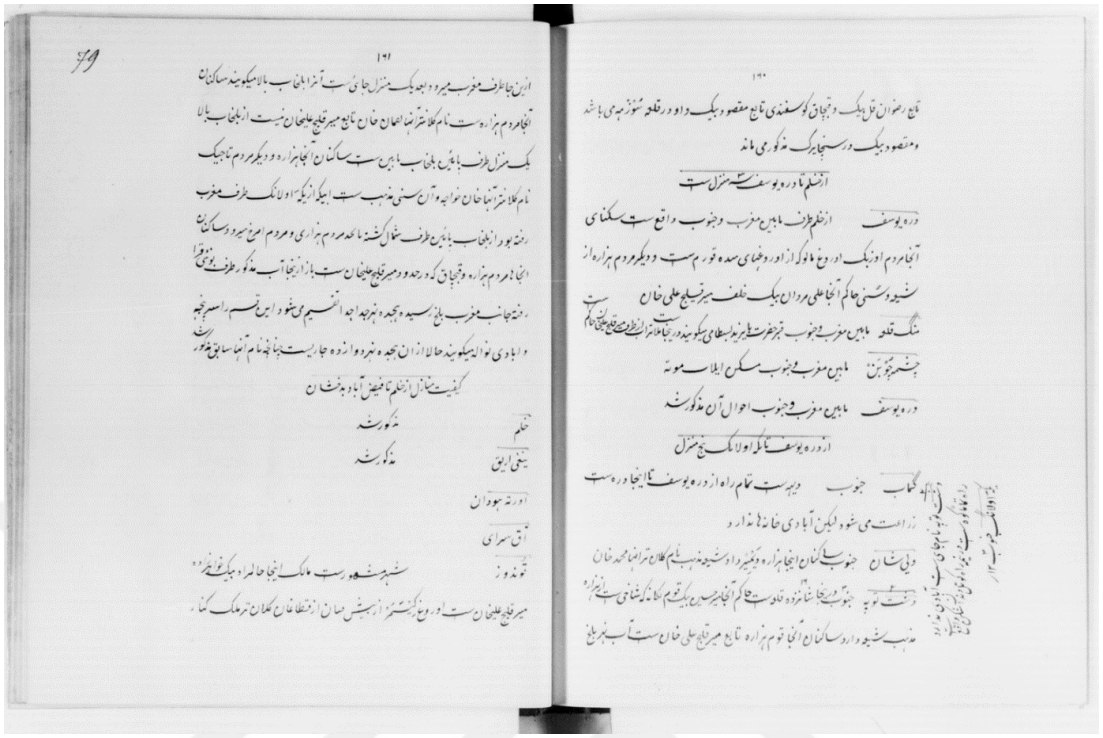
از خلم تا سرپل خان شش منزل ست

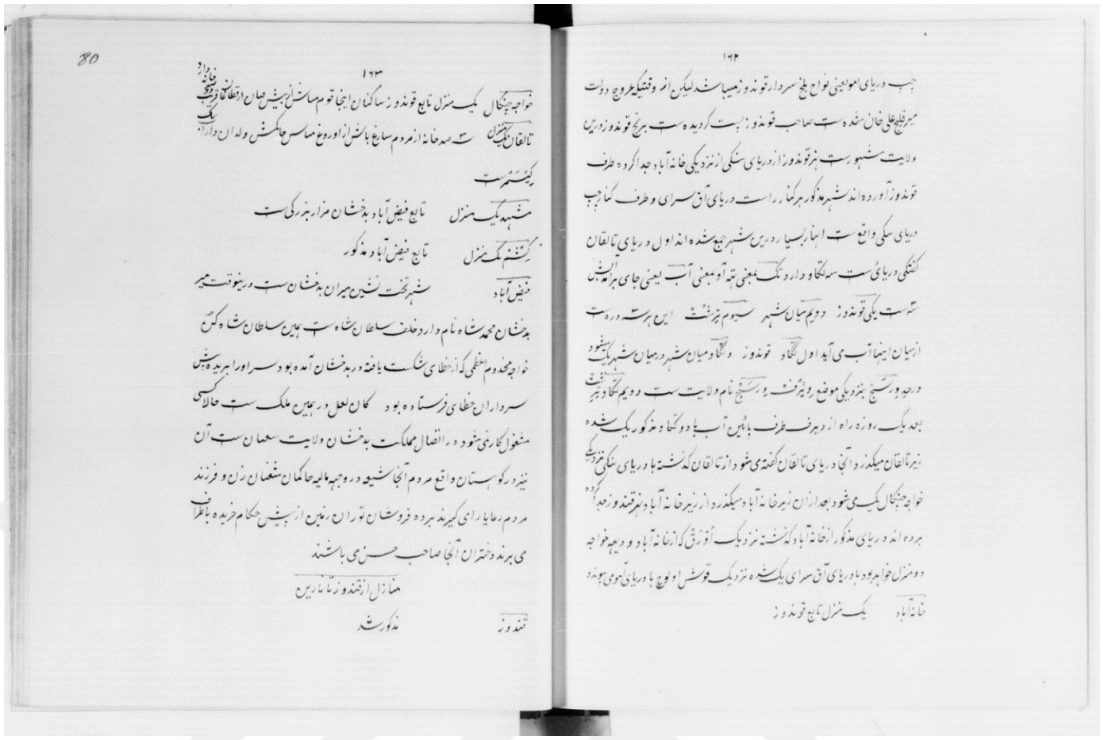
خلم	مذکور شد	
مزار	مغرب	مذکور شد
پشي قلعه	مغرب	تابع میر قلیچ علیخان
خواجه قرا سیتي	مغرب	تابع میر قلیچ علي خان
سرپل خان	مغرب	احوالش مذکور شد

از خلم تا سیاچرک چهار منزل ست

خلم	مذکور شد	
مزار	مذکور شد	
بوینی قرا	جنوب	مذکور شد
سیاچرک	مابین مغرب و جنوب	شهر ست ساکنان تاجیان حاکمش

دو نفر متصور بیک و رضوان علي بیک این هر دو برادر اند رضوان علي بیک کلان ست
در حقیقت الحال متصور بیک ذي اعتبار و صاحب اقبال ست قوم تاجیان حربیار

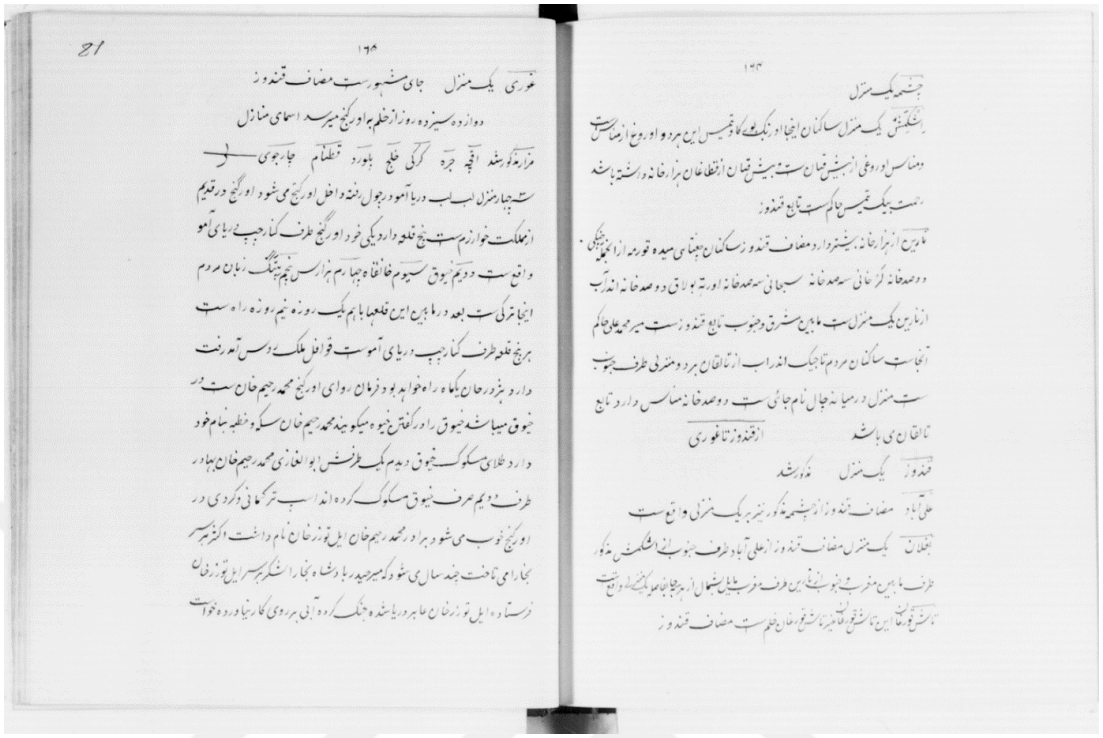

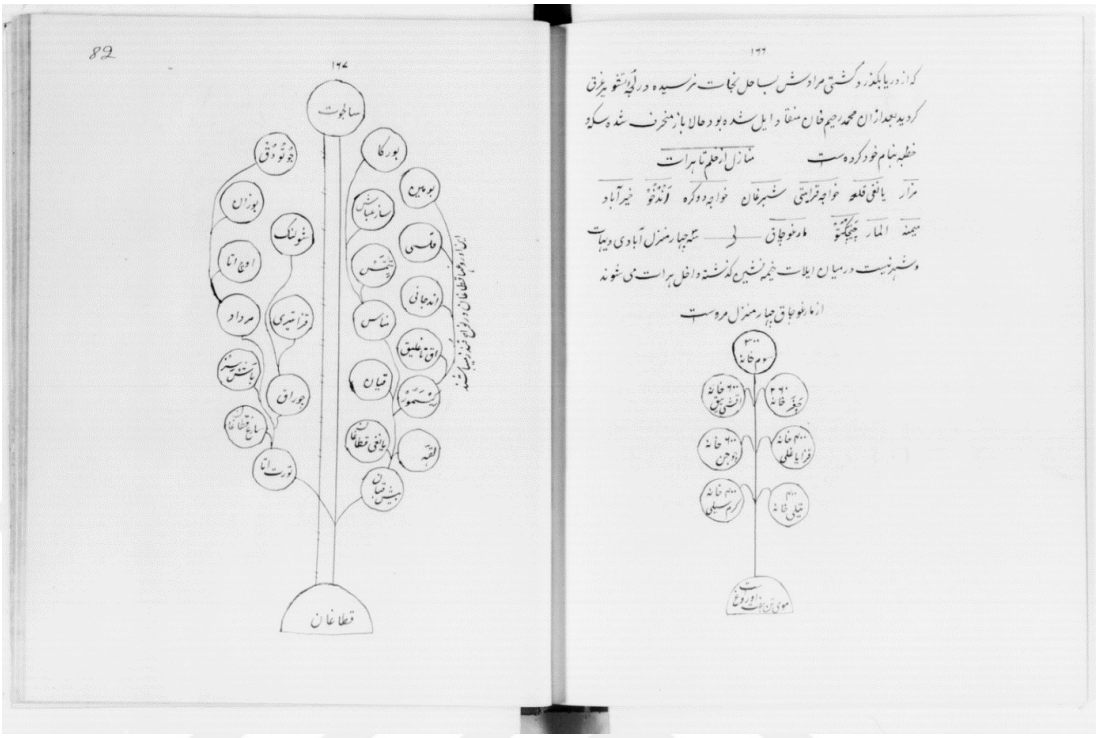
جب دریای معابینی نواح بلخ سردار قوندوز نمیباشد لیکن از وقتیکه مروج دولت
میرعلیخان شده دست صاحب قوندوز بابت گردیده است بیرخ قوندوز درین
ولایت شهرست بزرگ قوندوز از دریای سنگی از نزدیکی خانه آباد جدا گردیده طرف
قوندوز آورده اند شهر مذکور بر کنار راست دریای آق سرای و طرف کناب
دریای سنگی واقع است اینجا پل بسیار دربن شهر بسته شده اند اول دریای تالقان
کنتکی دریای ست سه لنگاه و دار و لنگ یعنی تپه آو یعنی آب یعنی جای پر آمدن آب
شده است یکی قوندوز دویم میان شهر سیوم بیرخشت این هر سه دره ست
انسیان اینجا آب می آید اول لنگاه قوندوز دو لنگاه میان شهر درمیان شهر پایینتر
درجه ور شیخ هنر دریکی موضع روئیرخت و بر شیخ نام ولایت ست دویم لنگاه بیرخشت
بجه یک روزه راه از دیرخت طرف بالین آب دو لنگاه مذکور یکی شده
زیر تالقان میگذرد آنجا دریای تالقان گفته می شود از تالقان گذشته باز دریای سنگی از نزدیکی
خواجه چنگال یکی می شود بعد ازان زیر خانه آباد میگذرد از زیر خانه آباد بفرقندوز جدا گردد
هر دره اند دریای مذکور از خانه آباد گذشته نزدیک اوزبش گذرش از خانه آباد دو دریچه خواجه
دو منزل خواجه بود باز دریای آق سرای یکی شده نزدیک قوشش او وچ باز دریای موی جدا
خانه آباد یک منزل تابع قوندوز

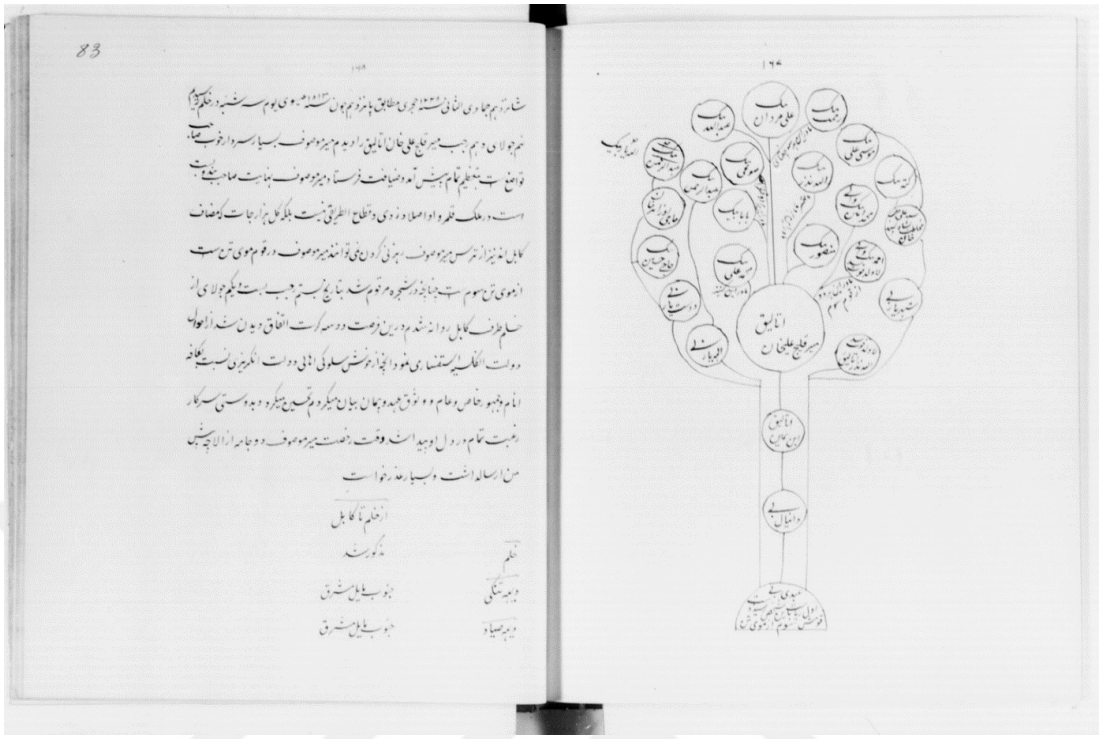
خواجه چنگال یک منزل تابع قوندوز ساکنان اینجا تمام ساکنان از بیش حصار انتقال فرموده اند
تالقان یکهزار ست صد خانه از مردم ساج باشی از اوزبک ساکنش ولدان دارد یک
یکشنبه ست
مشهد یک منزل تابع فیض آباد بدخشان مزار بزرگی ست
پشتم یک منزل تابع فیض آباد مذکور
فیض آباد شهر تخت نشین میران بدخشان ست در نوقت میر
بدخشان محمد شاه نام دارد خلف سلطان شاه ست همین سلطان شاه که
خواجه مخدوم صفی که از خطای شکست یافته در بدخشان آمده بود سر او را هدیه پیش
سرداران خطای فرستاده بود کان لعل در همین ملک ست حالا کسی
مشغول کار نمی شود در اتصال مملکت بدخشان ولایت سمان ست آن
نیز در کوهستان واقع مردم آنجا شیعه و وجیه مایه حاکمان شغنان زن و فرزند
مردم رهایا را می گیرند برده فروشان توران ازین راه پیش حکام خرده بالطرف
می برند دختران آنجا صاحب حسن می باشند

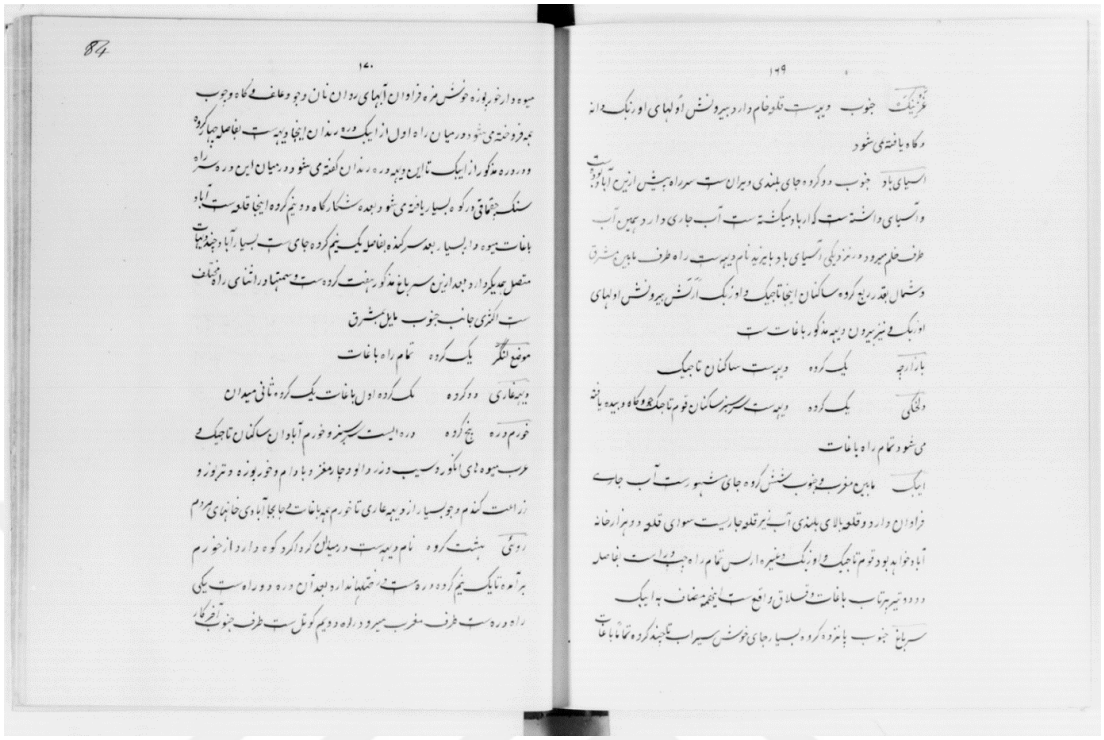
منازل از قندوز تا ماورین

قندوز مذکور شد

۱۶۹

قزلیک جنوب ده‌یه‌ست تالوخام دارد ده‌یرونش اولهای او رنگ دانه
دگاه یافته می‌شود

آسیای باد جنوب دو گرده جای بلندی ویران ست سر راه هیشن ازین آباد
و آسیای دانسته ست که از باد میگشته ست آب جاری دارد همین آب
طرف خلم میرود و در نزدیکی آسیای باد بایر یونام ده‌یه‌ست راه طرف بابین مشرق
و شمال قدری رفته سکنان اینجا تاجیک و اوزبک آتش بیرونش اولهای
او بنگی نیز بیرون ده‌یه مذکور باغات ست

بازارچه یک گرده ده‌یه‌ست سکنان تاجیک

دلگای یک گرده ده‌یه‌ست سکنان قوم تاجیک دگاه و ده‌یه بانه
می‌شود تمام راه باغات

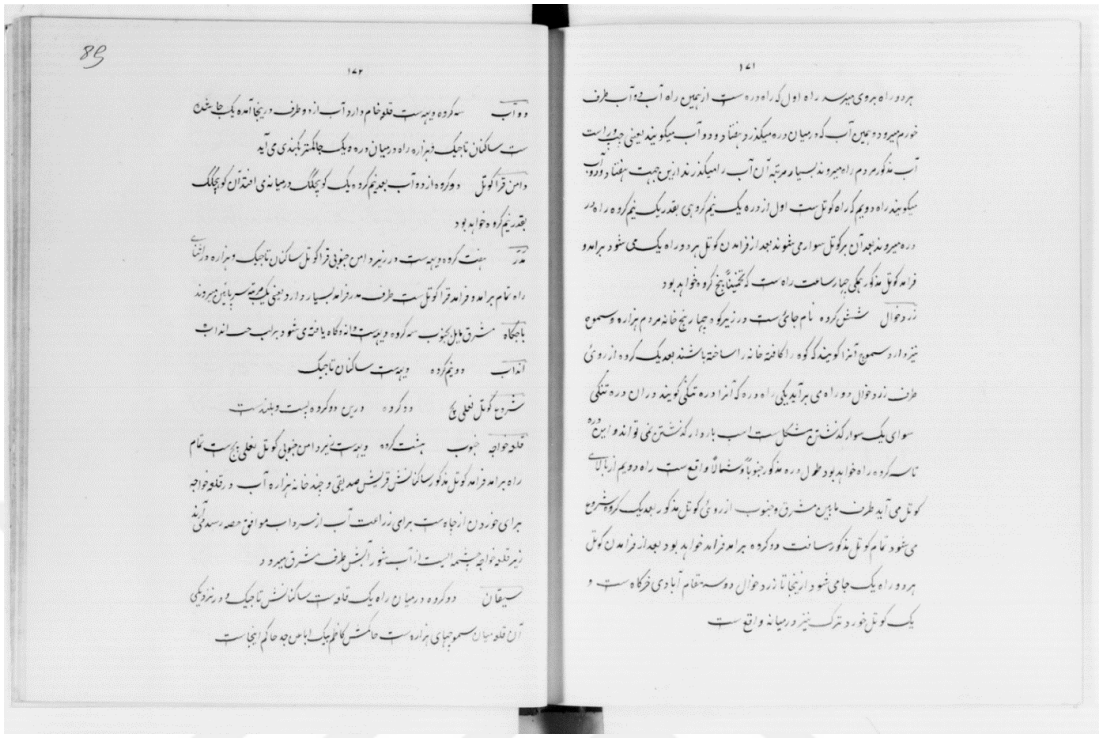
ابیک بابین مغرب و جنوب نشیمن گرده جای شهر ست آب جاری
فراوان دارد و قلعه بالای بلندی آب زیر قلعه جاریست سوای قلعه دو هزار خانه
آباد خواهد بود تومان تاجیک و اوزبک میره ارس تمام راه چهل است باغات
و دده تیرمه تاب باغات و خلاق واقع ست پنجه مضاف پا ابیک

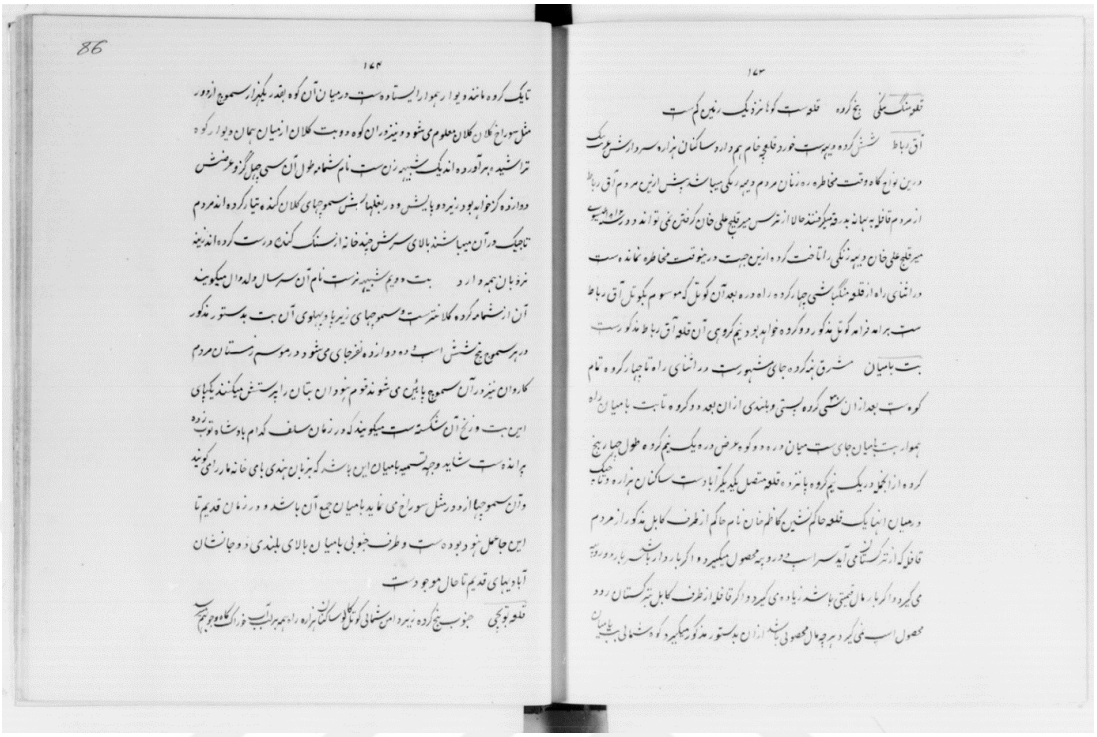
سرپل جنوب باغزده گرده بسیار جای خوشنس سیر اب تابنده گرده تماما باغات

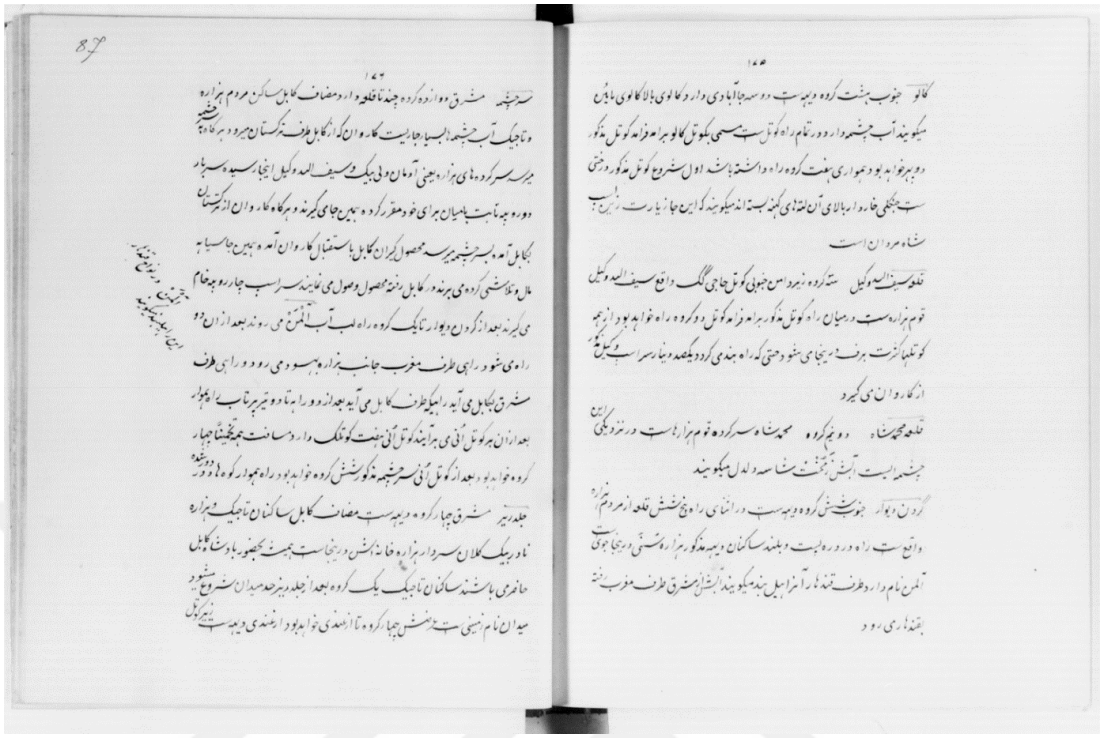
میوه دار تره پوزه خوشنس مزه فراوان آبهای روان نان وجو دعاغه دگاه و جوب
بنه فرو نفته می‌شود در میان راه اول از ابیک دره مذکور اینجا دیه‌ست باغات
و در دره مذکور از ابیک تا این دیه دره مذکور می‌شود در میان این دره سه راه
سنگ جماقی در کوه بسیار یافته می‌شود بعده سنگسار گاه دو نیم کرده اینجا خانه‌ست آباد
باغات میوه دار بسیار بعد سر کنده باغات یک نیم کرده جای ست بسیار آباد چند بیات
متصل بعد یکدار دو بعد ازین سر باغ مذکور رفته ست همه‌جا دراختای راه اشجار
ست گذری جانب جنوب مایل مشرق

موضع لنگر یک گرده تمام راه باغات

دیه‌عاری دو گرده یک گرده اول باغات یک گرده ثانی میدان
خورم دره پنج گرده دره ایست سرسبز و خورم آباد ان ساکن تاجیک
مرتب میوه‌های انگور و سیب و زرد الو و چارمغز دارد ام و خوربوزه و تربوزه
زراعت کنام و جو بسیار از دیه‌عاری تا خورم همه باغات بیا بجا آبادی خانهای مردم
روئی بهشت گرده نام دیه‌ست در میان گرد گرده کوه دارد از خورم
بر آمده تا یک نیم کرده رو دست متصل دارد بعد آن دره دو راه ست یکی
راه دره ست طرف مغرب میرود راه دوم کوتل ست طرف جنوب تخت گاه

تخت گوتی تخت دو گروه خواهد بود و دران چند گروه چند دیهات از مردم علیه آباد و انه
نزدیکی اندهی چوکی محصول سایه گابل است ازینجهت چوکی یک راه طرف ترکستان و
یک راه طرف قندهار میرود و راه قندهار از چوکی جانب مابین مغرب و جنوب از چوکی تا قلعه
قاضی مذکور است گروه طرف گابل نام راه قلاع تا جیک تا بسیار از چوکی تا قلعه قاضی بدین
فواصل راحت انجشنه دمی شود

گابل شش گروه تمام راه چپ راست آبادی باغات میوه دار و قلعه از خشت خام

از خلم تا گابل

خلم قصبه ست نو آباد و طرف شمالی آن تا شش تورخان کهنه ست که آنرا نیز
سابق خلم میگفتند خانه یکانه آب دران دارد خانها همه کندهی از خشت خام لیکن بسیار
عمارت مصفا و دیرپا گاه کشن نمکست نواح آن باغات میوه دار میر قلیچ علی خان
بدین جای باسفه اسپهاسود اگران از اطراف آورده برای خوبی آب و هوا در ختان
سایه دار جهت بیع و شرا دیخا آورده بسیار میکنند و جای گرده میفروشند

صیاد مابین مشرق و جنوب پنج ساعت و بهرست زیر رشن آب جاری مابین
آب خلم میرود و بهه مذکور در پهلوی کوهست بعد از یک فرسخی خلم راه در دره تنگی
می آید تا یک فرسخی
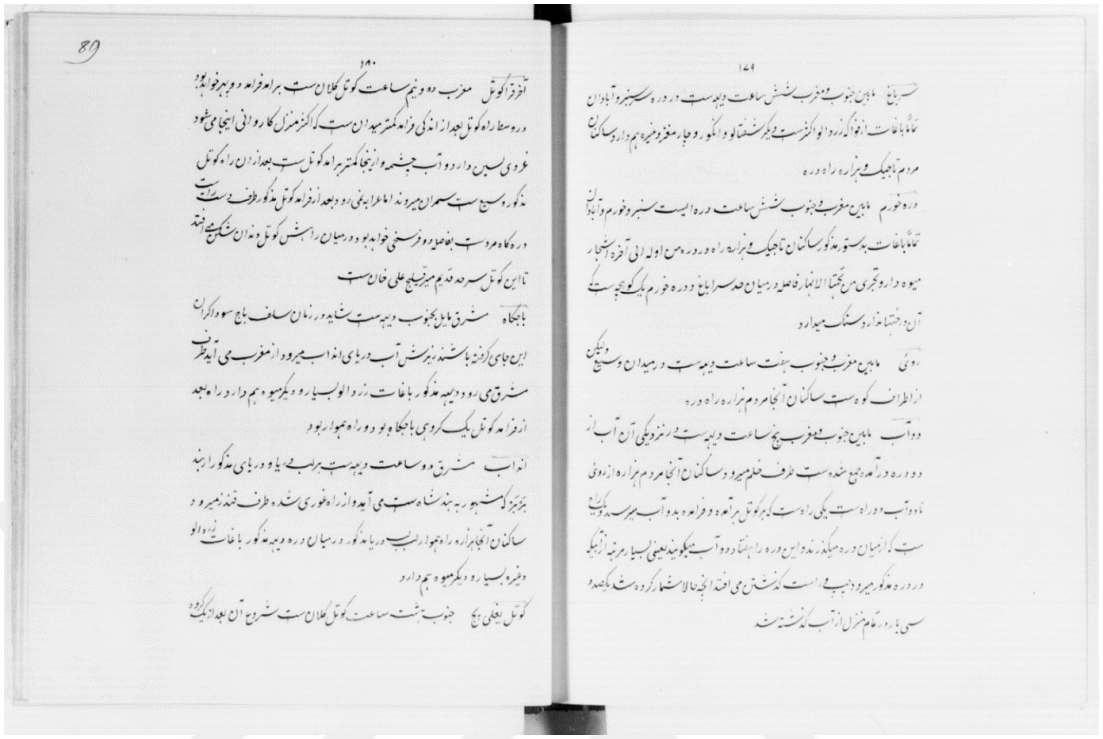
قرغیک مشرق چهار ساعت و بهگلان ست باغات هم دارد و آب جاری
راه میدان ست و لیکن سنگ دور و در طرفین کوه میدارد
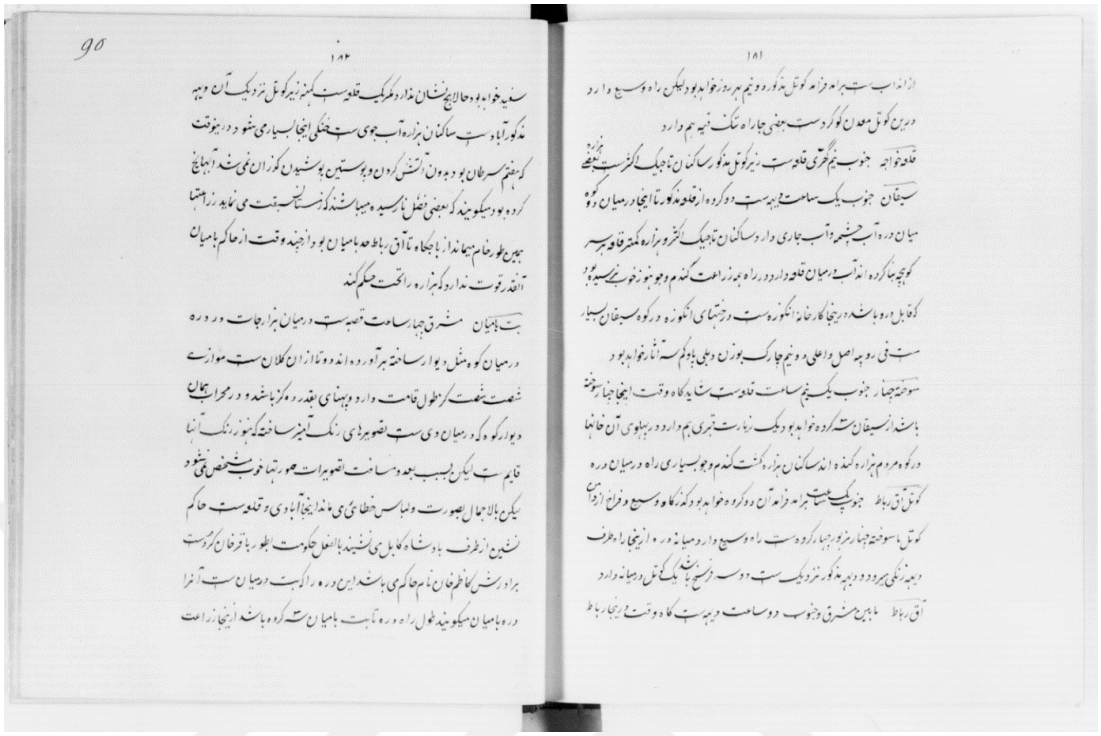
آسیای باد مابین مشرق و جنوب دو ساعت نشان آسیا مانده ست پیش
ازین آسیائی بود و آبادی گشت راه میدان ست

دلکشا مابین مشرق و جنوب دو ساعت و بهرست درختهای میوه دار دارد
اگر زر و اموراه صاف میدان در راه چشمه تا توم تا جیک او نیک خبره آرامس
نام راه چپ و راست بقا صله دو دو نیم بهر تا ب باغات متصلاق

ایبک مابین مغرب و جنوب سه ساعت و قصبه گلان ست و در پهلوی کوه باغات
فراوان دارد و کوه که در مشرقی ایبک ست سنگ چقماق هر نگ خاکستری و سفید
خوب علی دارد و کردم از انجا باطراف می برند از ایبک مابین مشرق و جنوب
راه دو ری می روند طرف گابل

دره ندان جنوب دو ساعت دره ست آبادی دیهات و آب دران
دارد و میگویند در پنجا با مسلم را چنده وقت قید داشته بودند ساکنان مردم قوم
زمان در پهنای میوه دار شن زر دارد و چیار نفر خبره بسیار دارد و راه تا ماده ست
سر کنده جنوب یک ساعت و بهرست دره و ساکنان طرف تنگ دره

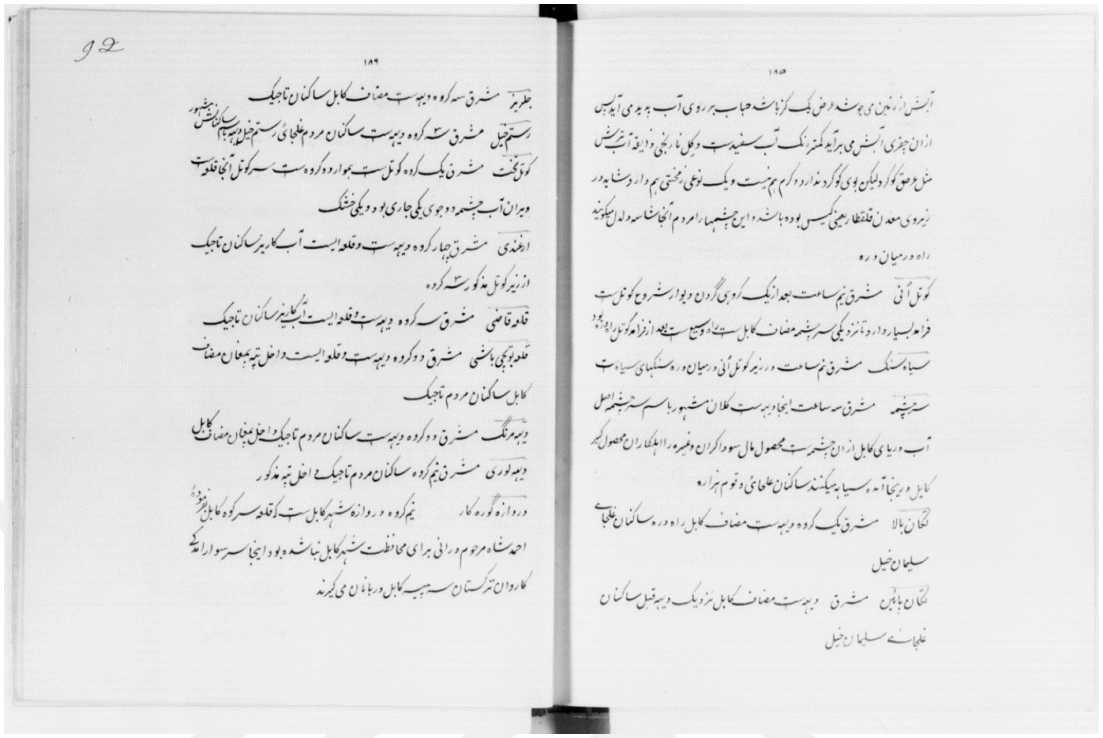
از اندراب ست براه مزار کوتل مذکور دو نیم هر روز خواهد بود لیکن راه وسیع دارد
درین کوتل معدن لاجورد ست یعنی چار راه تنگ تیه هم دارد
قلعه خواجه جنوب نیم گرسی قلعه ست زیر کوتل مذکور ساکنان تاجیک کلزست
سیغان جنوب یک ساعت تیه ست دو کروه از قلعه مذکور تا اینجا درمیان دو کوه
میان دره آب چشمه و آب جاری دار و ساکنان تاجیک کتره هزاره مکمت قلعه بسر
کوچه جا کرده اند آب ایشان قلعه دارد در راه بهر زراعت کنند م وجو جو خوبی سیه بوره
کوقابل دروبا شد دریچا کار خانه انگور و ست درختهای انگور و در کوه سیغان بسیار
ست فی رو به اصل واعلی و نیم چارک بوزن دهی یازده کم سه آنار خواهد بود
سوخته چهار جنوب یک نیم ساعت قلعه ست شاید گاه وقت اینجا چهار سوخته
باشد از سیغان ست کروه خواهد بود و یک زیارت تبری هم دارد در پهلوی آن خانها
در کوه مردم هزاره کنده اند ساکنان هزاره گفت کنند م وجو بسیاری راه درمیان دره
کوتل آق رباط جنوب یک ساعت هزاره فرمد آن دو کروه خواهد بود کدر کاه و وسیع و فراخ از دامنه
کوتل باسوخته چهار نیز چهار کروه ست راه وسیع دارد میانه دره از اینجا راه طرف
دیه تنگی میرود دو دیه مذکور نزدیک ست دو ست فرسخ باشد یک تل درمیانه دارد
آق رباط مابین مشرق وجنوب دو ساعت دیه ست کاه وقت در بچار رباط

سفید خواهد بود حالا بی نشان ندارد و طرف یک قلعه ست کمتر زیر کوتل نزدیک آن و بیه
مذکور آباد ست ساکنان هزاره آب چوی ست چشمکی اینجا بسیاری شنود و در بیوقت
که هفتم سرطان بود دیدم آتش کردن و پوستین پوشیدن کوزان نمی شد آهیاغ
کرده بود میگویند که یعنی فصل نارسیده و میباشند که زمستانش بهت می نماید زراعتها
بهین طور خام میماند از باجگاه تا آق رباط حد بامیان بود اینجا وقت از حاکم بامیان
اقدر توت ندارد که هزاره را تحت حکم کند

بت بامیان مشرق چهار ساعت تیه ست درمیان هزارجات دره دره
درمیان کوه و منقل دیوار ساخته برآورده اند و تا ازان کلان ست موازی
شصت شصت گز طول قامت دارد و بهنای بقدر دو گز باشد و در محراب یک
دیوار کوه کنده درمیان وی ست تصویر بزرگ تمیز ساخته که بنور رنگ آنها
قایم ست لیکن بسبب بعد و مسافت تصویرات صور تها خوب مشخص نمی شود
لیکن بالاجمال بصورت و لباس خطائی مانند اینچ آبادی و قلعه ست حاکم
نشین ازطرف بادشاه کابل می نشیند بالفعل حکومت بطور یاغستان گردست
برادر رشید کاظم خان نام حاکم می باشد این دره را گویند درمیان ست آنرا
دره بامیان میگویند طول راه دره تا بت بامیان سه کروه باشد از اینجا زراعت

کند م وجود دارد و راه وسیع ست از شمر وع آن رباط الی دره بامیان در راه همه
کوتل بم ست و بلند ست و در وسط راه پست و بلند ست سرخ دره جای ست
که آنجا قلعچی دارد که از مردم هزاره آباد ست خانه های هزاره همی در بامیان همان که وکنده
درست کرده اند یک منزلی دو منزلی سه منزلی زینه هم در بامیان خانها کنده اند که آنها گوش
خاکستری رنگ سنگش بسیار سخت نیست چوب هم ندارد سرد کمین میدارد
آب جوی ست و چشمه هم دارد آب از مغرب طرف شرق بفرو رفته
میرود طرف جنوبی دره مذکور محاذی ست بامیان و ریچ و گمرگه شهر ست که آنرا
شهر غلغله میگویند و ویران افتاده ست بنا کرده سلطان جلال الدین ست همه دو
فرسنگی ازبت بامیان طرف مشرق قلعه ایست ویران آنرا قلعه محمد طالن میگویند
قلعه تو بچی جنوب دو ساعت زیر دامن کوتل کالو واقع ست ساکنان هزاره
مضاف بامیان در میدان دره قلعه خام دارد آب جوی بید های سایه دار
دارد راه هموار دریای بابا بکذشته بقلعه توبچی رسیدیم دریا همه وقت پایاب
کوتل کالو مشرق کوتل کلان براه فرعی راه دو بهر ست سنگلاخ و راه وسیع ست
در کمر کوتل چشمه ایست دو سه قره ی هزاره آنجا بود
دیه کالو مشرق شش ساعت بعد از گذشتن کوتل در زیر کوتل واقع ست از

مردم هزاره کرنام این کوتل کالو منسوب بوی ست کل سرخ خطی دارد آب جوی کلان ست
زیر دیه میرود آبش جنوب بشمال میرود دیه بزرگ ست چوی ست
کوتل چاچی گلگ جنوب دو ساعت کوتل خورد ست لیکن در زمستان برین کوه برف
از حد زیاده میشود موجب مسدودی راه می کردد والا از اکابل تا غلغله بهمین راه مسدود نمی شود
الا بین کوتل چاچی گلگ اکر راه به دیکر جا آدم معطل نمی شود و ریچ کوتل قلعه ست آباد
از مردم هزاره راه میان دره ست الا کوتل من اوله الی آخره نیم کروه خواهد بود
قلعه سیف الله وکیل جنوب نیم کروی بعد از فرامدن کوتل مذکور نزدیک مضاف
بامیان قلعه ست سیف الله نام کلان تر هزاره منسوب بوی ست یکصد و بیست
سرای کاروانی برای خود می کرده و از حد خود میکذراند آب جوی دارد
کردن دیوار جنوب چهار ساعت دیه ست ساکنان هزاره مضاف بامیان جوی ست
کلان از مشرق طرف مغرب میرود میکوید آبش طرف قندز میرود دیک
کلان تر هزاره صد و بیست سرای برای خود سرای کاروانی می کیرد و از حد خود می کذراند
حد دیک از دیه مذکور طرف شمالی جوی از ابتدای آن جوی تا آخر کوتل آبی ست
و احوال کوتل بعد ازین مذکور خواهد شد و جهیکان اینها مردم غلجای غزنی نشین شده
دیک نیم فرسنکی بعد از قلعه سیف الله وکیل در راه چشمه ست از زمین طول پنج کز

آبش از زمین می جوشد عرض یک گز باشد حباب بر روی آب پدید می آید پس
از آن چشمی آبش می برآید کمتر از یک آب سفید است و کمی تاریخی دارد آنچه آبش
شش عرض گز و لیکن بوی گوگرد ندارد و گرم هم نیست و یک نوعی بخشی هم دارد و شاید در
زمروی معدن فلفطار یعنی گبس بوده باشد و این چشمها را مردم آنجا شاسه و لان گویند
راه درمیان دره

کوتل آبی مشرق نیم ساعت بعد از یک کوهی گردن دیوار شروع کوتل است
فراز بسیار دارد و تنزد یکی سر چشمه مضاف کابل است راه وسیع است بعد از فراز کوتل اراضی دره
سیاه سنگ مشرق نیم ساعت در زیر کوتل آبی درمیان دره سنگهای سیاه است

سه چشمه مشرق سه ساعت اینجا دو چشمه کلان مشهور باسم سه چشمه است اصل
آب دریای کابل از این چشمه است محصول مال سود اگران و غیره را اینگاران معمول کهر
کابل و دریغا آمده بسیاری پیگیرند ساکنان علمای و توم هزاره

لگان بالا مشرق یک گروه دیهست مضاف کابل راه دره ساکنان علجای
سلیمان خیل

لگان پایین مشرق دیهست مضاف کابل نزدیک دیهچه خیل ساکنان
غلجای سلیمان خیل

جلریز مشرق سه گروه دیهست مضاف کابل ساکنان تاجیک

رستم خیل مشرق سه گروه دیهست ساکنان مردم غلجای رستم خیل دیهچه ساکنان زیشتر هزاره

کوتل گشت مشرق یک گروه کوتل است بموار و گروه است سر کوتل آنجا قلعه است
ویران آب چشمه دو جوی یکی جاری بود و یکی خشک

ارغندی مشرق چهار گروه دیهست و قلعه ایست آب کاریز ساکنان تاجیک
از زیر کوتل مذکور سته گروه

قلعه قاضی مشرق سه گروه دیهست و قلعه ایست آب کاریز ساکنان تاجیک

قلعه توپچی باشی مشرق دو گروه دیهست و قلعه ایست داخل تپه میان مضاف
کابل ساکنان مردم تاجیک

دیهه سنگ مشرق دو گروه دیهست ساکنان مردم تاجیک اصل میان مضاف کابل

دیهه توری مشرق نیم گروه ساکنان مردم تاجیک اصل تپه مذکور

دروازه گوره کار نیم گروه دروازه شهر کابل ست که قلعه سر گروه کابل
احمد شاه مرحوم درانی برای محافظت شهر کابل بنا شده بود اینجا سر سوار ایکه
کاروان ترکستان سه پیسه کابل دربانان می گیرند

کابل شهر مشهور است در سایر شهر کابل سراسب آمه کی ترکستان چار روپیه محصول می گیرند

چار حصه بنا کرده علی مردان خان در وسط این شهر واقع است یک طرف شهر جانب جنوب کوه است بالای آن در عهد احمد شاه درران دیوار کشیده اند جانب غربی هم کوه دارد دیوار است همو ان هموجا است آسیا ئی میکوبند و در کمر کوه جنوبی که جای خوبی خوشش فضا است اول قبر زیارت خواجه روشنای است چشمه و درختهای سایه دار دارد و بالا تر از ان خواجه صفا گمنه جای است چشمه خوب و درختهای مرغوب دارد و در زیر دامن کوه جنوبی زیارت قبر ما شفقان عارفان است آب دریا از اندروان شهر میرود و بالا پس پل خشتی بسته اند و دیگر انها در هم در محلات شهر می گردد و مثل چند اول و جوان شهر میره طرف شمالی شهر باغ تیمور شاه و باغ زنان شاه است باغهای وسیع و دیوار احاطه خام آب هر اندروان باغ جاری همین طرف زیارت سید مهدی نامی است خیابان سردار جلایر پهلوش دروازه های این باغها است خیابان کوبا معنی سترک است دروازه سردار جلایر یکفنگی همین جانب است بالا حصار کابل دو تا است طرف شرقی شهر واقع یکی بالا حصار بالا پهلوش ازین شاهزاده ها انجا نظر بندی بوده اند در سوقت

خانی می باشند که حضرت شاه محمود همراه دان را مطلق العنان فرموده است دویم بالا حصار اندرون بالا حصار بابُن بادشاه می نشینند و تجاری دارد بتاریخ سیزدهم شعبان سنه ۱۲۱۸ هجری یوم سه شنبه وارد کابل در دیهاوه خانان بخانه میر محمد علی فرود آمدم مشارالیه خلف میر بابنده مرحوم مالک دیهه ندکور است هفده هم اگست دیوان نندرام مرزا دیوان بنده آمده بتاریخ نوزدهم اگست سنه ۱۸۱۸ عیسوی مطابق بیست و یکم شعبان سنه ۱۲۳۳ هجری وزیر اعظم فتح خان را دیدم تواضع مهربانی فرمودند یکم اگست سه الیه پنجم شوال سنه الیه بحضور بادشاه شاه محمود معرفت وزیر اعظم ملاقات رسیدم مهربانی بسیار فرموده از احوال اتامی و دولت عالی انگلسیه استفسار نمودند

از کابل تا پشاور

کابل ندکور شد

تجنگ مشرق هفت کروه آبادی دیهه است احاطه خام دارد سکان نشش ناچیک آب جاری متصل متصل دوست قلعه است آبادی ندکور از مقامگاه کاروان بقدر نیم کروه خواهد بود از کابل برآمده بلند یک کروه کوتل یکه الگه است برای تفاوتش کمتر است از کوتل گذشته پل مگرامی می آید پل ندکور از کابل است کروه خواهد بود بنواحی قوم عرب تاجیک میباشند سنی مذهب اند در وسط راه پل مگرامی در نیچا

قلعه‌ی گاج خان است در نیم فرسخی جنوب و بر سر راه عمده‌ی کاروان رو است و همه روزه بار و مسافر
غربا از این راه عبور و مرور دارند

خورد کابل مشرق مایل بجنوب پنج کروه و سه چهار قلعه خام دارد و ساکنان طلجای
سلیمان خیل و تاجیک آب جاری و اردو آبادی قلاع مذکور از مقام مکاه کاروان و
لشکر خالی حاصل میکرده خواهد بود از اینجا تا یک بعد یک نیم کروهی دره شروع می شود
آن را دره خورد کابل میگویند همین دره تا خورد کابل بر سیصد و شصت و هفتگی خورد کابل
بیشتر از کابل است

میرچغتای مشرق دو کروه قبر بیست بالای بلندی از کدام طلجای در نواح آن مردم
طلجای چغتای خیل میباشند انار و دیوار دهی خام بطور احاطه و دیگر نشانهای خانه ها
موجود است شاید پیش ازین آبادی بوده است در انتهای راه یک قلعه است
از خشت پخته بالای کوه حالا ویران افتاده است در همه بادستان تمو. چوکیدار ان
برای حفاظت راه اینجا می نشینند

میرغزی مشرق مایل جنوب شش کروه نام زمین است آب جاری دارد
دو قلعه آنجا واقع یکی قلعه خام از مقام مکا و مسکر و کاروان الی اصل یک کروه طرف
مابین مغرب جنوب در میدان واقع است یکی قلعه پخته بالای کوه الی اصل دو کروه

از مقام مکاه لشکر و کاروان طرف مابین مغرب جنوب در هر دو قلعه ساکنان طلجای
سلیمان خیل و جبار خیل در اثنای راه پستی و بلندی زمین سنگ آمیز کران راهنمت
کوتل می گویند

باریکاب مشرق شش کروه نام جای است آنجا آب چشمه بسیار باریک
میرود از بالای بلندی می آید چوکیداران قوم طلجای از طرف بادشاه برای حفاظت
راه اینجا نشسته میباشند همین ها در زوایده محافظه در دی و ریگ بسیار است از خاک
نمایان یک راه کوتل الته بند است آن باین طور است

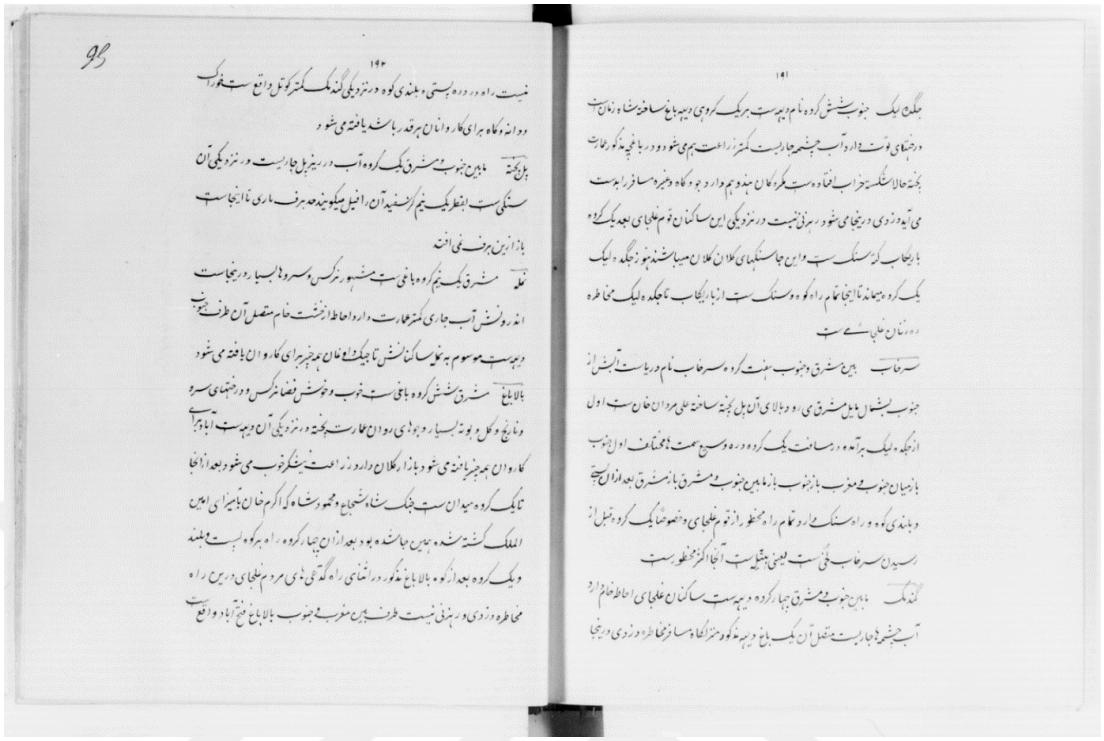
چغاک مذکور شد

نظر کوتل و کوتل میرچغاک مشرق شش کروه و چهار کروه راه هموار بعد ازان پستی و بلندی
هر دو کوتل مذکور یافته رد و کروه

کوتل الته بند مشرق دو تیر پرتاب بعد فراخ هر دو کوتل مذکور کوتل الته بند شروع
می شود در میان کوتل الته بند و هر دو کوتل مذکور چشمه است

آخر کوتل الته بند یک کروه و دو ملت اول مشرق یک ملت از میان جنوب و مشرق
راه وسیع ارتفاعش بسیار نیست

باریکاب مشرق یک نیم کروه مذکور شد

جلگه یک جنوب شش کروه نام دیهست هر یک کروهی دیهه یانج مسافت شناه زمان است
درختهای وحشی دارد آب چشمه جاریست کمتر راعت بهمی شود و در باغچه کو رعایت
بگنه حالا شکسته خراب افتاده ست مگر کاهان هندوهم دارد جو و کاه و غیره مسافر را بهست
می آید و زدی در بخا می شود و سرقی نسبت در نزدیکی این ساکنان قوم علیجای بعید یک کروه
با یلاق که سنگلک ست و این جا سنگهای کلان کلان میباشند هنوز جگله و لیک
یک کروه میماند تا بجا خام راه کوه و سنگلک ست انبار یکاب تا جگله و لیک مخاطره
دزدان علیجای ست

سرخاب بین مشرق و جنوب جهت کروه سرخاب نام دریاست آبش از
جنوب بشمال مایل مشرقی می رود بالای آن پل بخته ساخته علی مردان خان ست اول
از جگله و لیک برآمده در مسافت یک کروه و رده وسیع سمت با محمد آباد اوان جنوب
با زمیان جنوب مغرب باز ماهین جنوب و مشرق با مشرق بعد ازان جنوب
و بلندی کوه و راه سنگلک دارد تمام راه محفوظ از قوم علیجای و خصوصا یک کروه قبل از
رسیدن سرخاب قبی ست یعنی پیشه ست آنجا اکثر محفوظ ست

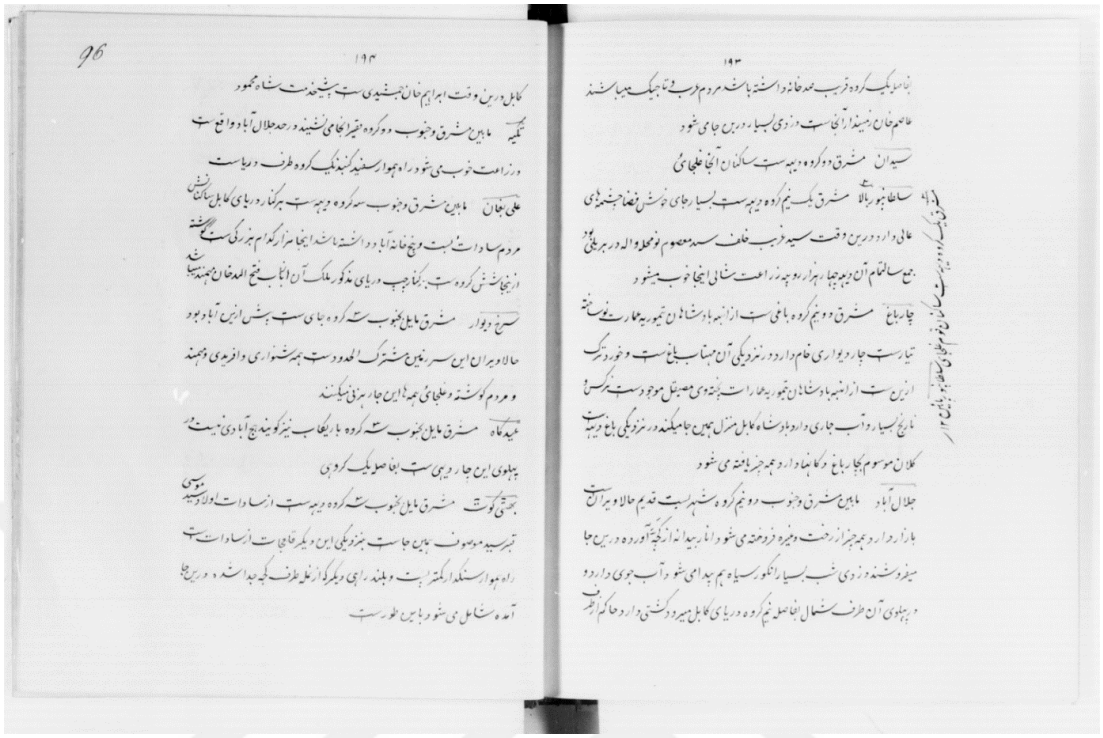
گنه گنه ماهین جنوب و مشرق چهار کروه دیهه ست ساکنان علیجای احاطه خام دارد
آب چشمه جاریست متصل آن یک باغ دیهه کو و منزلگاه مسافر خاطره و زدی در بخا

نیست راه در دره پستی و بلندی کوه و در نزدیکی گنه یک کتل کوتل واقع ست علوفه
دوانه و کاه برای کاروانان هر قدر بایکار باشد یافته می شود

پل بخته ماهین جنوب و مشرق یک کروه آب در زیر پل جاریست و در نزدیکی آن
سنگی ست بنظر یک نیم گز سفید آن را فیل میگویند هر حرف ماری نامانجاست
باز ازین هر حرف نمی افتد

نلد مشرق یک نیم کروه بانی ست مشهور بر نرکس و سرو و بسیار در بخاست
اندرونش آب جاری کمتر عمارت دارد احاطه از خشت خام متصل آن طرف جنوب
دیهه ست موسوم به نلد سکنانش تا یک دو خانوار هر چیز برای کاروان یافته می شود

بالا باغ مشرق شش کروه بانی ست خوب و خوش فضا بر کس و در خت های سرو
و باغ و گل و بوته بسیار و هوای روان عمارت بخته در نزدیکی آن دیهه ست آباد هر
کاروان هر چیز یافته می شود و بازار کلان دارد و زراعت بیشتر خوب می شود بعد ازانجا
تا یک کروه میدان ست جنگ سنا شجاع و محمد رشاه که اکرم خان با میرزای امین
الملک کشته شده بین جا شانه و بود بعد ازان چهار کروه راه بر کوه پست و بلند
و یک کروه بعد از کوه بالا باغ مذکور در اثنای راه گنه تی نامی مرد م علیجای در بین راه
مخاطره دزدی و رهزنی نیست طرف بین مغرب و جنوب بالا باغ فتح آباد واقع ست

کابل درین وقت ابراهیم خان جنیدی ست پیشخدمت شاه محمود

تکیه مابین مشرق وجنوب دو گروه اتیقر اجای نشیند در حد جلال آباد واقع ست

در زمامت خوب می شود راه هموار سنید کنید یک گروه طرف دریاست

علی جان مابین مشرق وجنوب سه گروه دیهه ست هر کنار دریای کابل سالان نشین

مردم سادات ست وبیخانه آباد داشته باشند اینجا نزار گدام هزرکی ست گذشته

ازینجا شش گروه ست بکنار چپ دریای مذکور ملک آن ایلچی فتح الله خان هندی ساکن

سرخ دیوار مشرق مایل بجنوب سه گروه جای ست پیشش ازین آباد بود

حالا ویران این سه رنین مشترک الحدود ست همسایگی دافریدی وهمند

و مردم کوشته وعلمای عمده این چار برفی نیکنند

عیدگاه مشرق مایل بجنوب سه گروه باریکاب نیز گویند بیخ آبادی نیست در

پهلوی این چار دیهی ست اتصل یک گروهی

بحق حق گوشت مشرق مایل بجنوب سه گروه دیهه ست از سادات اول دو سید بیسی

قبر سید موصوف مابین جاست بنزدیکی این دیگر حاجی ست از سادات ست

راه هموار سنگلاخ نیست و بلند راهی دیگر کاز غله طرف کچه جدا شده درین جا

آمده شامل می شود باین طور ست

اتصل یک گروه قریب عمده خانه دو اشته باشد مردم مرفه تاجیک میباشند

عالم خان زمیندار آنجاست در زمی لسیار درین جا می شود

سیدان مشرق دو گروه دیهه ست ساکنان آنجا علیخیلی

سلطانبو بالا مشرق یک نیم گروه دیهه ست لسیار جای خوش فضا چشمه های

عالی دارد درین وقت سید قریب خلف سید معصوم نومحله والد در هر یکی

جمع سالتمام آن دیهه چهار هزار روپیه زراعت سنالی اینجا خوب میشود

چارباغ مشرق دو نیم گروه بانی ست از انبیه بادشاهان تیموریه عمارت نوبنیاد

تیار ست چار دیواری خام دارد در نزدیکی آن مهتاب باغ ست و خورد و بزرگ

ازین ست از انبیه بادشاهان تیموریه عمارات بلند و بی معتبق موجود ست بر کنار

نالچ لسیار و آب جاری دارد بادشاه کابل منزل همین جا میکند در نزدیکی باغ دیهه ست

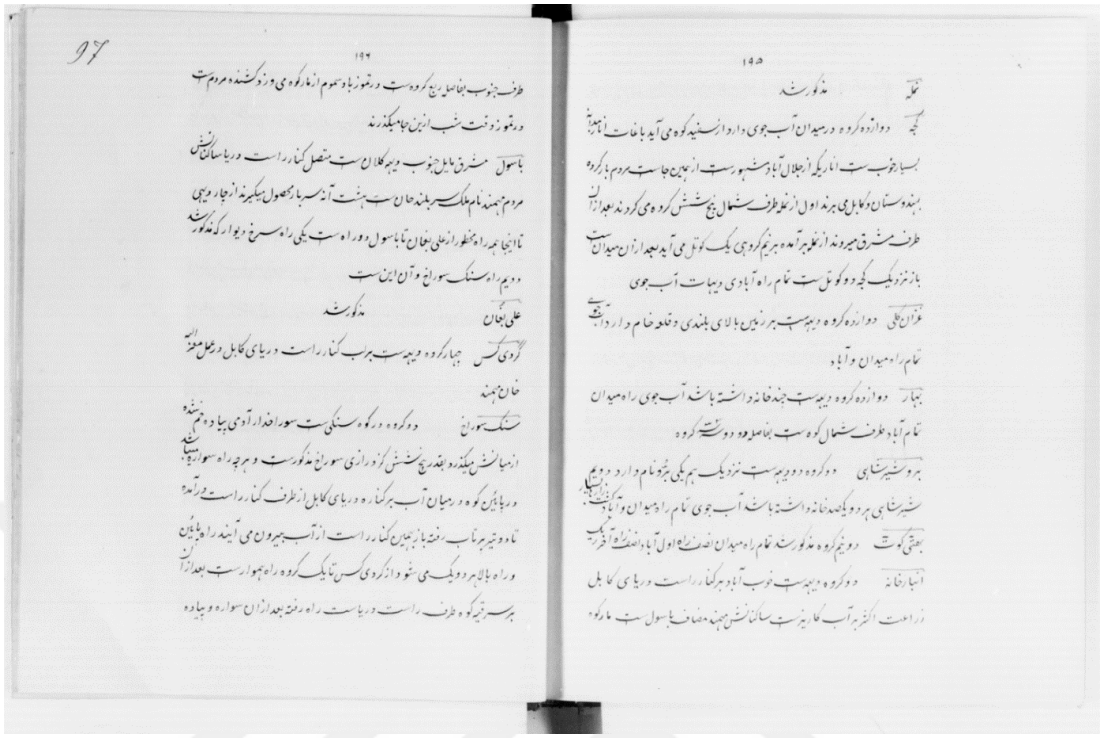
کلان موسوم بچار باغ و کاهها دارد و همه چیز یافته می شود

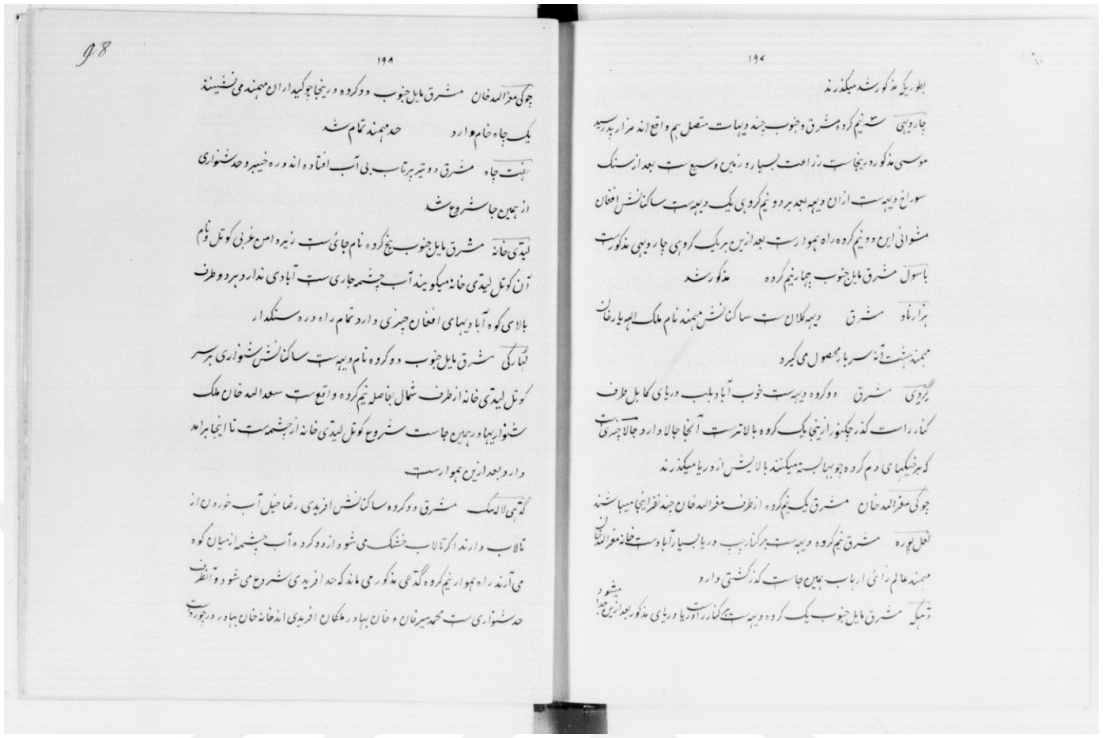
جلال آباد مابین مشرق وجنوب دو نیم گروه شهر ست قدیم حالا ویران ست

بازار دارد دیهه چیز از رخت و میوه فروخته می شود انار بیدانه از کچه آورده درین جا

میفروشند زمی شب لسیار انگور سیاه هم پیدا می شود آب جوی دارد و

پهلوی آن طرف شمال اتصل نیم گروه دریای کابل میرود کشتی دارد حاکم اطرف

بطوریکه مذکور شد میگذرند

چاردهی ست نیم کروه مشرق و جنوب چند دیهات متصل بهم واقع اند مزارع سبزه موسی مذکور در بچاست زراعت بسیار و زمین وسیع ست بعد از سنگ سوراخ دیهست ازان دیهه چند بردو نیم کروهی یک دیهست ساکنانش افغان مشوانی اند دو نیم کروه راه هموار ست بعد ازین هر یک کروهی چار دهی مذکور ست باسول مشرق مایل جنوب چهار نیم کروه مذکور شد

هزارناو مشرق دیهکلان ست ساکنانش همه نام ملک اله یار خان همه هفت آند سربار محصول می گیرد

گردهی مشرق دو کروه دیهست خوب آباد بلب دریای کابل طرف کنار راست کذر بچنور ازینجا یک کروه بالاتر ست آنجا جالا دارد جالا چیزی ست که هر شکمهای دوم کرده چوبها بسته میکنند بالایش از دریا میگذرند

چوکی سعدالله خان مشرق یک نیم کروه ازطرف سعدالله خان چند قزلباش میباشند

قلعه پوره مشرق نیم کروه دیهست بر کنار اب دریا لب سیاه آباد ست ملک سعدالله خان همه عالم رائی ارباب پایین جاست کذر کشتی دارد

دهکه مشرق مایل جنوب یک کروه دیهست بر کنار راست آو دریای مذکور بعد ازین جمع میشود

چوکی سعدالله خان مشرق مایل جنوب دو کروه دربنجا جوکیدار ان همه می نشیند

یک چاه خام دارد حد همه تمام شد

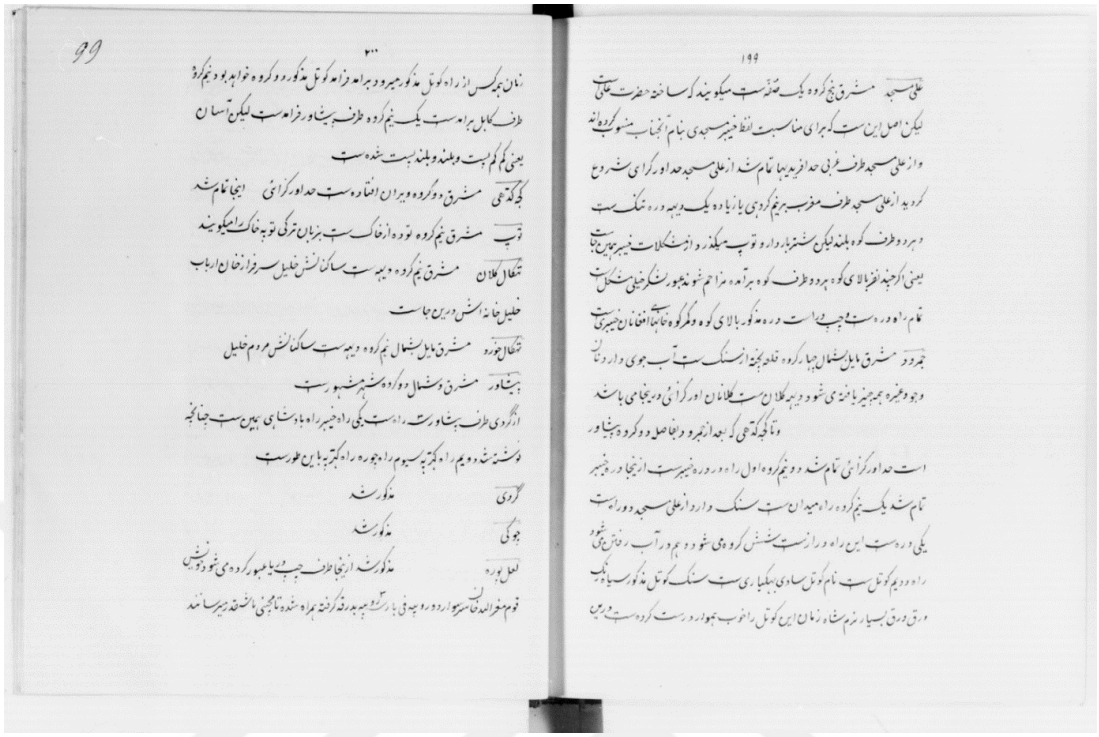
هفت چاه مشرق دو تیر پرتاب بی آب افتاده اند دره خیمه و حد شنواری

از همین جا شروع شد

لیدی خانه مشرق مایل جنوب پنج کروه نام جائی ست زیره امن غربی کوتل قام آن کوتل لیدی خانه میکویند آب چشمه جاری ست آبادی ندارد بر دو طرف بالای کوه آبادیهای افغان چیزی دارد تمام راه دره سنگدار

لهارکی مشرق مایل جنوب دو کروه نام دیهست ساکنانش شنواری بر سر کوتل لیدی خانه ازطرف شمال خاصله نیم کروه واقع ست سعدالله خان ملک شنواریها در همین جاست شروع کوتل لیدی خانه از چشمه ست تا اینجا چار ده دارد و بعد ازین هموار ست

گرهی الاچنگ مشرق دو کروه ساکنانش افریدی رضاخیل آب خوردن از تالاب دارند اگر تالاب خشک می شود از دو کروه آب چشمه از میان کوه می آرند راه هموار نیم کروه گذرهی مذکور می ماند که حد افریدی شروع می شود و اطراف حد شنواری ست محمد میرخان و خان بهادر ملکان افریدی اند خانه خان بهادر در چورت

علی مسجد مشرق پیچ کرده یک محله ست میگویند که ساخته حضرت علی ست
لیکن اصل این ست که برای مناسبت لفظ فیض مسجدی بنام آنجناب منسوب کرده اند
واز علی مسجد طرف غربی حد افریدیها تمام شد از علی مسجد حد اورکزای شروع
گردید از علی مسجد طرف مغرب بر خم کردی یا زیاده یک ویهه دره تنگ ست
دو هر دو طرف کوه بلند لیکن سنگ بار دارد و توپ میگذرد و اشکالات خیبر همین جاست
یعنی اگر چند نفر بالای کوه هر دو طرف کوه برآمده مزاحم شوند عبور لشکر خیلی مشکل است
تمام راه دره دست چپ راست دره مذکور بالای کوه و هر کوه خانها آفغان خیبری ست
جرود مشرق بایل بسیار کرده قلعه پخته از سنگ ست آب جوی دارد درخت
و جو وغیره همه چیز یافته می شود و یهه کلان ست کلانان او رکزای و ریخامی باشند
و تا کجه کتهی که بعد از خیبر و اخاصل دو کروه پشاور
است حد اورکزای تمام شد دو خم کروه اول راه دره خیبر ست از ینجا در دو خیبر
تمام شد یک خم کروه راه میدان ست سنگ دارد از علی مسجد دو راه ست
یکی دره ست این راه و راست سنگش کروه می شود و هم در آب رفتن می شود
راه دویم کوتل ست نام کوتل سادی بیکیا ی ست سنگ کوتل مذکور سیاه رنگ
ورق ورق بسیار نرم شاه زمان این کوتل را خوب هموار درست کرده ست درین

زمان هیچ کس از راه کوتل مذکور نمیرود براه دزاه کوتل مذکور رو کروه خواهد بود و نیم کروه
طرف کابل براه ست یک نیم کروه طرف پشاور دزاه ست لیکن آسان
یعنی کم گم پست و بلند پست شده ست

کجکتهی مشرق دو کروه ویران افتاده ست حد اورکزای اینجا تمام شد

توپ مشرق نیم کروه توده از خاک ست بزبان ترکی توپه خاک میگویند

تمکال کلان مشرق نیم کروه ویهه ست ساکن نشین خلیل سرفراز خان ارباب
خلیل خانه اکثر درین جاست

تمکال خورد مشرق مایل بشمال نیم کروه ویهه ست ساکنانش مردم خلیل

پیشاور مشرق و شمال دو کروه شهر مشهور ست

از گردی طرف پشاور راه ست یکی راه خیبر راه بادشاهی همین ست چنانچه
نوشته شده ویم راه دیگر به سیوم راه چوره راه دیگر به باین طور ست

گردی	مذکور شد
چوکی	مذکور شد
لعل پوره	مذکور شد از ینجا طرف چپ دے یا طور کروه می خورد نشین

قوم مغرالله خان سوار دو راه پشاور آمده بود رفته همراه شده تا چوکی مانده قدیر سانید

تپهٔ کلان مشرق پیچ کرده دیهست بر کنار جب دریا ساکنان همهند عالم زائی
دو درکان دارد جو و گاه و غیره یافته می شود

تپهٔ خورد شمال خم کرده دیهست جب دریا ساکنان همهند عالم زائی جو و گاه یافته میشود

پلوسی مشرق چهار کرده دیهست بر بلندی از دریا یا خلیج او کرده بر کنار جب
ساکنان نشین همهند خوازائی سته کرده اول راه هموار ست یک کرده باقی کوه و کوتل ست

چوگان خوازائی جنوب دو کرده دیه خورد ست بالف نقطی در نستان ویران و
در نابستان آبادی باشد ساکنان نشین مردم همهند خوازائی در نیمه راه کوتل ناوگی
برامده فراز آن خم کرده ست

ابتدای کوتل گرنگ جنوب ست کرده تمام راه هموار کمتر ست بلند و سنگ دارد

انتهای کوتل گرنگ جنوب ست کرده تمام راه کوتل مذکور برامده سنگلی ست یعنی
سنگهای کلان کلان بسیار دارد و کرده همین قسم ست یک کرده فراز دارد

تیگی خام بخت جنوب ۲ خم کرده برامده فراز کوتل مذکور نیکرده در پائین
کوتل گرنگ و دهکی آبادی دیهاست همهند خوازائی و اینها رهزن میباشند لیکن هرگاه
بدرقهٔ از اعلی پور و یا از سیستان بمراه برداشته باشند بسلامت میرسانند چاپه نه کوشند

گندآو جنوب بایل مشرق چهار کرده نام زمین ست در وی آن کوه آب چشمه ست

100

در اینجا چند دیهاست متصل هم آباد ست در فصلهای بغیر بسیار دارد و ساکنان مردم
همهند عالم زائی گاه و جو و غیره برای کاروانی هم میرسد

مجنی جنوب بایل مشرق هشت کرده دیهست لب دریا کنار جب ساکنان
همهند فاسم خیل تابع کسی نیست تمام راه کوه ست بسیار دشوار گذار و محظوظ
بهمان همهند فاسم خیل نزراعت نسبت کوه و سنگ کمتر ست از اینجا کوه و
سنگ موقوف شده زمین هموار رسید

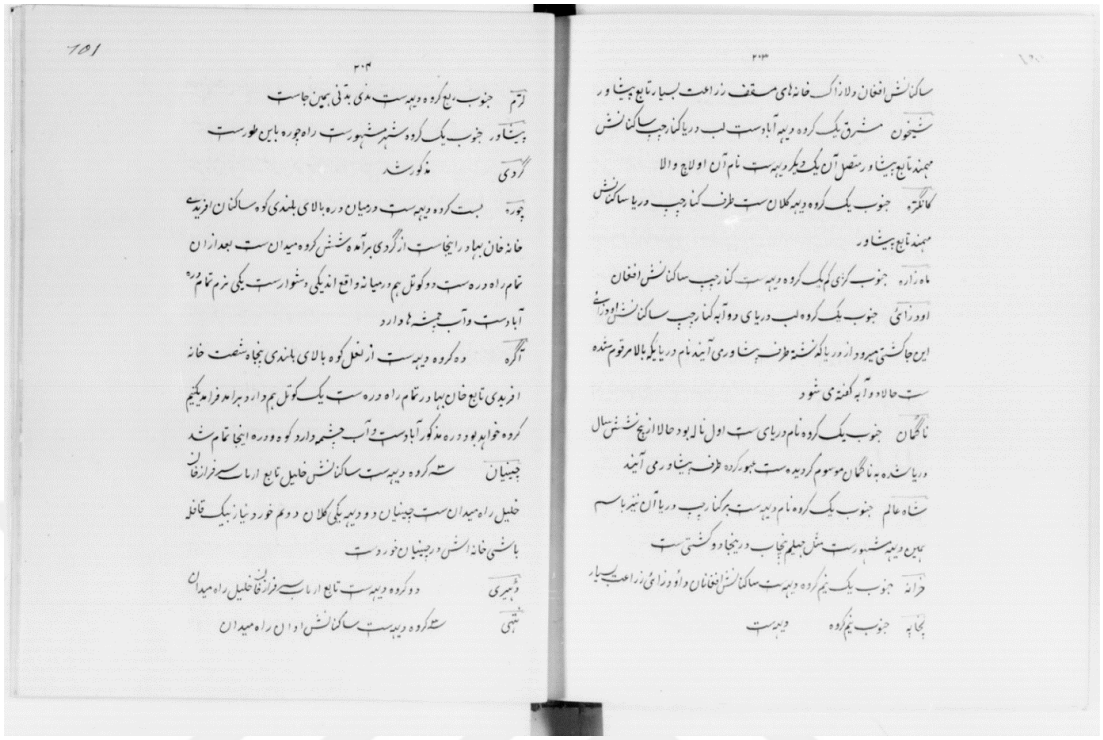
مجنی گی چوگیان کلان مشرق ربع کرده لب دریا کنار جب خانهای بقدر سی چهل
داشته باشد ساکنان فاسم خیل خانهای چهری مضاف مجنی

مجنی گی چوگیان خورد مشرق ربع کرده لب دریا کنار جب ساکنان فاسم خیل مضاف
مجنی نزراعت بسیار کم

نورگنجی مشرق ربع کرده لب دریا کنار جب مضاف مجنی نزراعت کم خانهای
چهری بقدر سی چهل

رگنجی مشرق ربع کرده لب دریا کنار جب مضاف مجنی نزراعت کم قدر
هشت خانه چهری دیگر مستقف

دلازاک مشرق مایل بشمال یک کرده دیه کلان ست لب دریا کنار جب

۲۰۳

ساکنانش افغان ولازاک خانه‌ای مسقف زراعت بسیار تابع پیشاور

شیخون مشرقی یک کروه دیهه آباد ست لب دریا کنار چپ ساکنانش

همچند تابع پیشاور منفصل آن یکی دیگر دیهه ست نام آن اولاچ والا

کاکنره جنوب یک کروه دیهه کلان ست طرف کنار چپ دریا ساکنانش

همچند تابع پیشاور

ماه زاره جنوب کزی کم یک کروه دیهه ست کنار چپ ساکنانش افغان

اوورزائی جنوب یک کروه لب دریای دوآبه کنار چپ ساکنانش اوورزائی

این جا کشتی میرود از دریا که نشسته طرف پیشاور می آیند نام دریا یکو بالا مرقوم شده

ست حالا دوآبه گفته می شود

ناگمان جنوب یک کروه نام دریای ست اول نال بود حالا از بیخ نشش سال

دریا شده به ناگمان موسوم گردیده ست مجور کروه طرف پیشاور می آیند

شاه عالم جنوب یک کروه نام دیهه ست بر کنار چپ دریا آن نیز باسم

همین دیهه مشهور ست مثل جهلم پنجاب در پنجاد و کشتی ست

دراره جنوب یک نیم کروه دیهه ست ساکنانش افغانان واوورزائی زراعت بسیار

بجابه جنوب نیم کروه دیهه ست

ارتم جنوب بیع کروه دیهه ست مدنی بقدر بهمین جاست

پیشاور جنوب یک کروه شهر مشهور ست راه چوره باین طور ست

گردی مذکور شد

چوره بست کروه دیهه ست درمیان دره بالای بلندی کوه ساکنان افریدی

خانه خان بهادر اینجاست از گردی برآمده پشش کروه میدان ست بعد ازان

تمام راه دره ست دو کوتل هم درمیانه واقع اند یکی دشوار ست یکی نرم تمام دره

آباد ست وآب چشمه‌ها دارد

اگره دو کروه دیهه ست از نعل کوه بالای بلندی بنجاه شصت خانه

افریدی تابع خان بهادر تمام راه دره ست یک کوتل هم دارد برابر ده فراز میکنیم

کروه خواهد بود دره مذکور آباد ست و آب چشمه دارد کوه و دره اینجا تمام شد

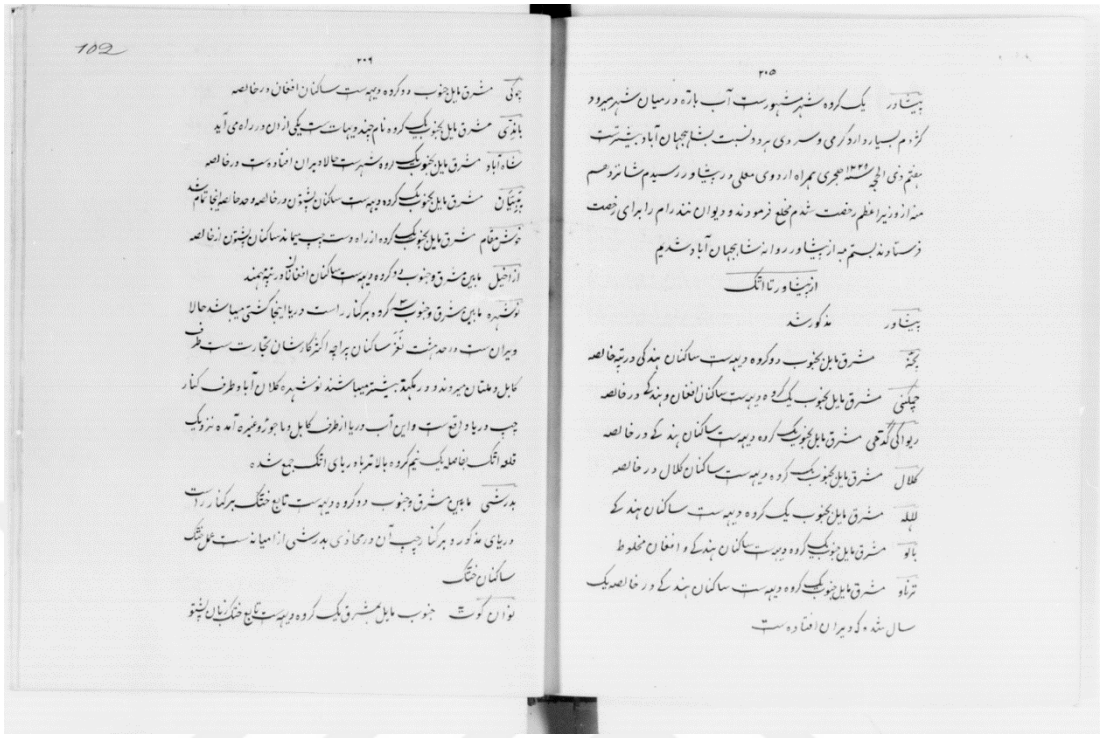
چغبیان سه کروه دیهه ست ساکنانش خلیل تابع ارباب خزانه خان

خلیل راه میدان ست چغبیان دو دیهه یکی کلان دوم خورد نیاز بیک قافله

باشی خانه‌اش در چغبیان خورد ست

دوسیری دو کروه دیهه ست تابع ارباب خزانه خان خلیل راه میدان

شبی سه کروه دیهه ست ساکنانش اوان راه میدان

پیشاور یک کروه شهر مشهور است آب باره در میان شهر میرود
گزدم بسیار دارد گرمی و سردی بر دو نسبت بسا هبان آباد بیشتر است
هفدهم ذی الحجه ۱۲۳۸ هجری همراه اردوی معلی در پیشاور رسیدم شانزدهم
منه از وزیر اعظم رخصت شدم فرمودند دیوان خندرام را برای خصت
فرستاده بلستم به از پیشاور روانه سنا بهان آباد شدیم

از پیشاور تا اٹک

پیشاور	مذکور شد
بگرام	مشرق مایل بجنوب دو کروه دیهه است ساکنان هندکی در دیهه خالصه
چارسدی	مشرق مایل بجنوب یک کروه دیهه است ساکنان افغان و هندکه در خالصه
ریوای که تهی	مشرق مایل بجنوب یک کروه دیهه است ساکنان هندکه در خالصه
کلال	مشرق مایل بجنوب یک کروه دیهه است ساکنان کلال در خالصه
للله	مشرق مایل بجنوب یک کروه دیهه است ساکنان هندکه
باتو	مشرق مایل بشمال یک کروه دیهه است ساکنان هندکه و افغان مخلوط
تراوه	مشرق مایل بجنوب یک کروه دیهه است ساکنان هندکه در خالصه یک

سال شده که ویران افتاده است

چوکی	مشرق مایل بجنوب دو کروه دیهه است ساکنان افغان در خالصه
باغ قوی	مشرق مایل بجنوب یک کروه نام چند دیهات است یکی از ان در راه می آید
سنا آباد	مشرق مایل بجنوب یک کروه شهر است بالا ویران افتاده است در خالصه
پنجپیکان	مشرق مایل بجنوب یک کروه دیهه است ساکنان پشتون در خالصه و حد خالصه خاتمه
خوشحال مقام	مشرق مایل بجنوب یک کروه از اراضی است بیابان ساکنان پشتون از خالصه
از اخیل	مایل مشرق و جنوب بے دو کروه دیهه است ساکنان افغان تا لفظ در پنجه هند
نوشهره	مایل مشرق و جنوب است کروه بر کنار راست دریا اینجا کشتی میباشد حالا

ویران است در حدود هشت هفتاد ساکنان بیشتر اکثر کارشان تجارت است ظرف
کابل و ملتان میروند و در مکته بیشتر میباشند نوشهره کلان آباد ظرف کنار
چپ دریا واقع است و این آب دریا از ظرف کابل و ماجوره و غیره آمده تا نزدیک
قلعه اٹک خالصه یک نیم کروه بالا تر دریای اٹک بهم میشده

بدرشی	مایل مشرق و جنوب دو کروه دیهه است تاج خٹک هر کنار راست

دریای مذکور و هر کنار چپ آن در محاذی بدرشی از میانه است علی خٹک
ساکنان خٹک

نوان کوت	جنوب مایل مشرق یک کروه دیهه است تاج خٹک نان پشتو

اکوره جنوب مایل بمشرق چهار کروه قصبه کلان ست بر کنار راست دریای
مذکور جای صدر نشین خشک ست یعنی کلان تر خشکان اینجا میباشد قبل ازین
آصف خان بود حالا فیروز خان برادرش اینجا باشد زبان هندکی و پشتو
دمکزائی جنوب مایل بمشرق دو کروه دیهه ست عمل خشک
سیدو جنوب مایل بمشرق یک کروه دیهه ست عمل خشک پیشاور تا اینجا راه هموار ست
خیرآباد جنوب مایل بمشرق ست کروه دیهه ست بر اب دریا کنار راست
دریای اٹک واقع ست میان راه کمتر کوه و درخت که آنرا گیدی گویند علی خشک ست
قلعه اٹک مشرق عرض دریا بر کنار جنوبی پای اٹک واقع ست آب دریا
اندرون قلعه از راه آب وزو می آید